

**Časopis za sodelovanje
humanističnih in naravoslovnih ved,
za psihologijo in filozofijo**

Psihološke razprave

Pečjak, Jaušovec, Rus, Ule, Lamovec,
Berger

**Intenzionalna logika
Fizikalizem**

Borstner, Festini, Miščević, Uršič, Potrč, Šikić,
Pavičić, Jutronic-Tihomirović, Jakić, Južnič

Filozofske razprave

Rus, Muhovič, Strehovec, Šter

Razgovor o knjigi »Stalinov termidor«

Anthropos

UDK 3

Leto 1985, številka III-IV

Anthropos

ČASOPIS ZA SODELOVANJE HUMANISTIČNIH IN NARAVOSLOVNIH VED, ZA PSIHLOGIJO IN FILOZOFIJO

Anthropos izhaja pod pokroviteljstvom Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani
izdaja ga Društvo psihologov Slovenije, Slovensko filozofsko društvo
in skupina družboslovnih delavcev

Izdajateljski svet:

dr. Ljubo Bavcon, Martin Čokl, dr. Božidar Debenjak, Janez Gregorač, dr.
Andrej Kirn, dr. Alojz Kodre, dr. Edvard Konrad, dr. Cveta Mlakar, dr. Janek
Musek, dr. Borut Pihler, dr. Marko Polič, dr. Hubert Požarnik, dr. Vojan Rus,
dr. Jože Šter (predsednik sveta), dr. Andrej Ule, dr. Slavoj Žižek

Člani redakcije:

dr. Ljubo Bavcon (pravo), **dr. Milica Bergant** (pedagogika), **Zvonko Canjko**
(sociologija), **Gabi Čačinovič-Vogrinčič** (psihologija), **dr. Ludvik Čarni** (socio-
logija), **dr. France Černe** (ekonomija), **dr. Frane Jerman** (filozofija), **dr. Stane**
Južnič (politologija), **dr. Valentin Kalan** (filozofija), **dr. Boris Majer** (filozofija),
dr. Vid Pečjak (psihologija), **dr. Vojan Rus** (filozofija), **Stane Saksida** (socio-
logija), **dr. Fran Zwitter** (zgodovina)

Odgovorni urednik: dr. Janez Musek, dr. Vojan Rus, dr. Frane Jerman

Tajnica uredništva: mag. Irena Gantar-Godina

Lektor: Mihael Hvastja

Načrt platnic in opreme: ing. Edita Kobe

Časopis ima 4—6 številk letno. Rokopisov ne vračamo

Uredništvo in administracija:

Anthropos, Filozofska fakulteta, Oddelek za filozofijo, Ljubljana, Aškerčeva 12

Telefon 332-611, int. 319

Anthropos naročajte na navedeni naslov, naročnino pa pošljite
na tekoči račun 50100-678-46236

Letna naročnina za posameznike 300 din, za delovne organizacije 500 din.

Cena enojne številke 100 din, dvojne številke 200 din.

Stavek in tisk: ČGP »DELO«, Ljubljana

Založba: Društvo psihologov Slovenije in Slovensko filozofsko društvo

Časopis izhaja s finančno podporo Kulturne skupnosti Slovenije,
Raziskovalne skupnosti Slovenije in Izobraževalne skupnosti Slovenije

Anthropos

Psihološke razprave
Intenzionalna logika
Fizikalizem

Razgovor o knjigi »Stalinov Termidor«
Filozofske in druge razprave
Prevodi

VSEBINA
(Anthropos, št. 3—4/85)

I. PSIHOLOŠKE RAZPRAVE

- 7 Vid Pečjak: Ustvarjalci med sanjačem in birokratom
13 Norbert Jaušovec: Razlike v hemisferičnosti med umetniki ter poprečno in nizkoustvarjalnimi posamezniki
19 Velko S. Rus: Socialne vloge in socialni status: možnosti za celovitejši socialno-psihološki pristop
36 Mirjana Ule: Dialektični odnos med delom in človekom kot konstitucijski dejavnik človekove osebnosti
58 Tanja Lamovec: Lestvice emocionalnih stanj
68 Josip Berger: Humanistična psihologija — utopija, program ali okvir

II. INTENZIONALNA LOGIKA

- 77 Bojan Borstner: Primerjanje znanstvenih teorij in pojem napredka v znanosti
88 Heda Festini: Katzova intenzionalna semantika
95 Nenad Miščević: Ugovor vzročni teoriji
99 Marko Uršič: Intenzionalne implikacije

III. FIZIKALIZEM

- 115 Matjaž Potrč: Nekaj tez ob fizikalizmu
126 Zvonimir Šikić: Nekatero opombe k logiki in filozofiji znanosti
130 Mladen Pavičić: O fizikalnih teorijah kot aksiomatskih sistemih
135 Dunja Jutronić-Tihomirovič: Lingvistika in fizikalizem
140 Mirko Jakić: Metodološko vprašanje fizikalizmu Nevena Sesardića
147 Stanislav Južnič: Fizikalizem kot splošna znanstvena metoda

IV. FILOZOFŠKE RAZPRAVE

- 161 Vojan Rus: Morala, dialektika in transcendenca
181 Jožef Muhovič: Struktura in status (likovne) oblikovalne ideje
189 Janez Strehovec: Fragmenti iz uvoda v estetiko Tretjega Reicha
210 Jože Šter: Je obče stalinizem?
218 Milorad Pupovac: Teorija komunikacijskega delovanja in pragmatika

V. RAZGOVOR O KNJIGI PROF. Dr. MARJANA BRITOVŠKA
»STALINOV TERMIDOR«

- 231 Avgust Lešnik: Razgaljeni stalinizem
236 Cvetka Tóth: Kakšno sporočilo prinaša najnovejše delo dr. M. Britovška »Stalinov termidor« in v kakšnem kontekstu?
245 Ludvik Čarni: Ob knjigi dr. M. Britovška »Stalinov termidor«
248 Vera Mujbegović: Diskusijski prispevek
250 Dubravka Stajić: Diskusijski prispevek

VI. RAZNE RAZPRAVE

- 259 Ludvik Čarni: Fevdalna zemljiška renta in presežni produkt fevdalnega načina proizvodnje
263 Bogomir Ferfila: Multidisciplinarno razumevanje lastnine
284 Majda Černič: Znanstvene norme in družbena kontrola v znanosti
300 Franc Pediček: Terminologizacija znanosti

VII. PREVODI

- 309 Hilary Putnam: Referenca in razumevanje
325 Michael Dummett: Komentar
331 Hilary Putnam: Replika na Dummettov komentar

VIII. OCENE IN POROČILA

- 337 Rivista di storia della filosofia I/1985 (J. Vogrinc)
339 Revue internationale de philosophie 150 (3/1984): Bachelard (J. Vogrinc)

343 IX. POVZETKI

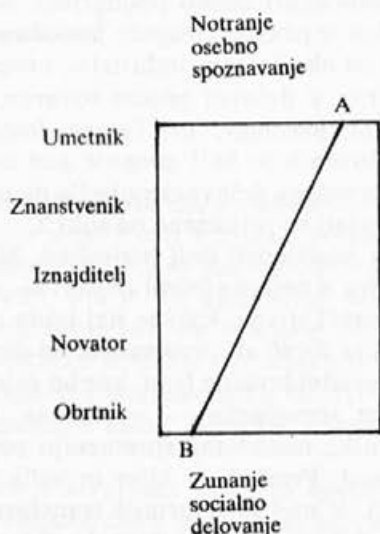

Ustvarjalci med sanjačem in birokratom

VID PEČJAK

V psihološki literaturi najdemo več klasifikacij ustvarjalnih ljudi. Najpogostejša je razdelitev na znanstvenike, umetnike, iznajditelje in druge skupine ustvarjalnih poklicov ali življenjskih dejavnosti. Tukaj predstavljam nekoliko drugačno klasifikacijo, ki ima za osnovo iste kategorije, dodaja pa jim še druge (npr. obrtnika, sanjača, birokrata, shizofrenika). Med seboj se razlikujejo po nekaterih osebnostnih značilnostih.

Najprej vzemimo samo pet skupin ljudi, ki se ukvarjajo s produktivnim delovanjem umetnika, znanstvenika, izumitelja, novatorja in obrtnika. Kaj imajo skupnega? Te odnose lahko prikažemo z grafikonom.

Slika 1

Daljica AB deli pravokotnik na dve polovici. Ena polovica označuje notranje in osebno spoznavanje, druga pa zunanje in socialno delovanje. Ordinata prikazuje ustvarjalce. Vsak od njih je s teh vidikov podoben »sosedu«, a čim bolj so si oddaljeni, tem bolj se razlikujejo med seboj.

Primerjajmo najbolj oddaljena »člana« tega »kluba«: umetnika in obrtnika*. Prvega vodi ideja, zamisel, vizija, drugega praktično delovanje. A tudi umetnik mora do neke mere praktično delovati, npr. klesati kamen, barvati platno, igrati na klavir ali pisati oz. tipkati na pisalni stroj. Obrtnik pa prav tako ni brez ideje ali zamisli, npr. kako narediti čevlji, popraviti avto, skrojiti obleko itn. Razlika je deležu obeh komponent. Ta pa povleče za seboj še druge razlike. Umetnikov proces teče predvsem v njegovi notranjosti, glavi, možganski skorji, čeprav ga uresniči v zunanji dejavnosti. Obrtnikov proces pa je predvsem v njegovih rokah, predmetih, čeprav ga ne bi bilo brez prejšnjega mišljenja. Umetnik je sam, je zasebnik v svojem delovanju. Seveda ima stike z drugimi ljudmi, a ti so manj pomembni v ustvarjalnem procesu. Obrtnik pa je življenjsko povezan z drugimi ljudmi, s sodelavci, pomočniki, naročniki, kupci, upoštevati mora njihove želje in okuse. Lahko bi rekli, da je manj svoboden od umetnika. Njegovo delo je neprimerno bolj podružbljeno, odvisno od drugih ljudi.

Znanstvenik je v teh pogledih dokaj podoben umetniku. Vodi ga ideja, hipoteza, mora pa tudi praktično delovati, npr. eksperimentirati v laboratoriju ali naravnih situacijah, uporabljati instrumente (npr. mikroskop, teleskop, elektroencefalograf itd.), četudi znanstveniki s področja družbenih in humanističnih ved v tem pogledu precej zaostajajo za svojimi naravoslovnimi kolegi in so bolj podobni umetniku. Znanstvenikovo delo pa je še vedno pretežno individualno. Čeprav je vezano na sodelavce (zlasti v raziskovalnih teamih), individualna komponenta prevladuje.

Izumitelj ima obe komponenti enako poudarjeni. Njegovo delovanje poteka prav toliko v glavi kot v praksi. Drugače povedano: z idejo neposredno spreminja okolje. Zato je od okolja, npr. industrije, precej odvisen.

Novator je že integriran v delovni proces tovarne, podjetja ali delovne organizacije. Daje koristne predloge, pri čemer dostikrat uporablja ideje drugih na nov način. Delovanje je bolj zunanje kot notranje, bolj socialno kot osebno, saj bi brez ustreznega delovnega okolja ne mogel obstajati.

Značilnosti obeh skrajnosti so prikazane na sliki 2.

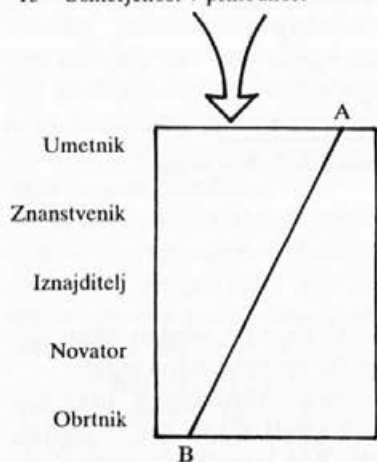
Oglejmo si dve od teh značilnosti bolj podrobno. Najprej par »domišljija — dejstva«. Obrtnik operira z neposrednimi dejstvi — ve, kako mora obrniti škarje, žago, kako mora streči stroju, kakšne naj bodo surovine itd. Umetnik pa na drugi strani uporablja čopič ali pero vsakič na drugačen način. Pri tem ga usmerja domišljija oz. predvidevanje tega, kar bo šele ustvaril.

Zanimiva je značilnost »revolucija — evolucija«. Ustvarjalci v zgornji polovici našega pravokotnika nenadoma spremenijo pogled na stvarnost oz. kasneje tudi samo stvarnost. Preskok je hiter in velik. Ustvarjalna ideja se rodi takorekoč v trenutku. V njej je stvarnost transformirana, obrnjena, nekaj drugega kot to, kar je bila prej. Obrtnik pa le počasi spreminja stvarnost in predvsem s kvantiteto, redkeje s kvaliteto oz. novostjo.

* Ko govorimo o obrtniku, mislimo na obrtnika starega kova, ki je proizvajal neki produkt od začetka do konca, npr. čevljarja ali krojača. V njegovem delu je bila močna ustvarjalna komponenta. Znano je, da je Marx pisal s simpatijami o njegovem delu. Ti obrtniki pa so danes redki. Sodobni obrtniki samo »štancajo« in so v delu prav tako odtujeni svoji ustvarjalnosti kot industrijski delavec za tekočim trakom.

- 1 Spoznavanje
- 2 Osebnost
- 3 Individualno
- 4 Domišljija
- 5 Ideje
- 6 Nove stvari
- 7 Svet, kot bi lahko bil
- 8 Nепreizkušene metode
- 9 Dolgoročno delovanje
- 10 Spreminjanje
- 11 Spontanost
- 12 Nedoločena potreba
- 13 Divergenca
- 14 Revolucija
- 15 Usmerjenost v prihodnost

- Delovanje
- Socialno
- Skupinsko
- Dejstva
- Konkretne stvari
- Znane stvari
- Svet, kot je
- Utrjene tehnike
- Kratkoročno delovanje
- Ponavljjanje
- Naučeno vedenje
- Oblikovana želja
- Konvergenca
- Evolucija
- Usmerjenost v preteklost ali sedanost

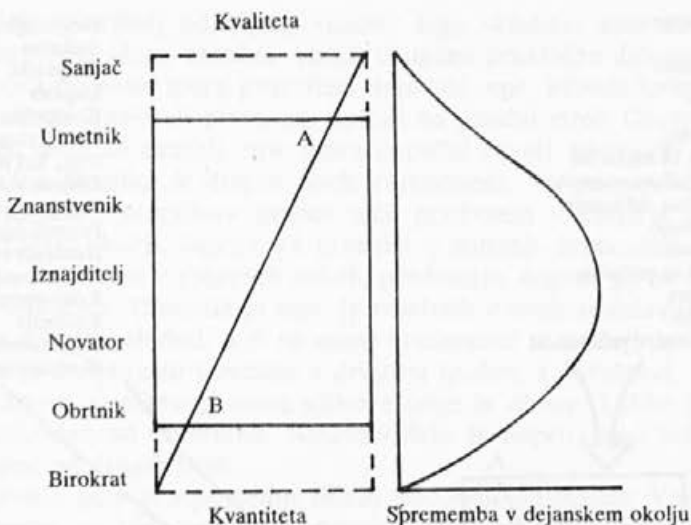
Slika 2

Toda iz pravokotnika sledi, da niti umetnik ni brez značilnosti v desnem stolpcu niti obrtnik brez značilnosti v levem. Nekateri umetniki pa so pravcati umetniki, ker njihovi izdelki bolj utelešajo domišljijo, novost, divergenco in revolucijo, kot pa svet, kot je. In nasprotno. Med umetniki najdemo posameznike, ki izdelujejo svoje izdelke rutinske, brez domišljije in ponavljajoče. Na našem pravokotniku so bližje obrtniku kot pravemu umetniku.

Zdaj pa dodajmo našemu pravokotniku še dve osebi: sanjača** in birokrata. Za prvega so značilne samo lastnosti v levem stolpcu in za drugega v desnem.

Sanjač sploh ne živi v stvarnem svetu in operira samo z idejami. Praktičnega delovanja ni. Njegove sanje so osebne, zaprte v svet njegovega doživljanja, zato nihče nima vpogleda vanje. Nikogar tudi ne potrebuje. Sanje se pojavljajo spontano, vodijo jih čustva in druga notranja stanja. Transformacija gradiva je izrazita, često absurdna in težko razumljiva. Vsekakor pa ne-

** S sanjačem mislimo človeka, ki se intenzivno predaja dnevnim sanjam ali sanjarjenju. Vsakdo ima občasno dnevne sanje. Pri nekaterih ljudeh pa postanejo osebna poteza, obrambni mehanizem, ker si na ta način zadovoljujejo svoje potrebe in želje.

Slika 3

katere značilnosti v levem stolpcu ne sodijo v to sliko, npr. »dolgoročno delovanje«, ker se učinek nočnih, a tudi dnevnih sanj na splošno hitro izgubi.

Cisto spodaj pa imamo birokrata — suhoparnega, ozkosrčnega, brez čustev, brez vizije in brez svojih idej. Varuje tradicijo, uveljavljeni red in stanje, kot je. Vnašanje sprememb je zanj največji greh. Kot izrazit konservativec preganja nove ideje in se jih boji, ker ogrožajo njegov obstoj. Njegovo mišljenje je konvergentno z eno samo možno rešitvijo, ki pa ni novost, temveč že neštetokrat preizkušeni recept. Deluje po utrjenih pravilih, dogodke natančno predvideva vnaprej. Prihodnost vidi v podaljševanju sedanosti. Osebnega, intimnega življenja skorajda nima, živi le v paragrafih, zakonih, aktih, uredbah in javnosti, ki jo obvladuje. Je kolesce v mehanizmu uprave.

Ni vsak uradnik birokrat, kot tudi ni vsak birokrat uradnik. Z birokratom poimenujemo ljudi, ki delujejo na poseben, okostenel način. Niso razširjeni samo v upravi (čeprav jih je tam največ). Birokrat je lahko učitelj, politik, zdravnik in še marsikdo. Odkrijemo ga celo tam, kamor najmanj sodi, npr. v raziskovalnih inštitutih ali na univerzi. Če prevlada v deželi birokratizem, je obsojena na stagnacijo. Denimo, da vodi delovno organizacijo skupina birokratov. Jasno je, da ne morejo imeti posluha za iznajditeljstvo, inovacije in koristne predloge. Delavsko samoupravljanje jim je sicer ovira, vendar ga uspešno izigravajo. Verjetno je visoka stopnja birokratizacije eden od razlogov za izredno majhno število izumov in inovacij v naših delovnih organizacijah. Množica predpisov, pravil, sporazumov, ki jih nihče ne obvlada in tudi ne more obvladati, pa so »gojišče«, na katerem birokracija raste, se redi in razmnožuje.

Thomas in Waterman (1982) poročata o anketi, ki sta jo izvedla v 75 ameriških podjetjih, ki so ocenjena kot najbolj inovativna. Odkrila sta, da so

v njih novatorji na neki način zaščiteni pred birokracijo. V vodstvih pa je veliko nekdanjih novatorjev. Celo direktor takega industrijskega velikana, kot je General Electrics (Jack Welsh), je bivši novator. Ta primer ni osamljen. V svojem poročilu sta napisala, da so v teh podjetjih »poslali birokracijo k vragu, zato da so dvignili inovativnost.«

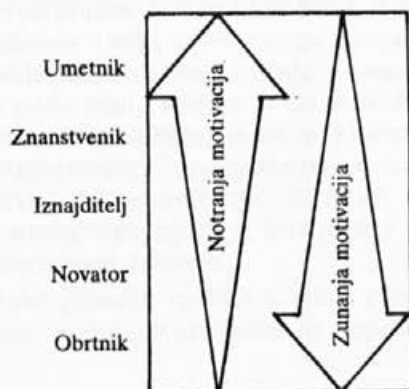
Na posamezne ravni našega pravokotnika lahko položimo še druge poklice in družbene položaje, k obrtniku npr. kmeta, ki ima podobne lastnosti z obeh stolpcev. Lahko nadaljujete še z drugimi poklici. Pomislite na zdravnika, učitelja, generala, političnega funkcionarja itd.

S sanjačem in birokratom pa naša lestvica ni končana. Nad sanjača lahko postavimo duševnega bolnika shizofrenika, pod birokrata pa prisilnega nevrotika, anankasta in fobičarja. Medtem ko sanjač in birokrat lahko prestopita na nižji oz. višji »klin« naše lestvice, tega duševni bolnik ne more. Nima več svobode. Shizofrenika obvladujejo notranji impulzi, blodne ideje, prisilnega nevrotika in fobičarja pa zunanja situacija. Oba sta ujetnika svoje boleznin in si ne moreta pomagati. Prvi je ujet v lastne blodnje, drugega prilepajo pogojni dražljaji.

Iz krivulje na desni strani pravokotnika pa sledi, da sta sanjač in birokrat v ustvarjalnem delovanju jalova, ker ne vnašata nobenih sprememb v stvarnost. Sanjač zato, ker sploh ne posega vanjo, birokrat pa zato, ker posveča vse sile zgolj ohranjanju stanja. Zato lahko spodbuja le kvantitativno rast tega, s čemer se ukvarja.

V psihološki literaturi zasledimo veliko razprav o motivaciji ustvarjalcev. Nekateri avtorji (npr. Amabilova 1983) trdijo, da so izključno notranje motivirani, drugi (npr. Torrance 1976) pa bolj poudarjajo zunanjo motivacijo.

Ena od glavnih oblik zunanje motivacije je materialna vzpodbuda, zlasti denar. William Kingston (1977) meni, da je materialna vzpodbuda tem pomembnejša, čim bolj je stvaritev praktična in neposredno koristna, čim bolj jo je mogoče vnovčiti in izmeriti njeno tržno vrednost. Če še enkrat pogledamo naš model, bi dobili takšen odnos med zunanjo in notranjo motivacijo:

Slika 4

Ali velja to tudi za druge kategorije? Sanjač in shizofrenik sta izključno notranje motivirana in na zunanje dražljaje nezadostno in neustrezno odgovarjata. Nanju ne vplivajo niti materialne niti nematerialne vzpodbude, nagrajujeta se sama s svojimi sanjami in blodnjami. Birokrat dobiva okrepitve za svoje ravnanje iz okolja. Zato ga budno opazuje in reagira na najmanjše spremembe v njem. Tudi prisilni nevrotik in fobik dobivata okrepitve iz okolja. Fobik se vsakokrat, ko se izogne ali zbeži objektom svojih strahov, oddahne. Vendar je med njima in birokratom psihološka razlika: birokrat je v svojem vedenju vedno birokrat — v odnosu do sodelavcev, prijateljev (če jih sploh ima), celo v ljubezni. Ne more iz svoje birokratske kože. Ustreza mu karakter, ki so ga Adorno in drugi avtorji opisali kot avtoritarnega. Prisilni nevrotik in fobik pa sta motena predvsem tedaj, ko se znajdetaj v določenih pogojih in razmerah, polnih pogojnih dražljajev, na katere prisilno reagirata. Sicer sta lahko kar prijetna človeka in včasih celo ustvarjalna. Seveda pa pri nobenem človeku motivacija ni izključno notranja ali izključno zunanja. Sanjača so npr. neuspehi v okolju privedli do tega, da se je umaknil v svoje sanje, v življenju prisilnega nevrotika pa odkrijemo travmatične doživljaje, ki so povzročili njegovo motnjo v odnosu do okolja.

LITERATURA

- Amabile T. *The social psychology of creativity*, Springer Verlag, New York, 1983.
Thomas P. in Waterman R., *In search of Excellence: Lessons from America's best run companies*, Harper & Row, New York, 1982.
Torrance E. P., *Rewarding creative behavior*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1976.

Razlike v hemisferičnosti med umetniki ter poprečno in nizkoustvarjalnimi posamezniki*

NORBERT JAUŠOVEC

Stevilne raziskave nakazujejo, da je funkcija dominantne hemisfere (pri 95 % posameznikov je to leva hemisfera) simbolična. Specializirana je za jezik s sintaktičnimi, semantičnimi, matematičnimi in logičnimi sposobnostmi. Nasprotno je vloga desne hemisfere, da dodaja ali primerja zaznave in sheme na celosten način (Bogen 1969, 1969 a, Gazzangina 1970, Kimura 1973, Sperry 1974, Butler & Glass 1976, Donchin, Kutas, McCarthy 1977). Eccles (v Popper & Eccles 1977) navaja, da je leva hemisfera dominantna tudi za zavestno doživljanje.

Domnevamo lahko, da je ustvarjalnost odvisna od dveh psiholoških procesov: logičnega zavestnega in intuitivnega predzavestnega (de Bono 1973, Arieti 1976, Dörner 1979).

Podobnost med hemisferično specializacijo in ustvarjalnim procesom nakazuje, da sta za ustvarjalnost nujna levohemisferičen in desnohemisferičen način obdelave informacij. Eksperimentalni rezultati te domneve ne potrjujejo v celoti (Torrance, Reynolds 1978, Torrance, Mourad 1979, Torrance 1982, Aliotti 1981, Sarnoff 1981). Psihometrično določena ustvarjalnost je večinoma povezana z ne-levohemisferičnim načinom razmišljanja. Slabost večine raziskav je, da ustvarjalnost in hemisferičnost določujejo psihometrično. V lastni raziskavi (Jaušovec 1985), kjer sem primerjal stil razmišljanja književnikov s stilom razmišljanja nizkoustvarjalnih posameznikov, se je pokazalo, da so statistično pomembne razlike le za desnohemisferične odgovore. Nadalje je bilo za književnike značilno, da so enakomerneje izbirali odgovore, ki nakazujejo desnohemisferičen, levohemisferičen ali integrativen stil razmišljanja, kot nizkoustvarjalni posamezniki, ki so se večinoma odločali le za en tip odgovorov. Ta ugotovitev potrjuje hipotezo o pomembnosti hemisferične integracije v ustvarjalnem procesu.

Z raziskavo sem želel proučiti razlike v stilih razmišljanja med književniki, likovnimi umetniki, nizkoustvarjalnimi in poprečnoustvarjalnimi posamezniki.

* Zahvaljujem se vsem umetnikom, ki so sodelovali v raziskavi. Nadalje se zahvaljujem tovarišema Tonetu Dodleku in Vojku Pogačarju, ki sta mi pomagala pri tehnični izvedbi raziskave.

METODA

Poskusne osebe. V raziskavi je sodelovalo 19 likovnih umetnikov, 28 književnikov in 75 posameznikov, ki so bili razdeljeni v dve skupini: nizkoustvarjalni (23) ter poprečnoustvarjalni (52). Skupine so bile izenačene po spolu in izobrazbi.

Instrumenti. Wallach-Koganovi (1965) testi ustvarjalnosti. Uporabil sem štiri podteste: primeri, podobnosti, pomen vzorca in pomen črt. Točkoval sem originalnost in fluentnost.

YSOLAT (Reynolds, Torrance, Riegel, Ball 1977) oblika A za odrasle. Vprašalnik je sestavljen tako, da ga izpolnjuje preizkušanelec sam. Zastavljene so tri trditve, ki predstavljajo tri stile razmišljanja: levohemisferični, desnohemisferični in integrativni.

Primer:

(1) slabo si zapomnim obraze	(levohemisferičen odgovor)
(2) slabo si zapomnim imena	(desnohemisferičen odgovor)
(3) enako dobro si zapomnim imena in obraze	(integrativen odgovor)

Oseba izbere tisto trditev, ki najbolje opisuje njen način razmišljanja. Vsak izbor je točkovan z eno točko.

Postopek. Likovnim in literarnim umetnikom je bilo poslanih 150 vprašalnikov YSOLAT s prošnjo, da jih izpolnjene vrnejo. 200 posameznikov je bilo pregledanih s testom ustvarjalnosti. Iz te skupine sem izločil 23 posameznikov, ki so dosegali nizke rezultate in 52 posameznikov, ki so dosegali povprečne rezultate.

REZULTATI

V tabeli 1 so prikazane aritmetične sredine in standardne deviacije odgovorov na YSOLAT vprašalniku. Pomembnost razlik med posameznimi skupinami poskusnih oseb je bila določena z enosmerno analizo variance in z Newman-Keuls post testom.

Tabela 1. Aritmetične sredine in standardne deviacije odgovorov na vprašalniku YSOLAT

	desnohemis.		levohemi.		integrat.	
	M	SD	M	SD	M	SD
nizkoustvarjalni (23)	6.13	4.60	10.96	5.51	17.87	7.83
poprečnoustvarjalni (52)	8.38	4.22	9.38	4.18	17.40	4.80
književniki (28)	9.14	3.94	8.29	5.17	17.32	5.31
likovni umetniki (19)	12.95	5.13	5.58	4.07	16.47	6.00
F (3,118) =	8.74***		5.02**		.21 NP	

*** — p .001

** — p .01

NP — ni pomemben

Razvidno je, da so se statistično pomembne razlike med nizkoustvarjalnimi, poprečnoustvarjalnimi, književniki in likovnimi umetniki pojavile pri desnohemisferičnemu in levohemisferičnemu stilu razmišljanja. Razlike so ekstremnejše za desnohemisferične odgovore.

Tabela 2. Newman-Keuls post test za pomembnost razlik desnohemisferičnih odgovorov

	nizko- ustvarjalni	poprečno- ustvarjalni	književniki	likovni umetniki
nizkoustvarjalni			*	**
poprečnoustvarjalni				**
književniki				**

* = p .05

** = p .01

Za likovne umetnike je značilno, da izbirajo statistično pomembno več desnohemisferičnih odgovorov kot nizkoustvarjalni in poprečnoustvarjalni pa tudi kot književniki (p. 01). Za književnike razlike niso tako izrazite. Po številu izborov desnohemisferičnih odgovorov so pred nizkoustvarjalnimi in poprečnoustvarjalnimi posamezniki, vendar so razlike statistično pomembne le za nizkoustvarjalne posameznike (p. 05).

Tabela 3. Newman-Keuls post test za pomembnost razlik levohemisferičnih odgovorov

	likovni umetniki	književniki	poprečno- ustvarjalni	nizko- ustvarjalni
likovni umetniki		*	*	**

* = p .05

** = p .01

Likovni umetniki izbirajo statistično pomembno manj levohemisferičnih odgovorov kot drugi posamezniki.

INTERPRETACIJA

Rezultati nakazujejo, da je za umetnike značilna izbira več desnohemisferičnih odgovorov kot za poprečnoustvarjalne in nizkoustvarjalne posameznike. Ta trend je izrazit za likovne umetnike, saj so izbrali statistično pomembno več desnohemisferičnih odgovorov in manj levohemisferičnih kot nizkoustvarjalni, poprečnoustvarjalni posamezniki in književniki.

Primerjava odgovorov likovnih umetnikov in književnikov nakazuje, da je za povezanost stila razmišljanja z ustvarjalnostjo pomembno, v kakšnem mediju se ustvarjalni posameznik izraža. Za likovne umetnike bi lahko predpostavljali, da je njihova reprezentacija v večji meri enaktivno-ikonična in v manjši jezikovno-simbolična. V ustvarjalnem procesu zaznavo filtrirajo v oblikovno-slikovni izdelek. Na manjšo prisotnost besedne reprezentacije v

procesu ustvarjanja likovnih umetnikov kaže tudi raziskava Getzelsa in Csikszentmihalyia (1976). V longitudinalni študiji sta preverjala vpliv različnih faktorjev na ustvarjalnost slikarjev. Študente slikarstva sta opazovala v fazah ustvarjanja na akdemiji. Proces st razdelila v tri dele:

— Pred slikanjem. Uspešni slikarji so pred začetkom dela manipulirali z več predmeti in jih natančneje raziskali.

— Slikanje. Uspešni slikarji so pustili motiv dlje časa odprt, šele na koncu dela se je izkristalizirala celotna slika.

— Po slikanju. Za uspešne slikarje je bila osnovna vrednost slike njena harmoničnost. Pri razlagi slike se niso nagibali k uporabi jezikovnih klišejev. Prepričani so bili, da odstrnitev detajla na sliki ne bi bistveno vplivala na ves izdelek.

Pri književnikih je proces ustvarjanja bolj vezan na simbolično reprezentacijo, saj je izdelek jezikoven (drama, pesem, roman). Kljub izrazitejši simbolični reprezentaciji književnika se tudi pri njih pojavlja enaktivno-ikonična reprezentacija. Dobljeni rezultati to potrjujejo. Književniki so izbrali več desnohemisferičnih odgovorov kot poprečnoustvarjalni in nizkoustvarjalni. Za slednje so razlike statistično pomembne (p .05).

Simbolična reprezentacija po eni strani pomeni manj informacije kot notranja predstava samega objekta. Je abstrkcija, ki izpostavi pomembne značilnosti, zanemari pa nepomembne. Z druge strani pomeni več informacije, ker okolje posreduje v zgoščeni obliki. Prav v tem procesu abstrahiranja pojava, kjer so upoštevani zmerom novi vidiki situacije, lahko domnevamo jedro filtracije v ustvarjalnem procesu, kar književniku omogoča, da ustvari trajno veljavne like, kot so: Tartuffe, Faust, Othello. Tak koncept ustvarjalnega procesa podpirajo tudi nekatere eksperimentalne ugotovitve. Kraft (1980) za Piagetove naloge konzervacije ugotavlja, da je v fazi transformacije bolj aktivna desna hemisfera, v fazi razlage pa leva. Sorodno navajata Loring in Sheer (1984). Rang lateralizacije med hemisferama (40 Hz EEG) je večji pri nalogah, ki so poskusni osebi neznane, manjši je pri znanih nalogah. To nakazuje, da posameznik išče ustrezen način, kako bi nalogo rešil in pri tem alternira enaktivno-ikonično reprezentacijo (desna hemisfera) s simbolično (leva hemisfera).

Podobno razdelitev ustvarjalnosti, kot jo nakazujejo rezultati na YSOLAT vprašalniku za hemisferičnost (likovni umetniki — književniki), je izpostavil tudi Simonton (1978). Na osnovi factorske analize, v kateri je upošteval 5000 ustvarjalcev od 7000 pr. n. št. do 1900, je ustvarjalce razdelil v dva faktorja:

— diskurzivna komunikacija, ki je obsegala znanost, filozofijo, poezijo in prozo in

— prezentirana oblika, ki je obsegala slikarstvo, kiparstvo in arhitekturo.

Izkazalo se je, da je prvi faktor pod močnejšim vplivom družbenih dogodkov (izobraževalnih možnosti, vojn, revolucij itd.) kot drugi. Gowan (1979) to interpretira z različno hemisferično dominantnostjo. Pri prvi skupini ustvarjalcev se morajo zamisli posredovati prek leve hemisfere, kar zahteva urejenejšo družbene razmere, ki omogočajo razvoj te hemisfere.

Rezultati raziskave so pokazali, da umetniki izbirajo več desnohemisferičnih odgovorov kot poprečnoustvarjalni in nizkoustvarjalni posamezniki. Vprašljivo je, ali iz tega lahko sklepamo, da je ustvarjalnost vezana v glavnem na delovanje desne hemisfere. Poprečni odstotek desnohemisferičnih odgovorov pri slikarjih je 37 %, pri književnikih pa 26 %. Takšna razporeditev nakazuje, da mora biti v procesu udeležena tudi leva hemisfera. Dobljene rezultate moramo razumeti tudi z razvojnega vidika. Kraft (1980) in Ramsay (1984) ugotavljata, da so Piagetove razvojne stopnje povezane s simetrijami in asimetrijami hemisferične aktivnosti. Za odraslega posameznika Horn in Donaldson (1980) ugotavljata, da s starostjo upada fluidna inteligentnost, medtem ko je kristalizirana bolj ustaljena. Johnson s sodelavci (1977, 1979, 1984) je za te spremembe ugotovil tudi nevrofiziološke osnove. V eksperimentih s poskusnimi osebami, ki so bile stare več kot 50 let, se je izkazalo, da s starostjo peša funkcija desne hemisfere, medtem ko je delovanje leve hemisfere nespremenjeno. (Fluidna inteligentnost vsebuje sestavine, ki so bolj desnohemisferične, kristalizirana pa več sestavin, vezanih na levo hemisfero.)

Sklenem lahko, da je povezanost med ustvarjalnostjo in hemisferičnostjo odvisna od področja, v katerem deluje ustvarjalec. Domnevam da z razvojem in izobraževanjem narašča levohemisferičen način predelave informacij, zmanjšuje se vloga desne hemisfere. Podobno navaja tudi Dörner (1979). Širjenje znanja posamezniku omogoča, da naloge rešuje le z epistemično strukturo, kar privede do odmiranja hevristične strukture. Prav zato je za ustvarjalce značilno, da izbirajo več desnohemisferičnih odgovorov kot nizkoustvarjalni in poprečnoustvarjalni posamezniki. To pa ne nasprotuje domnevi, da je za ustvarjalnost nujen tako levohemisferičen kot desnohemisferičen način predelave informacij.

VIRI:

- Aliotti, N. C.: Intelligence, handedness and cerebral hemispheric preference in gifted adolescents, *Gifted child Quart.* 25, 1, str. 36—41, 1981.
- Arieti, S.: *Creativity: The magic synthesis*, NYC, Basic Books, 1976.
- Butler, S. R., Glass, A.: EEG correlates of cerebral dominance, v Riesen & Thompson (eds), *Advances in Psychobiology*, Vol. 3, New York, John Wiley, 1976, str. 219—273.
- Bogen, J. E.: The other side of the brain I. *Dysgraphia and dysopia following cerebral commissurotomy*, *Bulletin of the Los Angeles Neurological Societies*, 34, str. 135—162, 1969.
- Bogen, J. E.: The other side of the brain II. *An appositional mind*, *Bulletin of the Los Angeles Neurological Societies* 34, str. 73—105, 1969 a.
- de Bono, E.: *Informationsverarbeitung und neue Ideen, laterales und vertikales Denken*, v Ulmann (eds) *Kreativitätsforschung*, Kiepenheuer & Witsch, München, 1973.
- Donchin, E., Kutas, M., McCarty, G.: *Electrocortical indices of hemispheric utilization*, v Harnard, Doty, Goldstein, Jaynes in Krauthamer (eds), *Lateralization in the Nervous System*, New York, Academic Press, 1977, str. 339—385.
- Dörner, D.: *Problemlösen als Informationsverarbeitung*, Kohlhammer, Mainz, 1979.
- Gazzaniga, M. S.: *The Bisected Brain*, Appleton-Century-Crofts, New York, 1970.
- Getzels, J. W. & Csikszentmihalyi, J.: *The creative vision*, J. W. & Sons, 1975.
- Gowan, J. C. & Olson, M.: *The society which maximizes creativity*, *Journal of creative behav.*, 13, 3, str. 194—210, 1979.

Horn, J. L. & Donaldson, G.: Cognitive development in adulthood, v Brim, O. G. Jr. & Kagan J. (eds): *Constancy and change in human development*. Cambridge: Harvard Univ. Press, str. 445—529, 1980.

Jaušovec, N.: Creativity and cerebral preference, *The gifted child quart.* spring, 1985 — v tisku.

Johnson, C. R., Bowers, J. K., Gamble, M., Lyons, F. M., Presberey T. W. & Vetter, R. R.: Ability to Transcribe music and ear superiority for tone sequences, *Cortex*, 13, str. 295—299, 1977.

Johnson, R. C., Cole, R. E., Bowers, J. K., Foiles, S. V., Nikaido, A. M., Patrick, J. W., Woliver, R. E.: Hemispheric efficiency in middle and later adulthood, *Cortex*, 15, str. 109 do 119, 1979.

Johnson, R. C., Green, P., Ahern, F. M., Cole, R. E.: Cognitive correlates of hemispheric performance on dichotic tasks, *Int'l. J. Aging and human development*, 18, 3, str. 185—195, 1983—84.

Kimura, D.: The asymmetry of the human brain, *Scientific American*, 228, str. 70—78, 1973.

Kraft, R. H., Mitchell, O. R., Languis, M. L., Wheatley, G. H.: Hemispheric Asymmetries during six-to eight-year olds performance of Piagetian conservation and reading tasks, *Neuropsych.*, 18, 1980.

Loring, D. W. & Sheer, D. E.: Laterality of 40 Hz EEG and EMG during cognitive performance, 21, 1, str. 34—38, 1984.

Popper, K. R., Eccles, J. C.: *The self and its brain*, Springer Internat., Berlin, 1977.

Ramsay, D. S.: Onset of duplicated Syllable babbling and unimanual handedness in infancy, *Developmental Psychology*, 20, 1, str. 64—71, 1984.

Sarnoff, D.: Imagery, incubation and right hemispheric learning style as related to divergent thinking, *Imagery*, 2, str. 189—201, 1981.

Simonton, D. K.: The eminent genius in history, the critical role of creative development, *The gifted child quart.*, 2, 22, str. 187—195, 1978.

Sperry, R. W.: Lateral specialization in the surgically separated hemispheres, v Schmitt & Worden (eds), 1974, str. 5—19.

Torrance, E. P.; Reynolds, C. R., Riegel, T., Ball, O.: Your style of learning and thinking, forms A and B, *The gifted child quart.*, 4, 1977.

Torrance, E. P., Reynolds, C. R.: Perceived changes in styles of learning and thinking, through direct and indirect training, *Journal of creat. behav.* 12, 4, str. 247—251, 1978.

Torrance, E. P. & Mourad, S.: Role of hemisphericity in performance on selected measures of creativity, *Gifted child quart.* 23, 1, str. 44—45, 1979.

Torrance, E. P. & Mourad, S.: Role of hemisphericity in performance on selected measures of creativity, *Gifted child quart.* 23, 1, str. 44—45, 1979.

Torrance, E. P.: Hemisphericity and creative functioning, *Journal of research and development in educat.*, 15, 3, str. 29—37, 1982.

Wallach, M. A. & Kogan, N.: *Modes of thinking in young children*, New York, Holt, 1965.

Socialne vloge in socialni status: možnosti za celovitejši socialno - psihološki pristop

VELKO S. RUS

Za pojma socialnih vlog in socialnega statusa so tako med različnimi opredelitvami, kot znotraj istih opredelitev značilni številni razcepi, razhajanja ter nedoslednosti. Pri tem ne gre za iskanje nekakšnega najustrežnejšega kompromisa. Številna teoretična področja so namreč še neizkušena (čiščenje osnovnih psiholoških pojmov in njihova sinteza), druga pa do te mere zanemarjena, da jih še vedno pokriva visok plevel. (Vrednote in problem vrednostnega doživljanja v socialni psihologiji in teoriji socialnih vlog npr.)

Zanimivo je, da gre večkrat ravno za mejna področja (med psihologijo in sociologijo npr.), ki zaradi svoje zapuščenosti navidez spominjajo na nekakšno »nikogaršnje« ozemlje. Vendar samo navidez. Večkrat smo lahko priče intelektualnim pravdam, kam postaviti mejne kamne na mejnih področjih: ali globlje v psihologijo ali pa kam drugam, v sociologijo npr. Zato ravno pri teh mejnih pojmi obstajajo nevarnosti enostranskega pomenskega razmejevanja.

Vprašanja socialnih vlog in socialnega statusa so za socialno psihološko teorijo velika priložnost: so priložnost za natančnejše, celovitejše, zgodovinsko-razvojne formuliranje nekaterih bistvenih obrisov lastnega predmeta. So pa tudi priložnost, da občepi na poenostavljenih, shematskih, nezgodovinskih in enakostranskih razlagah. Kompleksnost problematike, njena širina in raznovrstna kvalitativna prepletenost, je za vsako psihološko teorijo izziv, ki ga lahko sprejme ali zavrne. Samo če ga sprejme, lahko upa na lastni razvoj in bogatenje.

Za kategorije socialnih vlog oz. socialnega statusa (pozicije) je značilno, da koordinirano zamenjajo naslednje dimenzije:

- a) subjektivnega in objektivnega,
- b) notranjega in zunanjega,
- c) individualnega in družbenega,
- d) dejanskega in možnega,
- e) normativnega ter indikativnega,
- f) občega in posameznega.

(Gre hkrati za dimenzije, ki predstavljajo različna definicijska območja za kategorije vrednot oz. vrednostnega doživljanja). Že sedaj pa smo jih omenili kot najsplošnejše povezovalne momente kategorij socialnih vlog, socialnega statusa, vrednot in vrednostnega doživljanja. Vsaka od omenjenih dimenzij, katerim lahko dodamo še dimenzijo zavestnega in nezavestnega, pa je razvojno družinsko pogojena, zato je znanost o socialnih vlogah in socialnem statusu hkrati tudi zgodovinska znanost. (V obstoječi literaturi o socialnih vlogah in statusu pa tega povdarka ni zaslediti niti v tako obsežnem in izčrpnem prikazu le-teh, kot sta ga oblikovala, zbrala in uredila Biddle in Edwin.)

Ad a)

Subjektivno in objektivno lahko zajema različne odnose: lahko pomeni diferenciacijo glede na stopnje zavestne usmerjevalne dejavnosti (vplivanja oz. vplivanja in njegovega efekta, učinka). V tem primeru nas zanima v kolikšni meri določen posameznik oz. skupina nastopata kot »subjekt«. Ta kategorija je zato v najtesnejši zvezi s kategorijami dejavnosti, zavesti, volje, ustvarjalnosti, oz. z zavestno in aktivno-ustvarjalno vlogo posameznika ali skupine v procesih, ko gre za različne načine doseganja ciljev, oz. zadovoljevanja potreb. Pri tem lahko cilje po različnih kriterijih razvrščamo na področja (ekonomska, politična, kulturna, socialna itd.), ravni (obča, posebna, posamezna) in kategorije (bistvene, pomembne, nujne, koristne itd.).

Relacija subjektivno-objektivno lahko pomeni seveda tudi ontološko kategorijo (objektivnost psiholoških procesov) in pa objektivnost v smislu nepristranosti (merjenja npr.), ali zunanosti, vidnosti, merljivosti (ekstraspekcija). Objektivno v kontekstu subjekt: objekt predstavljajo pač vsi tisti faktorji, ki mimo zavesti, »na skrivaj ali očitno« spodbujajo ali usmerjajo določene psihične funkcije. Sem bi lahko npr. prišteli t.i.m. objektivne interese, podzavest, navade, interiorizirane socialne mehanizme itd.

Če subjektivno in objektivno diferenciramo s kriterijem zavestnih usmerjevalnih procesov (vplivanja ter učinkovanja), se izkaže, da so na ta način objektivni tudi številni psihični, tj. »notranji« procesi. »Notranje« nam torej pomeni vse konkretne elemente in odnose, ki so imanentni individualni psihični strukturi. Korelativni vidiki notranjega (zunanje) ter subjektivnega (objektivne) so torej lahko naslednji: a) objektivnost »notranjega« kot ontološka kategorija: obstoječnost, eksistenca. Ta navidez evidentna (temeljna) značilnost »žive« (dinamične) nevrofiziološke strukture in njenih funkcionalnih psiholoških korelatov lahko vzbuja varljiv vtis, da gre pri tovrstnem odnosu za vprašanje, ki pravzaprav razbija odprta vrata. V resnici gre za niz vprašanj o dilektiki odnosa konkretno — abstraktno, posamezno — obče, individualno — družbeno, nevrofiziološko — psihično. Odgovori na ta vprašanja so se kot naplavine zgodovinskega toka misli v časovno razvojnem zaporedju razporedili na dveh različnih bregovih. Tako lahko ločimo dialektične in nedialektične (metafizične) koncepte. Slednji lahko pomembno vplivajo na dojemanje odnosnosti in objektivnosti psiholoških procesov v smislu dejanske

eksistence oz. obstoječnosti. (Zgovoren dokaz je npr. filozofski problem realizma — nominalizma, ki s polno sapo diha tudi danes.)

Objektivnost psiholoških procesov (pojavov) je torej v ontološkem smislu zavest konkretnega, delujočega individuuma, njegove konkretno-čutne-zgodovinsko-razvojno pogojene družbene prakse. Zato lahko vsaka zavest obstaja zgolj kot konkretna osebna zavest, v tesni (dobesedno) organski zvezi z nevrofiziološkimi komponentami, oz. osebnostnimi značilnostmi.

Ad b)

Drug korelativni vidik je objektivnost psihološkega funkcioniranja (mišljenja, ocenjevanja, vrednotenja, stališč, sodb itd.) v smislu nepristranosti. Govorimo npr. o objektivnosti različnih sodb, torej t.im. »notranjih procesov«.

Zaznavanje notranjih procesov, oz. njihovih značilnosti, je lahko posredno ali neposredno. Neposrednost doživljanja t.im. notranjosti je možno le kot neposreden odnos do samega sebe, tj. samorefleksija. Razlika subjekt-objekt je pri tem izraz istega posameznikovega psihološkega polja. Tak način zaznavanja, ki je odvisen od posameznikove referenčne pozicije je introspekcija (oz. različne subjektivne tehnike). Ekstraspekcija ali objektivno opazovanje sloni na »objektivnih« zunanjih značilnostih — posredno je možno vživljanje v notranjost drugega, zlasti po analognem sklepanju glede na lastno notranjost.

Kategorij individualnega in družbenega se večkrat razmejujeta kot posameznik (individuuum) na eni ter družba oz. družbene skupine na drugi strani (kot ontološka razmejitev posameznika in družbene skupine).

Izolirana pozicija posameznika glede na družbeno okolje je bila in je na žalost marsikdaj še danes pozicija psihologije pri obravnavanju svojega predmeta. Socializacija kot ključni povezovalni pojem individualnega ter družbenega ju sicer resda razmejuje na ravni občega, posebnega in posameznega (posameznik ni zgolj sebi lastna entiteta, temveč hkrati nosilec občih in posebnih družbenih značilnosti), vendar še vedno tako, da je individualno ob družbenem, ne pa kot celoto dialektičnih razmerij.

Človek kot posameznik je resda celota družbenih odnosov oz. v samem jedru družbeno bitje. Družba resda ni zgolj vsota posameznikov, temveč je pojav svoje vrste — res sui generis. Vendar je vsak posameznik kot celota družbenih odnosov individualno strukturiran na način, ki je glede na vse druge posameznike edinstven, tako kot je svojevrstnost družbenega pojava nujno odvisna tudi od zavestnih, ustvarjalnih individualnih vlog.

Kategorije občega, posebnega in posameznega na socialno psihološkem področju interaktivnih situacij individualnega in družbenega pa lahko razberemo iz človekove zgodovinsko razvojne (materialne) družbene prakse (oz. različnih praks: ekonomske, politične, kulturne itd.). Tudi za socialno psihologijo je v tem kontekstu bistven pojem proizvodnega načina, ne pa zgolj nekatere oblike družbene zavesti (jezik, kultura, norme itd.).

Vprašanje odnosa med individualnim in družbenim je za socialno psihologijo eno najtežjih in hkrati eno najbolj temeljnih vprašanj. Ravno zaradi

nedialektičnega pristopa, si bodo psihologi zaradi njega še nekaj časa pulili lase. (Kot eden redkih je med psihologi razvil teoretično dialektičen pristop Trstenjak v knjigi Problemi psihologije.)

Vsak posameznik kot osebnost namreč dialektično združuje prvine tako individualnega kot družbenega. Pri tem se družbenost ne pojavlja le kot družbena pogojenost, temveč tudi kot imanenca različnih psihičnih procesov. Individualno in družbeno so torej polarne (dialektične) objektivne (ontološko) vsebine, vsebine po sebi, ki imajo lahko različne subjektivne refleksije in s tem postajajo zavestne vsebine za sebe. Že najsplošnejša značilnost percepcije je v tem, da na različne perceptivne vsebine vplivajo tako značilnosti objekta kot značilnosti subjekta (percipienta). Ta nivo pa nas lahko zapelje na enačenje odnosa individualno — družbeno zgolj z odnosi subjekt — objekt. To bi se seveda zgodilo tudi v primeru, če bi problem družbenega opazovali le kot problem socialne percepcije, ne pa tudi socialne interakcije, torej kot komplementarne pojave »socialne akonodacije in socialne asimilacije«. Tudi socializacija tako zajema procese osebnostne diferenciacije ter integracije kot komplementarne procese osebnostnega razvoja.

Individualno in družbeno se kot posebno in obče vedno pojavlja kot zgodovinsko konkreten psihološki profil zgodovinsko konkretnega posameznika. Kot konkretna, »notranja« dinamika posameznika sta kategoriji individualnega in družbenega neločljivo povezani v vsakem posameznikovem delovnem aktu, pri vsakem načinu zadovoljevanja potreb oz. doseganja ciljev. Analično gledano se kategoriji pojavljata pri vseh sestavinah (elementih) omenjenih procesov, ne glede na njihovo kvalitativno oz. funkcionalno različnost.

Pri tem gre lahko za 1) različne potrebe, interese, pričakovanja, želje, aspiracije, z njimi povezane cilje in čustva (konativno-emoivni vidik) — ter 2) socialne percepcije, spoznanja in zamišljanja, temelječih na funkcijah spomina, učenja ter mišljenja (kognitivni vidik). 3) Gre tudi za različne vrste instrumentalnih dejavnosti, ki jih določajo različni pogoji, sredstva (»instrumenti«) in način njihove uporabe (biheviornalni vidik).

Seveda sta tudi družbeno ter individualno vsaka v sebi razčlenjeni kategoriji. Pri družbenem gre npr. za vprašanje značaja in obsega občih, pri individualnem pa posebnih karakteristik, njihova individualnost je lahko torej indikativna ali normativna, dejanska ali možna, vedno pa je družbeno zgodovinsko in razvojno določena.

Če sprejmemo ugotovitev, da je vprašanje ontologije občega in posebnega lahko samo vprašanje ontologije posameznega, lahko naše vprašnje ustrezno operacionaliziramo kot vprašanje posameznika kot edino možnega realnega nosilca zavesti, kjer se dialektika individualnega ter družbenega izraža kot raznolikost psiholoških procesov in pojavov, ki se na osnovi nevrofizioloških (dednih) predispozicij oblikujejo kot učinek posameznikovih (notranjih) vplivov in zunanjih, tj. vplivov okolja. Rezultanta tovrstne socialne interakcije (socializacije oz. komunikacije), se kaže v smeri in vrsti prevladujočega vpliva: v načinu percepcije, učenja, mišljenja in delovanja — skratka v načinu zavzemanja stališč.

Posameznikova posebnost se kaže pač že v načinu interiorizacije oz. v od-

nosu do interioriziranih »zunanjih« vsebin ter v odnosu do družbenih pogojenosti lastnega bivanja.

Preraščanje že obstoječih (zunanjih) in ponotranjenih (interioriziranih (notranjih) vsebin, družbeno pogojenih in posredovanih, pa ni možno brez kritičnih samorefleksivnih zavestnih funkcij. Bolj ko je izrazita njihova zavestna in usmerjevalna vloga, izrazitejša je vloga posameznika kot subjekta, ne pa zgolj objekta socialne interakcije.

Pri tem pa ne smemo pozabiti, da so pri interakciji ter komunikaciji zlasti temeljna vprašanja v zvezi s človekovim načinom zadovoljevanja potreb: v kakšne odnose stopa človek kot proizvajalec glede na sredstva in pogoje lastne (zgodovinske) produkcijske dejavnosti? V zvezi s tem so pomembne tudi determinante osebnostnega in družbenega razvoja: v kakšnem razmerju sta vlogi subjektivnega, zavestno-usmerjevalnega ter objektivnega, izven zavestno usmerjevalnega dejavnika? Kot najustreznejši se ponujajo številni odgovori, največji del s psihologistično ali sociologistično očesno mrežo v pogledih na vprašanja individualnega in družbenega (sociologizem krči človekovo notranjost in vedenje na prilagojevanje in na spoznavanje kot najvišji intelektualni domet. Zamišljanje je brez vsake ustvarjalne moči. Psihologizem pa se premalo zaveda družbenih pogojenosti, posredovanosti in omejitvenega vpliva.

V zamegljenih slikah rešitve omenjenega problema psihologizem in sociologizem ne prepoznata prepletenosti potez najsplošnejših kategorij socialne interakcije v zvezi z determinantami osebnostnega in družbenega razvoja: v kakšnem razmerju sta vlogi subjektivnega, zavestno usmerjevalnega ter objektivnega, izven zavestno usmerjevalnega dejavnika.

Pojma socialnih vlog in socialnega statusa sta namreč kljub razlikah v opredelitvah vedno definirana v okviru nekega globalnega socialnega sistema. Zato ni naključje, da sta oba pojma ključni prvini teorije funkcionalizma kot teorije globalnega socialnega sistema.

V vsakem socialnem sistemu pa se nerazdružljivo prepletajo značilnosti subjektivnega in objektivnega, individualnega in družbenega, različne reference oz. zorni koti, implicitne ter eksplicitne kulture, norme, vrednote, pričakovanja in drugi regulativni mehanizmi. V njem se prepletajo karakteristike zaprtosti in odprtosti ter različne alternative razvoja. Problem definiranja socialnih vlog in socialnega statusa je hkrati problem osnovnih predpostavk in izhodišč obravnavanja globalnega socialnega sistema (pri čemer je ravno pojav hierarhije ena njegovih najsplošnejših značilnosti).

Soočanje z omenjenimi dimenzijami je zato razčiščevanje kategorij, ki so v najtesnejši zvezi z najsplošnejšimi značilnostmi globalnega sistema, njegovimi elementi in odnosi. Ravno nerazčiščena vprašanja in nedefinirana izhodišča v zvezi z vprašanji odnosa subjektivnega in objektivnega, individualnega in družbenega, indikativnega in normativnega itd. so velikokrat izvor takih ali drugačnih (psihologističnih, sociologističnih, economicističnih itd.) enostranosti pri razlagah sistema.

Naša osnovna naloga je torej, da v okviru naših, dosedaj utemeljenih izhodišč ugotovimo konfiguracijo najsplošnejših dimenzij sistema v njegovih

posebnih oz. posameznih, konkretnih značilnosti: (v značilnostih socialnih vlog in socialne pozicije). Naš prikaz skuša biti na tej osnovi hkrati kritičen komplement že obstoječih prikazov te problematike.

Omenjene kategorije so namreč nujna teoretična osnova pojmov socialnih vlog in socialne pozicije. Res da gre za kategorije, ki si jih del socialne psihologije izogiba, podcenjuje ali jih sploh ne pozna (v mislih imamo predvsem različne »šole«), kjer so »učni programi« in zbirke pojmov prilagojeni osnovnim teoretičnim in metodološkim izhodiščem: neobihevizizmu, matematični smeri, deloma gestaltu, ki operira predvsem s pojmi dela in celote, lika in ozadja itd.). Nekatere smeri so izvedle tako temeljito »čistko« t.im. neznanstvenih pojmov, da so se intelektualne slepote zavedle šele v slepi ulici: takrat, ko so sorazmerno nemočne obstale pred kompleksnimi vprašanji človekove osebnosti ter socialne interakcije.

Po Zvonareviću lahko skupne poteze različnih definicij socialnih vlog združimo v opredelitev, da gre za funkcijo, ki je v določenem sistemu družbenih odnosov opravljata posameznik oz. skupina. Za status pa velja, da gre za količino ugleda ali prestiža, ki pripada določeni funkciji. Pri tem je seveda bistven odgovor na vprašanje, kaj nam pojem funkcije pravzaprav pomeni, oz. kakšen je njen odnos do značilnosti globalnega socialnega sistema. Ker je pojem funkcije opredeljen ravno v odnosnosti do socialnega sistema, je razumljivo, da drug drugega opredeljujeta način opredeljevanja. (Z razvojem družbene delitve dela, z razvojem proizvodjalnih sil, odnosov, torej ekonomske strukture, pravnopolitičnega sistema, institucionalizacije in z oblikami družbene zavesti.)

Glede funkcije lahko rečemo, da gre za specificiran način zadovoljevanja potreb, in sicer glede na:

- a) potrebe, interese, motive,
- b) cilje,
- c) pogoje,
- d) sredstva,
- e) aktivnost, dejavnost.

Gre za kategorije, ki v realni situaciji vedno tvorijo konkretno in nerazdružljivo celoto človekove usmerjene dejavnosti. Njena funkcija glede na celoto odnosov (ekonomskih, socialnih, kulturnih, političnih itd.) sistema v katerem se nahajajo (njegovih ciljev, norm, zahtev), pa je v najtesnejši zvezi s strukturiranostjo zvez med omenjenimi potrebami, cilji, pogoji in sredstvi.

Strukturalno-funkcionalen (ne pa funkcionalističen) pristop nam tako pokaže, da ne gre zgolj za odnos sistem-struktura in vloga-funkcije, temveč je tudi vloga sama notranje razčlenjena. Ta razčlenjenost pa ni odvisna zgolj od tipa funkcije glede na sistem (kar je že omenjeno), temveč tudi od osebne strukture. Zato je vsaka »socialna« (tokrat v narekovaju) vloga pri posamezniku lahko samo osebna vloga. Vsaka osebna vloga hkrati objektivno združuje moment individualnega in družbenega. Eden od obeh polov lahko v okviru neke osebne vloge pač prevladuje (subjektivno ali objektivno, njun odnos se lahko konkretno vzpostavlja na različnih neuravnoteženih rav-

neh: odnos med individualnim in družbenim smo že opredeljevali. Zato lahko sedaj izpeljemo trditev, da ni »čistih«, izključnih vlog (zgolj individualnih, ali pa zgolj družbenih). Eden od obeh polov se lahko pri posameznikovi osebni vlogi izraža na prikrit ali celo spreobrnjen način (v totalitarnem privatizmu in kolektivizmu). Vendar v takem primeru »izprevrženo« vpliva tudi na svoje nasprotje. »Končni rezultat« je neizpolnjenost zgodovinsko razvojno pogojenih možnosti človekove osebnosti in njenega razvoja. Sprevrženost zavesti oz. odtujena zavest je pri tem zgodovinska konkretizacija posebne konstelacije materialnih pogojev in proizvodnih odnosov obstoječega družbenega sistema (razredne družbe). Njegova pravna in politična institucionalizacija normativno strukturo zavesti vsiljuje kot edino možno družbenost, z različnimi mehanizmi sankcij in manipulacij pa ohranja položaj, »ko so ideje vladajočega razreda hkrati vladajoče ideje družbe«. Brutalne sankcije in prefinjena manipulacija sta pri tem le dva ekstrema istega pola: sankcije človek doživlja kot zunanji pritisk, manipulacije pa so lahko vorajene v same mehanizme interakcije oz. socializacije. V tem primeru se pojavljajo celo kot ponotranjene, interiorizirane posameznikove vsebine. Na ta način lahko posameznik celo razredno družbo doživlja kot svobodno družbo. Njeni prefinjeni mehanizmi lahko celo ustvarjajo razmerja, da pomeni več prostora za »svobodo od«, hkrati manj prostora za »svobodo za«, ko gre za dejavnost, ki lahko ogroža temeljni funkcionalni princip sistema.

Ponotranjanje oz. interiorizacija pa bo uspešnejše, če bodo vsi faktorji, od družine do drugih institucij sistema sicer na različnih ravneh, pa vendarle usklajeno delovali v isto smer: v oblikovanje določenih stališč, vrednot, kriterijev itd. Persuazivnost njihove komunikacije je pri tem močno odvisna tudi od intenzitete (kvalitete) pozitivne čustvene navezanosti in s tem povezanega verjetja. Usklajenost systemskega vpliva se namreč kaže tudi v tem, da se vpliva na kognitivno in emotivno komponento. Učinek vpliva so stališča kot racionalizacija obstoječih razmer in pogojev, ki človeka že vnaprej obsojajo na določene izbire — obrazce vedenja. Za teorijo funkcionalizma je tako značilno, da ravno v normativni strukturi vidi realen presek osebnosti in socialnega sistema. Obstoječe norme so tiste, ki izzivajo ustrezna pričakovanja glede na določeno socialno vlogo. Obrazci vedenja, ki se nanjo vežejo, pa preko neposrednega povezovalnega elementa — motivacije, omogočajo, da se osebnostna usmerjenost uskladi z usmeritvijo sistema. Funkcioniranje sistema je tako zagotovljeno s funkcijami socialnih vlog. Le-te so torej utemeljene zgolj v odnosu do sistema, čigar osnovna in edina gibalna sila so norme, cilji in vrednote, pojmovane kot nekakšno »neodvisno duhovno stanje«. (M. Jogan)

Vsak sistem teži k samoohranitvi, uravnoteževanju, k notranjem redu. V teoriji funkcionalizma (avtor Talcot Parsons) »nekaj velja« samo tista socialna vloga, katere funkcija zagotavlja reprodukcijo tovrstnega stanja. Struktura sistema je zadana z nizom socialnih vlog, ki se razlikujejo glede na tak ali drugačen položaj. Odnos do položaja strukturira normativna usmerjenost, ki je značilna za vsako akcijo. Akcija je tista vrsta vedenja, ki vključuje določene vrednote in cilje. Zaradi vrednot in ciljev, ki so hkrati

vrednote in cilji sistema, ima vsaka akcija za njenega nosilca določen smisel. Maca Jogan namreč pravi, da je v teoriji funkcionalizma »socialni sistem izhodišče in cilj«. Zato je za to teorijo značilno, da je socialnodeterministična, idealistična glede pojmovanja družbene vzročnosti ter na visoki stopnji shematizacije in ahistoričnosti.

Teorija funkcionalizma je do sedaj najbolj izdelana sociološka teorija socialnih vlog in socialnega položaja. Je pa samo eden od poskusov utemeljitve pojmov, ki so nastali že pred njo in jih del socialne psihologije danes na široko uporablja. Kljub številnim (bistvenim) pomanjkljivostim in napakam je teorija funkcionalizma v izsekih razvila pristope (v raziskovanju odnosov med vlogo, položajem in socialnim sistemom), ki omogočajo konstrukcijo kritičnejše teorije.

Čeprav nobena socialno-psihološka šola ni v celoti prevzela omenjene teorije, pa je ravno precej razširjena psihološka teorija prilagoditve (posameznika okolju — saj je Parsons na koncu koncev odnos med posameznikom in družbo v precejšnji meri prevzel od Freuda), psihološki korelat sociološki teoriji funkcionalizma. Tudi volutaristična teorija akcije je pri Parsonu volutaristična le v okviru zadanih, strogo predpisanih, ekvivalentnih alternativ. Zato ni naključje, da ravno v teoriji funkcionalizma naletimo na sklope razlag, ki jim logično sledijo tudi psihološke teorije prilagoditve. Pojmi socialne vloge in socialnega položaja so jih marsikje spravili samo v širši kontekst odnosov, ali pa so jih razstavili v drugi preobleki (problemi socializacije npr.).

Socialno-psihološko razčiščevanje pojmov vloge in položaja je torej bistveno odvisno od temeljnih (metodoloških in vsebinskih) izhodišč in predpostavk. Seveda ne gre za nekakšna trajna, nespremenljiva izhodišča: kdor dolgo počiva na njih, ponavadi tudi zaspi. Večnim resnicam se lahko izognemo le z neprestanim preverjanjem skozi prakso (različne prakse). Pri tem pa so zelo pomembni kriteriji prakse in doslednost njihove aplikacije. Ker je tudi praksa s svojimi učinki zgodovinsko-razvojen proces, je lahko kriterij prakse samo zgodovinsko razvojna komparativna primerjava glede na vrsto razlik v stvarnih, materialnih družbenih pogojih in stopnji uresničenosti korespondentnih (dejanskih in realnih) možnosti.

Kriteriji prakse (praks) so torej bistveni za »prakso kot kriteriji resnice«. Brez tega je lahko tudi praksa »noč v kateri je vsaka krava črna«.

O socialnih vlogah lahko govorimo tudi kot o specificiranem načinu zadovoljevanja potreb glede na a) potrebe, interese, motive, b) cilje, c) pogoje, d) sredstva, kjer ima človekova usmerjena dejavnost določene funkcije v širšem sistemu družbenih odnosov v katerem se nahaja. Protislovja širših družbenih odnosov se ne kažejo le v različnih protislovnih funkcijah (protislovnih socialnih vlog), ampak tudi v notranjih protislovnih same funkcije oz. socialne vloge. Določena dejavnost v sklopu omenjenih kategorij od a) do d) ima pač lahko različne funkcije glede na različne vzpostavljene vidike sistema. Socialna vloga je zato širši pojem kot pojem funkcije; socialna vloga ima lahko končno »funkcijo za sebe« (osebno in družbeno evaluirano) in »funkcijo po sebi«.

Ista socialna vloga oz. dejavna usmerjenost njenega nosilca ima lahko objektivne učinke, ki včasih pomembno odstopajo od smotra prvotne objektivne naravnosti. Funkcija lahko obstaja tudi v smislu funkcionalne avtonomije. Nosilec socialne vloge je vedno konkretna osebnost s svojo osebnostno strukturo in dinamiko, ki se prepleta s strukturo in dinamiko socialnih vlog. Ni ustvarjalnih vlog brez živih, dinamičnih in ustvarjalnih osebnosti. Samo konkreten posameznik s svojimi sposobnostmi, značajan, temperamentom in stališči lahko oživi in razvije danost ter možnosti lastne vloge. Seveda pri tem vloge s svojimi (objektivnimi) značilnostmi različno regulirajo ustvarjalnost, svobodo, samostojnost, odgovornost in druge značilnosti njenega nosilca.

Specifikacija socialnih vlog glede na način zadovoljevanja potreb nam pokaže naslednje:

Odnosi med potrebami, interesi in motivi v psihološki teoriji še vedno niso dovolj jasno obdelani. Isto velja tudi za vsako kategorijo samo zase.

Ista socialna vloga lahko zajema različne potrebe, enake potrebe se pa lahko pojavljajo pri različnih vlogah.

Različne socialne vloge so zagotovilo zadovoljevanja potreb (uresničevanja interesov), v določenih primerih pa tudi zagotovilo njihovega razvoja, oz. nastanka novih, in sicer na višjem nivoju (glej Maslowov koncept hierarhije motivov).

Določene vloge nastajajo s funkcionalno avtonomijo potreb in drugače: s strukturalno in funkcionalno spremembo vloge prihaja lahko do t.im. funkcionalne avtonomije potreb.

Posameznik se uči socialnih vlog s preraščanjem principa neposrednosti in takojšnjosti pri zadovoljevanju potreb (primarna in sekundarna socializacija).

Posameznik je za socialno vlogo kot njen nosilec lahko intrinzično »od znotraj« ali ekstrinzično »od zunaj« motiviran. Motiviranost je pri tem proces, ki v napetosti, vzbujanju in usmerjanju niha glede na številne notranje in zunanje dejavnike. Ojačanje motivacije pa je v tesni zvezi s stopnjo in načinom zadovoljitve potreb. Do lastne vloge je lahko človek tudi v konfliktnem motivacijskem stanju.

Ker se socialne vloge učijo (socializacija), je razumljivo, da so s socialnim faktorjem pogojen oz. specificiran način zadovoljevanja potreb. To pomeni, da gre skorajda vedno za posreden način zadovoljevanja potreb. Tudi zadovoljitev potreb je namreč večfazen proces. (Pri bioloških potrebah govorimo o principu uravnoveževanja — homeostaze, pri socialnih potrebah pa o t.im. »spiralni motivaciji«. Po zadovoljitvi potrebe naj bi se nova potreba vzpostavila na višji ravni.) Potreba se namreč lahko zadovolji le z določenimi sredstvi. O posrednih fazah zadovoljitve lahko govorimo tedaj, ko je neposredni cilj dejavnosti nekaj, kar je kasneje sredstvo neposrednega zadovoljevanja: cilji dejavnosti, ki se vežejo na socialno vlogo torej niso nujno tudi cilji, ki se vežejo na potrebo. (Danes je npr. velikemu številu ljudi poklicna vloga sredstvo za »končni« cilj: socialno priznanje, ki zadovoljuje potrebe po socialni afirmaciji. Preden pa lahko začne obstajati kot sredstvo socialne afirmacije

pa se mora potrditi v številnih značilnostih, ki obstajajo kot cilji. To je npr. uspeh pri delu, itd.)

Ne bomo se spuščali v razpravo o tem, ali so morda motivi vzbujevalci in usmerjevalci dejavnosti, ki so v zvezi s t.im. »posrednimi cilji«. Gre pa za zanimivo možnost razlage odnosa med potrebami in motivi: končno je npr. res, da moramo biti za zadovoljitev iste potrebe na različne načine motivirani v odvisnosti od števila in vrste »vmesnih intervenirajočih ciljev«.

Usmerjena dejavnost nosilca socialne vloge, ki ima različne funkcije glede na različne (tudi protislovne) vidike sistema v katerem se nahaja, je torej različno funkcionalna tudi glede na posameznikove temeljne potrebe. Socialna vloga, njena funkcija in neposredni cilji so lahko glede na potrebe v odnosih (ne)posrednih sredstev ali (ne)posrednih ciljev. (Lakoto tešimo neposredno s hrano, posredno sredstvo pa je npr. denar, oz. dejavnost, za katero smo plačani.) Od stopnje identifikacije z lastno socialno vlogo pa je odvisno, v kolikšni meri so cilji njenih funkcij tudi cilji lastnih, subjektivno priznanih potreb.

Razredna družba, družbena delitev dela, njene specializacije, odtujenosti in razdrobljeni, parcializirani deli celovitega delovnega akta se kažejo tudi v ozko specializiranih in odtujenih (objektivnih) značilnostih vlog: vloge kot vijaček sistema (odtujenih) širših družbenih, ekonomskih, tehnoloških, političnih in kulturnih odnosov spreminjajo v vijaček tudi njenega nosilca ter s tem minimizirajo možnost njegovega osebnostnega razvoja. Vnaprej določeni obrzci vedenja tipizirajo posameznika glede na zunanje kalupe. Odstopi od tistega, kar je vnaprej predpisano in se vnaprej pričakuje, so disfunkcije sistema. Tisti, ki odstopajo, niso nikoli originalneži, ampak so neprilagojeneži. Procesi socializacije so zato zgolj procesi prilagojevanja obstoječih odnosov. Njihov končni cilj je interiorizacija vsebin socialnega učenja, ki so temelj »prilagojenih socialnih vlog«. To so vloge, ki so prilagojene značilnostim razredne družbe. (Pri čemer elementi razredne družbe lahko obstajajo tudi v deklarativno drugačnih družbenih sistemih.)

Ker je omejen že v samih potrebah nosilec socialne vloge, ne potrebuje več zunanjega neposrednega vodenja in pritiskov, sankcij. Zadostujejo že različni načini zunanjih ojačanj (okrepitev, nagrad), ki so seveda usklajeni z vrednostnim sistemom (normativno strukturo) obstoječega reda. Vidimo torej, da razredna družba dejansko skuša funkcionirati »po pravilih teorije funkcionalizma«, ki jo ves čas skuša prikazovati kot nekakšen naravni red stvari. Eden od supovtivnih dejavnikov je pri tem tudi psihološka komponenta ponotranjenja. Le-ta pomaga ohranjati videz »čistih računov« oz. »svobodnega« odločanja družbenih subjektov. Ker so tisto, kar jih omejuje in onemogoča v zadovoljevanju t.im. višjih potreb sprejeli kot svoje, niso več potrebni direktni, evidentni in brutalni družbeni pritiski.

Ker ni več kritične samorefleksije tudi ni kritičnega odnosa navzven. Iluzija o samostojnosti lastnih sodb (stališč) je nadomestek za dejansko psihološko, takorekoč klinično odvisnost od »javnega mnenja«. Le-tega ustvarjajo socialni krogi, ki razprostirajo z najdaljšimi vzvodi družbene moči, slo-nečimi na razredni družbeni strukturiranosti.

Vloge »ocenjevalcev (supervizorjev) in ocenjevancev« so razpodeljene glede na višje in nižje položaje, ki odražajo dejansko hierarhijo družbene moči. »Ocenjevalci« zato razpolagajo z nagradami in dodeljevanjem socialnega priznanja, ki danes vse bolj postaja končni cilj večine socialnih vlog. Potreba po tovrstni socialni afirmaciji pa vse bolj prevladujoča. Borba za prestiž (za količino in kvaliteto družbenega priznanja) je zato poudarjena značilnost t.im. tekmovalne, kompetitivne družbe, kjer so pravila tekme prirejena tako, da spremembe v položaju zagotavljajo nespremenljivost razmerij obstoječih moči kot pojavnih oblik prevladujočih produkcijskih razmerij v globalnem družbenem sistemu.

Statusna simbolika pri tem omogoča takojšnje prepoznavanje »uspešnih tekmovalcev«. Tudi pri slučajnih komunikacijah so tako že vnaprej onemogočene pomote v prepoznavanju položaja. Takoj se ve, kaj kdo je in kaj kdo sme.

Psihološki vidiki boja za prestiž se kažejo tudi v ustrezni regulaciji aspiracij, v ciljnih, vrednotah, v usmerjanju mehanizmov socialnega učenja, komunikacije in v ustvarjanju permanentnih trustvocij pri tistih, ki ne odgovarjajo zahtevam »svojega stanu«.

Pervazivnost socialnih vlog se tako reducira na enodimenzionalno generalizacijo pričakovanj (zahtev) glede na njeno statusno značilnost. Frustriranost »mora« doživljati kot frustrirano potrebo. Zato je treba kot potrebo prikazati vse, kar se »občuti« kot potreba. Potrebe pomanjkanja ali potrebe rasti se oblikujejo predvsem kot pomanjkanje ali stremljenje glede na socialno primerjavo, komparacijo. Njen kriterij so statusne značilnosti, ki se jim zato vedno pripisuje pomen funkcionalnosti glede na človekove potrebe. Nujnost določenega sistema odnosov se tako izvaja iz potreb, torej iz nekakšne notranje narave človeka. Rotirane podobe tega, kaj je s čem pogojeno, rojevajo predstave o tem, da je potreba že tisto, kar se »občuti« kot potreba. Zato odpadejo dileme o realnih in nerealnih, resničnih in iluzornih, človeških in nečloveških potrebah, kajti: kaj je bolj »pristno človeškega kot tisto, kar raste iz njegovega »pristnega« notranjega občutja. Pravkar omenjene dileme naj bi bile zato ideološko nasilje nad potrebami: v resnici gre ravno pri tem stališču za ideologijo, ki si skuša iz potrebe (teorije potreb) narediti svojega »naravnega zaveznika«.

Tako gledanje na potrebe izključuje problematiko celovitega zadovoljevanja potreb (oz. raznovrstnost načina zadovoljevanja enakih potreb), saj človek potreb ne zadovoljuje izolirano, temveč vedno, (ne)vede ali (ne)hote kot celoto potreb. Celota potreb in njihovega načina zadovoljevanja pa je eden bistvenih posebnih vidikov osebnostne celovitosti ter njenih raznovrstnih razvojnih možnosti.

Superspecializirane, odtujene socialne vloge, zlasti tiste, kjer gre za eksistenčno bistvene (poklic npr.), namesto vsestranskega razvoja osebnosti človeka vsestransko parcializirajo.

Uniformiranost stališč javnega mnenja pa velikokrat dosledno ohranja čistost človekovega psihološkega okolja: taka »psihološka« ekologija (kot skrb za »čisto psihološko okolje«) eliminira vse dražljaje, ki onemogočajo

gladek potek formiranih motivacijskih ciklusov. Intenzivno ozračje napetosti pri doseganju predpisanih ciljev človeku krade čas in energijo ter ga fiksira v obstoječih aspiracijah in ciljih.

O ciljih je bilo nekaj povedanega že pri razčlenjevanju odnosa med socialnimi vlogami, potrebami in v določenem smislu tudi sredstvi. Cilji so tisti sestavni del konativnih procesov (motivacij, aspiracij, interesov), ki najbolj jasno, očitno kažejo njihovo usmerjenost. Jasnost in očitnost implikacije pa je seveda odvisna od stopnje konkretnosti in opredeljenosti ciljev. Opredeljenost socialnih vlog oz. njene funkcije je zato v pozitivnem razmerju z opredeljenostjo predpisanih ciljev.

Glede na opredeljenost kategorij notranje-zunanje, subjektivno-objektivno, itd., so potrebe lahko samo notranje (kot imanenca nevrofizioloških ter psiholoških struktur in funkcij). Nadalje so lahko subjektivne in objektivne, dejanske in možne.

Cilji, sredstva in pogoji pa so elementi motivacijskega ciklusa, ki se glede na omenjene kategorije loči po tem, da je tako notranji kot zunanji.

Ta navidez abstrakcionističen pristop je nujen, če hočemo razumeti širše ozadje problemov ločevanja med dejavniki usmerjevanja ter indikatorji usmerjenosti človekove prakse. V zvezi s cilji lahko torej lahko postavimo vprašanje: ali gre za dejavnike usmerjanja ali zgolj indikatorje usmerjenosti. (V teoriji funkcionalizma so cilji npr. najpomembnejše gibalno družbenega dogajanja. Poleg tega so pojmovani kot nekakšne duhovne vsebine, ki obstajajo neodvisno od posameznika. (M. Jogan) Ravno zaradi odnosa notranje-zunanje je v zvezi s takimi potrebami taka koncepcija nemogoča! Cilji pa so tudi zunanji. Zato je v idealističnem tolmačenju družbenega dogajanja cilj lahko duhovna vsebina, neodvisna od »notranjega« pri posamezniku.)

Če so taki cilji socialnim vlogam še vnaprej predpisani, skupaj z vnaprej osmišljenimi in določenimi vzorci vedenja lahko govorimo o skorajda teleološkem sistemu socialnih vrednot. Zato verjetno ni naključje, da se za posameznika kot nosilca vloge uporablja termin igralec vloge, za socialno interakcijo pa igra vlog. Prispodobne z gledališkega življenja imajo tudi svojo teoretično-vsebinsko zakulisje: človeku so vloge torej že vnaprej napisane (predpisane). Pomembnost in pomen posameznikove osebnosti je torej predvsem v tem, kako dobro jo bo odigral.

Z igranjem vloge in realizacije njene funkcije se uresničujeta tako osebnost kot sistem. Identifikacija s cilji sistema transformira pri tem zunanje gibalno v notranje. Seveda v takem konceptu ni izpuščeno »svobodno« odločanje posameznika. Vendar pa je njegova svobodna volja preizkus — test za to, v kolikšni meri bo vlogo odigral tako, da bo njena funkcija pozitivna funkcija glede na sistem. Le-ta namreč nastopa pri funkcionalizmu v vlogi nekakšnega »absolutnega« duha, oziroma v končni instanci najbolj merodajnega generalnega arbitra.

Kljub poudarjanju tako imenovane svobodne volje, je tako gledanje na posameznika v teoriji funkcionalizma, ki se je preko različnih opredelitev socialnih vlog in statusa udomačil tudi v socialni psihologiji (komplementirano s psihološkimi teorijami prilagoditve), izrazito socialno deterministično.

Iz zelo podobnega »vidnega živca« izhaja tudi ekonomsko-deterministično videnje, pa čeprav naj bi bil njegov zorni kot marksističen: ekonomska struktura (proizvajalne sile in proizvodjalni odnosi) skorajda v celoti determinirajo vse oblike družbene zavesti, kar dejansko pomeni konkretno zavest konkretnega posameznika. V okviru take teorije imajo lahko oblike družbene zavesti sicer tudi nekaj »olepševalnega« povratnega učinka na ekonomsko strukturo. Od funkcionalističnega idealizma se taka »zgodovinsko-materialistična« razlaga seveda loči po tem, da izrazito poudarja razredno konfliktnost socialnega sistema, kar izhaja iz protislovij ekonomske strukture.

V jeziku socialnih vlog bi lahko rekli, da je za zgodovinski razvoj bistveno razreševanje nasprotij med socialnima vlogama dveh antagonističnih družbenih razredov. To predpostavlja ne samo možnost, temveč tudi nujnost radikalnih sprememb družbenega sistema (njegovih produkcijskih odnosov). Pri funkcionalizmu pa je cilj sistema ves čas uravnoteženje in ohranjanje notranjega reda.

Ker se ravno v teorijah socialnih vlog in statusa najizraziteje križajo vprašanja odnosa med subjektivnim in objektivnim dejavnikom pri posamezniku in socialnem okolju, je razčiščevanje tega odnosa za socialno psihologijo takorekoč »življenjskega pomena«. Obenem je v najtesnejši zvezi z vprašanjem ciljev, pogojev in sredstev njegove dejavnosti. Za cilje, pogoje in sredstva smo pravkar omenili, da so »notranji in zunanji«. K notranjim pogojem in sredstvom spadajo potemtakem vsi elementi, ki so v motivacijskem ciklusu povezani s konativno komponento. Ločevanje ciljev, pogojev in sredstev na nivoju »psihološkega dogajanja«, je možno pač predvsem na funkcionalno razporeditev psiholoških elementov v neki dinamični situaciji. (Tako je npr. pri učenju tujega jezika njegovo znanje cilj, materinščina pa sredstvo. Pri koncentriranju je zbranost cilj, pri učenju pa pogoj. V zgodnjem otroštvu so delovne navade cilj, na visoki šoli pa naj bi bile pogoj šolanja.)

Z vidika stališč gre pri notranjih pogojih in sredstvih predvsem za kognitivno in emotivno komponento. Vendar nas pojem stališč opozarja na notranji aspekt izjemno pomembne komponente — bihevioralne oz. vedenjske. (Izraz »notranje vedenje« se je ponekje v neobihevizizmu že uveljavil. Vendar se njegovi tvorci niso utrujali s podaljševanjem njegovega teoretičnega dometa: v »črno skrinjico« se je tako nenadoma preselil dialektični odnos notranjega in zunanjega vedenja.) Ravno »notranje vedenje« v smislu višjih psihičnih procesov je namreč temeljna značilnost živega človeškega organizma. Sem spadajo predvsem procesi učenja, mišljenja, intuicije in ustvarjalnosti.

Eden od mejnih pojmov glede na omenjene komponente pa je pojem pripravljenosti. Tudi pripravljenost je lahko cilj ali pogoj. Kot pogoj funkcionira vedno, ko je vzpostavljena interakcija med notranjim in zunanjim. (Pripravljenost obravnavamo kot notranjo kategorijo. Gre namreč za takšno optimalno konstelacijo psiholoških elementov in njihovih odnosov, ki se v določeni situaciji in ob določenih zunanjih dražljajih (zahtevah) čim bolj uspešno aktivira; uspešno pač glede na relevantne kriterije določene situacije.)

Pripravljenost kot notranje nevrofiziološko oz. psihološko stanje ne za-

jema t.im. skupinske pripravljenosti. (Pripravljenosti grupe za doseganje grupnih ciljev.) V tem smislu so lahko npr. pripravljeni tudi gasilci (ali pa tudi ne, če je veselica trajala pozno v noč).

Pripravljenost v našem pomenu besede je vedno pripravljeno za »nekaj«. Govorimo lahko o t.im. pomenu pripravljenosti, ki je osmišljen z njenimi cilji. Od pomena je namreč odvisna raven in kvaliteta organiziranosti nevrofizioloških oz. psiholoških vsebin in procesov (pripravljenost tekača na kratke proge tik pred startom je npr. nekaj drugega kot pripravljenost na samo od-povedovanje ali pripravljenost do učenja šolske snovi).

Vsaka pripravljenost je zato »notranja usmerjenost«. Manifestira se v budnosti, pozornosti in koncentraciji. Za usmerjenost je značilno, da jo tvo-rijo toliko višji psihološki procesi, kolikor so kompleksnejši njeni socialni cilji.

Kot predpogoj (uspešne) odzivnosti glede na kriterije zahtev določene situacije je lahko zadostna ali pa tudi ne. Lahko je trenutna ali pa relativno trajna. Zato je ne moremo enačiti z navadami, ki so realativno trajne in lahko izključujejo moment zavestnosti. Pripravljenost je torej tudi predpo-goj odzivnosti na pričakovanja in zahteve, ki se vežejo na določeno socialno vlogo. Razlike v normativni strukturi pričakovanj in zahtev se izražajo v raz-lični strukturi pripravljenosti (ki tako zajema različne ravni kognitivne, ko-nativne in emotivne organizacije).

Kriteriji uspešnega odziva so zadani s predpisano funkcijo socialne vloge. Kriteriji so (lahko) količinski in kvalitativni. Njihovo uveljavljanje oblikuje temu ustrezne psihološke profile (sposobnosti, znanja, veščine, vrednote, stališča, aspiracije, interese) nosilcev socialnih vlog. O kriterijih uspešnega odzivanja po dejavnih psihološkega oblikovanja posameznika bo sprego-vorjeno še kasneje.

Pripravljenost je torej nujni notranji korelat »zunanje reakcije« oz. zu-nanjenja ravnanja, ki se vedno realizirajo v zunanjih pogojih, ob manipula-ciji z zunanjimi sredstvi, oz. doseganju zunanjih ciljev. Vsaka človekova in-terakcija z okoljem je torej konkretna dialektična celota notranjega in zu-nanjega, vsaka interakcija je namreč na tak način celovita, ali pa je sploh ni. (Določene simbolne strukture, jezik npr., so v samem preseku notranjega in zunanjega. Jezik je sredstvo učenja, mišljenja, sredstvo komunikacije in ohranjanja vsebin.) Medsebojna pogojenost kategorij notranje-zunanje, indi-vidualno-družbeno, subjektivno-objektivno itd. izraža celovito interakcijo po-sameznika s svojim socialnim okoljem, ki se skozi socialne vloge izraža kot dinamična soodvisnost subjektivnega in objektivnega.

Psihološki vidiki izključno enostransko determinističnega odnosa med »družbeno bitjo in družbeno zavestjo« so za njegove zagovornike še vedno »nepojasnjena varianca«. Nedvomno pa ne morejo potekati mimo procesov percepcije, učenja, mišljenja (»spoznavanja in zamišljanja«), njihove integra-cije na nivoju stališč ter vključenosti v celoto osebnostne strukture in dina-mike. Tudi če logično izhajamo iz teorije popolnega determinizma družbene biti, se moramo ob upoštevanju osebnosti percepcije, učenja, mišljenja in od-ločanja sprijazniti z dejstvom, da prihaja do individualnih oblik determi-

ranosti. Kot različno nedeterminirani so iz tega zornega kota posamezniki svobodni res samo glede na stopnjo lastnega »spoznanja nujnosti«. Na nivoju psihologije bi lahko v gestalt jeziku rekli, da tudi psihološko ozadje pojmov ekomodacije in asimilacije kot dveh polov, oz. komplementarnih procesov posameznikove interakcije s socialnim okoljem zelo nejasno izraža možnost ustvarjalnega lika socialne vloge. (Biološka analogija pojma asimilacije namreč nedvomno vključuje vidik ustvarjalnosti. Na ravni t. im. višjih psihičnih procesov je tako analogijo možno postaviti v zvezi s percepcijo in učenjem (»spoznavanjem«), niso pa možne v zvezi z ustvarjalnimi vidiki mišljenja (»zamišljanjem«). Ni naključje, da se na višjem psihičnem nivoju asimilacija največkrat enači kar z identifikacijo.

Z izhodiščnimi kategorijami bi akomodacijo lahko opisali tudi kot prilagajanje notranjega zunanjemu, asimilacijo pa kot zunanjega notranjemu. Če tovrstno prilagajanje pojmujeemo tudi kot celovitost delovnega akta, se ustvarjalni vidik take interakcije ne kaže zgolj v novo ustvarjenem svetu simbolov, temveč tudi v svetu dejanskih zunanjih in materialnih sprememb. Obenem pa se nazorno vidi, da ne gre za dva med sabo ločena svetova. (Gre pa za star filozofski problem odnosa med subjektom in objektom, oz. za stališče, da se v objektu skriva subjekt in obratno. Problem akomodacije in asimilacije je predvsem problem ugotavljanje tega, »kako se kdo v čem skriva«.)

Psihologizem, sociologizem in ekonomizem (vse tri razlage so možne pri razlagi dinamike socialnih vlog) ne nastajajo le kot enostransko ločevanje in absolutizacija katerekoli od sestavin celovitega delovnega procesa, ki je z razredno zgodovino družbe in njeno delitvijo dela tudi objektivno razdrobljen in odtujen.

Nastajajo tudi kot posledica nerazčiščenosti, eklektičnosti temeljnih, izhodiščnih pojmov v zvezi s sestavinami delovnega procesa, ali pa kot enostransko (ne)razumevanje, celo nepoznavanje njegove notranje razčlenjenosti. V prvem primeru imamo pretežno opraviti s soočanjem določenega področja znanosti (psihologije, sociologije, antropologije itd.) s problematiko lastnega predmeta, v drugem primeru pa s pomanjkljivostjo vpogleda iz ene v drugo disciplino. Zanimivo je, da včasih obstaja večje zanimanje za tisti del »tujega« področja, ki je empirično manj preverjen. Nekateri ekonomski in socialni deterministi bodo veliko hitreje našli skupen jezik s teorijami kolektivne podzavesti kot pa z veliko manj hipotetičnimi teorijami percepcije, učenja, mišljenja in odločanja. Zavestni procesi »spoznavanja in zamišljanja« kot psihološki, notranji elementi delovnega oz. proizvodnega, ustvarjalnega akta, so po mnenju avtorja te razprave v psihologiji empirično obdelani do te mere, da izrazito prekašajo prizadevanje na vseh drugih področjih. Hkrati gre za temeljne psihološke mehanizme interakcije s socialnim okoljem, o katerih govori tudi množica psihološkega empiričnega gradiva.

Razni »sodobni« socio-ekonomistični determinizmi to »Himalajo dejstev« elegantno zaobidejo tako, da omenjenim mehanizmom v sklopu lastnih premis vnaprej predpišejo neko splošno kategorijo odvisnosti glede na lastne determinatorje (ekonomsko strukturo, oz. socialni sistem). Psihološki empi-

riji pa na drugi strani manjka sintetična, kritična in celovita teorija. Zunanji determinizem se lahko zato na eni strani nasloni na psihološko teorijo prilagoditve, ali pa vzdržuje ironično distanco do očitno enostranskega in naivnega psihologizma.

Teorije o podzavestni determiniranosti s strukturo jezika pa celo pomanjkljivost svojega empiričnega kritja poudarjajo kot lastno prednost. »Vsemogočnost verbalne kombinatorike je včasih pač obratno sorazmerna z natančnostjo opredelitve njenih pomenov.

Človek — ustvarjalec lahko na osnovi »spoznane nujnosti« (kamor spadajo tudi različne vrste determiniranosti), nove zamišljene možnosti, ki presegajo okvir danega, realizira samo, če je hkrati človek-proizvajalec. Socialne vloge človeka — ustvarjalca nikakor ne moremo ločiti od socialne vloge človeka — proizvajalca, kljub pomembnim razlikam med ustvarjalnimi vlogami. Njihova posebnost se izraža pač glede na področje pojavljanja, oz. pogoje, sredstva, cilje in smotre uveljavljanja. (Razlika med znanstveno in umetniško ustvarjalnostjo npr.)

Ustvarjalna svoboda zato nedvomno ni samo spoznanje nujnosti (oz. njenih različnih logik), temveč proces, ko se proizvajalec najbolj vsestransko potrjuje kot osebnost. Z realizacijo zamišljenega realizira hkrati svoje notranje potencialne, odnos »navzven« in odnos do »samega sebe« nista več zgolj medsebojno pogojevalna, temveč sta razvojno vzpodbujevalna odnosa.

Nobena druga interakcija z okoljem pa ne izziva torej tako odločilnih sprememb okolja in človeka samega, kot ravno delo. Delo je zato najbistvenejši in najnujnejši, ne pa tudi celovito zadosten pogoj (pozitivnih) razvojnih sprememb človeka, okolja in njegovih socialnih vlog. Pogoj zadostnosti je izpolnjen šele, ko nosilci socialnih vlog v delovnem procesu v celoti razpolagajo s sredstvi, pogoji in rezultati svojega dela, kar je povezano z vprašanji temeljnih produkcijskih razmerij in hierarhije vlog glede na obstoječo družbeno delitev dela referenčnega socialnega sistema. Možna pa je tudi absolutizacija delovnega procesa, ko naj bi šlo za osvobodeno, neodtujeno delo — delo, ko producenti obvladujejo pogoje, sredstva in rezultate. V tem primeru delo namreč ni več najvišja posebna vrednota, temveč kar najvišja splošna vrednota. Delo ne obstaja za in zaradi človeka, ne obstaja kot edino možni in najpomembnejši način realizacije njegovih človeških potencialov, ki omogoča njegov vsestranski osebnostni razvoj in rast. Še tako (objektivno) osvobodeno delo lahko človeku postane beg pred problemi lastne osebnostne rasti in razvoja: nujna odvisnost osebnostnega razvoja od dela se lahko tako spreminja v »klinično« delovno odvisnost — deloholizem ali samo-izčrpavanje z delom.

Čeprav ni večje, revolucionarnejše in vseobsežnejše družbene osvoboditve, kot je osvoboditev dela, še tako neodtujeno delo ne vzpostavlja avtomatično medosebnih odnosov, kjer je »avtonomija osebnosti« njihovo izhodišče in cilji. Ne vzpostavlja trajnega in premočrtnega osebnostnega razvoja in ne »izčrpa« celotne osebnostne avtonomije.

Na žalost so za današnje teorije socialnih vlog omenjeni problemi večkrat samo »fantomski« problemi.

VIRI:

Biddle, Bruce and Edwin Thomas (Eds.): Role theory (Concepts and research), John Wiley Biddle, Bruce and Edwin Thomas (Eds.): Role theory (Concepts and research), John Wiley and sons, inc., New York, 1966.

Jogan, Maca: Enodimenzionalnost in ideološkost Parsonsove funkcionalistične sociološke metode, *Anthropos*, št. 3—4, Ljubljana, 1976, str. 201—223.

Parsons, Talcott: Social structure and personality, The free press, New York, 1964, str. 78—112. 183—236, 257—292.

Trstenjak, Anton: Problemi psihologije, Slovenska matica, Ljubljana, 1976.

Zvonarević, Mladen: Socijalna psihologija, Školska knjiga Zagreb, 1976.

Velko S. Rus: Oddelek za psihologijo FF UEK v Ljubljani.

Dialektični odnos med delom in človekom kot konstitucijski dejavnik človekove osebnosti - I. del

MIRJANA ULE

1.1. SPLOŠNE ZNAČILNOSTI KONSTITUCIJSKEGA ODNOSA ČLOVEK-DELO

V obravnavi simbolične interakcije se je pokazalo, da je oblikovanje vedno bolj razvitih interakcij, njihovo ponotranjanje in razumevanje kreativen proces, ki zahteva od ljudi, da so aktivni v svojih socialnih stikih.¹ To pomeni, da ljudje socialne odnose ne prevzamejo kot dane, ampak jih soustvarjajo s tem, ko jih na svoj način preinterpretirajo, razumejo, ko drug drugemu sporočajo definicije socialne situacije. Zaradi tega bi bilo napačno in idealistično, če bi pri proučevanju osnovnih komponent socialne konstrukcije osebnosti izhajali le iz neposrednih medosebnih interakcij med ljudmi, skratka iz socialne dejavnosti posameznika na nivoju medosebnih in skupinskih odnosov. Družba se tako spremeni v razvejano strukturo socialnih interakcij, različnih oblik in stopenj komuniciranja, ob tem pa izgine tista dejavnost, ki šele omogoča, da obstajajo in se razvijajo človeški socialni odnosi. Tu mislim na delo.

V interakcionističnih teorijah je socialna interakcija in komunikacija večkrat izpadla kot igra odnosov, ki je sama sebi namen. To je bila posledica omejitve na navidezno neposrednost vsakodnevnega življenja ljudi. Zanimarjeno pa je bilo dejstvo, da se ti odnosi vzpostavljajo zato, da ljudje z njimi zadovoljujejo svoje potrebe, da zadovoljujejo določene namene in cilje, skratka, da se proizvede nekaj, kar presega trenutno intersubjektivnost. Delovni proces, proizvodnja različnih stvari, ki služijo za zadovoljitev človeških potreb, je najpomembnejši tak proces, ki presega »igre« socialnih interakcij na nivoju neposrednih socialnih procesov med ljudmi. Zaradi tega stopnja razvitosti proizvodjalnih sil in proizvodjalnih odnosov odločilno vpliva na vse ostale človeške dejavnosti, na vse druge načine človekovega delovanja. Odnos človek-delo ni le »delovni«, temveč tudi »delujoči« odnos, ker deluje na osebnost, jo formira in strukturira. Človek — delavec s svojo dejavnostjo ne prispeva le k produciranju nekega družbenega produkta, temveč reproducira tudi samega sebe kot producenta.

¹ Glej: M. Ule, Osnovne dialektične značilnosti simboličnega interakcionizma v pojmovanju človeške dejavnosti in medčloveških odnosov, *Antropos* 4—6, 1983, str. 385—396. Te probleme obširneje obravnavam v doktorski disertaciji: »Protislovja socialne konstrukcije osebnosti«.

Pri analizi vloge dela, celostne družbene in individualne produkcije za razvoj človekove osebnosti je po mojem mnenju bistveno izpostaviti naslednje:

1. Človek se v svojem delu dejavno in smotrno sooča z zunanjimi predmeti in jih s svojimi delovnimi operacijami preoblikuje v delovne rezultate. Z medsebojnim učinkovanjem posameznikove dejavnosti, sredstev dela, predmeta dela v realnosti ter s povratnim učinkovanjem sprememb in rezultatov dejavnosti na zavest delavca (ko primerja svoje namene in cilje dela z realiziranim dosežkom) se tudi pri posamezniku vzpostavlja dialektičen odnos med seboj in predmetno realnostjo. V tem odnosu se oblikuje posameznikova zavest o sebi, o lastnih sposobnostih, namenih, potrebah ter se ponotranjajo principi in pravila zunanje dejavnosti v obliki miselnih delovanjskih anticipacij in shem. S tem se tudi v delovni praksi ustvarja proces »nanašanja« na sebe preko odnosa do drugega (namreč do predmetne realnosti, ki je pritegnjena v delu). Posameznik si skozi ta »predmetno-praktični odnos« gradi tako zavest o predmetu dejavnosti kot delu zunanje, objektivne stvarnosti kot tudi o sebi in o svojih delovanjskih intencah.

Delovni proces zato vzpodbuja k razvoju specifičnih duševnih potencialov za smotrno, k cilju usmerjeno zavestno delovanje, brez česar posameznik ne bi bil sposoben za delovni proces in za družbeno dejavnost sploh. Praktično soočenje posameznika z univerzumom predmetnosti okrog njega ga razvija v »univerzalno odnosno bitje«. Zato je delo kot generična, družbena in individualna dejavnost ljudi splošna predpostavka vsega družbenega življenja in s tem predpostavka za obstoj in razvoj posameznika kot družbenega bitja.

Ali kot je zapisal Marx v »Frankfurtskih rokopisih«: »Dejansko, dejavno človekovo zadržanje do samega sebe kot generičnega bitja... je mogoče samo potem, da le to dejansko spravi iz sebe vse svoje generične moči — kar je spet mogoče samo s pomočjo celotnega človekovega delovanja...« (Marx, MEID, I, str. 379).

2. Delo ni potreba, ki bi temeljila (le) na izravnavanju neravnovesja ali pomanjkanja, temveč izraža človekove težnje po preseganju že doseženega in realiziranega. S tega stališča lahko človek v delu realizira svoje sposobnosti in hotenja le tedaj, če je njegovo delo kreativno in prostovoljno, ne pa izraz pritiskov in zunanje nujnosti.

H. Marcuse piše o tem:

»Dejansko stanje dela ne temelji na pomanjkanju dobrin, ne v zaostajanju vsakokrat najdenega in dostopnega sveta dobrin za potrebami človeka, temveč ravno obratno, v bistvenem presežku človekovega obstoja (Dasein): Človeška bit je vedno več kot njegov konkretni obstoj... razlika, ki zahteva trajno delo na njenem preseganju.« (H. Marcuse, 1968, str. 27).

Tudi ostale človekove potrebe so bistveno povezane z delovnim (produkcijskim) procesom. Kot pišeta Marx in Engels v »Nemški ideologiji«:

»Že »zadovoljena prva potreba sama, akcija zadovoljevanja in že pridobljeni instrument zadovoljevanja, vzbudi nove potrebe — in to proizvajanje novih potreb je prvo zgodovinsko dejanje.« (K. Marx, F. Engels, MEID II, str. 33).

Človeško delo s tem ne producira le zunanjih produktov in človekov svet, temveč tudi človeka samega, namreč sam delovni proces in dialektično razmerje dela in potreb vzbujajo v človeku nove potrebe, sposobnosti, spretnosti, senzibilnost, znanje itd. Človeška narava je tedaj sama družbeno in zgodovinsko proizvedena.

»V tem, ko s temi gibi deluje na zunanjo naravo in jo spreminja, spreminja obenem tudi svojo lastno naravo. Razvija v njej dremajoče potence in podreja igro njenih sil svoji oblasti.« (K. Marx)

3. *Zavestno vključevanje človeka v družbo pomeni sodelovanje v procesu družbene produkcije in reprodukcije. To pomeni tudi, da posameznik že od vsega začetka razvija sposobnosti, potenciale in potrebe, ki so vsaj po tendenci kreativne.*

Za razvoj posameznika ni dovolj, da razvije zavest, ki »adekvatno odseva« realnost oz., ki ima razvite spoznavne funkcije zavesti, temveč tudi, da se usposobi za samostojno »modeliranje« možne realnosti, tj. za razvijanje zasnutkov še neobstoječega. To je namreč bistveno za same delovne procese, ker vsebuje element zamišljanja, idejne anticipacije produkta ter delovnih procesov, ki vodijo do realizacije teh idej.

Bistveno vlogo pri nastajanju kreativne zmožnosti je imel razvoj mišljenja kot posredujočega člena med človeškim organizmom in zunanjo naravo.

Iz opredelitve dela kot potencialno kreativne dejavnosti tudi izhaja, da je delo toliko bolj kreativno, kolikor manj je podrejeno zunanji prisili, saj je »intrinzična motivacija« za delo, kjer je za posameznika zanimiv predvsem sam proces ne pa njegovi rezultati ali iztek in dobički, ena bistvenih značilnosti vsake kreativne dejavnosti (B. Flossdorf, 1981, str. 575). S tem se kreativno delo oziroma delo sploh približa igri kot značilnemu procesu od smotrov osvobojenega reševanja problemov. Eksplorativna radovednost je bistven motor kreativnega vedenja. Zato dihotomija med delom in igro zavira kreativni proces (B. Flossdorf, 1981, str. 575).

4. *Človeška sposobnost zamišljanja možnih proizvodov dejavnosti je družbena sposobnost, ki se ne razvije le s samim delom (kot neposredno predmetno prakso posameznika), temveč v celokupnem procesu predmetnih in socialnih interakcij posameznika s stvarmi oz. ljudmi okrog njega.*

Poglavitno vlogo pri nastajanju te sposobnosti ima proces *ponotranjanja in posploševanja* delovanjskih form (pa naj bodo to komunikacijske geste, ekspresije, načini zadovoljevanja potreb, igre ali delo) v duševni strukturi posameznika. Posameznik postane s tem sposoben, da tudi sam v sebi »reproducira« in tudi na novo kombinira (modelira) te delovanjske forme in na tej osnovi anticipira svoje bodoče možno delovanje in možne rezultate tega delovanja, prav tako pa lahko anticipira možno delovanje drugih ljudi in na ta način zavestno oblikuje nove socialne odnose, situacije, skupnosti in institucije.

V tej tezi je pod eno skupno značilnostjo zajet tako proces miselne oziroma duševne (re)produkcije delovnih in drugih predmetnih dejavnosti v obliki splošnih simboličnih ali predstavnih operacij kot tudi proces vživljanja v dru-

ge oziroma zamišljanja in anticipacije možnega vedenja in reagiranja drugih ljudi na lastno vedenje posameznika, kar je osnova socialne interakcije (simbolične interakcije). Menim, da gre v osnovi za podobne procese, ki se nika-
kor ne ločijo med seboj po svojem izvoru oziroma splošnih zakonitostih. S tega stališča imata torej »delo« in »interakcija« skupen izvor, slonita na skupnih dialektičnih procesih izmenjave med posameznikom in zunanjo (naravno in socialno) realnostjo. Proces »ponotranjanja« je trajen proces, kajti človek je vedno znova postavljen pred nove naloge in si mora prisvojiti in ponotranjiti nove navade, oblike delovanja in mišljenja ter socialne interakcije. Je pa tudi temelj »socializacije«, tj. notranje integracije in vraščanja posameznika v družbo. Zato se tudi proces socializacije nikoli ne zaključi, je celo življenjski proces produkcije in reprodukcije osebnosti.²

5. V delovnem procesu prihaja do dialektičnega posredovanja človekove subjektivnosti z objektivnostjo produktov dela in z drugimi objektivnimi momenti dela (snov, sredstvo, delovni pogoji in okolje itd.). Osnovna celica tega posredovanja je medsebojno pogojevanje procesa, »povnanjanja — opredeljevanja« in »prisvajanja« — »ponotranjanja« ter obojestransko prehajanje enega procesa v drug proces.

Gre za temeljno dialektiko subjekta in objekta kot se izraža v procesu dela, namreč da človeško delo pomeni vedno oboje, tako postavljanje nove predmetnosti z delom, torej povnanjanja človekovih zamisli, anticipacij, hotenj in njihovo »utrditev« (opredmetenje) v produktu dela kot tudi človekovo sprejemanje tega produkta in lastne dejavnosti kot nečesa »svojega« in »notranjega«. Človek s tem, ko producira predmetni svet, tudi sam stopa v ta svet in kot pravi Marx, »opazuje sebe v tem svetu«, kar pomeni, da se kot osebnost, kot zavestno bitje, ki ima zavesten odnos do sveta, do lastnega rodu in do sebe kot posameznika tudi notranje formira (kot subjektivna duševna struktura).

Pri tem sta si oba pola odnosa drug drugemu nujna pogoja. Brez »povnanjanja-objektivizacije« ne bi bilo »ponotranjanja-prisvajanja«. Toda tudi obratno velja; brez sposobnosti človeka, da si zavestno prisvaja producirano

² Koncept »ponotranjanja« zajema nekatere bistvene skupne značilnosti procesov tim. »internalizacije«, tj. premeščanja »zunanje« realnosti v »notranjost« individuuma, tj. v njegovo duševno strukturo, v mišljenske, emotivne in motivacijske forme, kot so jih opisali in koncipirali različni teoretiki, npr. Piaget, Vygotski, Mead, interakcionisti ipd. Povsod gre zato, da si posameznik lahko ustvari nek notranji simbolni model delovanj, ki obenem predstavlja tudi posplošitev cele vrste delovanj v skupni formi delovanj. V posebnem to velja tudi za sfero normativno vodenih dejanj, tj. za ponotranjevanje norm, vrednot, vlog (Piaget, 1954, L. Kohlberg, 1980, L. Vygotski, 1977, G. H. Mead, 1980, P. L. Berger, T. Luckmann, 1971). Vendar za razliko od mnogih teoretikov ne sprejemamo koncepta »ponotranjanja« z vnaprejšnjo delitvijo na »notranjost« posameznikove duševne-subjektivne strukture in »zunanost« narave ali objektivizirane družbe. Zato strogo vzeto, termin »ponotranjanja« ni ustrezen, saj ne pomeni le procesa premeščanja »zunanjega« v »notranjost« posameznika, ker se za posameznika sama ta delitev »zunanjega« in »notranjega« zgodi šele v toku socializacije in ponotranjanja. Torej nam izraz pomeni *sočasno* gradnjo subjektivnih struktur in ločevanja od (zaznanih) objektivnih struktur. Gre za proces sočasne »socialne konstrukcije družbene realnosti« (za zavest posameznika) in »socialne konstrukcije osebnosti«. Šele na višji stopnji tega procesa se odvija »ponotranjanje« kot »premeščanje« zunanjega v notranjo duševno realnost osebnosti. Tudi Meadova in Vygotskijeva teorija nastanka mišljenja kot vedno bolj abstraktnega »notranjega dialoga s samim seboj« v osnovi zagovarja to ne-dualistično koncepcijo »ponotranjanja«.

predmetnost in da ponotranja lastno delovno dejavnost ne bi bilo mišljenja in s tem tudi ne dela.

Potrebno je ločiti med več nivoji splošnosti teh pojmov. Tako npr. pri Marxu nastopa dialektika povnanjanja in prisvajanja oziroma opredmetenja in prisvajanja predvsem kot sestavina družbenega procesa sploh, kot proces rodovne »zgodovinske evolucije« človeka z delom in ne na nivoju posameznika.³ Vendar se da logično razširiti ta dialektični koncept tudi na posameznika oziroma na njegov razvoj. Ta proces medsebojnega posrednovanja subjektivnega in objektivnega v tem, ko se posameznik kot delujoči subjekt nanaša tako na svoj predeme tkot tudi na samega sebe, obstaja v vsaki predmetni dejavnosti in ne le v delu, čeprav je v delu najbolj izrazit.

Ker opisana dialektika povnanjanja-prisvajanja nastopa v vsem človekovem ukvarjanju s predmetnim svetom, razumemo pojem »dela« širše kot le neposredno družbeno vodeno in ekonomsko ovrednoteno produkcijsko dejavnost. Zato raje govorim o »predmetno-praktični dejavnosti«, ki zajema tako ožji proces dela (od zasnutka do izdelave nekega produkta) kot tudi dejavnosti porabe, zadovoljevanja potreb, iger in tudi ukvarjanje s socialnimi predmetnostmi. Že tu se vidi, da je tako pojmovno kot realno težko ločiti »predmetno-praktično« dejavnost od »socialne interakcije« (komunikacije) vendar naj prva označuje vse tiste dejavnosti, kjer socialna interakcija ni centralni pogoj in bistvena vsebina odnosa človeka do predmeta svoje dejavnosti. Končno še opozarjam, da moramo vse oblike »prisvajanja« opazovati zgodovinsko in družbeno konkretno, tj. v danih družbeno-ekonomskih razmerah, torej ne gre za »nadzgodovinsko kategorijo«.

Ni veliko poskusov v psihologiji, ki bi celovito in principialno obravnavali psihološko dimenzijo odnosa človek — delo in vlogo dela v družbenem formiranju osebnosti. Praviloma so se takšni poskusi pojavili v povezavi z marksistično teorijo človeka oziroma marksistično psihologijo. Celo v tim. »psihologiji dela« se delo največkrat pojmuje zgolj kot posebna instrumentalna, smotrna dejavnost, katere smisel naj bi bila čim večja produktivnost in se nato raziskuje psihološke pogoje zato, kako to doseči. Zato so te študije posvečene npr. človekovemu zadovoljstvu in nezadovoljstvu pri delu, racio-

³ Marx je pojem prisvajanja razvil v dveh smereh, kot splošno generično določilo človeka, da si tako v produkciji kot v potrošnji prisvaja predmetno bogastvo in svoje lastne proizvodne, družbene sposobnosti ter kot nasprotje »odtujitve« proizvajalnih sil, kot vračanje človeka iz odtujenega dela v delo kot izraz družbenega bistva človeka. Oboje pa je tesno povezano, kajti polno generično prisvajanje produktivnih sil in produktov je mogoče šele v nerazredni družbi. V pogojih razredne družbe se prisvajanje dogaja na delen in odtujen način, pred vsem kot zasebnolastninsko posedovanje produkcijskih sil in produktov. »Kot je *privatna lastnina* samo čutni izraz tega, da človek postane hkrati za sebe *predmeten* in si, še več postane nek tuj in nečloveški element, da je njegovo izkazovanje življenja njegovo udejanjenje njegovo razdejanjanje, da je *tuja* dejanskost, tako je treba pozitivno odpravo privatne lastnine, tj. *čutno* prisvajanje človeškega žitja in bitja, predmetnega človeka, človeških *del* za človeka in po njem, pojmovati ne le v smislu *neposrednega*, enostranskega *uživanja*, ne le v smislu *posedovanja*, v smislu *imeti*. Človek si svoje vsestransko bistvo prisvaja na vsestranski način, torej kot totalen človek. ... Prisvajanje *človeške* dejanskosti, nje. no zadržanje do predmeta je *udejstvovanje človeške dejavnosti*; le ta je zategadelj ravno tako mnogo kratna, kot so mnogokratne *določbe človeškega bistva in dejavnosti*; človeško *dejavnost* in človeško *trpljenje*, zakaj trpljenje je, človeško pojmovano, *samouživanje človeka*.« (K. Marx, MEID I, str. 337).

nalizaciji delovnega postopka, organizaciji dela, povečevanju motivacije za delo ipd. Ti koncepti običajno le posplošujejo situacijo mezdnega delavca v »normalno delovno situacijo, ne dotikajo pa se generalnega pomena dela za človeka in za njegov osebni razvoj (Volpert, 1975, str. 61).

Začetki bolj poglobljenega obravnavanja te problematike segajo v dela in raziskave Vygotskega in njegovih sodelavcev v zgodnjih dvajsetih letih. Iz teh študij je nato zrasla posebna psihološka šola, tim. »kulturnozgodovinska šola«, ki si je za svojo osrednjo temo izbrala ravno problem družbenozgodovinske (kulturnozgodovinske) geneze in formiranja človekove zavesti in mišljenja. Ta proces so pojmovali kot rezultat prisvajanja in ponotranjanja predmetno-praktičnih (predvsem delovnih dejanj (Leontjev, Galperin, Lurija.)

Za Vygotskega, ki je sicer izpostavil problem geneze jezika in mišljenja, je jezik najbolj prefinjen delovni instrument človeka in komunikacija neke vrste proizvodnja. To misel so njegovi nasledniki in učenci še dalje razvili in jo še bolj kot sam Vygotski izpostavili kot osnovni princip za razlago formiranja in strukturiranja duševnosti. Najdlje je v tej smeri šel Leontijev, pri katerem najdemo tudi prvo podrobnejšo celostno razdelavo psiholoških momentov odnosa človek-delo.⁴

Vendar je imela kulturnopsihološka šola, posebno psihologija Leontijeva velik vpliv tako na sovjetske kot tudi na nekatere zahodne psihološke šole. V ZRN jo je povzel posebno Klaus Holzkamp osnovatelj tim. »kritične psihologije«.

2. TEORIJA OBLIKOVANJA OSEBNOSTI SKOZI PROCES PRISVAJANJA PREDMETNE REALNOSTI

2.1 Kulturno zgodovinska psihološka šola

Med marksistično orientiranimi psihologi, ki so se ukvarjali s problematiko medsebojne posredovanosti dela in interakcije (komunikacije) so sovjetski psihologi iz tim. »kulturno-psihološke šole« (Vygotski, Lurija, Galperin, Leontijev) najbolj sistematično in tudi empirično podkrepljeno razvili psihološko teorijo družbeno-zgodovinskega razvoja duševnosti oz. zavesti s posredovanjem dela.

Vygotskijeva teorija o formiranju človeka v družbeno bitje skozi postopno napredovanje »ponotrevanja« socialnih dejavnosti je slonela na enako bistveni vlogi predmetnih, produkcijskih dejavnosti in govora za razvoj človeka (filogenetski ali ontogenetski).

Vygotski je samostojno, brez navezave na Meada in ob številnih empiričnih podatkih razvil zelo podoben koncept razvoja (kot G. Mead) osebnosti

⁴ Leontijeva teorijo so močno kritizirali tako zunaj kot znotraj sovjetske psihologije (Rubinstein), toda posebno v času Hruščova je postala za nekaj časa vodilna psihološka smer v Sovjetski zvezi, kar je bilo v tesni zvezi s takrat propagiranim kultom dela in proizvodnosti, s katerim je skušal Hruščov ideološko in znanstveno podpreti poskuse modernizacije proizvodnje, reforme gospodarstva in povečati delovno storilnost in motivacijo delavcev za delo. (Thielen, 1981, str. 607—8).

skozi ponotrevanje socialne interakcije oz. jezikovne komunikacije, toda interakcijo med ljudmi je v načelu povezal s predmetno dejavnostjo človeka. Ne ena, ne druga se ne moreta razviti ločeno ali neodvisno od druge dejavnosti.

Sledeč Marxovemu spoznanju o zgodovinskosti človeka je Vygotski poskušal tudi v psihologijo vnesti koncept zgodovinskega razvoja človeških duševnih sposobnosti v skladu z razvojem kulture in civilizacije (odtod tudi naziv cele psihološke šole: »kulturno-zgodovinska šola«). Šele družbena dejavnost preoblikuje biološke potenciale človeka v duševne in duhovne sposobnosti. Človek ob tem, ko se s svojo dejavnostjo nanaša na predmete zunaj sebe, jih preoblikuje ali uporablja kot sredstva za doseganje svojih namenov ustvari posebno povezavo med »akcijo« in »reakcijo«. Ta povezava ni več instinktivno neposredna, temveč je »posredovana« preko tretjega, zunanjega člena, ki pomaga človeku, da doseže zaželjeni učinek akcije.

Tako kot je nastanek za človeka kot vrste bilo najpomembnejša sistematična uporaba orodij je po Vygotskijevi teoriji tudi za človeka kot posameznika bistveno navajanje na različna orodja, tj. posredovalne objekte, ki pomagajo da doseže nek namen. Orodja je Vygotski razumel sila splošno; to so najprej čisto čutna, fizična orodja, a tudi duhovno-vsedružbena orodja, kot je jezik in celo misel. Otrok se najprej nauči elementarnih operacij z enostavnimi stvarmi okrog sebe, ob tem se nauči uporabljati svoje ude in pokončne hoje, potem se šele uči govoriti. Toda komunikacija vedno spremlja vsako otroško dejavnost, čeprav ni jezikovne vrste, temveč sloni na izmenjavi gest.

Brez trajne komunikacije z vzgojitelji se otrok ne bi naučil nobene predmetne dejavnosti, tj. ne bi se naučil niti uporabljati predmetov okrog sebe niti ne bi razvil svojih gibalnih in delovnih zmožnosti. Odrasli s svojo aktivnostjo, z vzorom in predvsem z različnimi oblikami komunikacije vlagamo čedalje več simboličnih elementov v komunikacijo z otrokom, tj. določene geste imajo posreden pomen in naznačujejo več kot neposredno izražajo. Govorna oz. jezikovna komunikacija se razvije na tej osnovi, posebno ko otrok dovolj obvlada svoje govorne organe in si pridobi diferenciran sluh. Ob tem navajamo otroka na elementarne oblike delovanja pri kolektivnih dejavnostih, na delitev dela in na sprejemanje ter razumevanje različnih vlog v tem dogajanju.

Oblike duševnosti in zavesti izvirajo torej iz zunanje dejavnosti otroka in se šele nato postopoma ponotranjijo, tj. spremenijo v zavestne dejavnosti. Proces interiorizacije se odvija vsakokrat v specifičnih družbenih, zgodovinskih in kulturnih pogojih, ki ustrezajo družbenim pogojem družine ali okolja, kjer se otrok vzgaja. Zato je rezultat tega procesa zgodovinsko in kulturno specifičen.

Osrednji dosežek vsakega procesa ponotrevanja je *notranja povezava govora in misli*, ki imata sicer za Vygotskega filogenetsko neodvisni razvojni liniji. Ta proces ponotrevanja jezika poteka preko raznih faz (»socialni govor«, »egocentrični govor«, »samogovor«, »notranji govor« in »notranje mišljenje«).

Proces »interiorizacije« spremlja rast otrokove sposobnosti za razumevanje drugih ljudi, za vživljanje vanje in za kooperativno sodelovanje na podlagi različnih socialnih vlog. Rast notranjega govora spremlja porast miselnih sposobnosti, posploševanja, sklepanja, miselnega kombiniranja idr. Temu pa ustreza po socialni plati sposobnost posploševanja pravil socialnega vedenja ljudi in samokontrola. Človek se tako v sebi in navzven organizira v bitje, ki je sposobno prevzeti delovne naloge v družbi.

2.2. Zasnutek koncepta »prisvajanja« pri A. N. Leontijevu

Prvi, ki je uvedel marksistični koncept dela kot centralne antropološke kategorije v psihologijo, je bil sovjetski psiholog, (učencem Vygotskega) A. N. Leontijev. Poskusil je psihološko pojasniti predvsem Marxovo misel, da ljudje hkrati s spreminjanjem zunanjega sveta s svojim delom gradijo in spreminjajo tudi svojo lastno psihično naravo. Želel je izdelati nov družbeno-zgodovinski koncept razvoja osebnosti (ontogeneza), ki bi presegel koncepte socialnega učenja, prilagajanja socialni realnosti ali konformnega ponotranjanja socialnih norm.

Pri tem se je poslužil Marxovega koncepta dialektične povezanosti »povnanjanja (opredmetenja) in prisvajanja«, ki se dogaja pri sleherni predmetni dejavnosti ljudi. Povnanjanje pomeni udejanjanje človeka navzven, uresničenje njegovih subjektivnih namer v zunanji realnosti. Prisvajanje pa je razvijanje posameznikovih subjektivnih struktur in sposobnosti ob tem, ko se navaja oz. uči različnih zunanjih dejavnosti in ob sodelovanju drugih ljudi.

Prisvajanje pomeni Leontijevu osnovni teoretski pojem, ki povezuje individualno ontogenezo in filogenezo človeškega rodu. Prisvajanje predmetne realnosti za človeštvo pomeni, da si mora vsaka generacija vedno na novo osvojiti doseženo socialno in zgodovinsko izkustvo in tudi subjektivne sposobnosti za nadaljevanje družbene proizvodnje. To pa lahko doseže le s tem, ko z delom preoblikuje psihofizično naravo človeka. Za posameznika pa pomeni prisvajanje predmetne realnosti postopno preoblikovanje instinktivnih reakcij v nove funkcionalne enote delovanj, ki nastanejo v posamezniku skozi postopno »interiorizacijo« naučenih oblik predmetne dejavnosti v duhovnih, zgolj simboličnih operacijah v človeški zavesti. Proces prisvajanja je torej za Leontijeva *proizvodnja notranje narave človeka*:

»S tega stališča se lahko vsak korak v izpopolnjevanju in preciznosti, npr. orodij in instrumentov opazuje kot da izraža in fiksira določeno stopnjo razvoja psihomotornih funkcij človekove roke; povečanje zapletenosti fonetike jezika — kot izraz razvoja sposobnosti za artikulacijo sluha; napredek v umetniških delih kot izraz estetskega razvoja človeštva itd. Celo v običajni materialni produkciji, v obliki zunanjih stvari, se pred nami nahajajo predmetne človekove sposobnosti ali opredmetene 'bitne sile' človeka.« (Leontijev, 1968, str. 203).

Proces dela oziroma proizvodnje torej dejansko zaobjema tako zunanjo dejavnost (povnanjanje-opredmetenje človeških sposobnosti in duhovnih moči v produktih dela kot tudi proces »usposabljanja« ljudi samih za to dejav-

nostjo (prisvajanje). Dialektični paradoks prisvajanja je, da se ne more začeti odbijati pred zunanjo dejavnostjo. Šele zunanja dejavnost izzove v človeku razvoj duševnih struktur predvsem mišljenja, zato je za Leontijeva osrednji psihološki proces v prisvajanju »interiorizacija« človekove zunanje dejavnosti. Ta teza je sorodna Piagetovi teoriji o »internalizaciji« zunanjih dejavnosti (predmetnih operacij) v miselni dejavnosti doraščajočega otroka. Vendar za Leontijeva ta proces ni izražen le v različnih vrstah sposobnosti otroka za formalne operacije.

Podrobneje so proces prisvajanja oziroma interiorizacije pri posamezniku preučevali učenci Leontijeva. Sam Leontijev se je bolj ukvarjal z generalnim pomenom in vsebino procesa prisvajanja za človeka kot vrsto in je obravnaval ontogenezo posameznika v kontekstu filogeneze.

Posameznik mora v svojem individualnem razvoju na nek način »ponoviti« zgodovino rodu oziroma mora si prisvojiti zgodovinske in kulturne dosežke vrste, ob tem pa posebej duševne in duhovne sposobnosti za njihovo razumevanje in novo produkcijo.

»Osnovna razlika med procesom prilaganja v pravem smislu te besede in procesom prisvajanja, obvladovanja, je v tem, da je proces biološkega prilaganja proces spremembe lastnosti vrste in sposobnosti organizma kot tudi njegovega rodovnega vedenja. Proces prisvajanja ali obvladanja je druga stvar. To je proces, kjer posameznik reproducira zgodovinsko ustvarjene človekove sposobnosti in funkcije. Lahko rečemo, da je to proces, zahvaljujoč kateremu se v ontogenetskem razvoju človeka doseže ono, kar se pri živalih doseže z dednostjo, namreč: utrditev dosežkov razvoja vrste v lastnosti posameznika« (str. 206).

Pri vzgoji otroka zato ne gre za adaptacijo okolju ali zgolj za naravni proces dozorevanja notranjih potenc posameznika, temveč zato, da je otrok že od vsega začetka pritegnjen v nek svojski družbeni proces, ki ga sili, da spreminja svoje prvobitne oblike reakcij, da lahko obvlada ravnanje z različnimi predmeti, sredstvi in kasneje posebno jezikovno komunikacijo. Pri tem po Leontijevi teoriji razvoja posameznika odrasli ljudje s pomočjo vzorov, pogojevanj, preusmerjanj instinktov sčasoma izzovemo v otroku nove oblike spontanega reagiranja oziroma naravno prirojene reakcije.⁵ (Leontijev, 1968, str. 214). Ta proces ne sloni na mehanizmu okrepljevanj v

⁵ Znamenit je Leontijev primer otrokovega ravnanja z »žlico«. Otrok spočetka nikakor ne razpozna namena žlice in ravna z njo kot z vsakim drugim predmetom, npr. s predmetom igre. Tako npr. vzame polno žlico in jo primakne k ustom, ker je to del naravnih gibov otroka (in to stori z vsakim predmetom, ki ga sprva prime v roko). Zanj žlica še ni »orodje«, otrok npr. zato še ne ve, da jo mora držati horizontalno. Šele kasneje pod vplivom neposrednega vmešavanja odraslih se otrokovi gibi modificirajo. Začno se podrežati objektivni logiki uporabe žlice. Pri otroku se formira funkcionalni motorični sistem, ki se podreži sistemu storilcev oziroma pomenu orodja (žlice) (Leontijev, 1968, str. 212).

Otrok se ne prilagaja enostavno okolju, temveč s pomočjo modificiranja svojih naravnih gibov pridobi povsem nove za človeka specifične sposobnosti ravnanja s predmeti. To se zgodi na osnovi otrokovega lastnega poseganja v predmetni svet. Seveda je pri tem nujna tudi dejavnost drugih ljudi, ki kontrolirajo ta razvoj, toda to ne pomeni enostavno prilaganja otroka družbeni prisili ipd., temveč »osvajanje« novih sposobnosti, torej subjektivno kreacijo na strani otroka.

obliki nagrad ali kazni, temveč na osnovi »socialnih motivov«, predvsem na osnovi »ujemanja z vzorom«, ki ga predstavljajo otroku drugi ljudje, posebno starši (Leontijev, 1968, str. 214).

Kasneje začne otrok diferencirati med predmetno dejavnostjo in komunikacijo in takrat se začne navajati na jezikovne komunikacijske geste. S prisvojitvijo jezikovne komunikacije se pravzaprav otrok v polni meri odpre procesu prisvajanja in s tem tudi socializacije, kajti uporaba jezikovnih znakov je bistvenega pomena v procesu miselne interiorizacije zunanjih dejavnosti (tu je Leontijev sledil idejam Vygotskega o pretvarjanju zunanjega govora v notranji govor in nato v govorno strukturirano mišljenje). Jezik je torej orodje posredovanja med povsem zunanjo dejavnostjo človeka in interiorizacijo te dejavnosti na ravni mišljenja.

V procesu interiorizacije posameznik začne razpoznavati *splošne pomen predmetov*. Ti pomeni vsebujejo implicitne ali eksplicitne napotke za uporabo predmetov, za ravnanje z njimi. Preko razpoznavanja »predmetnih pomenov« človek razpozna delo, ki je vloženo v te predmete za njihovo izdelavo, ali za nadaljno potencialno uporabo predmetov v delu. Tako ljudje pravzaprav v procesu prisvajanja nenehno »odkrivajo« predmetne pomen stvari. (Leontijev, 1968, str. 155). Človeku svet torej ni »dan« kot neko okolje, ki se mu človek prilagaja v svojem razvoju, temveč mu je »zadan« kot naloga, ki jo mora nenehno reševati. Ob odkritju predmetnih pomenov, odkriva človek tudi pomen lastne dejavnosti. Le ta mu postane predmet. *Prisvajanje je torej proces, ki se začne z dejavnostjo, zaključuje pa z razumevanjem in ponotranjanjem njenega pomena in pomena predmetov, ki jo omogočajo ali so njen cilj.*

Leontijev je s svojim teoretskim konceptom prisvajanja, ki združuje filogenetski in ontogenetski razvoj ljudi, (torej socializacijo in družbeno-zgodovinski razvoj človeštva) predstavil generalno teorijo o nastanku duševnosti, ki pojmuje ta proces kot del produkcijskega procesa. Bil je vzpodbuda za različne psihološke teorijske in empirične študije, ki so nadalje razvijale njegove ideje (kulturnozgodovinska šola, kritična psihologija, tudi poljska psihološka šola »psihologije človeške aktivnosti.«⁶

⁶ Kritike njegovega koncepta prisvajanja so se pojavile tako v SSR kot na zahodu (Rubinstein, Holzkamp, Kussmann, Wacker, idr.). Te so sicer potrdile pomembnost koncepta prisvajanja za psihologijo, vendar so nasprotovale nezgodovinskemu in družbeno nespecifičnemu konceptu prisvajanja pri Leontijevu. Očitale so mu opravičeno, da je Marxov pojem prisvajanja, ki se nanaša na človeški rod ali na družbene razrede nekritično »psihologiziral«, tj. prenesel na nivo posameznika (A. Wacker, 1977, str. 74, S. L. Rubinstein, 1969.) Kritiki so zavračali tudi shematično odvisnost »notranjega« od »zunanjega« v konceptu razvoja duševnosti pri Leontijevu (Rubinstein, 1969, str. 212). Rubinstein je zavračal koncept interiorizacije, češ da z njim ne more pojasniti razvoj duševnih funkcij, temveč le preobrazbe enih duševnih funkcij v druge, višje oblike (pr. tam). Leontijev naj bi tudi pretirano povdarjal socialne izvore duševnosti na račun naravnih izvorov in je tako pretergal enotnost naravnega in družbenega pri človeku in je reduciral individualno na socialno. Tudi Leontijevo izvajanje medčloveških odnosov iz načinov predmetne dejavnosti je naletelo na ostro kritiko, saj to vodi do enostranske determiniranosti duševnosti od zunanjih dejavnosti, medtem ko se notranje dejavnosti duševnosti, npr. emocionalnost, seksualnost itd. takorekoč izločijo (M. Thielen, 1981, str. 607).

2.3. Teorije »prisvajanja predmetnih pomenov« v kritični psihologiji Klausa Holzkampa

2.3.1 Antropološke osnove kritične psihologije

Eno od pomembnih nadaljevanj tiste teoretske smeri v psihologiji, ki jo je zastavil Leontijev s svojim konceptom kulturno-zgodovinskega formiranja človeške duševnosti z delom, predstavlja zahodnonemška psihološka šola »kritične psihologije«.

Kritična psihologija, si že od vsega začetka zastavlja dva problema. Prvi je problem kritike obstoječe psihologije, ki jo pojmuje kot »meščansko znanost«, tj. kot prikrito ideologijo meščanske družbe. Drugi problem pa je v razvitju alternativnega koncepta psihologije (marksistične psihologije). S tem naj bi psihologija premagala krizo, ki se po mnenju njenega tvorca K. Holzkampa kaže predvsem v neteoretičnosti, zapadanju empiricizmu ali pa v poljubnostih teorijskih zasnov sodobne psihologije (Holzkamp, 1979, str. 35—38, 46 idr.)

Izhodiščna teza Holzkampove kritične psihologije je, da moramo najprej spoznati splošne, temeljne značilnosti človeka kot družbenega bitja, da bi lahko kritično osvetlili odtujive in deformacije, ki jih doživlja človek v meščanski družbi in da bi psihologi lahko prispevali k njihovemu praktičnemu preseganju. Na osnovi splošnih antropoloških predpostavk marksizma je skušal izpeljati bazično psihološko antropološko teorijo o družbeni in zgodovinski genezi duševnosti. Do tega pa po Holzkampovem mnenju lahko pridemo le tako, da pojasnimo temeljne dejavnike, ki so evolucijsko in zgodovinsko proizvedli prehod od živalstva k človeštvu.

Ker je delovni proces osnovna človeška družbena dejavnost, s katero skozi vso zgodovino ohranja vrsto in se obenem diferencira nasproti naravi, pomeni, da je potrebno pojasniti, kako se je začelo delo uveljavljati kot osnovna dejavnost človeške vrste in kako so se ob razvoju človeka postopoma diferencirale in razvijale ostale bistvene družbene dejavnosti, skozi nje pa tudi duševne sposobnosti ljudi.

Na tej osnovi je možna analiza sedanjih specifičnih (in odtujenih) oblik realizacije človeških družbenih potencialov. S tem bi psihologija pridobila osnovno teorijo človeka, ki bi omogočala neideološko posploševanje empiričnih podatkov in ki ne bi nekritično prenašala sedanjih, zgodovinsko relativnih form duševnosti na človeka nasploh. Holzkamp in podobno drugi avtorji kritične psihologije za to gradijo svojo teorijo zgodovinsko-družbenega razvoja duševnih struktur na osnovi »treh korakov analize«:

— raziskovanje razvoja živalskih protoform duševnosti, posebno pri najbolj razvitih živalih

— raziskovanje prehoda od živalskih k človeškim oblikam duševnih struktur in opredelitev družbenosti teh struktur, v povezavi s pojavom in razvojem družbenega dela

— raziskovanje specifičnosti prevladujočih sedanjih form duševnih struktur in njihovih notranjih protislovij ter razlomov, ki jih proizvaja blagovna proizvodnja in kapitalistične oblike odtujitve dela.

Holzkamp je za osnovo teoretskega dela vzel proces človekovega zaznavanja, ker je menil, da je zaznavanje kot začetek spoznavnega procesa človeka temelj vsem drugim specifično človeškim duševnim funkcijam, obenem pa se zdi zaradi svoje spontanosti nekaj povsem naravnega, kjer torej družbenost še ni lastnost. Toda Holzkampov interes je bil, da pokaže, kako se že v proces zaznavanja od vsega začetka »vgrajujejo« družbenost in potenciali za smotno delovno preoblikovanje predmetnega sveta.

Kot za Leontijeva je tudi za Holzkampa in avtorje kritične psihologije proces »prisvajanja« osnovni teorijski antropološki koncept, ki pojasnjuje kako so ljudje z delom zgodovinsko, kulturno, pa tudi individualno razvili zavest in duševne strukture. Holzkamp je razvil dalje predvsem Leontijev koncept »prisvajanja predmetnih pomenov«. Ravno zaznavanje naj bi predstavljalo začetek in temelj prisvajanja, ker se že v njem prepoznavajo tudi predmetni pomeni. Po Holzkampu namreč človekova uporaba orodij kot posrednikov med njim in drugim predmetom odločilno preobrazi tudi način zaznavanja predmetov.

2.3.2 Holzkampova teorija razvoja spoznavnih procesov človeka

Najpomembnejši del te teorije in metode, funkcionalno-zgodovinske kot jo imenuje Holzkamp, je analiza prehoda od živalstva k človeku oziroma analiza izvorov človeške družbenosti. Osnovna težava te analize je, da se mora po eni strani zavarovati pred naturalistično redukcijo nastanka človeka na učinke evolucije in mora že od vsega začetka vztrajati na specifični, izvorno družbeni naravi dela kot gonila »hominizacije«, a vendar mora tudi samemu delu najti naravne, evolucijske osnove pri človekovih živalskih ali predčloveških predhodnikih.

Zato Holzkamp najprej prikaže evolucijski razvoj živalskih oblik zaznavanja, njihovo kvalitativno rast do stopnje, ko je bilo mogoče prvo elementarno uporabljane orodij v okviru primitivnih še živalskih oblik socialnosti, na kar preide na višji, zgodovinski razvoj človeka z delom.

Holzkamp loči več stopenj v razvoju živalskega zaznavanja:

1. Senzibilnost organizma na dražljaje okolja. Organizem reagira na določene vplive iz okolja s pretvarjanjem snovi in energije oziroma s svojim gibanjem in organskimi spremembami v sebi. Zna se že orientirati v okolju tako, da zasleduje nek »cilj«. Že tu je zaznavanje izraz aktivnosti organizma v okolju in ne zgolj pasivno sprejemanje dražljajev in avtomatsko reagiranje nanje.

2. Izločitev komunikacijskih sposobnosti in gibov od drugih orientacijskih sposobnosti organizma. Dražljaji dobijo takrat tudi značaj informacij, ne zgolj snovnih ali energetskih učinkov. Organizem pa mora posedovati sistem »dekodiranja« informacij. Pomembna stopnja v razvoju komunikacijskih sposobnosti je dosežena takrat, ko postane organizem sposoben zaznavati drug organizem in se nanj ustrežno odziva (npr. kot na plen, nevarnost, partnerja v ploditvi mladiča itd.).

3. Izoblikovanje kompleksnih povratnih zvez med dražljaji iz orientacijske dejavnosti organizma in dražljaji iz okolja (referenčne povezave).

Tedaj postanejo organizmi sposobni adekvatno reagirati na spremembe v okolju in tudi na samem sebi. Holzkamp piše, da se takrat v načinu živalske zaznave pojavijo zametki odražanja objektivnih lastnosti stvari in njihovih konstantnih lastnosti (Holzkamp, 1973, str. 95). Na tej stopnji razvoja se ločita tudi lokomotorna funkcija in zaznavna funkcija organizma, zato organizem že lahko loči med dražljaji iz okolja in držaljai lastnega organizma, lahko samostojno raziskuje okolje. Takrat se izločijo tudi specifične motivacijske pobude organizma, ki ustrezajo različnim tipom aktivnosti (orientiranju, reševanju nalog, diskriminaciji pomembnih in nepomembnih dražljajev itd.), ki niso vezane na zunanje »nagrade« in »kazni«, temveč so »intrinzične«. Začne se oblikovati »notranje« občutenje in doživljanje organizma, ki se pri primatih stopnjuje do elementarnih oblik mišljenja. Takrat so sposobne ločiti fazo priprave od faze izvedbe, raziskovanje možnih alternativ v ravnanju. Žival takrat zavzame tisto stopnjo, ki je predhodnik človeške zaznavne in spoznavne funkcije. Zaznavanje živali namreč takrat že začne presegati golo percepcijo vtisa stvari.

Od tu dalje pa se začenja težavni in neraziskan prehod od živalskega k človeškemu zaznavanju. Specifičnost človeškega zaznavanja po Holzkampu ni več v kakšni posebni organski kvaliteti (čeprav je večja razvitost in osamosvojenost udov in povečanje možgan ter pokončna hoja biološki pogoj za nastanek zavesti), temveč v družbenosti zaznavanja. Tudi zaznavna funkcija namreč nastane in obstaja le skozi posredovanje družbenega dela in skozi načine komuniciranja med ljudmi ob opravljanju delovnih storitev.

Osnovna značilnost vsake oblike družbenega dela je za Holzkampa sistematična uporaba in izdelava orodij. Odločilni korak k človeškemu načinu dela in uporabi orodij je bil po Holzkampu prehod od ad-hoc izdelanih orodij k izdelavi orodij za prihodnje priložnosti. Takšna raba orodij namreč že predpostavlja osamosvojeno dojetanje pomena orodja kot sredstva za splošni namen (npr. palice kot sredstva za pridobivanje hrane). S tem je bila tudi odprta pot za načrtno izdelavo orodij, za hranjenje orodij, za njihovo predajanje naslednji generaciji in za izboljšanje orodij. Od tu dalje sploh lahko govorimo o razvoju človeka kot družbenega in zgodovinskega bitja. (Holzkamp 1973, str. 113).

Takšna raba orodij je pomenila tudi spremembo v načinu zaznavanja in spoznavanja okolice. Posameznik je namreč tudi svojo zaznavo povezal z dojetanjem pomenov zaznanih predmetov za skupnost in zanj samega. Človek ne zaznava le enostavno zaporedje čutnih vtisov, temveč že od vsega začetka te vtise organizira in povezuje v smiselne celote, ki posamezniku pomenijo vtis predmeta. Ljudje namreč zaznavamo trajne čutne kvalitete predmetov, s katerimi se bavimo in zmoremo že vnaprej povezovati določene kvalitete predmetov s čutnimi vtisi predmeta. Na predmetih torej dojemamo vedno nekaj »več« ko je aktualno prezentno. Te lastnosti prepoznavamo najprej na osnovi različnih operacij s predmeti (ko se jih dotikamo, obračamo, delujemo nanje s svojim telesom, jih uživamo itd.) *Kognitivni presežek zaznave nad sekvenco čutnih vtisov je »predmetni pomen«.*

Specifičnost Holzkampove teze o zaznavanju je, da zaznani predmetni pomeni predstavljajo vedno tudi neko »družbeno vsebino« predmeta, namreč

anticipacijo posplošenih namenov, uporabnih vrednosti predmetov (Holzkamp, 1973, str. 118). Do te posplošitve pride lahko človek le na osnovi družbenih nanašanj na delovanja drugih ljudi, ki se bavijo z istim predmetom oziroma ga uporabljajo ali uživajo. Otrok npr. ne pride sam za sebe do zaznave posplošenih pomenov stvari, temveč šele ob pomoči drugih ljudi, ki navadijo otroka na takšno rabo predmetov, ki ustreza družbeno pogojeni »objektivni logiki« predmetov oziroma ga navajajo na družbeno smiselna opravila oziroma uporabo predmeta. S tem, ko družbeno posredovanje razširja obseg in pomen otrokovih ravnanj s predmeti, si otrok prisvaja tudi nove funkcionalne zveze, ki so splošnejše od konkretnih operacij s predmeti. Predstavljajo torej splošne forme možnih operacij.

Holzkamp meni, da je ta sposobnost od vsega začetka družbena kvaliteta in ni naravni potencial človeka, ki bi ga družba le aktualizirala. Šele uporaba nekih predmetov kot posredujočih delovnih sredstev za doseganje lastnih hotenj ustvari po Holzkampu v posamezniku pogoje za posploševanje in abstrakcijo. Bistveni korak pa je ravno razvoj zaznavanja predmetnih pomenov. Zaznavanje predmetnih pomenov predstavlja prvo obliko prisvajanja predmetne realnosti.

Čeprav imajo po Holzkampu že najbolj razvite živali sposobnost dojetja enostavnih in posameznih predmetnih pomenov stvari, namreč pomenov posameznih stvari za zadovoljevanje njihovih trenutnih individualnih potreb, vendarle ne zmorejo posplošiti teh pomenov in ne morejo v sebi zgraditi novih funkcionalnih zvez dražljajev in reakcij. Manjka jim organizirano in kontinuirano povezovanje lastne dejavnosti in predmetov z družbeno prepoznavnimi in družbeno produciranimi sredstvi za preoblikovanje predmetov v uporabni predmet.

Zaznavanje predmetnih pomenov predstavlja začetni element spoznavne in obenem orientacijske dejavnosti človeka. V njih je zajet zametek spoznanja in možnega delovanja. Spoznavanje in delovanje sta že izvorno povezana v prisvajanju predmetnih pomenov. Že v zaznavanju se tako udejavanja dialektično medsebojno nanašanje in posredovanje povnanjanja človeka v dejavnosti in prisvajanju ustvarjene predmetne realnosti. Zaznavanje je zato po Holzkampu treba imeti za izrazito družbeno obliko delovanja človeka. (Holzkamp, 1973, str. 120).

Na osnovi zaznavanja predmetnih pomenov se izoblikujejo v procesu družbenozgodovinskega razvoja ljudi sposobnosti za vedno bolj diferencirano izkustvo socialnega in naravnega sveta, predvsem sposobnost za specifično zaznavanje drugih ljudi in samega sebe, ter sposobnost ideacije, tj. oblikovanja »ideje« o predmetu, ki si jo človek lahko predoči tudi po lastni volji, brez zveze z neposredno zaznavo predmeta. Oboje je nujno za razvoj jezikovne komunikacije, kompleksnih družbenih in medosebnih odnosov ter dela. Predmetni pomeni niso le rezultat projekcije individualnih izkustev, dela in potreb, temveč izražajo praktično soočenje človeka z naravo v procesu družbene reprodukcije na določeni razvojni stopnji družbe npr., naznačujejo nam ustroj materiala, iz katerega je narejeno orodje ali iz katerega

naj se naredi nek proizvod. Zato mora že zaznavna sposobnost adekvatno odražati stvari in njihove kvalitete. To pomeni, da se mora človekova zaznavna sposobnost, tj. sposobnost dojemanja predmetnih pomenov razvijati vzporedno z razvojem delovnih sposobnosti ljudi. Različne oblike posploševanja in abstrakcije se morajo začeti že zgodaj oblikovati tako v razvoju vrste kot v razvoju posameznika. Že na predjezikovni ravni se zato pojavi spoznavanje, ki vsebuje posploševanje in ideacijo. Zato ima Holzkamp človeško zaznavanje za »čutno spoznanje« in ne le za receptivni predpogoj spoznavne dejavnosti.

Na ta način lahko Holzkamp opiše človeško zaznavo kot sposobnost, ki omogoča spoznanje pomensko strukturirane realnosti. Po Holzkampu človek ne dodaja k svojemu svetu ali podatkom čutil še pomenske vsebine, temveč v svoji predmetni produkciji proizvede tudi predmete svojih zaznav in forme njihovih zaznav. Svet torej primarno ni podan zavesti kot kaotičen kontinuum dražljajev, temveč je vedno že »predelani svet« in takšnega dojemamo tudi v zaznavi. (Holzkamp, 1973, str. 310).

Šele na osnovi poprej nastale sposobnosti človeka za zaznavno dojanje predmetnih pomenov se po Holzkampu lahko razvijejo tudi simbolno posredovane oblike dojanja predmetnih pomenov in nato (ob sodelovanju bolj razvite komunikacije s pomočjo splošno pomenljivih gest) jezik kot sistem simbolnih vokalnih gest, ki so nosilke osamosvojenih pomenskih vsebin.

Bistveno za človeško uporabo simbolov je, da omogočajo človeku zavestno prezentacijo razkoraka med anticipiranimi predmetnimi pomeni še ne produciranih stvari in realno doseženo uporabno vrednostjo produktov dela. S pomočjo te prezentacije (ali tudi »predočenja« pomenov kot pravi Holzkamp) se lahko predmetni pomeni v simbolični obliki (tj. v obliki ponotranjenih simbolnih — jezikovnih znakov in predstav) osamosvojijo od neposredne prezenca zaznanih stvari v posebne miselne, pojmovne forme. (Holzkamp, 1973, str. 124).

Na osnovi vse bolj rastoče diferenciacije in obenem višjih oblik sintetiziranja predmetnih pomenov naj bi postal po Holzkampu pračlovek sposoben za celovito sintetično predstavo sveta okrog sebe in za analogno sintetično predstavo o samem sebi in o drugih ljudeh. Šele tedaj je človek dosegel v svojem filogenetskem razvoju stopnjo »prave« človeške zaznave, v kateri igrajo strukture (splošnih) predmetnih pomenov vodilno vlogo v človekovem praktičnem orientiranju v svetu (Holzkamp, 1973, str. 128). Človek tedaj lahko zaznava in dojema okolico kot del svetovne celote in se zaveda svojega mesta v svetu.

Osnovna logika tega Holzkampovega prikaza (ki je pridobljen večidel na osnovi teorijske konstrukcije in ne empiričnih antropoloških ali psiholoških študij) je torej, da se je človeško mišljenje najprej razvilo iz zaznavanja kot prvobitne oblike spoznanja, namreč ob nujni diferenciaciji zaznavne funkcije na funkcijo prezenca aktualnega predmeta in od nje vse bolj oddvojljive funkcije posploševanja predmetnih pomenov. Na določeni stopnji razvoja se pojavi še jezik kot sistem umetnih simbolnih gest, ki

figurirajo kot posebne nosilke in prenašalke oddvojenih simbolnih pomenov, kar odločilno pospeši razvoj spoznavnih in miselnih funkcij v samostojno funkcionalno enoto relativno ločeno od golega zaznavanja čeprav še vedno bistveno odvisno od nje.

Sele tedaj ko človek v svojem filogenetskem razvoju postane sposoben, da samostojno konstruira predmetne pomene in ko začne raspoznavati določene geste kot komunikacijske in jih loči od ostalih gest, usmerjen na fizične stvari se lahko izoblikuje posebna zaznava drugih ljudi kot oseb (in tudi samega sebe kot osebe med osebami), ki se loči od zaznavanja stvari. Po Holzkampu se torej *prvobitno nediferencirana množica predmetnih pomenov za človeka razdvoji v »personalne« in »stvarne« predmetne pomene*. Takrat se začno oblikovati tudi specifični družbeni in medosebni odnosi. Ta proces je vzporeden z izločanjem komunikacijske dejavnosti od neposredno produkcijske dejavnosti, kar je spet vzporedno z razvojem jezika oziroma govorne komunikacije. Ta razvoj je po Holzkampu produkt višjih oblik produkcijske dejavnosti, oziroma višjih oblik družbene uporabe in družbene produkcije orodij v prvobitni kooperaciji ljudi.

Personalni pomeni predstavljajo sprva le zaznavanje posameznih na konkretno delo vezanih »sposobnosti«, »spretnosti«, »potreb« drugih ljudi. Človek je sprva dojemal neko orodje skupaj z dejavnostjo človeka, ki ga je uporabljal. Toda bolj ko se je delilo delo in bolj ko je posamezniku v družbi konstantno pripadalo določeno opravilo, bolj se je zaznava tega posameznika vezala na njegovo posebno dejavnost oziroma opravilo. S tem se je za druge ljudi izločil tudi njegov pomen zanje, namreč kot bitja, ki je sposobno za to in to dejavnost, za uporabo ali izdelavo te in te stvari, za opravljanje te in te socialne vloge. Podobno je človek začel percipirati tudi sebe, namreč kot sposobnega za določeno dejavnost, za uporabo določenih orodij. Podobno se je izoblikovalo zaznavanje tujih in lastnih potreb (namreč kot notranjih gonil k določenim tipom družbeno kodificiranih dejavnosti).

Sele vpeljava jezika pa je omogočila popolno odvojitev zaznavanja oseb od zaznavanja delovnih in drugih družbenih opravil, ki so bile posamezniku dodeljene po delitvi dela. Takrat se pojavi zaznavanje osebnostnih kvalitet posameznikov. Po Holzkampu se kljub razdvojitvi prvotno enotnega področja predmetnih pomenov na personalne in stvarne pomene ohrani dialektična povezanost med njimi, torej personalni pomeni vedno implicirajo tudi zasnovno pomenov stvari, s katerimi razpolaga ali se ukvarja drug človek. Podobno zaznavanje stvarnih pomenov implicira zaznavanje oseb, ki razpolagajo ali se kako drugače praktično ukvarjajo s stvarmi, ki jih zaznavamo. Ta povezanost ni nujno neposredno očitna, vendar je vedno prisotna v mreži odnosnih naravnih posameznika do svojega okolja.

Zaradi tega tudi medosebna percepcija in na njej razvijajoči se medosebni odnosi ne morejo obstajati in se razvijati sami za sebe, tj. zgolj preko komunikacijskih oblik, emocionalnih medosebnih zvez ipd. Poleg (vsaj) dveh individuov, ki percipirata drug drugega je torej za *vzpostavitev dejanskega odnosa med osebama potrebno še nekaj »tretjega«, kar daje njuni zvezi »predmetni pomen«*. To pa je nek skupen predmet dejavnosti, s katerim se

oba ukvarjata oziroma se nanj nanašata (čeprav z različnih vidikov ali interesov).

Ni treba da je to tretje ravno nek predmet dela, lahko je tudi predmet igre, potrebe ipd., pomembno je, da vsebuje nek posplošen predmetni pomen, ki presega neposredni obseg interpersonalnih interakcij in osebnih pomenov, torej da je produkt človeškega dela.

»To tretje tu ni le izolirani cilj konsumpcije; zaznani in zaznavajoči človek sta namreč medsebojno povezana s produktom dela, čigar stvarni predmetni pomen sta si oba prisvojila kot utelešenje kopičenja družbenega izkustva, pri čemer zaznani človek oblikuje svojo dejavnost ustrežno temu stvarnemu pomenu, ki je s tem osebnostno pomenljiva in zaznavajoči človek pri tem lahko dojame osebnostno pomenljive momente dejavnosti drugega glede na svojskost stvarnih predmetnih pomenov. Medosebno zaznavanje potemtakem že od vsega začetka ni le goli socialni odnos med dvema človekoma, temveč implicira splošno družbeno razmerje, saj je posredovano s predmetnimi pomeni produktov družbenega dela.« (Holzkamp, 1973, str. 142).

Na osnovi medsebojnega posredovanja personalnih in stvarnih predmetnih pomenov v konstituciji zaznavanja drugega človeka se zgradi zapletena mreža medsebojnih nanašanj enega človeka na drugega človeka, življenje v vlogo drugega, anticipacije njegovih pričakovanj itd. Jezik tedaj predstavlja primarno obliko soočenja človeka s človekom in materializacijo zavesti, kajti le jezik s svojo kompleksno strukturo simbolnih form omogoča povnanjanje človekovih stvarnih in personalnih intenc tako, da so razumljive obenem posamezniku in drugim ljudem. Jezik omogoča obenem diferenciacijo zavesti posameznika o sebi od zavesti o drugih ljudeh kot tudi nove, višje oblike integracij obeh v njunem medosebnem odnosu.

Zavest o sebi in zavest o svetu, sta tedaj dve strani iste danosti. Šele s tem, ko posameznik prihaja do sebe skozi odnose z drugimi ljudmi, se tudi svet pojavi zanj kot »nejaz« oziroma kot »predmet«. Šele na tej stopnji je torej za Holzkampa dosežena tista oblika zavesti, ki je npr. opisujejo interakcionistični avtorji kot izhodišče za nastanek osebnosti in socialnih vlog (perspektivnost zaznavanja, zaznavanje sebe skozi anticipacijo drugega in njegovih pričakovanj glede mene itd.).

Holzkampov prikaz razvoja človeka kot vrste mu služi tudi kot napotilo za pojasnitev ontogenetskega razvoja posameznika, saj meni, da otrok v grobem ponavlja temeljne razvojne stopnje človeštva. Tudi otrok mora torej postopoma doseči stopnjo spontanega dojetanja predmetnih pomenov, vključenega v zaznavanje čutnih vtisov, nato pa paralelno potekajoč proces oddvajanja stvarnih in personalnih pomenov ter formiranja sposobnosti samostojnega konstruiranja pomenov. Nato sledi stopnja uvedbe simbolov pomenov, jezika in nanj vezane oblike socialne interakcije. Na tej stopnji se šele izdiferencira posameznikov jaz in zavest o svetu kot celoti predmetnosti. Otrok lahko loči med seboj in predmeti, med seboj in drugimi ljudmi in oblikuje zavestne odnose do različnih predmetov (stvari, oseb). Ves ta proces poteka kot vedno bolj diferencirano prisvajanje predmetnih pomenov za otroka, pri čemer pa ta proces vodijo in pospešujejo odrasli ljudje, ki so v stiku z otrokom in namerno modificirajo otrokove funkcio-

nalne zveze tako, da se vanje »vtisne« družbena vsebina in smoter (podobno kot to pojasnjuje že Leontijev)⁷

S tem, ko je Holzkamp prikazal filogenetski in ontogenetski razvoj specifične človeške zaznave (in s tem posredno tudi zavesti v celoti) se je lahko lotil zadnjega dela svoje trojne naloge, namreč kritičnega prikaza procesa prisvajanja v meščanski družbi oziroma v posebnem, forme in kvalitete zaznavanja v meščanskem kozmosu.

2.3.3 Sprecifičnost spoznavne funkcije človeka v družbah z razvito blagovno proizvodnjo

Osrednji cilj Holzkampove kritične analize zaznavanja v pogojih kapitalizma je razkritje psevdonaravnega videza predmetov, na katere naleti človek v trgu blag, v denarno posredovanih ocenah vrednosti in pomenov predmetov. Zaradi splošne posredovanosti vsakršne uporabe ali vrednotenja predmetov z denarno vrednostjo v kapitalizmu, dobijo predmetni pomeni stvari značaj navidezno nadčutnih, abstraktnih določil. Obenem pa so tesno spojeni z zaznavanjem samih stvari, namreč tako, da ekonomsko vrednost (denarno vrednost) predmetov občutimo takorekoč kot del stvari same, vsekakor pa kot sestavni del njenega pomena za nas.

Že doraščajočemu otroku povzroča takšno zaznavanje probleme, vsekakor pa se osnovne oblike zaznavanja, ki neposredno povezuje konkretno vrednost predmetov z njihovo abstraktno tržno vrednostjo razvijejo že v fazah primarne socializacije in jih otrok sčasoma ponotranji kot povsem naravno obliko dojemanja stvarnosti. Otrok namreč dokaj zgodaj začne zaznavati ne le uporabno vrednost predmetov, temveč tudi njegovo tržno vrednost, ker ga pač starši začno že zgodaj navajati na denarno oceno vrednosti predmetov. Tako otrok poleg neposrednih čutnih kvalitete kot so »rdeče«, »ostro«, »votlo« zazna tudi abstraktne označbe kot so »drag«, »poceni«, »dragocen« itd. . . (Holzkamp 1973, str. 211). S tem se že otrok navadi na nerazlikovanje obeh vrst kvalitete, zgodi se celo, da se konkretne čutne

⁷ Holzkamp je v svojem delu le zelo splošno obravnaval ontogenezo človeka in ni posebej izpostavil procesov vzgoje. Sicer poudarja razredno vezanost in slojno pogojenost socializacije, ki determinira tudi stališče (perspektivo), s katero posameznik zaznava svet, vendar na splošno opazimo racionalizem in adultizem v Holzkampovi razlagi ontogeneze. Preveč poudarja tim. »stvarne nujnosti« in »logiko predmetov«, ki naj jih uvidi otrok, ko se uči ravnanja z različnimi orodji in predmeti. Tudi uvid v socialne odnose se pojasnjuje kot posebna vrsta uvida v stvarno nujnost stvari (K=Holzkamp, str. 197–8). Holzkamp pa tudi drugi avtorji »kritične psihologije« podlegajo v svojih konceptih ontogeneze in socializacije isti pomanjkljivosti, kot jo opazimo lahko že pri Leontijevu, namreč nekritično prevzemanje teze o storilnostni motivaciji otroka kot pglavitni stvari vzgojenega procesa iz meščanskih konceptov vzgoje. Zato razumejo socializacijo predvsem kot razvoj intelekta in kot postopni »uvid« v nujnost določenih socialnih odnosov, norm, vrednot itd. Njihova kritika velja kvečjemu »meščanskemu« in ideološkemu značaju in vsebini odnosov, norm, vrednot, ne pa temeljnemu načinu njihovega prisvajanja. Toda mnenja sem, da tudi tedaj, če neke odnose, norme, vrednote, stvarne pritiske tolmačimo kot izraz »socialistične« družbe, s tem ne spremenimo tehnokratskega koncepta socializacije (vzgoje), če mislimo, da mora otrok le »uvideti« nujnost teh odnosov itd. in si jih prisvojiti v praktičnem ravnanju s predmetnostjo. Izključitev pomena obojestranskoosti in odnosih med starši in otroci, pomena emocionalnih komponent interakcij res nato vodi v tezo o vzgoji malih otrok kot »dresuri« (str. 179.)

kvalitete predmeta upoštevajo in vrednotijo preko njegove tržne vrednosti. Protislovje med abstraktnimi (»nadčutnimi«) in konkretnimi čutnimi značilnostmi objektov se tako zabrišejo v navidezno neposrednem zaznavanju predmeta kot blaga.

»... Objektivno protisloven 'čutno-nadčuten' značaj sveta se v zaznavi ne 'uvidi' ... Potemtakem je v dejavnosti zaznavanja faktično izključeno protislovje, da se v karakteristiki menjalne vrednosti stvari pojavlja kot čutno zaznavno nekaj, kar ni neposredno dano: objektivno protislovje subjektivno ni prezentirano«. (Holzkamp, 1973, str. 212).

Običajna forma zavesti, posebno zaznavanja, ki je tipična za ljudi tržnih družb zaradi tega ne more prepoznati lastne protislovnosti. Po Holzkampu si mora posameznik izoblikovati višjo obliko zavesti, tim. »pojmovno spoznanje«, ki presega vse običajne oblike spoznanja, posebno pa iluzorne oblike zaznavanja, ki jih povzroča navidez neposredno zaznavanje predmetov kot tržnih blag.

Holzkamp razvija tu svojo teorijo o družbenih izvorih »napak v zaznavanju«. Vsaka zaznava sicer predstavlja neko začetno formo spoznanja (čutno spoznanje), a je obenem že tudi »napaka« ker vsebuje nek nujen preseček forme in vsebine zaznave nad neposredno danimi singularnimi čutnimi vtisi (Holzkamp, 1973, str. 326, 328 idr.). Vendar po njegovem ta dejavnost ni neka naravno vrojena sposobnost človeka, temveč je dana človeku filogenetsko kot rezultat »naravnozgodovinskega« razvoja vrste in služi orientaciji človeka v svoji predmetni dejavnosti (Holzkamp, 1973, str. 318). Zato imajo tudi napake v zaznavanju svoj evlucijski in zgodovinski smisel. So namreč le primeri situacij, kjer običajno adekvatni organizacijski principi zaznave ne zmorejo več adekvatno podajati predmetnih pomenov zaznanih objektov. Toda ravno v meščanski družbi postanejo čutne napake vir psevdokonkretnosti zaznavanja produktov kot blag. Na tej osnovi se zdijo različna protislovja, sprevračanja življenjskega sveta ljudi v meščanski družbi kot naravna danost, ki jo ljudje navidez spontano in brez težav zaznavajo (Holzkamp, 1973, str. 328).

Toda ne le zaznavanje kot »čutno spoznanje«, tudi višje oblike spoznavanja doživljajo podobno sprevračanje objektivno zmotnih spoznanj v navidezno neproblematične vsakodnevne oblike spoznanj. Holzkamp navaja »nazorno mišljenje« in »orientacijsko mišljenje« tudi (mišljenje, ki »razrešuje probleme«) kot dve osnovni, danes vsem ljudem lastni obliki spoznanja, ki sta izrečno podvrženi »napačnosti« oziroma ideološkemu sprevračanju. Nazorno mišljenje je še tesno zvezano z zaznavo, poteka v okvirih neposrednih čutnih izkustev in meri le na orientacijske naloge človeka v vsakodnevni praksi. Že zato, ker je nazorno mišljenje tesno povezano z zaznavanjem (razlika je le v tem, da je pri zaznavi človek predvsem receptor vtisov, pri nazornem mišljenju pa je tudi sam aktiven in ustvarja nove predstave), se tudi pri njem ponavljajo analogne napake in sprevračanja realnih razmerij kot pri zaznavanju (Holzkamp, 1973, str. 336—7).

Orientacijsko mišljenje (spoznanje) je sicer bolj kompleksno in bolj sposobno refleksije kot nazorno mišljenje, vendar se razlikuje od zaznavanja le

v stopnji splošnosti in abstrakcije, ne pa po vrsti perceptivnega orientiranja (Holzkamp, 1973, str. 357). To je običajna oblika mišljenja, ki omogoča simbolično modeliranje situacij in formalne operacije. Zato človek z njim razrešuje probleme, pred katere je vsakodnevno postavljen. Zgolj na osnovi tega tipa mišljenja je človek še vedno ujet v svet kot okolje, v katerem najde različne težave ali pa možnosti, ki jih mora izkoristiti sebi v prid. To pa v principu ni drugačno od orientacijskih mehanizmov, ki so prisotni že na nivoju zaznavanja. Zato je tudi to mišljenje (čeprav na njem sloni dobršen del kulture in znanosti) podvrženo ideološkim zmotam, predvsem temu, da družbene pojave dojema kot »dejstva«, ki jih je treba le »zaznati« in nato eventualno izkoristiti v prid posamezniku.

Zaradi teh omejenosti zaznave, nazornega in orientacijskega mišljenja meni Holzkamp, da se dejansko najvišja oblika spoznanja in mišljenja pri človeku začne nad razumskim, orientacijskim mišljenjem. To je ravno že omenjeno »pojmovno spoznanje« oziroma »zavestno kritično mišljenje« o obstoječi družbi. Ta oblika mišljenja je bila dosedaj psihologiji nepoznana, pravi Holzkamp. To pa zato, ker ga je dajala v isti koš z orientacijskim mišljenjem (Holzkamp, str. 350, 361).

Pojmovno spoznanje ni neka že do kraja izoblikovana duševna oziroma duhovna sposobnost ljudi, je prej potencial, ki ga človek lahko izkoristi v prid lastne emancipacije. Kritična psihologija s svojo »historično-funkcionalno« metodo zgodovinsko-evolucijske rekonstrukcije geneze človeške duševnosti omogoči človeku preseganje zgolj orientacijskega mišljenja s tem, ker mu odpre oči za družbeno posredovanost in protislovnost zaznave in miselnih form.

Takšna zavest omogoči posamezniku diferenciacijo med konkretnimi kvaliteta in dejansko vrednostjo zaznanih predmetov in njihovo tržno vrednostjo in že v osnovi razbija lažno neposrednost in brezkonfliktnost forme vsakodnevnega življenja v meščanski družbi.

Človek se preneha izenačevati z družbeno pogojenimi formami individualnosti, ki izvirajo iz njegovega razrednega položaja.

Tudi sebe preneha »tržno« vrednotiti, npr. glede na mezdo, ki jo zasluži, glede na socialno moč, lastnino ali glede na delo, ki ga opravlja. Preoblikovanje spoznanj od »orientacijskega spoznanja« k »pojmovnemu spoznanju« je torej tudi del osebne spremembe, je korak k osebni emancipaciji. Toda takšna zavest ni zgolj stvar posameznika, temveč rezultira iz njegove aktivne vpletenosti v skupine ljudi, ki se kolektivno prizadevajo za preseganje sedanje meščanske družbe.

Holzkamp svoje teorije »pojmovnega spoznanja« vendarle ni psihološko konkretiziral tako daleč, da bi lahko postala tudi strategija novih oblik socializacije. Prav tako ni uspel povezati svojo teorijo zaznavanja kot prisvajanja predmetnih pomenov v čutnem izkustvu z višjimi oblikami prisvajanja, ki bi ustrezale pojmovnemu mišljenju. Njegova teorija je tu ostala nedodelana, prej ogrodje celote kot vsebinska celota.

Za nas je najpomembnejša Holzkampova teorija prisvajanja predmetnih pomenov, ker je z njo podal svojo teorijo o formiranju človeške duševnosti

in zavesti skozi vključenost posameznika v predmetno-praktične dejavnosti. Ta teorija skuša pojasniti tako evolucijsko-zgodovinski razvoj človeške duševnosti kot socialni razvoj posameznika od otroka do odraslosti. S tem želi Holzkamp dokazati bistveno družbeno-zgodovinsko naravo duševnosti in obenem tudi družbeno-zgodovinsko relativnost sedanje forme individualnosti človeka in njegove zavesti o sebi in o drugih ljudeh.

Vendar je Holzkamp kljub obsežnim analizam in pomembnim teoretskim dosežkom ostal sam omejen v enostranskosti svojega osnovnega koncepta. Kritiki mu očitajo, da skupno z Leontijevim neupravičeno potencira zgolj pomen predmetne dejavnosti oziroma dela za filo-in onto- genetski razvoj človeka (H. Joas, 1980, str. 105). Težko je namreč izpeljevati »predmetne pomene« in njihovo zaznavanje zgolj iz predmetne dejavnosti človeka, iz dialektike povnanjanja (opredmetenja) in prisvajanja, ne da bi že v sam začetek prisvajanja na tiho pritegnil tudi komunikacijo med ljudmi in izmenjevanje izkustev. Saj bi sicer ostali ti »predmetni pomeni« povsem subjektivni in s tem ne bi bili sposobni za posploševanje in ne bi ustrezali objektivnemu družbenemu pomenu predmetov za skupnost. Holzkamp govori npr. o tem, da imajo zaznani predmetni pomeni za delovnega človeka vedno že tudi značaj splošnosti in da veljajo za vso skupnost, ne le za posameznika. Toda kako naj pride do takšne zaznave, če ni prisoten tudi nek proces sporočanja pomenov in njihovega intersubjektivnega usklajevanja med posamezniki. Zgolj sama delovna opravila ne morejo pomeniti takšne komunikacije, čeprav je res, da ta opravila pomenijo tudi komunikacijske geste.

Zaradi enostranske koncepcije odnosa delo-simbolno posredovana komunikacija je ostal Holzkamp pravzaprav brez razloga za prehod iz »naravnega« v »družbenega človeka« (hominizacija), saj so organski pogoji (pokončna hoja, uporaba rok, bolj diferencirano zaznavanje okolice itd.) nezadostni.

Res je sicer, da do danes še ni na voljo dovolj podatkov, da bi lahko zgradili teorijo o nastanku človeka. Vendar se zdi upravičena trditev, da so v tem procesu že od vsega začetka sodelovali različni dejavniki, ne le »odkritje dela« (tj. orodij). Že od vsega začetka je hominid posedoval različne potenciale družbenosti in med temi sta bila verjetno res najpomembnejša občasna uporaba orodij in sposobnost za bolj artikulirano sporazumevanje. Ob teh dveh so bili pomembni še drugi dejavniki, npr. protosocialne oblike ureditve skupnosti, skrb za potomce, regulacija spolnih odnosov, različne »socialne igre«, ki vsaj na videz niso bile podrejene neposrednim organskim potrebam itd. Vse te oblike najdemo že pri razvitih živalih in jih je verjetno hominid posedoval še bolj razvite kot ostala živa bitja. V evolucijskem prehodu od živalstva k človeku so sodelovali vsi ti in drugi dejavniki in ne moremo reči, kateri je bil najpomembnejši ali celo odločilen. Zato tudi Holzkampova hipoteza o instrumentalni dejavnosti kot poglavitnem dejavniku ali razlogu hominizacije najbrž ne drži in zato ni upravičeno izpeljevati »predmetne pomene« le iz delovnih izkustev in ne tudi iz naprednejše komunikacije in iz višje stopnje socialne organiziranosti hominidov (H. Joas, 1980, str. 106).

S tem pa ostaja tudi problem razmerja in načina generične povezanosti dela in interakcije še vedno odprt. Oba vsebujeta podobne dialektične odnose procesa, zato imata gotovo nek skupen izvor. Torej verjetno ne moremo načelno podrežati interakcije (komunikacije) delu kot to npr. storijo teoretiki »prisvajanja«.

LITERATURA:

Berger, P. L., Luckmann T. Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit, Frankfurt, 1980.

Flossdorf, B., Kreativität, V: G. Rexilius, S. Grubitzsch (izd.) Handbuch psychologischer Grundbegriffe, Reinbeck, 1981.

Holzkamp, K., Sinnliche Erkenntnis, Frankfurt 1973.

Joas, H., Praktische Intersubjektivität, Frankfurt 1980.

Leontijev, A. N.: Dejatelnost, soznanje, ličnost, Leningrad, 1975.

Marcuse, H.: Čovjek jedne dimenzije, Sarajevo, 1968.

Marx, K.: MEID, I., Ljubljana.

Piaget, J.: Das moralische Urteil beim Kinder, Stuttgart 1980.

Mead, G. H.: Geist, Identität und Gesellschaft, Frankfurt 1980.

Thielen, M.: Kulturhistorische Schule. V: G. Rexilius, S. Grubitzsch Handbuch psychologischer Grundbegriffe, Reinbeck, 1981.

Volpert, W.: Der Zusammenhang zwischen Arbeit und Persönlichkeit aus handlungstheoretischer Sicht, v: Grosskurth P., Arbeit und Persönlichkeit, Reinbeck 1979.

Ule Mirjana, Osnovne dialektične značilnosti simboličnega interakcionizma v pojmovanju človeške in medčloveških odnosov, Anthropos 4—6, Ljubljana, 1983.

Vigotski, L.: Mišljenje in govor, Beograd, 1977.

Lestvice emocionalnih stanj (I)

TANJA LAMOVEC

Namen pričujočega sestavka je podati pregled rezultatov tujih in domačih raziskav, ki so povezane z ocenjevanjem emocionalnih stanj.

Emocije so kompleksni pojavi, ki vključujejo vedenjsko, doživlajsko in fiziološko komponento. Zaradi svoje kompleksnosti emocije kot celota niso dostopne merjenju, lahko pa merimo oziroma ocenjujemo posamezne komponente. Vedenjsko in doživlajsko komponento ocenjujemo s pomočjo lestvic in ček-list, fiziološko komponento pa merimo preko različnih kazalcev vzburljenja, kot so EEG, elektrodermalna reakcija, elektromiogram, delovanje srca in ožilja, dihanje, itd.

Lestvice za ocenjevanje vedenjske komponente uporabljamo predvsem pri otrocih in težje prizadetih odraslih, pri čemer je ocenjevalec druga oseba. Posredno lahko emocionalna stanja ocenimo tudi na podlagi različnih izdelkov, kot so risbe, ali projekcijskih testov. Najpogosteje pa uporabljamo lestvice, ki temeljijo na samooceni emocionalnega doživljanja v različnih situacijah. V nadaljnjem prikazu se bomo omejili na lestvice in ček-liste tega tipa.

Lestvice emocionalnih stanj so na videz preproste in sestojijo iz skupine pridevnikov (npr. nemiren, prestrašen, z dolgočasen, itd.), preizkušanec pa za vsak pridevnik označi stopnjo, v kateri posamezna beseda izraža njegovo doživljanje. Pri ček-listah pa preizkušanec označi samo prisotnost oziroma odsotnost neke emocije.

Lestvice in ček-liste lahko uporabljamo za ocenjevanje trenutnih ali dolgotrajnejših emocionalnih stanj. V prvem primeru navadno govorimo o emocijah, v drugem pa o razpoloženjih. Emocije naj bi na splošno označevale prehodna občutja, razpoloženja pa naj bi trajala več ur ali dni (po Ruckmick, 1936). Meja med obojima je pogosto zelo nejasna. Čeprav je v nekaterih pogledih koristno razlikovati med obema skupinama pojavov, pa se problematika ocenjevalnih lestvic nanaša tako na ene kot na druge, zato se zdi najustreznejši izraz emocionalna stanja, ki lahko pomeni oboje.

Med prvimi ček-listami za ocenjevanje emocionalnih stanj, ki so se v tujini zelo uveljavile, velja omeniti: »A d j e c t i v e C h e c k L i s t« (ACL), ki jo je izdelal Gough s sodelavci (1960). Izbrali so 300 besed, ki so jih delno

povzeli po Cattellu (1973), nekatere pa so dodali po lastni presoji. Dimenzije so določili na osnovi Murrayevega (1962) seznama potreb, ki jih vsebuje Edwards Personal Preference Schedule (v našem prevodu: Lestvica prevladujočih motivov).

Čeprav je bila ACL namenjena ugotavljanju osebnostnih potez, je vključevala tudi številna emocionalna stanja: napet, počasen, šibak, miren, sproščen, sovražen, otožen, itd. Večina besed te ček-liste se lahko nanaša tako na potezo kot na razpoloženje, kar je odvisno od navodila. ACL je razmeroma obsežna in je originalno vključevala 24 dimenzij, očitajo pa ji pomanjkljivo veljavnost, odsotnost norm ter težavnost vrednotenja.

ACL je vzbudila med raziskovalci precejšen odmev, ker pa z njo niso bili zadovoljni, so številni avtorji poskušali sestaviti ustrežnejši merski instrument. Rezultat enega od teh poskusov je *Multiple Affect Adjective Check List* (MAACL), avtorja pa sta Zuckerman in Lubin (1965). MAACL sestavlja 132 pridevnikov, od katerih jih 90 označuje občutja anksioznosti, depresivnosti in sovražnosti, ostali pa se ne povezujejo z določenim čustvom. Nekatere od 90 besed označujejo prisotnost, druge pa odsotnost prej omenjenih čustev. MAACL se je izkazala kot dokaj uporabna v raziskovalne namene, vendar so bile tudi z njo določene težave. Osnova za uvrščanje besed v tri kategorije (anksioznost, depresivnost, sovražnost) je včasih nejasna. Tako npr. besede sovražnost, agresivnost in druge podobne niso uvrščene v dimenzijo sovražnosti. Avtorja razlagata, da je vzrok za to v postopku selekcije, ki sta ga uporabljala pri izboru besed. Preizkušance sta hipnotizirala in jim sugerirala, da se npr. počutijo sovražno, nato pa so izpolnjevali MAACL. Vendar pa v teh pogojih preizkušanci niso pogosteje izbirali teh besed, pač pa druge, ki so bolj posredno povezane s sovražnostjo. Vprašanje je, če je izbrana tehnika ustrezna. Pomanjkljivost MAACL je tudi v tem, da ne vključuje nobenih besed za pozitivna čustva. Po eni strani to povzroča specifično naravnost, po drugi pa vodi v manjšo diskriminativnost. Plutchik (1980) je npr. ugotovil, da pozitivna čustva včasih bolje diferencirajo nekatera emocionalna stanja kot samo negativna. Poroča o svoji raziskavi, ki jo je izvedel na depresivnih osebah in je pokazala, da so ob poslabšanju stanja mnogi bolniki zmanjšali frekvenco uporabe pozitivnih besed, frekvenca negativnih besed pa se ni spremenila.

Faktorizacija razpoloženjskih ček-list. V petdesetih letih je Nowlis s sodelavci (1956) preučeval vpliv različnih medikamentov na socialno in emocionalno vedenje študentov. Ob tem je nastalo več verzij ček-list, ki so jih imenovali *Mood Adjective Checklist* (MACL) in z njimi ugotavljali spremembe v razpoloženju. Vsebovale so od 100 do 200 pridevnikov, odvisno od namena raziskave. MACL so uporabljali tudi pri raziskavah deprivacije spanja, dolgočasenja, vpliva filmov, itd. Znana je tudi krajša verzija s 33 pridevniki, ki ima lastnosti lestvice in vključuje štiri stopnje: povsem, rahlo, neodločen, ne.

Kot rezultat teh raziskav je Nowlis zaključil, da obstajajo štiri bipolarne dimenzije razpoloženj, ki jih je pokazala factorska analiza. Prvo dimenzijo, ki označuje kontinuum od spanja do pozornosti je imenoval stopnja

aktivacije. Drugo dimenzijo, ki označuje, v koliki meri so dogodki pod našim nadzorom, je imenoval stopnja kontrole. Tretjo dimenzijo je imenoval socialna orientacija in se nanaša na pripravljenost prizadeti, zavrniti ali neupoštevati druge. Četrta dimenzija vključuje stopnjo prijetnosti in neprijetnosti, označuje pa jo kot hedonski ton.

Green in Nowlis (1957) sta izvedla faktorsko analizo samoocen 400 študentov na 100 pridevnikih MACL. Dobila sta osem faktorjev, od katerih so bili nekateri bipolarni, drugi pa unipolarni. Faktorje sta poimenovala takole:

1. Koncentracija: pozoren, zamišljen
2. Agresivnost: uporen, jezen
3. Prijetnost: vesel, zadovoljen
4. Aktivacija: poln energije, utrujen
5. Egotizem: hvalisav, genialen
6. Socialna naklonjenost: naklonjen, seksi
7. Depresivnost: žalosten, nemočen
8. Anksioznost: prestrašen, osramočen

Sledile so številne druge raziskave z različnimi lestvicami in osebami. Število faktorjev se je navadno gibalo med 9 in 12, od katerih so bili nekateri bipolarni drugi pa unipolarni. Oglejmo si še nekatere od teh raziskav:

Wessman in Ricks (1966) sta raziskovala razpoloženje študentov, ki so v obdobju šestih tednov vsak dan označevali svoje razpoloženje na večjem številu lestvic in ček-list. Faktorska analiza je dala štiri do šest bipolarnih faktorjev. Borgatta (1961) je izbral 40 pridevnikov in Nowlisove daljše lestvice in našel sedem faktorjev. Clyde (1963) je sestavil novo listo pridevnikov in našel šest faktorjev, McNair in Lorr (1964) pa sta na svojih podatkih našla pet faktorjev.

Lorr, Daston in Smith (1967) so menili, da so neskladja v zvezi s številom ter uni oziroma bipolarnostjo rezultat različnih metod faktorizacije in rotacije. Preizkusili so 339 študentov, ki so ocenjevali razpoloženje zadnjih dveh dni. Lestvica je vsebovala 62 pridevnikov ter štiri stopenjsko razporeditev, ki se je raztezala, od »sploh ne«, »malo«, »precej« in »skrajno«. S pomočjo faktorske analize so dobili osem faktorjev, ki so se bolj ali manj razvrščali v krogu. Besede, ki jih je vključeval posamezen faktor so bile:

- Faktor I: veder, vzburljen, lahkoten, brezskrben, vesel, dober optimističen.
- Faktor II: aktiven, poln energije, pripravljen, močan, živahen, navdušen.
- Faktor III: besen, nejevoljen, jezen, nasprotujoč, zamerljiv, razdražljiv, nerazpoložen.
- Faktor IV: živčen, tesnoben, drgetajoč, zaskrbljen, napet, razdražljiv.
- Faktor V: introspektiven, zamišljen, kontemplativen, resen zaskrbljen.
- Faktor VI: brezupen, nemočen, nevreden, nesrečen, osamljen, otožen, apatičen.

Faktor VII: utrujen, naveličan, počasen, len, nemiren, medel.

Faktor VIII: miren, dobrega počutja, zbran, sproščen, nonšalanten.

Iz navedene raziskave je nastala lestvica »*Profile of Mood States*« (POMS).

Teoretično osnovane lestvice razpoloženja. Ker so rezultati faktorске analize precej raznoliki, nekateri avtorji menijo, da so ustrežnejše lestvice, ki temelje na teoriji. Teoriji, ki sta služili kot osnova dveh dokaj uporabljanih lestvic, sta Plutchikova in Izardova (glej: Lamovec, 1984).

Plutchik (1980) je skupaj s sodelavci sestavil številne lestvice. Pri nas je najbolj znana *Profile Index of Emotions* (PIE), ki jo lahko uporabljamo za določanje emocij pa tudi osebnostnih potez. Temelji na osmih dimenzijah emocij, ki izhajajo iz teorije: inkorporacija, reprodukcija, eksploracija, reintegracija, destrukcija, orientacija, neusmerjenost in zavračanje. Osebnostne poteze obravnava kot mešanico dveh ali več primarnih emocij. PIE je nastala tako, da so izkušeni klinični psihologi ocenjevali, katere primarne emocije sestavljajo različne osebnostne poteze. Avtor je v lestvico vključil tiste kombinacije, pri katerih so se ocenjevalci najbolj skladali. Lestvica temelji na prisilnem izboru: preizkušanec izbira med dvema besedama in označi tisto, ki je zanj najbolj značilna. Prisilni izbor zmanjšuje možnost izbiranja socialno zaželenih besed. PIE vsebuje tudi posebno lestvico, ki je usmerjena na določanje tovrstnih teženj. Ker implikacije posameznih izbir niso povsem razvidne, ima preizkušnja nekatere značilnosti projekcijskega testa.

V eni svojih raziskav je Plutchik skušal ugotoviti, kako si ljudje predstavljajo svoja najboljša in najslabša razpoloženja, preizkusil pa je tudi trenutno razpoloženje. Rezultati so pokazali, da preizkušanci opisujejo najboljše razpoloženje z izrazi: veselje, zaupanje, radovednost, nizko pa ocenjujejo besede: žalost, dolgočasje, strah in jeza. Najslabše razpoloženje opisujejo besede: žalost, pa tudi prestrašenost in dolgočasje. Ocene sreče, zaupanja in zanimanja so nizke. Obe skrajni razpoloženji se razlikujeta tudi v aktivaciji. Za najboljše razpoloženje so značilna občutja aktivnosti in veliko energije, najslabša razpoloženja pa označujeta počasnost in šibkost. Korelacija med najboljšim in najslabšim razpoloženjem je bila — 0,67, kar pomeni, da ju lahko pojmuje kot nasprotja. Trenutno razpoloženje dokaj visoko korelira z najboljšim (0,63), negativno pa z najslabšim razpoloženjem. Najslabše razpoloženje najbolje označuje dimenzija depresivnosti (otožen, žalosten, prazen, osamljen, nemočen, obupan, itd.) V njej se pojavljajo tudi posamezni elementi anksioznosti, vendar je slednja subjektivno manj neprijetna od depresivnosti. Avtor zato domneva, da je psihopatologija bolj povezana z depresivnostjo kot s samo anksioznostjo, čeprav je po psihodinamični teoriji v osnovi večine motenj povečana anksioznost. Vprašanje pa je, če rezultati niso pod vplivom različne jakosti, ki je povezana s pomenom obeh besed. Besede, ki označujejo depresivnost, so precej bolj intenzivne kot besede za označevanje anksioznosti.

Izard (1972) je sestavil lestvico: *Differential Emotion Scale* (DES), katere dimenzije izražajo devet temeljnih emocij, ki jih vsebuje njegova teorija: zanimanje, veselje, presenečenje, žalost, jeza, gnus, prezir, strah ter sram/krivda. Lestvico je sestavil tako, da so preizkušanji odgovarjali z ozirom na trenutno razpoloženje ter ob zamišljanju različnih situacij. Avtor je izvedel tudi faktorsko analizo, ki je večinoma potrdila začetno razporeditev, pojavila pa so se tudi nekatera odstopanja.

Lestvice in ček-liste za ocenjevanje emocionalnih stanj so v zadnjih desetletjih postale v svetu zelo priljubljene in jih uporabljajo v najrazličnejše namene. V pričujočem prikazu smo se omejili le na najpomembnejše, multidimenzionalne merske instrumente. Poleg teh obstajajo še številne lestvice, ki so usmerjene le na eno dimenzijo, kot je npr. anksioznost.

Pri nas z izjemo Plutchnikove PIE (v originalu EPI) takih lestvic doslej nismo uporabljali. Lestvice, ki so sestavljene iz posameznih besed, je povsem nemogoče ustrezno prevesti, saj je pomen besed za emocije zelo odvisen od konteksta, pa tudi besede v različnih jezikih nimajo povsem iste konotacije. Če jih že prevajamo, je potrebno izvesti novo faktorizacijo, pri lestvicah, osnovanih na teoriji, pa tudi ta postopek ni vedno smiseln. Zato smo se odločili, da izberemo besede, ki jih v slovenščini najpogosteje uporabljamo za označevanje emocij.

V jugoslovanskem merilu je pionirsko delo na tem področju opravil Branko Pokrajac (1980), ki je sestavil merski instrument: *S k a l a 8 e m o c i j a*. Na osnovi tujih lestvic je najprej izbral osem dimenzij emocij: strah, zadovoljstvo, anksioznost, začudenje, žalost, sram, krivda ter pozornost/zanimanje. Vsako od njih je zastopalo vsaj 6 besed. Lestvica ima štiri stopnje: nič, nekoliko, precej in povsem. Izvedel je faktorsko analizo, ki je pokazala, da je moč izdvojiti 8—12 faktorjev, pri čemer je bila najustreznejša interpretacija v skladu s prvotnimi osmimi dimenzijami.

Njegove raziskave so privedle do ugotovitve, da je ustrežnejše obravnavati pozitivne emocije kot samostojne kategorije in ne le kot odsotnost negativnih, kar je sicer značilno za večino lestvic anksioznosti. Med pozitivnimi in negativnimi emocijami so bile sicer negativne korelacije, vendar ne dovolj visoke, da bi dovoljevale uvrščanje v isto dimenzijo. Zanimivo je tudi, da se je avtor odločil za razlikovanje med strahom in anksioznostjo, ki ga pri večini lestvic ne najdemo. Čeprav med obema navaja dokaj visoko korelacijo (0,70), utemeljuje svojo odločitev s tem, da vsaka od njih na drugačen način korelira z ostalimi emocijami. Faktor anksioznosti se je kot poseben faktor pojavil tudi v faktorski rešitvi z 12 faktorji, kar pomeni, da je razmeroma stabilen.

Avtor je lestvice tudi praktično preizkusil za preučevanje pogojev, ki so povezani z uspešnostjo v športnem udejstvovanju. Na osnovi lestvice lahko loči stresno od ne-stresne situacije, napove motorično učinkovitost, uspešnost nastopa v gimnastiki, ipd. Prav tu se je pokazal pomen razlikovanja strahu od anksioznosti. Medtem ko strah ni vplival na uspešnost, so bile povezave uspešnosti z anksioznostjo negativne, kar lahko razložimo na

osnovi psihodinamične teorije, pa tudi s teorijo gona Clarka Hulla, po kateri višja stopnja anksioznosti zavira motorično učinkovitost.

Jezik in emocije. Omenili smo že, da je za sestavo lestvic emocionalnih stanj zelo pomemben izbor besed, ki označujejo emocije. Mnogi raziskovalci so se ob tem začeli zanimati za jezikovne izraze emocij in tako so nastale nekatere študije emocionalnega besednjaka. Človek kot simbolično bitje teži za tem, da svoja občutja poimenuje. Čeprav emocionalno sporazumevanje ne poteka zgolj na verbalni ravni, pa ravno verbalne oznake omogočajo, da posameznik svoje doživljanje opredeli in sistematizira, ter primerja z doživljanjem drugih. Vsak posameznik si v procesu socializacije ustvari besednjak emocij, ki je rezultat tako kulturnih kot individualnih vplivov. Zato se tudi pri pripadnikih iste kulture lahko razlikuje, predvsem kar se tiče razčlenjenosti, ta pa določa, katere emocije bo posameznik pri sebi in drugih opazal. Sistematičnih raziskav, ki bi se osredotočile na individualne razlike v besednjaku emocij zaenkrat še ni, precej tovrstnih informacij pa zasledimo v poročilih iz klinične prakse.

Eksperimentalni psihologi so k problemu pristopili z drugega konca in poskušali sestaviti besednjak emocij, ki naj bi vseboval tiste besede, o katerih pomenu se večina ljudi strinja. Med prvimi je bil Davitz (1969), ki je iz Tezavra izbral 400 besed ter jih podal ocenjevalcem. Le 137 izrazov je bilo takih, za katere so se vsi ocenjevalci strinjali, da označujejo emocije. Izmed njih je izbral 50 najpomembnejših, s katerimi je bilo po njegovem mnenju moč izraziti vse vidike emocionalnega doživljanja. V nadaljevanju eksperimenta je od preizkušancev zahteval, naj si zamislijo situacijo, ko so doživeli posamezno emocijo ter slednjo opišejo. Analiza opisov emocij je pokazala, da vključujejo naslednje elemente:

1. telesne občutke
2. odnos do zunanjega sveta
3. odnos do samega sebe
4. kognitivne elemente
5. težnje k določenemu vedenju oziroma kontroli le-tega
6. formalne vidike doživetja.

V končni fazi je za vsako od 50 emocij izbral trditve, ki jih je uporabila vsaj tretjina oseb. Podal jih je v obliki ček-liste ter ponovno razdelil ocenjevalcem, ki so jih presojali na štiri stopenjski lestvici glede na njihovo ustreznost. Najustreznejše opise je Davitz potem vključil v besednjak.

Leta 1977 sta Russell in Mehrabian izdelala nov besednjak jezikovnih izrazov za emocije. Izbrala sta 151 besed, ki so jih preizkušanci ocenjevali na lestvicah semantičnega diferenciala z ozirom na prijetnost, vzburjenost in jakost. Kriteriji za izbor besed so bili očitno precej subjektivni, saj sta omenjena avtorja izbrala le nekatere od besed, ki jih vsebuje Davitzov besednjak.

Na osnovi Websterjevega besednjaka in Rogetovega Tezavra je Plutchik (1980) zbral spisek sinonimov za vsako od primarnih dimenzij emocij, ki jih opredeljuje njegova teorija. Število sinonimov se je pri različnih dimenzijah zelo razlikovalo. Največ sinonimov so imele tiste dimenzije, ki označujejo

neprijetne emocije. Avtor je iz tega zaključil, da negativne emocije bolje diferenciramo od pozitivnih. Spisek sinonimov za posamezne emocije je nato posredoval preizkušancem, ki so jih glede na intenziteto ocenjevali na 11 stopenjski lestvici. Rezultati so pokazali, da ocenjevalci najnižjih jakosti sploh niso izbirali. Najnižja ocena je bila tri. Avtor meni, da neizrazitih čustev sploh ne razlikujemo in da zanje ni izrazov. Pozitivni dimenziji inkorporacija in eksploracija sta bili manj intenzivni od negativnih dimenzij, kot sta npr. zaščita in destrukcija.

SLOVENSKE RAZISKAVE V ZVEZI S SESTAVO LESTVICE EMOCIONALNEGA STANJA I

V raziskovalni projekt, katerega cilj je bila sestava izvorno slovenskega, metrijsko utemeljenega pripomočka — lestvice emocionalnih stanj, je bilo vključeno večje število raziskav, v katerih smo poskušali razjasniti nekatera teoretična vprašanja, povezana s problematiko razpoloženj, kot tudi z metodološko obdelavo in sestavo ocenjevalnih lestvic. Kot rezultat teh prizadevanj sta nastali dve lestvici, LES I in LES II. Na tem mestu bomo predstavili raziskave, ki so povezane s prvo lestvico, drugo lestvico in probleme v zvezi z njo pa bomo obravnavali v drugem delu.

Prva naloga, ki smo si jo zastavili, je bila izbor in analiza pomena besed, ki označujejo emocionalna stanja.

Izbor in analiza pomena besed. Iz slovarja slovenskega jezika smo izbrali 312 besed, ki označujejo različna čustva. Izločili smo sinonime, manj znane besede ter izpeljanke iz istega korena. Tako smo dobili 164 besed, ki smo jih napisali na liste, katerih vrstni red smo pri preizkušnji rotirali. Preizkušanci, študentje psihologije so jih ocenjevali na lestvicah semantičnega diferenciala: prijeten/neprijeten, močan/šibak, ter pomirjen/vzburljen. Lestvice so vsebovale sedem stopenj.

Kakor v Plutchikovi raziskavi, se je tudi pri nas pokazalo, da na lestvici močan/šibak nihče ni uporabljal intenzitet manjših od tri. Na tej lestvici se je večina besed razvrstila med 4. in 6. stopnjo. Težnja po višjih intenzitetah negativnih čustev, ki jo je opazil Plutchik, pa se pri nas ni pokazala. Zaključimo lahko, da lestvica močan/šibak ni preveč uporabna za ugotavljanje pomena emocij, saj ima slabo diskriminativno vrednost. Mnoge emocije namreč lahko zavzamejo različno jakost, ki pa ni vedno označena s posebno besedo (kot npr. bes in jeza), temveč jo izrazimo z intonacijo in drugimi neverbalnimi sporočili. Preizkušanci so torej skoraj vse emocije označili kot dokaj močne.

Lestvica prijeten/neprijeten kaže bolj enakomerno porazdelitev v pričakovani smeri, čeprav so se preizkušanci tudi tu izogibali skrajnih ocen 1 in 7. Omenjena lestvica, ki v bistvu pomeni intenziteto prijetnosti oziroma neprijetnosti, mnogo bolje diferencira med različnimi emocijami kot lestvica močan/šibak.

V tej zvezi je zanimiva primerjava s Plutchikovo študijo, ki smo jo omenili poprej. Plutchik je posamezne besede prezentiral preizkušancu skupaj

z drugimi besedami iste dimenzije, zato se je jakost izkazala kot precej diskriminativna. V naši raziskavi pa smo emocije prezentirali v slučajnem vrstnem redu, kar je nedvomno povzročilo drugačno naravnost, zato so tudi rezultati različni.

Lestvica pomirjen/vzburjen kaže podobno sliko kot lestvica intenzitete. Tudi tu so se ocenjevalci izogibali nižjih ocen, kar kaže, da pojmujejo emocije kot razmeroma vzburjena stanja. Pokazala se je težnja, da so negativne emocije ocenjevali kot nekoliko bolj vzburjene od pozitivnih, kar se sklada z ugotovitvijo številnih avtorjev, da je močno vzburjenje povezano z negativnim hedonskim tonom.

Standardne deviacije se gibljejo od 0,80 do 2, večinoma pa so okrog 1,2 in jih lahko ocenimo kot razmeroma nizke, saj se nanašajo na področje, kjer bi lahko pričakovali večje individualne razlike. Ugotovimo lahko, da imajo besede za označevanje emocij dokaj podoben pomen za večino ljudi, ki pripadajo isti kulturi. Domnevali smo namreč, da bo potrebno nekatere besede zaradi pomanjkljivega skladanja med ocenjevalci izločiti, vendar naša domneva ni bila potrjena.

Empirična in teoretična določitev dimenzij. Druga naloga v okviru našega raziskovalnega projekta je bila ugotoviti, koliko in katere kategorije ljudje navadno uporabljajo za razvrščanje emocij. Preizkus smo izvedli tako, da smo 164 besed napisali na kartice in jih dali ocenjevalcem z navodilom, naj jih razvrstijo v poljubno število kategorij. Besede so bile razvrščene po slučajnem vrstnem redu, da bi se izognili sistematičnim vplivom predhodnih besed. Rezultati so pokazali, da se število tako dobljenih dimenzij močno razlikuje in da se giblje od 9—123. Večina preizkušancev je izbrala 60 do 80 kategorij. Zaključili smo, da empirično določanje kategorij za naše namene ni ustrezno, saj so bili kriteriji za razvrščanje močno različni.

V literaturi smo zasledili, da večina avtorjev uporablja 6—12 kategorij, kar je seveda odvisno od njihove teorije. Odločili smo se, da bomo število kategorij omejili in se pri tem oprli na eno od teorij. Po temeljitem pregledu različnih teorij (glej: Lamovec, 1984) smo izbrali Plutchikovo. Izkazalo se je, da so preizkušanci zdaj z lahkoto uvrščali večino besed v podane kategorije, preostali pa sta dve skupini besed, ki bi ju lahko označili kot pozitivna in negativna samoocena. Plutchikova teorija je namreč evolucijsko — funkcionalna, in ne vključuje emocij samoocene, saj največkrat nimajo neposredno razvidnih vedenjskih korelatov. Ker pa menimo, da emocije, ki se nanašajo na samega sebe igrajo pomembno vlogo v vsej emocionalni problematiki, smo vključili še ti dve kategoriji in tako dobili 10 dimenzij. Zdelo se nam je nujno, da ne zavržemo nobene kategorije besed, saj le na ta način lahko ohranimo zares reprezentativen vzorec, ki temelji na slovenskem besednjaku. Po drugi strani pa menimo, da Plutchikova teorija s tem ni nič izgubila in da lahko dobljene rezultate kljub dodatku tolmačimo v skladu s to teorijo.

Kategorije smo torej določili apriorno, izhajajoč iz teorije, besede pa smo vanje razvrstili po empiričnem postopku. Preizkušanci so prejeli navodilo, ki je označevalo vsebino posameznih kategorij. V naslednji fazi pa je

bilo potrebno zmanjšati število besed, saj je bila lestvica predolga. Osemnajstim ocenjevalcem smo zadali nalogo, naj izmed 164 besed izberejo tiste, ki se jim zdijo za opis emocionalnega doživljanja najpomembnejše. V končni izbor smo vključili 78 besed, ki so se večini ocenjevalcev zdele pomembne. Sestavili smo lestvico LES I, ki je vsebovala štiri stopnje: nikakor, nekoliko, precej in popolnoma za ocenjevanje trenutnega stanja ter: redko, včasih, pogosto in večinoma za ocenjevanje običajnega emocionalnega stanja. Besede, ki so sestavljale posamezne kategorije, so bile naslednje:

ZADOVOLJSTVO (reprodukcija): veselje, sreča, zadovoljstvo, zaljubljenost, užitek, poželenje, vedrina, strastnost in očaranost.

SPREJEMANJE (inkorporacija): prilagodljivost, zaupanje, nežnost, spoštovanje, varnost, naklonjenost, vdanost, strpnost.

NEUSMERJENOST (nekontroliranost): presenečenje, negotovost, zbeganost, ravnodušnost, dolgočasnost, brezvoljnost, osuplost, otopelost.

ZAŠČITA: plahost, bojazen, zaskrbljenost, tesnoba, trema, strah, panika, groza.

PRIKRAJŠANOST (deprivacija): malodušnost, razočaranost, otožnost, zagrenjenost, brezupnost, potrnost, nesrečnost, žalost, obup.

ZAVRAČANJE (nasprotovanje): odpor, gnus, trma, posmeh, kljubovalnost, prezir, zaničevanje, odklanjanje.

RAZISKOVANJE (eksploracija): radovednost, navdušenje, gorečnost, pogum, zvedavost, upanje.

RAZDIRALNOST (agresija): brezčutnost, razdiralnost, napadalnost, jeza, bes, maščevalnost, škodoželjnost, trdoglavost.

POZITIVNA SAMOOCENA: neodvisnost, ponos, samovšečnost, samozavest, samoljubje, samostojnost.

NEGATIVNA SAMOOCENA: sramežljivost, samopomilovanje, samoobtoževanje, osramočenost, samozaničevanje, neuspešnost, nezaželenost, manjvrednost.

Lestvico vrednotimo tako, da seštejemo število točk znotraj posamezne kategorije, paziti pa je potrebno, ker imajo kategorije različno število besed, zato jih ne moremo neposredno primerjati. Naziva pozitivna in negativna samoocena morda nista najbolj ustrezna, saj je njuna vsebina pojmovno blizu stopnji samospoštovanja, vendar pa smo se želeli temu terminu izogniti, ker ima dokaj kompleksen pomen. V načrtu je raziskava, v kateri bomo poskušali natančneje opredeliti odnos med razpoloženjem in samospoštovanjem.

LES I smo preizkusili na pilotskem vzorcu, ki je zajel 25 preizkušancev obeh spolov, študentov psihologije, ki so dobili navodilo, naj zaporedoma ocenijo svoje običajno, najboljše in najslabše razpoloženje. Sešteli smo besede znotraj posameznih kategorij in jih prikazali na krožnem modelu. Rezultati so zelo podobni Plutchikovim, kar govori v prid apriorne veljavnosti lestvice. Zaradi možnosti povezave s psihodinamično teorijo, se zdi lestvica posebno primerna za klinično uporabo, predvsem v povezavi z že

obstoječo PIE. Vsekakor lahko zaključimo, da so začetni rezultati na tej lestvici dobri, potrebna pa bo seveda še nadaljnja validacija na različnih kliničnih skupinah.

(Se nadaljuje)

VIRI:

1. Borgatta, E. F.: Mood, personality and interaction. *J. Gen. Psychol.*, 1961, 64.
2. Cattell, R. B.: Personality and mood by questionnaire. San Francisco, Jossey — Bass, 1973.
3. Clyde, D. J.: Clyde mood scale manual. Coral Gables, University of Miami, 1963.
4. Davitz, J. R.: A dictionary and grammar of emotion. V: Arnold, M. B.: Feelings and emotions. The Loyola Symposium, New York, Academic Press, 1970.
5. Gough, H. G.: The adjective checklist as a personality assessment research technique. *Psychol. Rep.*, 1960, 6.
6. Green, R. F., Novlis, V.: A factor analytic study of the domain of mood. University of Rochester, New York, 1957.
7. Izard, C. E.: Patterns of emotions: A new analysis of anxiety and depression. New York, Academic Press, 1972.
8. Lamovec, T.: Emocije. Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1984.
9. Lamovec, T., Knap, Z.: Jezik emocij. Zbornik Posvetovanja psihologov SRS, 1982.
10. Lorr, M., Daston, P., Smith, I. R.: An analysis of mood states. *Educ. Psychol. Measurement*, 1967, 27.
11. McNair, D., Lorr, M.: An analysis of mood in neurotics. *J. Abn. Soc. Psychol.*, 1964, 69.
12. Nowlis, V., Nowlis, H. H.: The description and analysis of mood. V: Techniques for the study of behavioral effects of drugs. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1956, 65.
13. Murray, H. A.: Explorations in personality. New York, Science Editions, 1962.
14. Plutchik, R.: Emotion: A psychoevolutionary synthesis. Harper & Row, New York, 1980.
15. Pokrajac, B.: Skala osam emocija. Kongres psihologov SFRJ, Zagreb, 1980.
16. Russel, J. A., Mehrabian, A.: Evidence for a three-factor theory of emotion. *J. Res. Pers.*, 1977, 11.
17. Ruckmick, C. A.: The psychology of feeling and emotion. New York, McGraw-Hill, 1936.
18. Wessman, A. E., Ricks, D. F.: Mood and personality. New York, Holt, Rinehart & Winston, 1966.
19. Zuckerman, M., Lubin, B.: Manual for the Multiple affect adjective check-list. San Diego, Educational and industrial testing service, 1965.

Slovenske raziskave so bile izvedene v sklopu psiholoških raziskav v URP: Raziskovalni program za razvoj disciplin na področju družbenih ved — psihologija. Nosilec raziskave je bila Tanja Lamovec, strokovni sodelavec je bil Žiga Knap, računalniško obdelavo je izvedel Alfonz Potočnik.

Humanistična psihologija - utopija, program ali okvir

JOSIP BERGER

Pričujoči tekst je nadaljevanje raziskovanj in miselnih razčiščevanj v zvezi s humanistično psihologijo. Proces se je začel davno, svoj izraz pa je dobil na lanskoletni poletni šoli (Zabiče 83). Proces iskanja sem nadaljeval tudi s kongresnim referatom (Herceg Novi 84), zdaj pa s tem člankom. Gre mi predvsem za povezovanje psihologije, predvsem klinične, praktične s humanistično psihologijo. Seveda tako povezovanje ne more biti brezpogojno. Da bi te pogoje lahko pojasnili, moramo raziskati 3 pomembna vprašanja:

1. Zakaj je potrebna humanistična psihologija? (HP)
2. Kakšna naj bo humanistična psihologija?
3. Kako oblikovati humanistično psihologijo?

Kot obliko prikaza sem izbral dialog, oziroma, kot je danes bolj popularno, »intervju«, to je, dvosmerno razjasnitev pogledov.

Zakaj je humanistična psihologija potrebna?

- V Večkrat ste si že prizadevali za sprejem ene skupne platforme ali »politike« psihologije v naši državi. Na kaj mislite, ko govorite o tem?
- O Menim, da psihološka stroka izgublja, ker je prepuščena spontanemu razvoju. Ta razvoj je rezultanta popolnoma nekoordiniranih posameznih interesov in prizadevanj. Druge stroke in discipline pa, s katerimi sodelujemo in se upravičeno z njimi primerjamo, pa imajo svojo razvojno politiko, ker imajo tudi svojo razvojno vizijo.
- V Ali imajo strokovna društva psihologov svoje razvojne programe, svoje organizacijske strukture, ki funkcionirajo?
- O Ta statutarni aparat in njegova vsebina sta družbeni obveznosti združenja. Ne vmešavajo pa se v področje teoretskih orientacij, o čemer govorim jaz.
- V Kaj lahko psihologija pričakuje od sprejema humanistične psihologije kot programa?
- O Menim, da se naša psihologija in predvsem njeno v prakso usmerjeno delo ne zaveda dovolj sebe same kot stroke, kot prakse in kot življenjske

- misije. Čeprav je psihologija danes ta, od katere ljudje veliko pričakujejo, namreč pomoč pri razjasnjevanju svojega položaja v svetu in do sebe, pa se sama sebe »ne zaveda«. To pomeni, da si mora psihologija sama razjasniti, kaj je, od kod prihaja in kam gre. Samoozaveščanje je predpogoj za smiselni program akcije in nadaljnjega razvoja psihologije.
- V Ali je mogoče, da fakultete, strokovna društva, kongresi in druge institucije psihologije ne poudarjajo te naloge?
- O Deklaracij in zakonov, ki jih ljudje ne poznajo, do katerih sploh ne pridejo, ki ne postanejo del njihovega prepričanja in dnevnih programov ali ki jih ljudje ne razumejo, jih tudi ne sprejemajo in so zato nični. Niso življenjski in so izven prakse. Nimamo programskega okvira, ki bi nam v tem smislu stvar oživil.
- V Ali si prizadevate za neko teoretsko enotnost psihologije, na primer, da bi se celotna jugoslovanska psihologija opredelila za »humanistično psihologijo« kot enotno doktrino?
- O Kje neki, to je utopija, in to slaba.
- V Potem Vas prosim, da nam prikazete svoje mnenje.
- O Menim, da psihologija ni in ne more biti samo zbirka določenih, priznanih teorij, raziskav in prakse. Namreč obseg problemov, ki jih po tej poti rešujemo, je večji od obsega verificiranih teorij, raziskav in kriterijev prakse. Z drugimi besedami, dobršen del predmeta psihologije je neverificiran. Toda izziv predmeta, s katerim se psihologija in psihologi ponašajo, je tak, da se razlika med verificiranim in neverificiranim pokriva s hipotezami nediferenciranih virov. V skrajnem primeru mi, ki se s tem delom ukvarjamo, vemo, da je tako. Stara tema psihologije je, kako kontrolirati tako opazovanega kot opazovalca, in stara resnica je, da je taka kontrola mogoča samo delno. Glede na to v igro vedno vstopajo mnenja, znanja in hotenja. Ob tej priložnosti poudarjam predvsem mnenja, prepričanja ali stališča o človeku samem, ki so ostala zunaj dometa in vpliva uradne znanosti, s katero si pri delu pomagamo.
- V Ali se študij psihologije omejuje samo na pridobivanje znanja, ali se v času študija ne spreminjajo tako »hotenja« kot »mnenja«?
- O Študij psihologije ni psihoanaliza. Seveda pa tudi ni navadno pridobivanje znanja, marveč je delno tudi usmerjanje (»izobraževanje«). Vseeno pa o tem vemo zelo malo. Oblikovanje strokovnjaka je stvar prakse. Seveda ni dovolj, da študent dobi diplomu, da se zaposli in da začne z delom v stroki in da potem opravlja določena dela. Tak in ta praktični profil seveda obstoja, toda nima jasne niti razvojne niti etične dimenzije.
- V Kaj mislite z »etično in razvojno dimenzijo«?
- O Mislim na osrednje vprašanje najinega pogovora. Namreč, psiholog kot povsem posebna vloga in poklic mora biti pred tistimi, ki potrebujejo psihološko pomoč. »Pred« pa pomeni »pred v osveščenosti« in samo pred v tehnologiji komuniciranja. Zelo smo ponosni, da je v naši deželi dobila psihologija takšen ugled kot znanost, pa tudi priznanje kot poklic. Toda

napredek psihološke prakse v samo enem delu (vsekakor večjem) je odvisen od napredka znanosti. Drugi del pa je odvisen od tega, kako konkreten psiholog, konkretni profil psihologa in konkretna oblast odgovori na naslednja vprašanja:

1. Za koga dela psiholog?
2. Kakšen je (kaj je) ta človek?

V Kaj pomeni »za koga dela psiholog«?

O No, to je primer »neozaveščenega« dela v funkcioniranju psihologa v praksi. Povsem deklarativno je to vprašanje rešeno, rešitev pa je zapisana v nekem programu, v nekem statutu delovne organizacije ali drugem formalno pravnem dokumentu. V tem smislu je psiholog tak kot vsi delovni ljudje, eden v množici, ki ga povezuje enotna deklarativna obveznost. Toda taka definicija je kvazi odgovor, ki v praksi nima pomena in odziva. Vprašanje, za koga psiholog dela, pa je, nasprotno, zelo realno za ljudi, ki psihologa potrebujejo za določeno pomoč. Glede na to je torej to vprašanje zelo življenjsko, na konkretni ravni, na ravni dnevne prakse. Odgovor, ki sledi, bi moral biti jasen in etično utemeljen. Menim, da tega odgovora ne poznamo, ker nismo razčistili problema trojne obveznosti psihologa: do iskalca pomoči, institucije in do družbene skupnosti. Te nejasnosti, mislim, bistveno vplivajo na vrednost učinka psihološke prakse. Če ne najdemo odgovarjajoče rešitve tega vprašanja, nam noben tehnološki napredek ne more nadomestiti teh vrzeli. Inspiracijo za iskanje optimalne rešitve vidim v postavkah humanistične psihologije in pomožne etike.

V Ali vaš predlog ne vodi v neko vrsto psihološke deontologije ali psihološke etike, kakor je primer z drugimi pomožnimi strokami, na primer medicino, advokaturo? Znano pa je, da Združenje psihologov ima etične kodekse?

O Generacije in generacije psihologov so bile vzgojene v prepričanju, da je psihologija vrednostno nevtralna eksaktna znanost. To stališče implicira, da vrednostna nevtralnost psihologije ni le mogoča, marveč je za psihologijo tudi dobra. Pri tem je intencija poistovetena z aktualno realizacijo, z domnevo, da je ta cilj že dosežen in nesporen. V dejanskosti pa je vrednostna nevtralnost psihologije čisti primer mita. Mit je mnenje, da je psihologija eksaktna znanost, tako kot je mit vrednostna nevtralnost strokovnih ocen psihologov. Nekatera področja psihologije so bolj ali manj raziskana, pojasnjena in preverjena. Toda skoraj pravilo je že, da se v praksi največ uporabljajo najmanj verificirana področja.

V Ali poznate primer za to trditev?

O V psihološki praksi največkrat srečamo pojave, ki jih imenujemo problemi življenja. Ti pojavi so zelo zapleteni, za ekzaktno znanost zelo težki in pri teh problemih si lahko najbolje pomagamo s klinično prakso in teorijo osebnosti. Toda niti klinične izkušnje niti teorije osebnosti niso neko »trdno jedro« psihološke znanosti, nasprotno.

- V Ali trdite, da bi bilo »osveščanje« psihologije v smislu etičnega stališča kompenzacija njene znanstvene nepopolnosti?
- O Takšno povezovanje je nesmiselno. Nikakršno osveščanje ali etična angažiranost ne moreta pripomoči k napredku znanosti, niti je ne more spremeniti iz »mehke« v »trdo«. To, kar predlagam, je zavračanje stališča vrednostne nevtralnosti psihologije, predvsem na področju uporabne psihologije, torej v praksi. Sem za konfrontacijo obnašanja, ko psiholog, ko konča s spraševanjem, reče: »No, to sem našel, to so bistvena psihološka dejstva. Ne zanima me, kako bo naprej.« S tem, ko je spraševal po pravih znanosti in stroke, je bil objektivno in vrednostno nevtralen. Toda njegova angažiranost je bila, pa če to prizna ali ne, v funkciji vprašanja: za koga delam? Njegov odgovor navadno vidimo iz končnega rezultata, iz tega, kaj bo še rekel, ali še več, kaj bo storil, ko bo končal spraševanje. Tako psihologija potihem kot vsak drugi pomožni poklic strukturira svojo prakso po nekem tihem sporazumu ali »dogovoru«. Ostaja odprto vprašanje, kdo je tretji ali četrti podpisnik tega dogovora: stranka (pacient), institucija (šef), ali neka abstraktna vrednota.
- V Na začetku ste rekli, da se mora psiholog zavedeti in raziskati svoj koncept o človeku. Ni jasno, kaj menite s tem konceptom?
- O Že nekaj desetletij v psihologiji uporabljamo sintagmo »osebna teorija osebnosti« ali zasebna teorija osebnosti. Strinjamo se, da tovrstna mnenja in stališča vplivajo na naše odnose, opazovanja in sklepe, toda ne izključno na ravni zasebnih odnosov. Pomeni, da poleg znanja in spretnosti, ki ju profesionallec v toku študija pridobi, na njegovo delo bistveno vplivajo tudi njegovo neozaveščeno prepričanje, mnenja in stališča. Kar želim poudariti je predvsem to, da praktične psihologije ne moremo zvesti na čisto uporabo znanosti. Vključevati mora tudi pomožno etiko in humanistično pozicijo vsakega konkretnega praktika.
- V Ali moramo posebej poudariti, ko govorimo o psihologiji, da ta zahteva »pomožno etiko« in humanistično pozicijo ali humanistični koncept človeka? Ali to ni že implicitno v psihologiji kot znanosti in stroki?
- O Če govorimo s kandidati za vpis na psihologijo in če jih vprašamo, zakaj želijo študirati psihologijo in ne neke druge znanosti, dobimo največkrat odgovor, da so psihologijo izbrali, ker je humana, plemenita, ker je ljudem v pomoč. Po več letih, ko večji del teh mladih konča študij psihologije in se zaposlijo v praksi, najdemo velikokrat identifikacijo z ustanovo, v kateri delajo. Menim, da nam ta primer dobro prikaže to, o čemer se pogovarjava. Naše življenje je tako, da moramo zaradi delitve dela in popolne organizacije večkrat tudi v številne ustanove. Skoraj vsaka ustanova pa ima svojo »politiko«, ima svoja pravila in merila, po katerih nas vodi skozi svoje delo. Če vsaj v vsaki tretji ustanovi dela kak psiholog, ki razvija svoj pogled na človeka skozi oči in glede na vrednostni sistem ustanove, potem mi je jasno, da ne moremo ničesar pričakovati od tega psihologa.

Kaj je humanistična psihologija (HP)?

- V Na lanskoletni poletni šoli v Zabiču smo začeli z razpravo o HP v Jugoslaviji. Ali ste ob tej priložnosti našli neko primerno formulacijo, kaj je humanistična psihologija?
- O Take formulacije nismo našli. Številni so spraševali, kaj je HP, ugibali so, toda nihče ni podal definicije ali vsaj dobrega opisa.
- V Slišal sem komentar, da so imeli udeleženci deljena mnenja o tem, ali nam je program ali okvir, kot je HP, sploh potreben. Toda niti tisti, ki so bili za niti tisti proti niso znali razložiti, kaj je HP. Ali nam vi lahko poveste, kaj je po vašem mnenju HP?
- O Menim, da je HP pravzaprav obstoječa psihološka znanost in praksa, postavljena na pozitivno ali optimistično antropologijo. Seveda na te temelje ne moremo postaviti vsega, kar nam nudi psihologija. O tem bi morali dobro premisliti.
- V Ali je HP tisto, kar se pod tem imenom tiska in kar običajno navezujemo na nekatera dela Alporta, Rogersa, Maslowa in drugih?
- O Zaenkrat je to HP. Toda nikjer ni rečeno, da mora tako ostati. Psihoanaliza in behaviorizem, ki sta kot smeri starejši od HP, nista več monolitna celota. Iskanje se ne ustavi, če neka skupina ustvarjalnih ljudi formulira neko novo teorijo ali program. Na drugi strani pa lahko nekatere bistvene določitve, ki povezujejo množico v eno, najdemo v vseh različicah psihoanalize behaviorizma.
- V Ali mislite, da naša psihologija potrebuje HP, ki pa ne more biti identična s klasično HP, čeprav je v bistvu z njo povezana?
- O Natančno tako. Menim, da potrebujemo tak okvir, da je HP dobra alternativa številnim skrajnostim in dvomom v znanosti in praksi, zato ni potrebe, da kopiramo HP, ki je nastala v povsem drugačnih razmerah, ter da je dosega tega cilja povsem možna. Pamet imamo, je pa vprašanje, ali želimo naš položaj videti kot izziv in ali ga želimo spremeniti.
- V Katera je osrednja misel ali tema HP?
- O Rekel sem že, da je bistvena razlika med HP in ono drugo, »nehumanistično«, v meta teoriji, torej v antropologiji. V vseh učbenikih psihologije lahko najdemo tezo, da je HP proti tistim postavkam dveh sil, PA in SR, ki sta pozitivistični in redukcionistični. Če dobro razumem HP, se s tem ogradim od znanstvene METODE, ki je nujno analitična. Toda temeljno in distinktivno odliko HP vidim v razumevanju oziroma prepričanju o:
- človeški naravi,
 - temeljnih človeških potrebah.
- To je v zvezi z dvema osrednjima vprašanjema z začetka najinega razgovora: kaj je človek (psihološko = osebnost).
- V Ali naj HP ostane izključno orientacijski program, okvir za raziskovanja, prakso in vrednotenje, ali pa se lahko konkretizira tudi kot teorija življenja?
- O Lahko se konkretizira. Že dolgo govorimo o humanistični psihoterapiji kot alternativni. Menim, da je TA Erica Berna bolj uporabna varianta HP

kakor tista, ki jo vežemo na Maslowa. Klasična HP je, menim, samo alternativa v situaciji dominacije dveh psiholoških sil: psihoanalize in behaviorizma. Toda alternativa je samo surogat sinteze. Nasproti temu je TA dejanska sinteza. Lahko jo imamo za primer dobre sinteze tradicije in HP, teorije in prakse.

- V Ali je samo TA ustvarjena v duhu HP po Maslowu?
- O Ne, rekel sem že, da je ustvarjena tudi humanistična psihoterapija, sta pa tudi dve strokovni znanstveni društvi v ZDA, ki sta organizirani po načelih HP: Društvo za humanistično psihologijo in Ameriško humanistično združenje.
- V Kakšna pa je razlika med njima?
- O Določitev humanistično/a se uporablja v dveh različnih pomenih. V prvem, klasičnem pomenu, označuje celovit pristop k preučevanju človeka in njegovega življenja. Rekel bi, da je to holistična, antianalitična in antiscentistična varianta humanističnega nazora. Drug pomen humanizma pa pomeni koncepcijo človeka, ki je distinktivno človeška, bistveno drugačna od narave. Oba pomena postavljata v središče pojmovan človeka, s tem da je človek merilo vseh stvari, da mora znanost o človeku pojasniti distinktivno človeško, namesto da konstruira redukcionistične koncepte.

Kako priti do humanistične psihologije?

- V Iz tega razgovora izhaja sklep, da je zaželeno, da se naša psihologija (teorija raziskovanj in praksa) spremeni, da postane humanistična. V zvezi s tem se postavlja vprašanje: kakšna je naša psihologija?
- O Mislim, da je to vprašanje še odprto, in nimam podatkov, ni še raziskav, na katere bi se lahko oprli, da bi lahko podali kompetentno oceno. Po tem kar vem o klinični psihologiji, je stanje naslednje: prevladuje pragmatizem in eklekticizem. Teoretsko angažiranih psihologov je malo, in takoj jih deklariramo kot PA, precej manj kot behavioristi, medtem ko raste manjšina, ki sebe določa kot »nova smer« (gestalt, TA, bioenergetiki). Prepričan sem, da je vsem tem skupna slaba usmeritev pri vprašanjih, ki jih obravnava meta-teorija humanistične pozicije.
- V Kaj je osrednje mesto vaše kritike?
- O To, da psihologi bežijo pred sprejemanjem samih sebe kot profila, ki izhaja iz konteksta humanizma, da so psihološke znanosti postavljene kot del humanističnih znanosti. Kaže, da raje prikazujemo svoj »idealni self«, ki se kaže kot eksaktna znanost ali stroga praksa. Psihologija beži pred mislijo in najde svoje zatočišče v metodi. Napaka seveda ni v metodi, marveč v izogibanju razmišljanja o izhodišču.
- V Ali lahko napravimo transformacijo psihologije in kako?
- O Transformacija celotne psihologije je nerealno pričakovanje in po vsej verjetnosti tudi nepotrebna. Kajti taka transformacija se spontano tudi

v manjšem obsegu že dogaja. V sedanji fazi je dovolj, če prebudimo zanimanje psihologije in psihologov za njihovo mesto v svetu in da se potem sprašujejo. Obstoječe ukvarjanje z odkritji, metodami in z ozko obrtniški vprašanji je preozko in vodi v ponavljanje in manj v dejanski napredek.

- V Ali bi humanistična preobrazba psihologije vnesla bistvene novosti v prakso?
- O Vsekakor. Praktik ne bi bil več tehnolog, ki nezavedno prenaša neraziskana stališča, zaradi katerih psiholog sebe proglašja za nekompetentnega. Lažna nevtralnost psihologa v praksi je *cart blanche* pri prenosu različnih sporočil in stališč. Z zoževanjem svojih kompetenc na neprimerljivo ozek krog med humanističnimi družboznanostmi psiholog istočasno razširi krog nekontroliranih vplivov, ki jih ima. Humanistična preobrazba bi imela, potemtakem, predvsem pomen širitve zavesti, kompetenc in odgovornosti psihologov za življenjske probleme v celoti. Na tematskem sestanku drugi strokovnjaki govorijo o tem kako klient ali pacient živi, kakšno je njegovo okolje, življenjska pot, človeški kontekst. Psiholog sporoča dva-tri numerična indeksa in dve-tri klasifikacije kategorije. Slika človeka, ki jo slika psiholog, je »človek-indeks« ali človek-abstrakcija. To torej pomeni, da psiholog praktično dehumanizira, kar opravičuje z znanostjo. Najslabše je to, da on/ona pri tem sploh ne razume osebe, ki jo indeksira. V imenu nevtralne znanstvene psihologije prepušča psiholog drugim, da najdejo smisel teh indeksov in teh kategorij v kontekstu, ki se ga je odrekel. Po nekem predavanju, ki sem ga imel nedavno za psihiatre o psiodiagnostiki, se je javil nek izkušen asistent, ki je dejal približno tole: Po 10 letih sodelovanja s psihologi ne potrebujem več njihovih preiskav mojih pacientov. Od tega nimam nič. Veliko raje bi videl, da bi se včasih pogovarjal s književniki, s sociologom, filozofom ali etikom, pa tudi teologom, prej kot pa s psihologom. Pomeni torej, da je psihologija sebe izkoreninila iz konteksta humanističnih znanosti in se s ponosom uvrstila med »prave znanosti« in zdaj proizvaja prav tako »dekontekstualizirane«, nerealne, abstraktne like človeškega življenja. Rešitev ni v tem, da zavržemo znanost in znanstvenost, marveč da se izognemo slepilu, enostranskostim in zablodam o bistvu. Nevarnost vidim v postavljanju neke dihotomije, kot je: znanost-humanizem, pa tudi v dokazovanju, da se ti dve »skrajnosti« ne moreta združiti. Zame je bistvena neka druga dilema, ki ima bolj moralen značaj. Če lahko znanost delamo samo tako, kakor jo delamo zdaj, to je analitično, pomoč človeku pa zahteva drugačen pristop, recimo humanističen ali X, potem se moram jaz odločiti, kaj sem, kaj želim in bom glede na to tudi deloval. Znanosti nikakor ne izdamo, če pomagamo tudi »neznanstveno«. Pragtiko ni izdaja humanizma, če se ukvarjam z znanostjo, je pa zmota, če hočem za vsako ceno delati samo eno in trditi, da je samo tako mogoče in nič drugeče. Če pa iščemo eleganten način dobrega prenosa humanističnih idej, se obrnimo, na primer, na Erika Berna in TA.

U ovom radu pokušava se pokazati da intenzionalna logika može biti korisna u razmatranju problema vezanih za teoriju znanja. U ovom radu pokušava se pokazati da intenzionalna logika može biti korisna u razmatranju problema vezanih za teoriju znanja. U ovom radu pokušava se pokazati da intenzionalna logika može biti korisna u razmatranju problema vezanih za teoriju znanja.

U ovom radu pokušava se pokazati da intenzionalna logika može biti korisna u razmatranju problema vezanih za teoriju znanja. U ovom radu pokušava se pokazati da intenzionalna logika može biti korisna u razmatranju problema vezanih za teoriju znanja.

U ovom radu pokušava se pokazati da intenzionalna logika može biti korisna u razmatranju problema vezanih za teoriju znanja. U ovom radu pokušava se pokazati da intenzionalna logika može biti korisna u razmatranju problema vezanih za teoriju znanja.

U ovom radu pokušava se pokazati da intenzionalna logika može biti korisna u razmatranju problema vezanih za teoriju znanja. U ovom radu pokušava se pokazati da intenzionalna logika može biti korisna u razmatranju problema vezanih za teoriju znanja.

Primerjanje znanstvenih teorij in pojem napredka v znanosti

BOJAN BORSTNER

Vprašanje primerjanja teorij in napredka v znanosti se lahko pojavi takrat, ko imamo vsaj dve različni teoriji. Tako zastavljen problem zahteva, da najprej opredelimo, kaj je teorija.

Člani Dunajskega kroga so poskušali formulirati teorijo (znanost) s pomočjo matematične logike. S tem bi se naj zagotovila enoznačnost in notranja konsistentnost teorij. Teorija je predstavljena kot aksiomatiziran predikatni račun prvega reda z enakostjo. Termini, ki jih zapis dopušča, so trojni: logični in matematični termini; teoretski termini; termini opazovanja, ki naj zagotovijo interpretacijo teorije. Interpretacija je možna le, če v okviru aksiomatizirane teorije določimo specifične relacije med teoretskimi in opazovalnimi termini.

Izhodiščna predpostavka je, da so teoretski termini samo primerne okrajšave (zapisi) za opise, ki vsebujejo samo termine opazovanja. Taka oblika zapisa zahteva ustrezna korespondenčna pravila, ki nam lahko omogočijo primerjanje med teorijami.

Korespondenčna pravila imajo trojno vlogo: definirajo teoretske termine; zagotavljajo kognitivni pomen teoretskih terminov; določajo specifične načine aplikacije teorije na fenomene.

Klasičen zapis teorije v Carnapovi verziji ima obliko: (TK) — množica aksimov teorije T je sestavljena iz množice teoretskih zakonov za T in množice korespondenčnih pravil pravil C.¹ Vendar moramo upoštevati, da za Carnapa korespondenčna pravila niso več esplicitne definicije, za kar so se zavzemali tudi operacionalisti (Bridgman), ampak so korespondenčna pravila redukcijski stavki, ki samo delno definirajo teoretske termine — Carnap vpelje idejo, da so teoretski termini dispozicijski termini (da označujejo dispozicijske lastnosti) — (Carnap Testability and Meaning). Primer: za dispozicijsko lastnost »raztopljivo« lahko uporabimo naslednji redukcijski stavek, ki nam omogoča njeno definiranje:

¹ Primer za definiranje »sile«, ki je teoretski termin: korespondenčno pravilo definira »silo« kot rezultat merjenja M v določenem procesu pod določenimi pogoji P. M in P sta določena s termini opazovanja. Tako smo dobili empirično proceduro za določitev teoretskega pojma »sila«.

(x) (t) [Sxt \supset (Bx = Fx)]

(x) (t) [Sxt (Bx = Fx)]

F teoretski termin »raztopljev«, B termin opazovanja »raztopljen v času«, S termin opazovanja »zmešan v času« (zmešan — kot snov, ki jo mešamo v določeni tekočini zato, da bi se v njej raztopila).

Bistvo Carnapove določitve je v tem, da imamo lahko nek predmet a, ki ni raztopljev v neki tekočini, in ni nikoli bil zmešan (v tekočini), potem sledi, da je Fa lahko resničen, vendar le pod določenimi pogoji in ne, da je Fa neresničen.

Sedaj lahko opredelimo korespondenčna pravila² z naslednjimi pogoji:

— množica C mora biti končna

— množica C mora biti logično združljiva s T

— C ne vsebuje nobenih terminov, ki ne pripadajo Vo in Vt, razen logičnih.

— Vsako pravilo v C mora vsebovati vsaj en termin iz Vo in Vt, ki ni prazen.

Teorija, ki je tako izgrajena, mora biti podvržena empiričnemu preizkušanju (testiranju). Če teorija prestane različne vrste preizkušanja, potem lahko govorimo o določeni stopnji potrditve (konfirmacije) te teorije. Zgodovina znanosti nam ponuja mnogo primerov, ko so bile določene teorije z visoko stopnjo potrjenosti nadomeščene z novimi teorijami, ki so bile (vsaj v začetku) manj potrjene (so imele nižjo stopnjo konfirmacije).

Napredek v znanosti si lahko na osnovi predpostavk logičnega empirizma predstavimo na dva načina: — teorija še vedno velja za svoj originalni okvir (je potrjena), vendar se pojavijo potrebe po vključitvi novih pojavov — zahteva po razširitvi teorije:

— različne teorije, ki so enako potrjene (imajo enako stopnjo konfirmacije), so vključene (reducirane) v neko bolj inkluzivno teorijo;

Vprašanja redukcije v okvirih logičnega empirizma je obdelal Nagel v delu *Struktura znanosti*.³ »Redukcija predstavlja pojasnitev neke teorije ali množice eksperimentalnih zakonov, ki veljajo na enem področju raziskovanja, z neko teorijo, ki je običajno, čeprav ne vedno, formulirana za neko drugo področje« (Nagel 1961, 300). Nagel razlikuje dve obliki redukcije:

1. primarne (PTC) in sekundarne teorije (STC) uporabljajo enake opisne termine (imajo »približno enak pomen v primarni in sekundarni znanosti«, str. 301) — redukcija predstavlja samo ekspanzijo cilja (okvirja) znanosti. »... redukcija zakona o gibanju zemeljskih in nebesnih teles na eno enotno množico teoretskih principov ima kot rezultat enostavno vključevanje dveh

² Vo je opazovalni besednjak, ki vsebuje termine opazovanja — termine, katerih referenca so direktno opaženi fizikalni objekti ali lastnosti fizikalnih objektov. Vt je teoretski besednjak, ki vsebuje teoretske termine, ki so dani kot eksplicitne definicije, Carnap je to modificiral v terminih iz Vo s pomočjo korespondenčnih pravil C.

³ Nagelovo delo je izšlo leta 1961 — torej le leto pred Kuhnovo *Strukturo znanstvenih revolucij* in Feyerabendovo *Pojasnitev, redukcija in empirizem*, ki pomenita radikalni prelom z empirično tradicijo — in še vedno vzbujata pri mnogih znanstvenikih upanje, da se da znanost predstaviti kot kumulativno početje in da je vsaka nova teorija samo višja stopnička na poti k Resnici.

razredov kvalitativno podobnih pojavov v en širši razred, katerega člani so ravno tako kvalitativno homogeni... dejstvo je, da (redukcija BB) predstavlja revolucijo v človekovem pogledu na svet« (Nagel, 1961, 301). Prva oblika redukcije ima dva podrazreda — dopolnimo lahko teoretske principe, vendar tako da uporabljamo le Vt (zapis nove teorije T'C):

— dopolnimo lahko korespondenčna pravila (vpeljali smo nov način merjenja, ki ne potrjuje več stare teorije TC ampak TC').

Razvoj in ekspanzija teorije je predstavljena s Nagelovo (1) obliko redukcije in predstavlja nadomestitev TC z bolj zaobsegajočimi in bolj natančno nanašajočimi teorijami.

2. — sekundarna znanost vsebuje v svoji formulaciji zakonov različne opisne termine, ki niso vključeni v osnovne teoretske termine ali korespondenčna pravila — to so redukcije heterogenega tipa (Nagel, 1961, 303). Redukcija je zato možna le pod določenimi pogoji:

— teoretski termini obeh teorij morajo imeti fiksiran pomen — na osnovi uporabe v specifičnih znanstvenih operacijah

— za vsak a iz Vt v STC, ki ni v Vt v PTC, mora biti vpeljana domneva, ki vzpostavlja relacijo med tistim, kar predstavlja a in značilnostmi, ki so predstavljene s teoretskimi termini v PTC

— na osnovi te dodatne predpostavke morajo vsi zakoni iz STC biti logično izpeljivi iz teoretskih premis in njim dodanih korespondenčnih pravil iz PTC.

— dodatne domneve morajo imeti adekvatno podporo (najboljše opazovalno).

Če so ti pogoji izpolnjeni, potem je STC lahko inkorporirana v PTC — Nagel govori o redukciji, ki je razlaga teorije ali množice eksperimentalnih zakonov. Nagelovo teorijo redukcije lahko strnemo v ugotovitvi, da znanost vzpostavlja teorije, ki so visoko potrjene in bodo sprejete tudi v naprej ter so relativno neodvisne od nevarnosti kasnejših diskonfirmacij. Znanost je kumulativno početje, kjer se enkrat sprejete teorije ne zavrnejo kot nepotrjene ali kot napačne, ampak se samo dopolnijo z novimi, bolj zaobsegajočimi teorijami, na katere se lahko reducirajo.

Teorija redukcije vsebuje dve zahtevi, ki jih pogostokrat srečujemo tudi pri drugih predstavnikih logičnega empirizma, ki kažeta na omejenost le tega: — visoko potrjene teorije so relativno imune na diskonfirmacijo (to je v bistvu samo podaljšek zahteve, da so korespondenčna pravila individualizirajoče komponente znanosti)

— redukcija ne sme vplivati na pomen teoretskih terminov.

Določenih težav se je, vsaj implicitno zavedal Nagel sam, ko ugotavlja, da »se ‚priroda‘ stvari in predvsem ‚elementarne konstituente stvari‘ ne morejo neposredno opazovati in da na osnovi enostavnega opazovanja ne moremo uvideti, kaj prinašajo s seboj« (Nagel, 1961, str. 322, narekovaji so Nagelovi). Nagel torej priznava, da se narava določa v skladu s posamezno teorijo in je redukcija možna le, če »se sprejme neka druga množica teoretskih postulatov« (323) in se stari postulati postavijo v muzej. Problem sprejetja novih postulatov je v tem, ker imata obe teoriji lastno podobo

»narave« — »redukcija ene znanosti na drugo... ne izbriše razlik in vrst aktivnosti, ki jih sekundarna znanost dopušča, v nekaj nebitnega« (324), ampak naj bi s tem dosegli samo »razlago, ki bi naj bila v bistvu enake vrste kot tista v drugih območjih pozitivne znanosti« (325). Nagel govori na eni strani o teoretski določenosti »narave«, na drugi strani pa o podobi, ki odgovarja »pravi naravi, ki je dostopna pozitivni znanosti« (pozitivna je za Nagela znanost, ki jo lahko empirično preizkusimo). Nagel ostaja pri predpostavkah logičnega empirizma, da obstajajo opazovalni stavki, ki nam zagotavljajo gotovost o naših predpostavkah — da lahko ta opazovanja izrazimo s teorijo neobremenjenim jezikom (ideal objektivnega jezika) in da je možno teorije na osnovi opazovanja verificirati.

Pomemben ugovor proti taki podobi razvoja znanosti je prišel iz vrst sopotnikov logičnega empirizma že leta 1934, ko je Popper izdal delo Logika znanstvenega odkritja. Popper je bil izrazit nasprotnik teze o verifikacionizmu in o izkustvu, ki bi bilo teoretsko nedoločeno. Izkustvo je za Popperja tisto, kar dobimo na osnovi naših teorij. Kar jemljemo za opazovalne stavke, je samo rezultat naših konvencij — zato Popper piše opazovalno striktno v narekovajih, da bi povdaril razliko med njegovim pojmovanjem in pojmovanji verifikacionistov (Popper, 1973, str. 135). Znanstvene teorije so odkritja, ki jih poskušamo ovreči. Zato potrebujemo izkustvo, ki pa je vedno formulirano v skladu z našo željo po preizkušanju določene teorije — slučajno opazovanje ali rezultat nekega posameznega eksperimenta še nista zadosten razlog, da bi ovrgli določeno teorijo. »Naše kritično proučevanje teorij nas vodi k poskusom, da jih preverimo in odvržemo, kar nas nadalje vodi k eksperimentom in opazovanjem take vrste, o katerih nihče ne bi niti sanjal brez vpliva in vodstva — tako naših teorij kot kritike teh teorij — ... najinteresantnejše eksperimente in opazovanja si pazljivo izmišljamo zato, da bi preverili naše, predvsem nove teorije« (Popper, 1963, str. 216).

Popper preferira teorije, ki nam povedo več (ki imajo večjo empirično vsebino), ki imajo večjo pojasnjevalno in napovedovalno moč in ki so bolj strogo in na več različnih načinov preizkušene — sprejemamo tiste teorije, ki so bolj smeje, bolj interesantne in bolj informativne. Vendar ima tako pojmovanje tudi določene pomanjkljivosti — predvsem se to nanaša na problem podobnosti resnici (verisimilitude), ki ga Popper opredeli kot razliko med resničnostno in napačno vsebino določene teorije: $Vs(a) = Ctr(a) - Ctf(a)$. Znanost mora težiti k povečevanju Ctr in zmanjševanju Ctf. To je možno doseči na dva načina: — da se povečuje Ctr, dočim Ctf stagnira — da se zmanjšuje Ctf, dočim Ctr stagnira.

Vendar nas ne zanima ena (izolirana) teorija, ampak primerjava vsaj med dvema različnima teorijama — zato moramo uvesti komparativen pojem podobnosti resnici — $Vs(T_1) < Vs(T_2)$ (primerjamo Ctr in Ctf prve in druge teorije),

Uvedba pojma podobnosti resnici, ki povezuje vsebino in resnico (dočim povezuje logična verjetnost vsebino in odsotnost resnice — Popper, 1963, str. 237) pa nas pripelje do paradoksalne situacije, ker se izkaže, da lahko

primerjamo le resnične teorije. To pomeni, da lahko ugotovimo le, katera od resničnih teorij je logično močnejša, za kar ne potrebujemo pojma podobnost resnici (Miller 1974, str. 174), ki pa pri Popperu funkcionira kot osnovni kriterij za napredek v znanosti.

Harris je v delu »On Comparing Theories« poskušal razviti drugačno pojmovanje primerjave (uporabljamo modificiran Harrisov zapis — prilagojen običajnemu načinu pisanja) med teorijami: kot osnovo za primerjavo moramo imeti določeno množico stavkov C (primerjalna množica).

$V = \frac{M}{C} W$ V in W sta teoriji, ki ju primerjamo, M je primerjalna metoda.

Zgornji izraz lahko interpretiramo tako, da sta teoriji V in W enako dobri glede na (ali enako skladni z) primerjalno množico C v skladu s metodo primerjanje M . V tem primeru izraz » V se sklada s C « implicira izraz » W se sklada s C «. Ker pa nismo zainteresirani za primere, kjer sta teoriji v enakem odnosu do C , ampak hočemo izbirati med teorijami, ki se razlikujejo — $V < \frac{M}{C} W$ (in vse druge oblike razlikovanja).

Harrisova argumentacija nam pokaže različne možne odnose med teorijami glede na C in M , vendar ima v osnovi pomanjkljivost, ki smo jo omenili že pri Nagelu, da predpostavlja, da obstaja objektivni kriterij primerjave za dve različni teoriji (prigovor lahko formuliramo s Kuhnovimi besedami, da sta teoriji inkomenzurabilni — da smo torej v dveh različnih svetovih, ki nimata skupne paradigme). Harrisovo pojmovanje je sicer logično korektno, vendar velja le za situacijo, ko primerjamo dve teoriji znotraj obdobja kuhnovske normalne znanosti (s čimer pa ne moremo pojasniti tistega novoma, ki ga prinaša naprimer Einsteinova teorija v odnosu do Newtonove).

Prizadevanja poperiancev (sem lahko prištevamo tudi zagovornike metodologije raziskovalnih programov) se izkažejo enako omejena kot so bila prizadevanja članov Dunajskega kroga. Oboji potrebujejo neko občevaljavno merilo (kriterij) za izbiro med posameznimi teorijami, ki pa mora biti od teh teorij neodvisno. Neprestano se sučemo znotraj horizonta modela dveh jezikov, čeprav v modificiranih oblikah, ki ga je kritiziral že Quine v Dveh dogmah empirizma, pa se mu je kasneje na zadnja vrata znova pritihotal v obliki »tretje dogme empirizma — biološke osnove«. Vsi predpostavljajo, da napredek v znanosti obstaja in da ga je možno predstaviti na kvantitativen (absoluten) način, za kar pa potrebujejo ustrezen jezik, ki ne bo obremenjen s vsakokratno stopnjo razvoja teorije (znanosti).⁶

⁴ Problem podobnosti resnici pri Popperu smo podrobneje obdelali v B. Borstner »Popperovo pojmovanje znanosti« tipkopis.

⁵ Težave, ki se pojavljajo z uvedbo tretje dogme empirizma pri Quineu, smo predstavili v »Quineovo nerazumevanje problema inkomenzurabilnosti«, Dialogi 9—10, 1984.

⁶ Vsi govorijo o Naravi, Resnici, kateri se znanost vedno bolj približuje — to srečamo tudi pri Leninu v delu Materializem in empiriokriticizem. Pri tem se, v glavnem nezavedno, opirajo na Boškovičevo ugotovitev, da nam v znanosti ni dano, da se ne bi motili, ampak, le, da se motimo vedno manj. Nevtralni (opazovalni) jezik jim omogoča, da vrednotijo svoja spoznanja in spoznanja predhodnikov. Pri tem je običajno ta objektivni jezik v zadnji instanci kar pogovorni jezik. Kot klasičen primer za tako početje lahko navedemo Quina, ko trdi, da bi

Če danes poprašamo znanstvenike (to velja vsaj za naravoslovce), kaj je za njih napredek v znanosti, bo odgovor naslednji: o napredku v znanosti lahko govorimo le, če imamo vsaj dve teoriji in območje aplikacije, v katerem se lahko izvrši primerjava. Na osnovi korespondence med empiričnimi uspehi teorij, ki ju primerjamo, lahko zapišemo:

F1 Vsak uspeh teorije A v U (območje uporabe) je korespondenten uspehu B v U

F2 Obstajajo neuspehi A v U, ki korespondirajo z uspehom B v U

F1 predstavlja zahtevo po konzervaciji uspeha (pogoj kontinuitete) v primeru prehoda od teorije A na teorijo B.

F2 predstavlja transformacijo neuspeha teorije A v uspeh teorije B, kar bi naj pomenilo, da je v znanosti dosežen napredek, če je seveda hkrati izpolnjen pogoj F1. Izraz transformacija v F2 ne predstavlja direktne relacije, ampak se nanaša na dva rezultata, ki sta med sabo v korespondenčnem odnosu — vendar je glavni problem ravno v korespondenci (ali je Einsteinov termin masa korespondenten Newtonovemu terminu masa. Če dosledno upoštevamo to, kar nas uči teorija relativnosti, potem o korespondenci ne more biti govora, čeprav pa se v mnogih učbenikih fizike lahko »poučimo« ravno obratno, kar pa ni argument za korespondenco, ampak za Kuhnovo trditev, da se v fiziki piše zgodovina s pozicije zmagovalcev — tiste teorije, ki prevlada v določenem obdobju in ki nato jemlje od drugih teorij le to, kar se lahko vklopi v njen sistem. Vendar s tem ne ohranjamo več prvotne teorije, ampak neko modificirano verzijo, ki ima drugačne temeljne postulate) — z istim merilom ne moremo meriti »dogodke« v dveh različnih teorijah. Kriteriji za napredek, ki se nam tako ponujajo, so le ideologizirani kriteriji (kar pa ni specifično le za znanost, če se samo spomnimo, kako smo Evropejci prinašali »civilizacijo« ljudstvom Indije, Kitajske, Mehike . . .), ki so kot taki imuni za prigovor o inkomenzurabilnosti znanstvenih teorij. Tako smo sedaj pred alternativo ali priznati ideološkost kriterijev napredka v znanosti ali inkomenzurabilnost znanstvenih teorij. Ker velika večina znanstvenikov govori o napredku v absolutnem smislu, potem se moramo spopasti z vprašanjem, ali se lahko izognemo skrajnim konsekvencam, ki jih teorija inkomenzurabilnosti v Fejerabendovi varianti prinaša za znanost.

To je poskušal storiti E. Scheibe v *Conditions of the Progress and the Comparability of Theories*. Predpostavimo, da imamo določeno kompleksno celoto (naš svet) in znanstvenika, ki si prizadeva pridobiti znanje o tem svetu. Za to potrebuje jezik, ki mu lahko zagotovi interpretacijo za določen teoretski zapis: (L, A, u) L je jezik, A je konsistentna teorija, u je aplikacija teorije v določenem območju L, S je množica stavkov v L.

se fizik in laik, ki gledata röntgenski aparat, lahko sporazumela (lahko bi primerjala svoje predstave), ker sta obadva člana širše jezikovne skupnosti (oba govorita angleško). Težava primerjanja teorij je za Quinea rešena takoj, ko se najde dovolj širok, skupen jezikovni okvir. Vendar se tako osnovnega problema sploh še nismo dotaknili — da namreč določena teorija izgrajuje določeno ontologijo in da zastopnika različnih teorij, živita v različnih svetovih. »Elektron« ima za fiziko določeno referenco, dočim bi jo za laika (zanj je »elektron« prazno ime — tako kot je morska deklica za fizika) ne mogli ugotoviti.

Glede na teorijo A je S unija: $S = Q_A U R_A U U_A$

Q_A je množica teoremov v teoriji A

R_A je množica stavkov, ki so kontradiktorni glede na teorijo A

U_A je množica stavkov, ki so nedoločljivi v teoriji A

Glede na območju aplikacije u je $S = T U N T$ so resnični stavki glede na u N so neresnični stavki glede na u

Q_A^T — resničnostna vsebina glede na teorijo A

Q_A^N — neresničnostna vsebina glede na teorijo A

Q_A^T in R_A^N predstavljata uspeh teorije (L, A, u)

Q_A^N in R_A^T predstavljata neuspeh teorije

Ta opredelitev uspeha in neuspeha teorije ni problematična. Težave nastopijo, ko poskušamo opredeliti U_A^T in U_A^N , ker lahko obe varianti nastopata kot uspeh in neuspeh.

U_A^T je neuspeh teorije A — to pomeni, da teh resničnostnih stavkov teorija ni spoznala in jih ni sprejela kot svoje — teorija je torej pomanjkljiva.

U_A^N predstavlja neuspeh teorije A — zmotne stavke nismo uspeli spoznati kot tiste, ki jih naša teorija A lahko ovrže.

S tem imamo izdelan aparat za primerjavo teorije A in teorije B. V skladu z zapisom iz F1 in F2 lahko trdimo, da teorija B predstavlja napredek glede na A, če $Q_A^T \subset C Q_B^T$ in $Q_B^N \subset C Q_A^N$ ali $Q_A^T \subset C Q_B^T$ in $Q_B^N \subset C Q_A^N$

Na podlagi tega zapisa bi lahko znova prišli do problema podobnosti resnici, zato moramo sprejeti še dodatno predpostavko, da sta si A in B kontradiktorni teoriji in da B ne predstavlja zgolj ekstenzija A teorije. Scheibe poskuša omiliti ostrino Feyerabendove teze o inkomenzurabilnosti s tem, da modificira sam kriterij za primerjanje teorij in določevanje napredka (F1 in F2), vendar mu to ne uspe, ker ne doume bistva Feyerabendove zahteve, da se mora v znanosti racionalistični pristop nadomestiti z antropološkim.⁷ Zato lahko Scheibe trdi, da poleg teze, ki govori o tem, da en eksperiment ni enak drugemu (eksperimenta, ki bi enkrat potrdil teorijo B in nato ovrigel teorijo A, ni) obstaja še teza, da obstaja določena podobnost pojmov, ki temelji na ideji o numerični aproksimativnosti. Scheibe uporablja v bistvu princip, ki ga je razvila tudi I. Szumillevitzeva in, ki kot smo že pokazali drugje,⁸ poskuša prikazati znanost izrazito instrumentalistično, pri čemer se pa nujno izgubi tisto, za kar si Feyerabend neprestano

⁷ Glej WMZ 325—341.

⁸ B. Borstner »Opazovalni jezik, dihotomija teoretsko opazovalno in problem inkomenzurabilnosti« v *Anthropos*, v tisku.

prizadeva, da pomeni napredek v znanosti omogočanje pogojev (ali vsaj sodelovanju v njihovem nastajanju) za svoboden razvoj človeka.⁹

Večino težav, ki jih lahko srečujemo v različnih opredelitvah pojma »znanstveni napredek«, je Feyerabend poskušal izraziti v dveh vprašanjih: Kaj je znanost in Kaj je tako velikega v znanosti, da jo lahko preferiramo v odnosu do drugih oblik življenja (družbenih praks)? (Feyerabend, 1976).

Interesantno je predvsem drugo vprašanje, na katerega znanstveniki (npr. Scheibe) odgovarjajo s trditvijo, da človek, ki pozna specialno teorijo relativnosti ve več o »našem svetu« kot človek, ki pozna le starogrške mite (Scheibe 1976, str. 563). Kako lahko argumentira tako trditev? Samo tako, da si argumente poišče v znanosti sami (problem je samo v tem, ker poskuša prvotno primerjati to znanost z grško, da bi se lahko odločal med njima na osnovi ideje napredka) — tako to ni več trditev, ampak je predpostavka, ki je ne moremo ovreči, če pa že v naprej sprejemamo to znanost kot razsodnico. Tak postopek argumentiranja nas pripelje do naslednjega vprašanja — ali obstaja razlika med znanostjo in umetnostjo (razlika, ki opravičuje primat — odlikovanost znanosti)?

Če spremljamo Feyerabendovo analizo (1984) ugotovimo, da obstajajo temeljni principi, ki veljajo za obe področji (ki pa smo jih v večini primerov pripisovali samo znanosti): izgrajevanje lastne realnosti; postopki za spoznavanje te realnosti; določanje resničnosti in dejanskosti; postopki preverjanja; določanje uspeha (napredka); določanje ciljev. Če govorimo o umetnosti, potem se v glavnem vsi strinjamo s trditvijo, da nam zgodovina umetnosti kaže različne oblike predstavljanja, ki so povezane z različnimi cilji in tehnikami, ki so lastne vsakokratni umetnosti — v umetnosti govorimo o različnih stilih, ki stojijo v zgodovini drug ob drugem enakovredno (razlika med njimi je le kvalitativna) in, ki jih vrednotimo na osnovi svobodno izbrane pozicije — določenega stila. Zato lahko govorimo samo o spremembah v umetnosti, ne pa o napredku — ali pomeni nastanek elektronske glasbe napredek v odnosu do npr. glasbe Stravinskega (analogno s prepričanjem, ki obvladuje sodobno znanost, bi morali zavreči staro glasbo in izvajati le še elektronsko)? O napredku lahko govorimo le s pozicije elektronske glasbe — izdelamo si univerzalno merilo, ki nam omogoča določanje napredka. Vendar na ta način samo vkalupljamo tisto, kar je različno, kar se ne da reducirati na isti imenovalec (dveh kvalit, ki imata lastne zakonitosti nastajanja, vrednotenja in preverjanja, ne moremo kvantitativno primerjati brez preostanka, v katerem pa se izkaže ravno tisto, kar je bistveno za posamezno umetnost — stil).

⁹ Interesantno je, da profesor Novaković v delu »Hipoteze in saznanje« uporablja Scheibejeve ugotovitve kot argument za to, da pokaže, da je Feyerabendovo tezo o inkomenzurabilnosti možno zavreči in da ne more pomeniti prave osnove, ki bi nam omogočala izgrajevanje kriterijev za napredek v znanosti (str. 286). Za Novakovića naj bi Feyerabend poskušal »pokazati, da ima celoten dotedanji način govorjenja o napredku mnogo slabosti, vendar je način, na kateri je sam (Feyerabend BB) pojmoval napredek v znanosti skrajno nedoločen in praktično nima metodološke vrednosti.« (str. 287). Tako branje Feyerabenda je simptomatično za vse tiste, ki pristajajo na določeno podobo Znanosti — sem lahko prištejemo tudi članke Londonske ekonomske šole Worralla, Urbacha, Watkina — in ne dopuščajo možnosti, da morda znanost le ni tako uspešna kot bi radi prikazali.

Če to velja za umetnost in, če smo ugotovili, da ima znanost temeljne principe skupne z umetnostjo, potem je tudi v znanosti nesmiselno govoriti o napredku, ampak le o tem, da »so razvile vrsto stilov, vključno s stili preverjanja,« (Feyerabend 1984, str. 76), katerih razvoj odgovarja npr. razvoju od glasbe kot jo je ustvarjal Stravinski do elektronske glasbe.

Preden bomo argumentirali to trditev, se moramo vrniti k ideji, ki smo jo vpeljali že prej: o dveh pristopih k pojmu napredka — kvalitativni in kvantitativni. Kvantitativni napredek se nanaša predvsem na nove objekte, ki jih spoznamo — na nova odkritja. Prodori v znanosti so predstavljeni kot spoznanja posameznih stvari, ki so popolnoma definirane in katerih kopičenja predstavljajo napredek. Kvalitativen pristop se nanaša predvsem na določene temeljne lastnosti, ki se v posameznih teorijah spreminjajo (razlika med atomarno in funkcionalno predstavitvijo narave — Demokrit in Aristotel — odločitev za eno ali drugo bi se naj sprejela na osnovi dejstev. Vendar je taka teza problematična, ker so dejstva ene teorije problem druge. Še ostreje se to pokaže pri Koperniku, ki ni kritiziral predhodnih astronomij, ker bi bile njihove napovedi premalo plodne, ker bi bila določena astronomija računsko v prednosti pred drugimi — trdil je celo, da so vse astronomije skladne z numeričnimi podatki, ampak je bila njegova kritika izrazito kvalitativna — Ptolomejeva astronomija ima pomanjkljivost v tem, da gibanja nebesnih teles niso centrirana in zato je potrebno spremeniti podobo sveta). Kvantitativen pojem je objektivni pojem (lahko se šteje, meri . . .), dočim je kvalitativen pojem relativen pojem, ker lastnosti, katerih vpeljava se priznava kot napredek, dobijo svojo vrednost le v odnosu do določene tradicije (osnovnega znanja), dočim so lahko v drugih relacijah popolnoma brez vrednosti.

Znanost — vse od Galileja naprej — poskuša kvalitativen pojem napredka nadomestiti s kvantitativnim — tako se nove lastnosti, ki jih odkrivamo z novimi teorijami, odražajo v večjem številu napovedi, v večjem obsegu vsebine . . . Problem se pojavi, ko se vprašamo: na kak način lahko tako početje utemeljimo. Ali ni to morda kvalitativna odločitev? Če jo lahko utemeljimo kvantitativno, potem ni med srednjeveško in novoveško znanostjo nikakršne pomembne razlike, če pa pomembne razlike obstajajo, potem so lahko to le kvalitativne razlike in je napredek od ene k drugi lahko le kvalitativen (znanost in umetnost imata enako pojmovanje napredka).

Tezo, da tudi v znanosti obstajajo le različni stili, ki se med seboj kvalitativno razlikujejo in ki jih ne moremo zreducirati na skupni imenovalec, lahko utemeljimo sedaj na tri načine:

1. Teza o povezavi kvalitativnih in kvantitativnih pojmov, ki se pojavi v znanosti, je kvalitativna in zato ne more biti objektivna kot si to želijo predvsem naravoslovci (če primerjamo Aristotelovo pojmovanje gibanja, ki vključuje med drugim tudi prenos učne snovi-znanja od učitelja na učenca, in Galilejevo, ki se omeji samo na golo spremembo mesta v prostoru — kar predstavlja samo mali del Aristotelovega gibanja — ugotovimo, da gre tu za dve kvalitativno različni pojmovanji, ki se ne moreta presojati z

istim merilom. Kuhn in Feyerabend sta zato razvila pojem inkomenzurabilnosti. Do enakega zaključka pridemo, če primerjamo Newtonovo in Boškovićevo podobo narave . . .).

2. Prehod od ene teorije k drugi v večini primerov povzroči tudi spremembo tega, kar smo prej imenovali dejstva (masa v specialni teoriji relativnosti ne more izražati tega, kar izraža masa v klasični mehaniki, čeprav je lahko hitrost telesa zelo majhna v primerjavi s hitrostjo svetlobe). Nova teorija operira z novimi dejstvi, ki jo potrjujejo, čeprav mnogokrat izgleda, da imamo ene in iste.

3. Problem evidence — določen primer se v eni teoriji interpretira drugače kot v drugi (prosti pad kamna služi Aristotelu kot argument za tezo, da Zemlja miruje — kamen opiše ravno pot, ko pade — torej Zemlja miruje. Dočim pa Galilei ta primer razloži drugače — v skladu s prepričanjem, da se Zemlja vrti in da mora obstajati določena sila — privlačnost, ki kamnu onemogoča, da bi »ušel« Zemlji).

Problem določanja kriterijev za (in tudi sam pristop k pojmu napredek) napredek je v tesni zvezi s problemom demokratizacije znanosti — znanost je v sedanji obliki izrazito avtoritarno početje. Svojo avtoriteto si zagotavlja na znanstven način, kar pomeni, da je edina, ki pozna pot k resnici, da je le ona sposobna odpraviti zmote in zablode, ki človeku onemogočajo boljše življenje.¹⁰ Tako smo laiki danes v svetu, ki ga obvladuje sodobna znanost, v poziciji, ki je identična s pozicijo plemena v področju Amazonke, ki so ga odkrili raziskovalci z izdelanimi kriteriji za civiliziranost, srečo, čas, religijo, znanost . . . — le oni vedo — in mi moramo to sprejemati.

Toda ljudje živimo v svetu, ki ga vedno znova oblikujemo, mu dajemo novo podobo — novo kozmologijo. Pri tem pa ne smemo dopustiti, da bi bili kriteriji za odločanje o tej ali drugi kozmologiji nam zunanji, absolutni — objektivni kriteriji, ki so dosegljivi in razumljivi le redkim izbrancem (znanstvenikom), ampak si moramo prizadevati za to, da bodo tudi znanstveniki spoznali, da so to lahko le notranji (človekovi) kriteriji, ki so zgodovinsko določeni in jih na tak način tudi lahko vrednotimo le kvalitativno (relativno).

LITERATURA:

1. Carnap, On Disposition v R. Tuomela (ed) On Disposition Dordrecht 1978.
2. Feyerabend, (1976), On the Critique of Scientific Reason v Essays in Memory of Imre Lakatos, ed. by R. S. Cohen, P. K. Feyerabend and M. W. Wartofsky Dordrecht, 1976.
3. Feyerabend (WMZ), Wider den Methodenzwang, Frankfurt 1983.
4. Feyerabend, Wissenschaft als Kunst, Frankfurt am Main 1984.
5. Harris, On Comparing Theories Synthese 32 (1975), 29—76.

¹⁰ Klasičen primer za tako početje je sodobna (znanstvena) medicina. Vprašamo se lahko le, ali ona res zdravi? Zakaj se pojavlja vedno več ljudi, ki ji ne zaupajo več in se rajši odločajo za medicino vračev, zeliščarjev in akupunkturo, katerih uspehe ne moremo s stališča sodobne medicine (v večini primerov) znanstveno razložiti in pristajamo pri trditvah, da so ti uspehi predvsem rezultat verovanja, ki uspe aktivirati bolnikove lastne obrambne mehanizme.

6. Miller (1974), Popper's Qualitative Theory of Verisimilitude *The British Journal for the Philosophy of Science* 25 (1974), str. 166—177.
7. Nagel (1961), *Struktura nauke*, Beograd 1974 (prevod *The Structure of Science*, New York 1961).
8. Novaković, *Hipoteze i saznanje*, Beograd 1984.
9. Popper (1963), *Conjectures and Refutations*, London 1963.
10. Popper (1973), *Logika naučnog otkrića*, Beograd 1973 (prevod *The Logic of Scientific Discovery*, London 1959).
11. Scheibe, *Conditions of the Progress and the Comparability of Theories v Essays in Memory of Imre Lakatos ...*

Po mnenju Hocketta (1968) je prvi ločil semantiko od gramatike N. Chomsky, v čemer je obenem tudi prva in temeljna razlika med strukturalizmom in transformacijsko gramatiko (TG). Že od samega začetka je bila TG semantika težko rešljiv problem. V prvi razvojni fazi TG je bila semantika grajena na sintaksi, to je, obstajala je sintaktična semantika (IS). V drugi fazi je, po Katzovi in Postalovi interpretaciji temeljila na »globoki strukturi«. V tretji fazi, v generativni semantiki (GS), se izhodiščna točka sintaktične generacije že identificira s »semantično reprezentacijo«, pomen pa se povezuje s »površinsko strukturo«, zaradi česar je GS, kot meni P. Seuren (1974), semantična sintaksa. Vedno pogosteje se je pojavljal primer približevanja pojmu, posebej pri filozofih, »logični formi«, ki jo je Lakoff identificiral s »površinsko strukturo«, Harman pa z »globoko strukturo«. Montague je zastopal načelo delovanja sintaktičnih in semantičnih pravil v tandemu. Te spremembe so se dogajale v nizu kritik in obramb. Katz je branil svojo semantiko s tem, da jo je proglasil za notacijsko varianto GS (1971). Chomsky je trdil, da Katz brani standardno teorijo nekorektno,¹ ter da se zagovorniki GS, torej privrženci tretje faze, ukvarjajo z neke vrste deskriptivizmom in da niso zgradili nikakršne eksplicitne teoretske pozicije (1980, 1979). Če k temu dodamo še dejstvo, da je Chomsky avtor nove semantične teorije — teorije vladanja in obligacije — (1982), nam ne pomaga več nekdanja trofazna delitev razvoja TG, ki jo je postavil Caton (1971). Nekaj pa zagotovo drži: v vseh teh variantah so poskušali semantiko povezati s sintakso. Hintikka piše, da je tak *feed-back* v TG možen edino tako, da je semantična interpretacija odvisna od »površinske strukture« (1975). Hintikka tudi trdi, da kot molekularna semantika ne more pojasniti ambigvitete. Zato predlaga nasprotno smer — odvisnost sintakse od semantike in izbira odgovarjajoče logike, ki lahko zagotovi semantično teorijo igre

¹ N. Chomsky piše, da Katz neupravičeno trdi, da zavzema standardna teorija najstrožje antiempiristično in antibehavioristično stališče, da raste število gramatik, možnih — načelno — nad standardno, če se lastnosti, bodisi površinske bodisi globoke strukture, upoštevajo v semantični interpretaciji (kot npr. globalno pravilo). Za prvo pravi, da se ne pojavlja nasploh, drugo pa dopušča določeno razredno gramatiko, kar ne pomeni, da so nadskupina za gramatiko standardne teorije, cfr. 1908, str. 157.

(GTS), prilagojeno na kontekstno odvisne fragmente angleškega jezika kot primera. Njegov predlog dokazuje jasno odvisnost logične forme od semantike ter postavlja radikalno zahtevo semantike — opustitev klasičnega kategorialnega aparata, ker Fregejeve kategorije niso več ustrezne (1983).

Katzova semantika je zanimiva prav zato, ker vsebuje eksplicitne poglede polemičnega značaja na teorijo reference ter zagovarja intenzionalno logiko pomena, ki bi baje morala zares vzdrževati razliko med smislom in referenco (1979). Za filozofijo lingvistike, pa tudi za semantiko bi bilo zanimivo analizirati to osredno teorijo TG, da bi lahko videli, kaj še lahko nudi pri razmejitvi Frege-Carnap linije in današnjih teorij reference.

Katz svojo teorijo pomena pojmuje kot intenzionalno, semantiko imenuje intenzionalno (1979), ker je grajena na intenzionalnih terminih, kot so pomen, smisel ter semantične lastnosti in relacije. Po Katzovem mnenju taka teorija ne potrebuje ekstenzionalnih terminov, kot je na primer pojem resnice; prav tako ne potrebuje posebne teorije o kompozicionalni strukturi intenzitete in posebne za ekstenzitetete, ker s semantično interpretacijo avtomatično dobimo tudi ekstenzionalno interpretacijo (1979).

Katz v gramatiki razlikuje tri komponente — sintaktično, fonološko in semantično, ki dajejo jezikovni opis različnih naravnih jezikov po modelu jezikovne teorije kot splošne oblike za vse jezike. Sintaktična komponenta je generativni izvor jezikovnega opisa. Le-ta generira/posplošuje abstraktne formalne objekte, ki so vstop (input) v fonološke in semantične interpretacije. Tako zadnji dve komponenti sestavljata interpretativne sisteme (197. b). Semantično komponento sestavljata slovar pomenov vsake besede v jeziku ter končni niz projekcijskih pravil, ki interpretirajo vsak element posebej, potem pa kombinirajo pomena vseh elementov glede na sintaktični opis, s tem ko reflektirajo logično formo stavka (sentence) in priskrbijo osnovo za definicijo semantičnih lastnosti in relacij (1972). Semantična komponenta eksplicira govornikovo semantično kompetenco kot govornikovo implicitno znanje kompozicionalne strukture pomena stavka, to je, semantično kompetenco razlaga s teorijo kompetence smisla (1979), ker formalizira strukturo smisla, s tem da ga razgrajuje na njegove konceptualne dele in njihova razmerja (1972, 1979). Katz je bil prepričan, da taka razlaga uteleša eno verzijo Fregejevega načela (1972), zato se lahko na njegovo interpretacijo, kot bi lahko rekli, nanaša prej omenjena Hintikkova objektivacija.

Po Katzovem mnenju je odgovor na neposredno vprašanje Kaj je pomen? nemogoč, medtem ko v »kondenziranih odgovorih« pomen izenačujejo vedno z nečim drugim — z referenco, z namenom, uporabiti besede korektno, s stimulacijami, s platonskimi arhetipi, z mentalnimi slikami itd. Namesto takih odgovorov bi morali skonstruirati teorijo, ki bi vzpostavila eksplanatorno uporabnost koncepta pomena (1972), to pa je njegova fregejevska verzija — logična forma stavka je identična z njegovim pomenom, ki je kompozicionalno določen s smislom leksikalnih elementov ali morfemov in je zato pomen morfema predstavljen s slovarjevim vstopom (entry). Pomen morfema oziroma elementa je zbir smislov, ki jih vsebuje slovar, medtem ko je pomen zapletenega izraza zbir smislov, ki jih ima na osnovi pomena svojih delov in

modusa njegove semantične kompozicije. Tako vstop slovarja (besednjaka) vsebuje semantično reprezentacijo posameznega smisla leksikalnega elementa in štejemo lahko za semantično reprezentacijo njegovega pomena naslednje: skupek semantičnih reprezentacij njegovega smisla. Zato, pravi Katz, smisel ali pomen nista niti beseda niti svet, marveč konstrukta teorije pomena (1972). V teoriji kompetence smisla torej besednjak/slovar in projektivna pravila pojasnjujejo govornikovo znanje smisla stavka. Toda sestavni del te teorije so tudi definicije lastnosti in relacij, s čimer lahko dopolnimo definicijo semantične interpretacije (1972). Semantične lastnosti in relacije izraza in smisla so univerzalnosti, ki so v vsakem naravnem jeziku, te pa so: sinonimnost, analitičnost, anomalija in redundanca (1978, 1972). Semantično kompetenco izpopolnimo z razpoznavanjem teh univerzalij.

Poznamo številne kritike semantične reprezentacije, zlasti projektivnih pravil in semantičnih univerzalij. Ne bomo jih ponovno navajali, še manj povzemali. Omenim naj samo eno zadnjih pripomb na semantično reprezentacijo, potem pa se bom vrnila h Katzovemu nedavnemu poskusu (1979), da bi uvedel poleg teorije kompetence smisla teorijo kompetence reference, kar je moral storiti, če je hotel upravičiti svoje trditve, da je on zagotovil distinkcijo med smislom in referenco.

Janet Dean Fodor, Jerry A. Fodor in Merrill F. Garrett (1981) so trdili, da je stališče postavke pomena uspešnejše od semantične reprezentacije, ki ga je uporabil tudi Katz, toda skrivoma, pod plaščem pravila redundance.² Katz je odgovoril z obrambo pojma semantične reprezentacije (1981). Ugotovil je, da je navedena obtožba lažna predvsem zato, ker so Carnapove predpostavke pomena za ekstenzionalno interpretacijo intenzitete formaliziranih jezikov, medtem ko so njegova pravila redundance pravzaprav del projektivnega pravila in jih uporablja kot instrukcijo, kako razviti branja (*readings*)³ v skrajšani obliki. Torej je Katz vedno poskušal ohraniti čistost svojega intenzionalnega pristopa. Videli bomo, kako je s tem doprinesel k svojim poskusom uvajanja teorije kompetence reference.

Svoja pojmovanja reference kot neoklasične teorije reference (1979) utemeljuje na razliki tip/replika (*type/token*); to sta tip reference in replika reference, slovar in enciklopedija, kompetenca in performanca. Poudarja, da nudi neoklasična teorija intenzionalni pristop, ki omogoča razlikovanje semantične strukture in izvenjezikovne verjetnosti, pomena in uporabe, reference izraza (v jeziku) in referenta izraza v uporabi izraza (v kontekstu), tj., »*type reference*« in »*token reference*« (1979). Prvi pripada področju semantične kompetence, drugi področju teorije performance (1979). Kot običajno, Katz ne pojasni uvajanja teh terminov, nič ne vemo o tem, da je razliko tip/replika uvedel Ch. S. Peirce, tako da je znake razdelil glede na njihovo naravo, na »*legisigns*« in »*sinsigns*«. Prvi je splošni tip, zakon kot znak, drugi

² Pišejo, da so se Kintscherjevi poskusi iz leta 1974 pokazali kot neuspešni pri razlagi asimetrije kompleksnosti, ki predvidevajo teorije sematične reprezentacije in zato priporočajo pristop s stališča postulata pomena, cfr. 1981, str. 250, 247.

³ »*Reading*« je tehnični izraz ob sematičnem markerju. Nanaša se na sematično reprezentacijo smisla morfema, besed, fraz ali stavkov. Semantični marker se nanaša na semantično reprezentacijo konceptov, ki se pojavljajo kot deli smisla, cfr. Katz, 1972, str. 37.

pa je znak, ki se dogaja samo v nekem aktualnem dogodku ali stvari. Prvi je vedno izrival drugega.⁴ Ni znano, ali namerava v tem smislu uporabiti svoje definicije tudi Katz, vemo pa, da je po njegovem mnenju »nevarno« zamenjati tip in repliko. Na tem gradi svoj popravek klasične definicije pomena, s tem da smisel določa referenco, in to s trditvijo, da *pomen določa samo tip reference, ne pa tudi replika reference* (1979). Kakor pravi sam, zagovarja pojmovanje reference na heterogenem gramatičnem temelju, npr. lastno ime nima pomena v jeziku (kar je Millova teza, to je, popuščanje kavzalni teoriji), toda imeti ga ne more, ker nima smisla, če nima semantičnih lastnosti (1979). Zato lastno ime ni v slovarju, medtem ko splošno je. Toda iz tega ne izhaja, da lastno ime nima pomena v stavku. Razlikovati moramo semantično (slovarsko-besedno) in ne-semantično (enciklopedično) informacijo. Enciklopedija je del govorilčeve teorije sveta in preko nje dobi lastno ime t. im. izveden pomen z vključevanjem križane reference z enciklopedičnim vstopom (entry) nosilca imena. Če je ime v enciklopediji, potem obstoji križna referenca s sklopom pravil, ki izražajo govorilčevo konceptijo nosilca, npr. njegov stereotip nosilca. Ta pravila si lahko zamišljamo kot smisel stavka, ki izraža govorilčevo prepričanje o nosilcu imena (1979). Križna referenca je pravzaprav prisotna v slovarju in enciklopediji, čeprav Katz trdi, da v enciklopedijo vstopa za stvari in ne za besede, ki se nanje nanašajo in pripadajo vstopom v slovar (1979). Se prepletajo, kajti referenca lastnega imena v stavku je odvisna od stereotipa ali od znanstvenega spoznanja in drugih bistvenih prepričanj (1979). Zato Katz v svoji obdelavi lastnih imen zanika razliko med gramatiko in ravnijo govorilčeve večine uporabe jezika za referiranje na stvari v aktualni govorni situaciji, to je, med semantično komponento, ki se nanaša na jezikovno kompetenco, ki jo je možno izraziti kot tip reference in raven replike reference performance. Katz meni, da vzdržuje razliko med kompetenco in performance (1979). Po Hockettu (1968) je to strukturalistična razlika med »*langue*« in »*parole*«, medtem ko Chomsky neupravičeno postavlja v ospredje enega teh aspektov, s tem da je konstruiral termin kompetence. Vidimo, da je to prevzel tudi Katz. Po E. Itkonenu je kompetenca nerealistični pojem (1974). Caton pa je trdil, da mora v tretji fazi TG, v GS, termin kompetenca umakniti *wittgensteinskemu* terminu 'uporaba' (1971). Po Cresswellu mora semantična kompetenca vključevati tudi relacijo med jezikom in svetom, to bistveno točko pa je Katz izpustil (1968). Katz trdi, da v teoriji jezikovnih kompetenc išče sistem pravil, ki bi formalno predstavljal idealne jezikovne strukture, ki so v temeljih izraza/izgovora naravnega govora, medtem ko teorija jezikovne performance išče načela, ki jih govorci uporabljajo v aktualni produkciji in razumevanju naravnega govora (1972). Ti dve teoriji sta ločeni, toda v medsebojnem razmerju, obenem pa tvorita občo teorijo jezikovne komunikacije. Kasneje sta Katz in Chomsky skupaj (1971) pisala o teoriji performance, ki bi morala biti skonstruirana tako, da bi vključevala gramatiko in uporabo ter razumevanje govora. Po prvi verziji/inačici bi te teorije morale biti skoraj enakovredne, celo teorija kompe-

⁴ D. Greenlee, 1973, str. 47—49.

tence bi morala upoštevati performanco, medtem ko se zdi, da bi v drugem delu morala biti teorija kompetence vključena v širšo teorijo performance. Toda iz naše analize razmerja tip/replika, to je, tip reference in replika reference ter razmerje slovar/enciklopedija, izhaja, da je drugo običajno eksemplifikacija prvega, če pa ni, je odstopanje (delna izjema so lastna imena). Rezultat ni presenetljiv, kajti precejšnja odvečnost replik reference izhaja iz Katzove razlage semantične kompetence kot sposobnosti soditi o lastnostih, kot so sinonimnost, anomalije, ali z drugimi besedami, vse, kar se dogaja na področju performance, se kaže kot neka slaba kopija, vse to so temeljne semantične kategorije. Prednost kompetence in njena takorekoč neizgnanljivost izhajata iz usodne skupne ideje Chomskega in Katza in, kot priznava Katz sam, je človek vrojeno programiran z visoko abstraktnimi gramatičnimi koncepti, ki reflektirajo strukturo jezika; ima vrojeno shemo gramatične oblike; ima vojen mehanizem za jezikovno akvizicijo in je gensko programiran za hrambo/zalogo jezikovnih univerzalij (1978). Iz take »idealistične koncepcije«, kot bi rekel Blinov (1983), lahko povsem mirno trdimo, da zamolčano znanje jezikovnih načel omogoča komunikacijo (1972). Zato Katz povsem mentalistično določa tudi cilj obče teorije jezikovne komunikacije kot najdenje občega principa enkodiranja procesov transformacije misli v jezik govornika in dekodiranja govornikovih misli od poslušalca, transformiranih v artikulirane zvoke (1972). To pa je vsekakor pod ravnijo celo Fregejevih poskusov interpretacije jezika kot javnega in ne zasebnega, prav tako pa njegovega zavračanja koncepcije jezika kot koda.

Katz je želel Fregejevo koncepcijo predelati v bolj dosledno intenzionalno teorijo: tudi Carnapova teorija se mu je zdela nedosledno intenzionalna, vseeno pa je ob koncu (1980), po besedah Putnama (1975), sprejel trditev, da lingvisti govorijo o abstraktnih objektih in se tako približujejo Carnapovi identifikaciji intenzitete z abstraktnimi entitetami. Cresswell je pravilno opazil (1978), da se je Katzova teorija zdela kot da obstoji samo ena intenzionalna semantika, in to je Carnapova. Toda kasneje (1979) Katz omenja tudi druge, na primer, Montaguea, Hintikko, toda kritično. Za TG naj bi bila najbolj zanimiva predvsem Montagueova gramatika, zlasti za Katza. Kajti po besedah Dov. M. Gabbaya (1973) predstavlja Suppesova probablistična gramatika homeomorfično sliko Montagueove semantike, ki se nanaša na jezikovno kompetenco. Sam Suppes trdi, da je njegova gramatika usmerjena v teorijo performance (1972). Torej v teorijo, ki jo je Katzova interpretacija tip/replika in kompetenca/performance odprla/otvorila pa tudi naredila vprašljivo.

Lahko sklenemo: če je Katz skušal izboljšati, kakor trdi Salmon, Fregejevo koncepcijo (1982), potem jo je pokvaril/poslabšal s povratkom na tradicionalno, mentalistično koncepcijo in ni upošteval niti Carnapove niti drugih intenzionalnih semantik. Če za naravni jezik potrebujemo intenzionalno semantiko, potem ne bomo uporabili Katzove. Toda tudi te semantike niso mogle iz okvirov Fregejevih kategorij, zato se nanje nanaša tudi Hintikkova objeckija. In če je tudi semantika teorije igre, ki jo kot protiprimer tem se-

mantikam postavlja Hintikka, tudi ostala samo znotraj izboljšave Frege-Carnap-Tarski semantike,⁵ potem za vse te pa tudi za Katza velja ugotovitev, da imajo še vedno priložnost ostati v »igri«.

VIRI:

1. A. L. Blinov: *Semantika i teorija igr*, Novosibirsk, 1983.
2. Ch. E. Caton: »Overview«, *Semantics*, (eds. D. Steinberg, L. Jakobovits), Cambridge, 1971.
3. N. Chomsky: *Language and Responsibility*, New York, 1979.
4. N. Chomsky: *Rules and Representations*, New York, 1980.
5. N. Chomsky, J. J. Katz: »What the Linguists is Talking About«, *Readings in Philosophy of Psychology*, vol. 2., (ed. N. Block), Cambridge Mass., 1981.
6. N. Chomsky: *Some Concepts and Consequences of the Theory of Government and Binding*, Mass., 1982.
7. M. J. Cresswell: »Semantic Competence«, *Meaning and Translation*, (eds. F. Gunthner, M. Gunthner-Reutter), New York, 1978.
8. J. Dean Fodor, A. Fodor, M. F. Garrett, »The Psychological Unreality of Semantic Representations«, *Readings in Philosophy of Psychology*, vol. 2., (ed. N. Block), Cambridge Mass., 1981.
9. D. M. Gabbay, »Representation of the Montague Semantics«, *Approaches to Natural Language*, (eds. K. J. J. Hintikka, J. M. E. Moravcsik, P. Suppes), Dordrecht, 1973.
10. D. Greenlee: *Peirce's Concept of Sign*, (ed. T. A. Sebeok), Hague, 1973.
11. Ch. F. Hockett, *La linguistica americana contemporanea*, Bari, 1970.
12. K. J. J. Hintikka: »On the Limitation of Generative Grammar«, *Filosofiska Studier*, vol. 1. Uppsala, 1975.
13. K. J. J. Hintikka: »The Prospects for Convention T«, *Dialectica*, 30 (1976).
14. K. J. J. Hintikka: »Rejoinder to Peacocke«, *Game-Theoretical Semantics*, (ed. E. Saarinen), Dordrecht, 1979.
15. K. J. J. Hintikka: »Theories of Truth and Learnable Languages«, *Philosophy and Grammar*, (eds. S. Kanger, S. Öhman), Dordrecht, 1981.
16. K. J. J. Hintikka, J. Kulas: *The Game of Language*, Dordrecht, 1983.
17. K. J. J. Hintikka: »A Hundred Years Later: The Rise and Fall of Frege's Influence in Language Theory«, *Synthese*, 59(1984): 27—49.
18. E. Itkonen: *Linguistics and Metascience*, Kokemäki, 1974.
19. J. J. Katz: »Generative Semantics is Interpretative Semantics«, *Linguistic Inquiry*, 2(1971): 313—331. Oznaka 1971 a.
20. J. J. Katz: »The Philosophical Relevance of Linguistic Theory«, *Philosophy of Language*, (ed. J. R. Searle), Oxford, 1971. b.
21. J. J. Katz: *Semantic Theory*, New York, 1972.
22. J. J. Katz: »Effability and Translation«, *Meaning and Translation*, (eds. F. Guenther, M. Guenther-Reutter), New York, 1978.
23. J. J. Katz: »The Neoclassical Theory of Reference«, *Contemporary Perspectives in the Philosophy of Language*, (eds. P. A. French, T. E. Uehling, Jr., H. K. Wettstein), Minneapolis, 1979.
24. J. J. Katz: *Language and Other Abstract Objects Totowa*: Rowman and Littlefield, 1980.

⁵ Hintikka je nekajkrat vsekakor zelo strogo kritiziral Fregejevo kompozicionalno načelo in njegovo uporabo v semantikah resničnostnih pogojev za naravne jezike (cfr. 1976, 1981, 1984.). Vseeno pa je trdil, da moramo raziskati, kako delujejo resničnostni pogoji, toda v neki novi paradigmi semantike resničnostnih pogojev. Po njegovem mnenju opravljajo pravila igre enako delo kot rekurzivni odvisni stavki resničnostne definicije (cfr. 1981, 1979).

25. J. J. Katz: »The Real Status of Semantic Representations«, *Readings in Philosophy of Psychology*, vol. 2., (ed. N. Block), Mass., 1981.
26. H. Putnam: *Mind, Language and Reality*, Cambridge, 1975.
27. N. U. Salmon: *Reference and Essence*, Oxford, 1982.
28. P. A. M. Seuren: »Introduction«, *Semantic Syntax*, (ed. P. A. M. Seuren), Oxford, 1974.
29. P. Suppes: »Probabilistic Grammars for Natural Languages«, *Semantics of Natural Language*, (eds. D. Davidson, G. Harman), Dordrecht, 1972.

V vzročnih teorijah lahko razlikujemo nekaj aspektov, ki niso nujno medsebojno odvisni, a je njihova neodvisnost prikrita z globalno etiketo »vzročne teorije«. Razlikujemo lahko, na primer, sledeče trditve:

a) *trditev o stiku*: za veliko število izrazov velja, da je njihova referenca odvisna od tega, da med (»prvim«) uporabnikom izraza in predmetom, ki ga izraz označuje, obstaja ali je obstajal neposredni stik.

a1) dodatek k trditvi o stiku: ta stik je vzročne narave.

b) *trditev o prenosu*: za izraze iz zgoraj omenjenega razreda velja tudi: dejstvo, da izraz *Y* referira na objekt *y*, pojasnjuje obstoj verige prenosov od enega uporabnika do drugega.

b1) dodatek: veriga prenosov je vzročna veriga.

Vsaka od teh trditvev dopušča dve inačici, odvisno od tega, ali trdimo, da je obstoj stikov, oziroma prenosov (ki so ali pa niso karakterizirani s pomočjo pojma vzroka) zadosten ali samo nujen pogoj uspešne reference.

Zastopniki vzročne teorije ne trdijo, da je obstoj karkršnekoli vzročne zveze med predmetom *y* in uporabo izraza *Y* zadosten pogoj za to, da *Y* referira na *y*. Nasprotno, vsi po vrsti poudarjajo, da mora obstajati neka točno določena vrsta vzročne zveze, ki bi jo bilo treba po njihovem prepričanju specificirati med nadaljnjim raziskovanjem in razjasnjevanjem. Ni katerikoli vzročni stik zadosten za utemeljitev reference, kot tudi ni katerikoli vzročno povezovanje zadostno za posojanje reference.

Iz kombinacije navedenih okoliščin je mogoče sklepati o obstoju določenih slabosti vzročne teorije.

Omenili smo, da t. i. vzročne teorije dajejo dovolj močne argumente v prid predpostavki o pomembnosti stika za utemeljitev reference. Paradni primer je otrokov krst in poimenovanje naravne vrste.

Toda, če ostanemo pri prvem primeru, otrokovem krstu, ali predpostavka o pomembnosti stika tu zares podpira uvajanje vzročnosti kot glavnega odnosa?

Na prvi pogled se zdi, da je tako. Če je stik otrok-krstitelj zaznaven (krstitelj gleda otroka in reče: Naj se imenuje Mate!), potem je rezultat vzročnega delovanja med »govorcem in »predmetom«.

Toda ali nam to dejstvo daje dovolj razlogov, da krst pojasnjujemo vzročno?

Krst je »ceremonija«, s konvencijami reguliran skupek dejavnosti. Predpostavlja namreč obstoj navad, določeno razumevanje tega, kaj je ime, delitev vlog, sodelovanje za to določenih institucij itd. Če kateri od teh elementov manjka, imamo krst za neregularen. Če jih manjka več, potem sploh ne gre za krst. Obraniti je mogoče trditev, da je fizična navzočnost krstitelja nujen pogoj uspešnosti krsta, in da je stik krstitelja in krščenca (vizualni, taktilni, itd.) prav tako nujen pogoj. Toda kakorkoli že, to je samo eden od pogojev.

V znanstvenem diskurzu uporabljamo pojem vzroka, če želimo kaj pojasniti — »vzrok« pojem, ki je skrojen za pojasnjevalno rabo.

Toda, ali imamo tu analogen primer? Mar lahko obstoj vzročne zveze, ali nekega stika med krstiteljem in krščencem pojasni proces krščenja? Ali na vprašanje: kaj pomeni nekoga krstiti, odgovarjamo z navajanjem neke vzročno-posledične zveze?

Pomembno je uvideti še eno razliko med uporabo »vzroka« v znanosti in vzročni teoriji pomena. V normalnih primerih se smatra, da je pojav pojasnjen, kadar je najdena določena karakteristična vzročna zveza, v kateri nastopa, kot tudi tip pojava. Reči, da sta A in B povezana z neko vzročno zvezo (ki bi jo bilo šele treba poglobljeje opredeliti), je v najslabšem primeru trivialno, v najboljšem megleno in nedoločeno. V nasprotju s tem je v vzročni teoriji pomena običajno reči, da je pomen v neki vzročni zvezi... ki jo bo šele eventualno mogoče specificirati.

Vse to drži, *mutatis mutandis*, tudi za trditev o prenosu, oziroma za pojem posojanje reference. Če Ana reče Katici: To je Mate, tedaj se posojanje reference resda lahko pojasni kot »vzročna interakcija« med Ano in Katico (pri čemer se narava vzročne zveze ne opredeljuje poglobljeje), vendar pri tem zaobidemo nekatere pomembne reči:

— interakcija Ane in Katicice se vrši skoz komunikacijo s posredovanjem jezika. Toda do zdaj še ni teorije, ki bi komunikacijsko interakcijo uspela razložiti v terminih vzročno-posledične zveze (da o redukciji niti ne govorimo).

— posojanje reference predpostavlja obstoj zapletenih spoznanj o jeziku kot tudi praktičnih sposobnosti uporabe izrazov. Vzročna teorija zapeljuje v napačno predstavo, kot da bi se na primer pomeni prenašali, kot se prenaša gripa (primerjajmo to z naslednjo »Vzročno teorijo delegiranja«: A je delegat organizacije O, če obstaja med A ni O vzročna zveza, s katero O prenaša polnomočja A-ju. V obeh primerih sklicevanje na vzrok ne more zamenjati analize konteksta, pravil in institucij.).

Ali ne more vzročna teorija nekako prevzeti, absorbirati tudi te momente (pravila itd.)?

Trdimo, da ne more. Namreč, ko poskušamo najti, v čem se kaže vloga teh momentov pri oblikovanju uporabe, bomo uvideli, da se:

a) velik del konvencionalnih in institucionalnih vplivov »kopiči« prav v deskriptivnih, »pojmovnih« kompleksih, ki se asociirajo z danim izrazom,

b) mnoga pravila uporabe temeljijo na predpostavljenih kategoriziranih izrazov in predmetov (Zastopniki vzročne teorije radi npr. zanikajo, da mora ime posedovati kriterij identitete, ki se z njim asociira. To dela tudi Devitt. Toda če mi nekdo pokaže zvrtničen prah in reče »To je Carmencita« ali steklenico s tekočino in reče »To je Dona«, moram imeti vsaj neko predstavo o tem, da gre lahko v prvem primeru za orkan, v drugem pa za pijačo, da bi sploh lahko posodil referenco.)

Torej, tudi če pustimo ob strani metaforično in nekoliko neobičajno uporabo »vzroka«, nam bodo celo preostali — manj zahtevni — pojmi utemeljevanja in posojanja reference delali preglavice: pri poskusu, da bi precizirali, za kakšne mehanizme tu gre, bomo naleteli na deskriptivne in pojmovne predpostavke pomena, ki naj bi se jim z opisom omenjenih mehanizmov ravno izognili.

Devitt upravičeno poudarja obstoj medsebojne zveze med govorcami in v zvezi s tem tole: če bo govorec uporabil ime osebe, o kateri ne ve nič zanesljivega, bomo vendarle prepričani, da je govorec referiral na dotično osebo in sicer zato, ker se bomo orientirali glede na navedene zveze: recimo, če Katica, ki nima pojma o Einsteinu, reče: Einstein je odkril nadzvočno letalo, ne bomo rekli, da Katica sploh ni referirala na Einsteina in o njem rekla nekaj napačnega. Devitt seveda trdi, da je omenjena zveza med govorcami obstoj vzročne verige, ki jih povezuje in njegova interpretacija bi bila takale: Katica si je sposodila ime »Einstein« od nekoga, ki pozna Einsteina ali ki si je tudi sam sposodil ime od nekoga, ki . . . in tako dalje vse do osebe, ki je v ki bi jo povezovala z Einsteinom.

Poglejmo naslednjo predpostavko: Katica ni nikoli slišala za Einsteina in je pravzaprav napačno prebrala priimek Eisenstein. Torej ni vzročne zveze, ki bi jo povezovala z Einsteinom.

Ali bomo rekli, da stavek, ki ga je Katica izgovorila »Einstein je odkril nadzvočno letalo«, ne referira na Einsteina. Verjetno bi Katici rekli tole: Prvič, vi ste pomešali Einsteina in Eisensteina. Drugič, Einstein ni odkril nadzvočnega letala, vaša trditev, kot ste jo izrekli, ne drži.

To ugibanje lahko uokvirimo s sledečo hipotezo: ime »Einstein« je z različnimi nitmi povezano z osebo Einsteina (nekateri niti lahko izhajajo iz »stika«, nekatere so bližje določenemu opisu) in v določeni populaciji obstaja vednost, da »Einstein« označuje Einsteina. V skladu s tem se vse izjave, v katerih nastopa »Einstein«, interpretirajo kot izjave o Einsteinu, ne glede na to, ali obstaja vzročna veriga takega tipa, karkšnega zahtevajo zastopniki vzročne teorije, celo ne glede na to, ali obstaja kakršenkoli mehanizem prenosa, enoten za danega govorca in ostalo populacijo.

Po naši sodbi je tedaj položaj takle:

Točno je, da postopek imenovanja zahteva neki stik s predmetom kot nujen pogoj uspešnosti reference. Točno je, da prenos informacije o referenci predpostavlja obstoj neke verige in predstavlja nujen pogoj za nastajanje fonda skupnega vedenja o referenci. Vendar ne postopek imenovanja ne prenos *ne dajeta podlage za izpostavljanje vzročnosti* kot glavne modalnosti,

ki karakterizira označevanje in referiranje. Poleg tega sta stik in veriga prenosov samo del širšega in bolj zapletenega mehanizma vzpostavljanja in funkcioniranja reference. Predpostaviti je mogoče, da nahaja ta mehanizem svojo oporo v deskriptivnih in pojmovnih elementih pomena.

Torej tistega, kar tvori relevantno jedro t. i. kavzalnih teorij, bistveno ne karakterizira kavzalnost, temveč kontakt in prenos v konvencionalno reguliranem kontekstu. In celo to, relevantno jedro teorije, je tudi samo le en aspekt in to razmeroma obrobni, glede na deskriptivne elemente.

Prevod V. L.

Intenzionalne implikacije

MARKO URŠIČ

(Referat s simpozija »Intenzionalne logike in teorija znanosti«)

I

Če govorimo o intenzionalnosti, moramo zaradi široke rabe tega pojma najprej razmejiti področje, o katerem bomo razpravljali. Intenzionalnost lahko razumemo kot komplement, kot nasprotni pol ekstenzionalnosti, zato obe področji preliminarno razmejimo tako, da določimo meje ekstenzionalnosti. Najsplošnejša in neformalna opredelitev ekstenzionalnosti je naslednja: ekstenzionalnost v logiki pomeni redukcijo pojmov (terminov) na njihov obseg in stavkov (propozicij) na njihove resničnostne vrednosti. Če smo za stopnjo preciznejši, lahko rečemo: ekstenzionalne funkcije so v logiki tiste funkcije, katerih vrednost je odvisna samo od resničnostne vrednosti njihovih argumentov; tako je na primer klasična ali materialna implikacija ekstenzionalna funkcija, striktna in druge »relevantne« implikacije pa so intenzionalne. Če smo še natančnejši in če se hkrati omejimo na stavčno logiko, rečemo:

Logični sistem **S** je **ekstenzionalen**, če in samo če lahko najdemo matrico **M** s **končnim** številom vrednosti, ki interpretira vsako formulo sistema **S** in ki je za sistem **S** **adekvatna**. V nasprotnem primeru je sistem **intenzionalen**.

Navedena definicija (ob omejitvi na stavčno logiko) velja tako za klasični dvovalentni račun kakor tudi za večvalentne sisteme. Večvalentni sistemi so praviloma ekstenzionalni (npr. Łukasiewicz 3- in 4-valentni sistem), modalni sistemi pa so praviloma intenzionalni (npr. C. I. Lewisovi »kanonični« modalni sistemi S_1 — S_5). Neposredno iz navedene definicije ekstenzionalnosti sledi tudi to, da lahko za ekstenzionalne sisteme uporabimo poleg aksiomatske prezentacije tudi matrično, za intenzionalne pa zgolj aksiomatsko (ker bi bile matrice neskočne).

Poskusimo nadalje začrtati ločnico med ekstenzionalnostjo in intenzionalnostjo z druge strani, namreč s stališča intenzionalnosti. Pri tem posežemo na področje semantike:

Logični sistem je intenzionalen, če za določitev resničnostnih vrednosti stavkov, ki v sistemu nastopajo, ne zadošča formalna (sintaktična) analiza, ampak moramo v analizo vključiti pomen stavkov, tj. njihovo »vsebinsko« komponento.¹

¹ »Vsebinsko« postavljam v narekovaje, ker ne gre za empirično vsebino stavkov, ampak za njihovo logično »vsebino«. Zmotno je npr. mnenje, da striktna implikacija kot logično

S tem se jezik razplasti na označujoče in označeno, na izraz kot kompleks (grafičnih, besednih, glasovnih itd.) znakov in na pomen. Intenzionalni jezik vsebuje tako izraze za označitev »predmetnih pomenov«² (označenega) kakor tudi **izraze za označitev samih izrazov** (označujočega). S tega stališča obravnava tematiko intenzionalnosti tudi William Kneale v znani knjigi *Razvoj logike*.³ Analogija z razplastitvijo jezika na objekt-jezik in metajezik je očitna, pri čemer je treba posebej poudariti, da se z uvedbo formaliziranih intenzionalnih sistemov (kot so npr. Lewisovi, von Wrightovi, Ackermannovi in drugi modalni sistemi) **nekatero jezikovne komponente, ki tradicionalno sodijo v metajezik, vpišejo v objekt-jezik, v sam logični račun** na prvi stopnji v hierarhiji (formaliziranih) jezikov. Najbolj očitni primer je odnos logične izpeljivosti (angl.: *deducibility*) ali pa temu odnosu recipročen odnos logičnega »sledenja« (*entailment*).⁴ Ta dva odnosa skušajo intenzionalne logike na različne načine **vpisati v objekt-jezik kot intenzionalne implikacije**. Poskus vkodiranja določenih meta-jezikovnih komponent v objekt-jezik nekateri logiki imenujejo »**Lewisov program**«, verjetno v analogiji s Hilbertovim programom in podobnimi projekti. Če že govorimo o analogijah, lahko rečemo, da je »Lewisov program« v nekem smislu analogen vpeljavi Gödelove kode, tj. vpisu meta-aritmetike v samo aritmetiko s pomočjo Gödelovih števil. Morda bi sorodnemu postopku v sodobnem računalniškem žargonu lahko rekli »vpis procedure v program«? Pri »Lewisovem programu« — če ga gledamo iz širšega zornega kota — gre bržkone za isto bazično **avtoreferenčno paradigmo**, ki jo na vrsti različnih »primerov« skuša pokazati D. R. Hofstadter, ko spleta veliko »Indrovo mrežo« izomorfizmov.⁶

Kneale v obravnavo intenzionalne tematike uvaja **intenzionalni abstraktor** §, ki preusmeri (oz. »dvigne« za stopnjo višje) označevalno intenco nekega izraza z označenega (»predmetnega pomena«) na označujoče, tj. na samega-sebe, na izraz sam. Na primer:

p intenzionalna abstrakcija § p (beri: da- p).

Gre torej za samo-citiranje, s tem pa hkrati za preseganje transparentnosti označevalca in s tem znaka kot celote na »poti« k možnemu referentu. Ob tem trčimo na zanimiv paradoks: v logiki se šele s to ponovno vzpostavitvijo »dignitete« znaka (z intenzionalnim abstraktorjem) hkrati vzpostavi ali izpostavi »vsebina« označenega. Preseže se namreč ekstenzionalna redukcija stavkov na njihove resničnostne vrednosti kot »možne referente«. Da nam bo ta paradoks bolj preizkušen, se vprašajmo, kaj je pravzaprav v ekstenzionalni logiki tisto označeno, na primer v izrazu 'p', v stavčni variabli? Odgovor je

nujna vez dveh stavkov ne sodi v logiko, češ da v formalno analizo vnaša neformalne (izvenlogične) komponente. Vez je v tem primeru logično nujna zaradi odnosov med pomeni stavkov, ne glede na njihovo referenco v »aktuelnem svetu« kot enim izmed »možnih svetov«.

² Glede vloge narekovajev velja enako kot v opombi št. 1.

³ Martha & William Kneale, *The Development of Logic*, Oxford 1962, str. 601—618.

⁴ Angleški izraz *entailment* rajši prevajam z izrazom »sledenje« (slediti iz...) kot z izrazom »izhajanje«, ker je slednji tesno povezan s Tarskijevim pojmovanjem semantičnega modela.

⁵ Douglas R. Hofstadter, *Gödel, Escher, Bach*, Basic Books, London 1979.

presenetljiv v svoji preprostosti: **tisto označeno stavčne variable p je množica njenih resničnostnih vrednosti** (v dvovalentni logiki ima ta množica samo dva elementa: 0, 1) — **in NIČ DRUGEGA**. V ekstenzionalni logiki ne gre za »vse-bino« stavkov, temveč zgolj za numerično kodo (v dvovalentni binarno). Iluzorno je misliti, da na primer izraz 'p \supset q' (p materialno implicira q) v ekstenzionalni logiki pomeni kaj več kot določeno z matrico izraženo kombinacijo resničnostnih vrednosti — v dvovalentnem sistemu kombinacijo ničel in enic. Samo to pomeni, nič več. Tisto »več« vzpostavijo šele intenzije, intenzionalni konteksti, ki jih Kneale uvaja z intenzionalnim abstraktorjem⁶ §, modalne logike Lewisovega tipa pa z uvedbo modalnih funktojev.

Bistvena misel, ki je C. I. Lewisa navedla na formulacijo striktno implikacije p \supset q, je naslednja: treba je »dvigniti« oz. preseči ekstenzionalno redukcijo stavkov (propozicij) na njihove resničnostne vrednosti — izpostava »vsebine« je namreč nujen pogoj za vpeljavo takšne implikacijske zveze, ki bi formalno adekvatno izražala odnos logične izpeljivosti (*deducibility*) oziroma »sledenja iz...« (*entailment*). Brez dvoma gre za nekakšen poskus »vrnitve k vsebini«, priznati pa je treba, da pravzaprav še nobenemu od Lewisovih naslednikov ni uspelo natančno opredeliti, kaj je ta »vseбина« (ali, kot pravijo novejši logiki, npr. Anderson & Belnap: »relevanca«) v odnosu do tradicionalno pojmovane logične forme (npr. pri Carnapu). Vprašanje po tej »vsebini« je bržkone korelativno vprašanju, kakšna je sploh vloga in mesto intenzij v formalni logiki.

Ko Kneale piše o Lewisovi striktni implikaciji, zapiše, da je p \supset q (p striktno implicira q) treba brati kot § p \supset § q: »Stavek da- p striktno implicira stavek da- q.«⁷ Ob tem poudarja, da je za modalno logiko bistveno, da v njej nastopajo izrazi, ki govorijo o stavkih, ne pa zgolj o resničnostih vrednostih (propozicij) — kakor je to v navadi v klasičnem nemodalnem stavčnem računu.⁸

Kneale meni, da gre pri Lewisu za »tiho konvencijo«⁹ o rabi intenzionalnega abstraktorja: čeprav Lewis zanj ne uporablja posebne oznake, pa naj bi bil intenzionalni abstraktor v Lewisovih modalnih kontekstih so-mišljen v modalnih funktojih. To tezo Kneale med drugim utemeljuje tudi s tem, da Lewis svoj prvotni pojem možnosti \diamond p semantično razlaga na tri načine; \diamond p pomeni: 1) je samo-konsistenten, 2) p je možen, 3) možno je, da je p resničen. Lewis zatrjuje, da so vsi trije pomeni ekvivalentni, Kneale pa v tretjem razbere implicitno prisotnost intenzionalnega abstraktorja.¹⁰ Ob tej ugotovitvi, ki do neke mere gotovo drži, bi se dalo sklepati, da so **modalni pojmi (modalnosti) per definitionem intenzionalni**. Tako naj bi se npr. monadične modalnosti ('Možno je, da...'. 'Nujno je, da...' idr.) nanašale na intenzional-

⁶ Ker je v tem kontekstu abstraktno konkretno in konkretno abstraktno, bi operatorju § morda bolj ustrezal naziv »intenzionalni konkretor«, saj v fokus označevalne intence izpostavi stavek (*sentence*) in ne več zgolj njegovo resničnostno vrednost (*propositional truth value*).

⁷ Kneale, op. cit., str. 553.

⁸ Ibid., gl. tudi str. 602.

⁹ Kneale, op. cit., str. 603.

¹⁰ Ibid., str. 553.

no »vsebino« stavkov, ne pa zgolj modificirale ekstenzionalne resničnostne vrednosti stavkov (propozicij), na primer iz vrednosti 1 v vrednost 1/2 ipd. Če razumemo modalno logiko kot intenzionalno, lahko Knealov intenzionalni abstraktor § interpretiramo kot »variabilni funktor«¹¹ za intenzionalno-modalne kontekste, ki ga lahko substituira z različnimi intenzionalnimi »konstantami«: aletično-modalnimi, epistemičnimi, deontičnimi itd.¹² V tej optiki se nam modalnosti torej kažejo kot eminentno intenzionalne. V nadaljevanju bomo videli, da niso bili vsi logiki, ki so se ukvarjali z modalno logiko, tega mnenja.

II.

Lewisov glavni motiv pri iskanju alternativne implikacijske zveze je bilo spoznanje, da materialna implikacija $p \supset q$ ne ustreza intuitivnemu pomenu impliciranja kot »sledenja iz...« oziroma izpeljevanja. V objekt-jezik logičnega sistema je poskušal vpisati temeljni deduktivni postopek, tradicionalno formuliran s pravili izpeljave oziroma gradnje sistema.

V zvezi z nastankom sistema striktno implikacije (v nadaljevanju bomo za striktno implikacijo uporabljali kratico SI, za materialno implikacijo pa MI) in s striktno implikacijo povezane intenzionalne modalne logike sta splošno znani dve ugotovitvi: prvič, da so bili tako imenovani paradoksi MI neposredni povod za formulacijo strožje implikacijske zveze, tj. SI; drugič, že na samem začetku razvoja sodobne modalne logike se je izkazala tesna zveza, celo soodvisnost med SI in modalnostmi (nujnostjo, možnostjo itd.). Najprej se ustavimo pri prvi ugotovitvi, pri paradoksih MI. Paradoksalni naj bi bili predvsem dve tezi, ki sta teorema v klasičnem stavčnem računu:

(a)	$p \supset (q \supset p)$	če je $p = 1$, potem: $q \supset 1$;
(b)	$\sim p \supset (p \supset q)$	če je $p = 0$, potem: $0 \supset q$.

Če materialno implikacijo interpretiramo v intuitivnem pomenu impliciranja, kot odnos »slediti iz...« ali izpeljati iz..., potem (a) in (b) lahko preberemo takole:

- (a) »Če je p resničen, potem p sledi iz poljubnega q.«
 (b) »Če je p neresničen, potem iz p sledi poljuben q.«

Neprimernost MI za označitev odnosa izpeljevanja (deducibilnosti) se kaže med drugim tudi v naslednji Lewisovi ugotovitvi: »Od dveh poljubnih stavkov p in q je možnost, da p implicira q 75-odstotna; možnost, da se stavka medsebojno implicirata (da sta ekvivalentna) je 50-odstotna; možnost, da

¹¹ Izraz »variabilni funktor« je v drugačnem kontekstu uvedel poljski logik S. Leśniewski.

¹² Prim.: Ivan Boh, *Srednjeveški poskusi v epistemični logiki* (Anthropos 1983, V-VI, str. 335—336). Boh v zvezi s Psevdo-Scotovo definicijo oz. kriterijem modusa pravi: »Beseda ali izraz M je modalno določilo, če... je modalno določilo predikat ali funktor v propoziciji *metastopnje*, ki vzame kot argument ime propozicije in ne propozicije same; torej »P' je M« in ne »P je M« (podčrtal M. U.) V našem kontekstu bi rekli: ... torej »šp je možno« in ne »p je možno«. Kot kaže, je že Psevdo-Scot vedel za »intenzionalni abstraktor« v modalni logiki.

sta stavka neodvisna (da niti p ne implicira q niti q ne implicira p) pa je enaka nič!¹³

Neustreznost MI za označitev intuitivnega pomena implikacije pa Lewis vidi še v nečem drugem: stavčna funkcija v sistemu MI (torej v klasični stavčni logiki), ki lahko nastopi kot druga premisa v shemi izpeljevanja *modus ponens* — kot osnovni shemi izpeljevanja —, ni ena sama, namreč MI z matrično karakteristiko 1-0-1-1 (v dvovalentnem sistemu), temveč je takšnih funkcij, ki lahko povsem enakovredno opravljajo to vlogo, več: v klasičnem dvovalentnem stavčnem računu najdemo štiri stavčne funkcije, ki so enako upravičene, da v shemi izpeljave *modus ponens* igrajo vlogo implikacije. Te štiri funkcije skupno označimo s ' $p I q$ ' in jih iz 16 možnih kombinacij dveh stavkov z dvema resničnostnima vrednostima dobimo tako, da »odrežemo« spodnjo polovico matrice resničnostnih vrednosti:¹⁴

p	q	$p \& q$	$p \equiv q$	$p \& q \vee \sim p \& q$	$p \supset q$
1	1	1	1	1	1
1	0	0	0	0	0
0	1	0	0	1	1
0	0	0	1	0	1

} $p I q$

V trovalentnem sistemu je takšnih »kandidatov za implikacijo« že kar 2916, v n -valentnem pa njihovo število dobimo po formuli:

$$N_{\text{impl.}} = (n-1)^{n-1} \times n^{(n^2-n)}.$$

Ob tolikšnem številu možnih »materialnih implikacij« se njihov intuitivni pomen seveda povsem relativizira: zakaj bi za materialno implikacijo izbrali prav funkcijo $p \supset q$, ne pa morda $p \& q \vee \sim p \& q$ ali kakšno drugo?

Druga izmed dveh osnovnih ugotovitev v zvezi z Lewisovimi sistemi SI pa je soodvisnost med SI in modalnostmi (predvsem aletičnimi modalnostmi: nujnost in možnost). V Lewisovih sistemih SI najdemo definicijo in ekvivalenco:

$$p \supset q \stackrel{\text{def}}{=} \sim \langle (p \& \sim q) \equiv \square (p \supset q) \rangle;$$

$$\langle p \equiv \sim (p \tau \sim p) \rangle.$$

Če izhajamo iz spoznanja, da so modalnosti intenzionalni funktoirji (gl. I. razdelek), in če se lastnost intenzionalnosti v definiciji striktno implikacije prenaša iz definienduma na definiens (in obratno), lahko sklepamo, da je tudi **striktna implikacija intenzionalna funkcija**. To seveda ni nič novega in presenetljivega, med drugim pa je ne-ekstenzionalnost SI razvidna tudi iz tabele, ki jo navaja Lewis za primerjavo MI in SI:¹⁵

¹³ Lewis & Langford, *Symbolic Logic*, Sd. Ed., New York 1959, str. 145.

¹⁴ Lewis & Langford, op. cit., str. 228.

¹⁵ Lewis & Langford, op. cit., str. 230.

p	q	$p \supset q$	$p \neg q$
1	1	1	nedoločeno
1	0	0	0
0	1	1	nedoločeno
0	0	1	nedoločeno

Striktna implikacija torej ni enoznačno opredeljena z resničnostnimi vrednostmi svojih argumentov in je zato (upoštevajoč razmejitev med ekstenzionalnimi funkcijami, gl. I. razdelek) — intenzionalna.

Vendar pa se niso vsi logiki, ki so se ukvarjali z modalno logiko, strinjali, da so modalnosti *per definitionem* intenzionalne. Alfred Tarski¹⁶ je že leta 1921 definirjal možnost s pomočjo klasične, tj. ekstenzionalne oziroma materialne implikacije, njegovo definicijo pa je Jan Łukasiewicz povzel v svoj 3-valentni modalni sistem.¹⁷ Tarskijeva definicija možnosti je naslednja:

$$\text{(def. M)} \quad \diamond p \stackrel{\text{def}}{=} \sim p \supset p.$$

To malce nenavadno definicijo možnosti Lewis, ko piše o Tarskem, za razliko od svoje »absolutne možnosti« (sámo-konsistentnosti) imenuje »relativna možnost« in ugotavlja, da izvira iz verjetnostnega računa. Da je Tarskijeva možnost verjetnostna funkcija, nam postane jasno, če pomislimo, kakšne so resničnostne vrednosti negacije in implikacije v večvalentnih sistemih z ozirom na resničnostne vrednosti izhodiščnega stavka p:¹⁸

$$(1) \quad \sim p = (1 - p)$$

$$(2a) \quad (p \supset q) = 1 \dots \dots \dots \text{če je } p \leq q$$

$$(2b) \quad (p \supset q) = 1 - p + q \dots \dots \dots \text{če je } p > q$$

Po Tarskijevi definiciji je možnost stavka opredeljena z odnosom med stavkom in njegovo negacijo. Pri tem ločimo tri primere:

A) Resničnostna vrednost stavka je večja ali enaka resničnosti vrednosti njegove negacije:

Če je $\sim p \leq p$, potem je $\diamond p = 1$.

Dokaz: V (2a) substituiram p/ $\sim p$ in q/p in dobimo:

$$(\sim p \supset p) \stackrel{\text{def}}{=} \diamond p = 1. \quad \text{Q. E. D.}$$

B) Resničnostna vrednost stavka je manjša od resničnostne vrednosti njegove negacije, pa vendar večja od nič:

¹⁶ Tarskijevo definicijo možnosti navajam po Łukasiewiczu v razpravi *Philosophische Bemerkungen zu mehrwertigen Systemen des Aussagenkalküls*, Warszawa 1930, cit. po Selected Works (1970), str. 167.

¹⁷ Tudi v Łukasiewiczovem poznejšem 4-valentnem modalnem sistemu (*A System of Modal Logic*, 1953) je možnost definirana ekstenzionalno s pomočjo »multipliciranja matrič«.

¹⁸ Zaradi enostavnosti in večje preglednosti zapisa bomo izpuščali oglate oklepaje, ki v literaturi običajno pomenijo oznako za resničnostne vrednosti formule oz. stavka v oklepaju, n. pr.: [p] so resničnostne vrednosti stavka p.

Če je $\sim p > p > 0$, potem je $0 < \diamond p < 1$.

Dokaz: V (2b) substituiramo $p/\sim p$ in q/p in dobimo:

$$(\sim p \supset p) \stackrel{\text{def}}{=} \diamond p = 1 - \sim p + p$$

upoštevajoč (1) pa sledi:

$$(i) \diamond p = 1 - (1 - p) + p = 2p;$$

nadalje se dokaz razcepi na dve veji:

$$\alpha) \text{ za } \sim p > p$$

zaradi (1) velja:

$$(ii) \sim p + p = 1$$

iz (α) in (ii) dobimo:

$$p < 1/2$$

$$2p < 1$$

$$\beta) \text{ za } p > 0$$

velja:

$$2p > 0$$

če veji (α) in (β) spet združimo in upoštevamo (i), namreč da je $\diamond p = 2p$, dobimo:

$$0 < \diamond p < 1. \quad \text{Q. E. D.}$$

C) Resničnostna vrednost stavka je enaka nič:

Če je $p = 0$, potem je $\diamond p = 0$.

Dokaz: V definicijo možnosti (def. M) vstavimo $p = 0$ in dobimo:

$$\diamond p = (1 \supset \bar{0}) = 0. \quad \text{Q. E. D.}$$

Po Tarskijevi definiciji možnosti je torej **stavek možen ($\diamond p = 1$) takrat, če je njegova resničnostna vrednost večja ali enaka resničnosti vrednosti njegove negacije**. Če pa je vrednost stavka manjša od vrednosti njegove negacije in obenem večja od nič, je stavek kvečjemu »možno možen« ($0 < \diamond p < 1$); če pa je vrednost stavka enaka nič, stavek seveda ni možen ($\diamond p = 0$).

V zvezi s Tarskijevo definicijo »relativne možnosti« je nadalje zanimivo to, da lahko analogno definiramo tudi »**relativno nujnost**«, saj v vseh modalnih sistemih velja klasičen aristotelovski odnos med možnostjo in nujnostjo:

$$\square p \stackrel{\text{def}}{=} \sim \diamond \sim p$$

Nenavadno in hkrati simptomatično se mi zdi, da niti pri Tarskem niti pri Łukasiewiczu ne zasledimo, da bi na analogen način kot možnost definirala tudi nujnost, namreč *n e p o s r e d n o* z materialno implikacijo, ne pa posredno, prek možnosti. Neposredna vpeljava »relativne nujnosti« bi bila namreč naslednja:

V Tarskijevi (def. M):

$\diamond p \stackrel{\text{def}}{=} \sim p \supset p$ substituiramo $p/\sim p$:
 $\diamond \sim p \equiv \sim \sim p \supset \sim p$ po zakonu izločitve dvojne negacije, ki v ekstenzionalnih sistemih velja:

$\diamond \sim p \equiv p \supset \sim p$ če zanikamo obe strani ekvivalence, se logična vrednost ohranja:

$\sim \diamond \sim p \equiv \sim (p \supset \sim p)$ zdaj pa ekvivalenco beremo kot definicijo nujnosti:

(def.N) $\square p \stackrel{\text{def}}{=} \sim (p \supset \sim p)$.

Po zgornji definiciji je **nujen stavek tisti, za katerega ni resnično, da (materialno) implicira svojo negacijo**. Ta definicija je dokaj nenavadna zato, ker na drugi strani Lewis strukturno analogno, vendar s striktno implikacijo definira — ne nujnost, ampak — možnost (glej zgoraj):

$$\diamond p \equiv \sim (p \supset \sim p).$$

Tarskijeva oziroma »tarskijanska« definicija nujnosti je torej prav zares »relativna«, saj ima s striktnega zornega kota takšna nujnost zgolj status možnosti.

Kakor v primeru Tarskijeve ekstenzionalne možnosti, je tudi »relativna nujnost« opredeljena z odnosom med stavkom in njegovo negacijo. Tudi tukaj ločimo tri primere:

A) Resnična vrednost stavka je manjša (ali enaka) od resničnostne vrednosti njegove negacije:

Če je $p \leq \sim p$, potem je $\square p = 0$.

Dokaz: V (2a) substituiramo $q/\sim p$ in obe strani zanikamo:

$$\sim (p \supset \sim p) \stackrel{\text{def}}{=} \square p = 0. \quad \text{Q. E. D.}$$

B) Resničnostna vrednost stavka je večja od resničnostne vrednosti njegove negacije, pa vendar manjša od ena:

Če je $1 > p > \sim p$, potem je $0 < \square p < 1$.

Dokaz: V (2b) substituiramo $q/\sim p$ in dobimo:

$$(p \supset \sim p) = 1 - p + \sim p,$$

upoštevajoč (1) pa sledi:

(iii) $(p \supset \sim p) = 1 - p + (1 - p) = 2 - 2p$;
 nadalje se dokaz razcepi na dve veji:

α) iz (iii) in (def. N)

dobimo:

$$\sim (p \supset \sim p) = \sim (2 - 2p)$$

$$\square p = (1 - (2 - 2p))$$

$$(iv) \quad \square p = (2p - 1);$$

iz pogoja $p > \sim p$

in iz (ii) sledi:

$$(2p - 1) < 1,$$

z ozirom na (iv):

$$\square p < 1$$

če veji (α) in (β) spet združimo, dobimo:

$$1 > \square p > 0. \quad \text{Q. E. D.}$$

β) iz pogoja $p > \sim p$

in iz (ii) sledi:

$$p > 1/2$$

torej:

$$2p > 1$$

$$(2p - 1) > 0$$

z ozirom na (iv):

$$\square p > 0$$

C) Resničnostna vrednost stavka je enaka ena:

Če je $p = 1$, potem je $\square p = 1$.

Dokaz: V definicijo nujnosti (def. N) vstavimo $p = 1$ in dobimo:

$$\square p = \sim (1 \supset 0) = \sim 0 = 1. \quad \text{Q. E. D.}$$

Definicija »relativne nujnosti« s pomočjo materialne implikacije določa, da je stavek nujen ($\square p = 1$) takrat, če je resničen ($p = 1$); če je resničnostna vrednost stavka večja od resničnostne vrednosti njegove negacije in hkrati manjša od ena, je stavek — analogno z modalnostjo možnosti — »možno nujen« ($1 > \square p > 0$); če pa je resničnostna vrednost negacije večja (ali enaka) resničnostni vrednosti stavka, potem stavek ni nujen ($\square p = 0$).

Pri tej sistematični izpeljavi resničnostnih vrednosti v večvalentni logiki za »relativno« (ekstenzionalno) možnost in nujnost pa imamo upravičeno »slab občutek«, čeprav je formalno korektna. Pri njej se namreč med drugim pokažejo tudi **pomanjkljivosti ekstenzionalne logike pri obravnavi modalnosti**. Vprašanje je, ali gre pri obravnavanih »relativnih« modalnostih sploh za pojma nujnosti in možnosti, torej za tisti dve temeljni aletični modalnosti, ki ju poznamo iz aristotelovske tradicije pa tudi kakor ju razumemo v intuitivnem pomenu. Seveda, če razumemo možnost kot verjetnost (tj. kot statistično možnost), potem lahko sprejmemo njeno ekstenzionalno zastavitev, vendar nas takšno razumevanje modalnosti odvrča od njenega izvirnega filozofsko-logičnega pomena, načrtanega že v Aristotelovih delih in pozneje razvitega skozi srednjeveško modalno logiko in Leibnizove možne svetove vse do sodobne. Treba pa je po drugi strani priznati, da se ekstenzionalne (večvalentne) rešitve odlikujejo z določeno eleganco, ki je intenzionalne nimajo.

Zgoraj razviti izpeljavi resničnostnih vrednosti »relativne« možnosti in nujnosti v večvalentnih logikah (izhajajoč iz Tarskijeve definicije možnosti) se nam zdita zanimivi tudi zato, ker pokažeta — analogno z Lewisovimi paradoksi materialne implikacije — na **paradokse ekstenzionalnih (»materialnih«) modalnosti**: iz teh paradoksov (n. pr. »možne nujnosti«) lahko izstopimo le tako, da razumemo modalnosti kot intenzije (v neskončno valentni logiki) in jih definiramo z intenzionalnimi implikacijami. Pri tem pa se mo-

ramo zavedati, da intenzionalna zastavitelj modalnosti ne izključuje možnosti nastanka novih paradoksov in zagat (n. pr. v zvezi z vprašanji redukcije dvojnih in večkratnih modalnosti) — prav tako kot nastajajo novi paradoksi tudi v zvezi s striktno implikacijo (o tem več v III. razdelku).

Če se zdaj vrnemo k intenzionalnim modalnim sistemom, lahko ugotovimo, da sta v Lewisovem sistemu S_5 , ki je med t. i. »kanoničnimi modalnimi sistemi« najmanj strikten¹⁹, **možnost in nujnost definirani tako, da sta precej blizu ekstenzionalni zastavitvi**. Henle²⁰ je dokazal, da je » S_5 ekvivalenten Boole-Schröderjevi algebri (sicer ne dvovalentni algebri), če so elementi algebre stavki in če je modalnost možnosti $\langle \rangle$ vpeljana z naslednjima praviloma:

$$\begin{array}{lll} \langle p = 1 & \text{če in samo če} & p \neq 0. \\ \langle p = 0 & \text{če in samo če} & p = 0. \end{array}$$

Na kratko povedano, ta sistem je s svojim močnim principom redukcije izvedba tistega, na kar je mislil Boole, ko je v svoji *Matematični analizi logike* predlagal, da lahko znak 1 razumemo tako, da predstavlja vsoto vseh možnosti, ki jo je imenoval Univerzum Propozicije.²¹ Približanje opredelitve možnosti v Lewisovem sistemu S_5 ekstenzionalni možnosti (tj. Tarskijevi »relativni« možnosti) se sklada tudi z dokazom S. G. Scroggs-a (1951), da ima sistem S_5 samo takšne prave razširitve, ki so ekstenzionalne — ki torej vračajo v sistem materialno implikacijo in imajo končno karakteristično matrico.²² Sam sistem S_5 pa kljub svoji bližini ekstenzionalnim večvalentnim sistemom (npr. Łukasiewiczovemu 4-valentnemu modalnemu sistemu) ni ekstenzionalen, saj nima končne in obenem karakteristične (adekvatne) matrice. Zaradi bližine ekstenzionalni logiki pa je striktna implikacija v S_5 precej manj striktna kot na primer v S_2 , zato je Lewis sistem S_5 zavračal v vlogi sistema, ki naj bi odgovarjal intuitivnemu pomenu implicirati kot »slediti iz ...«, izpeljevati ipd.

III.

Lewisova striktna implikacija pa ni edina intenzionalna implikacija, temveč so pozneje, v minulih petdesetih letih, različni avtorji formulirali **več variant intenzionalnih implikacij**. Za formulacijo teh variant se je namreč izkazal produktiven problem t. i. »paradoksov striktno implikacije«: v opredeljevanju za ali proti tezam, ki jih izražata dva domnevna paradoksa SI, so Lewisovi nasledniki formulirali nove intenzionalne sisteme.

Glavna **paradoksa striktno implikacije** (ki sta teorema v Lewisovem sistemu S_2 in v vseh močnejših sistemih striktno implikacije, tudi v zgoraj omenjenem sistemu S_5) sta naslednja:

¹⁹ Po drugi strani pa je Lewisov sistem S_5 s svojimi samo štirimi elementarnimi modalnostmi (ki jih lahko povežemo v modalni kvadrat) formalno najbolj eleganten; to svojo eleganco sistem S_5 dosega s tem, da v njem veljata tako šibki kot močni princip redukcije dvojnih in večkratnih modalnosti.

²⁰ Glej Lewis & Langford, op. cit., str. 501.

²¹ Kneale, op. cit., str. 552.

²² J. A. Slinin, *Die Modalitätentheorie in der modernen Logik* (1966), v zborniku *Quantoren, Modalitäten, Paradoxien* (Horst Wessel; Berlin DDR, 1972), str. 380.

- (a) $\Box p \rightarrow (q \rightarrow p)$
 (b) $\Box \sim p \rightarrow (p \rightarrow q)$

kar pomeni:

- (a) Nujen stavek je striktno impliciran iz poljubnega stavka.
 (b) Nemožen stavek striktno implicira katerikoli stavek.

Lewis v teh dveh tezah vidi »paradoksalnost« izključno po analogiji s paradoksi materialne implikacije, sicer pa trdi, da sta (a) in (b) logično veljavni tezi — tj. teorema, ki izražata intuitivno razumljivi zakonitosti striktnega impliciranja (»sledenja iz...«, izpeljevanja). Temu Lewisovemu prepričanju se pridružujejo tudi William Kneale (1946), Karl Popper, Jonathan Bennett (1945), med mlajšimi avtorji pa tudi avtorja sistematičnega pregleda modalne logike Hughes & Cresswell (1968).

Lewis dokazuje logično veljavnost domnevnih paradoksov striktno implikacije na varianti teze (b) — na znanem in splošno sprejetem logičnem zakonu, da iz dveh protislovnih si stavkov (ki v obliki konjunkcije tvorita nemogoč stavek) sledi poljubni konsekvens:

$$(b') \quad (p \ \& \ \sim p) \rightarrow q.$$

Lewis skuša pokazati (kar mu po našem mnenju tudi uspe), da je dokaz teze (b') neodvisen od modalnih sistemov striktno implikacije in temelji zgolj na vsesplošno sprejetih logičnih pravilih:²³

(1)	$p \ \& \ \sim p$	(nemožna premisa)
(2)	p	iz (1), pravilo opustitve konjunkcije
(3)	$p \vee q$	iz (2), pravilo uvedbe disjunkcije
(4)	$\sim p$	iz (1), pravilo opustitve konjunkcije
(5)	q	iz (3) in (4), disjunktivni silogizem
(b')	$(p \ \& \ \sim p) \rightarrow q$	od (1) do (5), tranzitivnost izpeljave.

Zc omenjena avtorja Hughes & Cresswell takole komentirata Lewisovo sprejemanje »paradoksov striktno implikacije« in zgoraj dokazane teze (b'): »Dejansko se nagibava k temu, da greva še dlje: t. i. ‚paradoksi‘ se nama ne zdijo samo nadležne (četudi neškodljive) ekscentričnosti, ki jih moramo sprejeti, ker pač hočemo obdržati pravila disjunktivnega silogizma, tranzitivnosti izpeljevanja in ostala, temveč se nam kažejo kot principi, ki imajo svoj lasten prav: logika izpeljevanja (*entailment*) mora vsebovati tak princip, ki odraža našo pripravljenost, da tistemu, ki trdi nekaj protislovnega, rečemo: ‚Če pa sprejmemo t o, potem lahko dokažemo karkoli.‘ — In ravno princip, da iz $(p \ \& \ \sim p)$ sledi q izraža to na način, kakršen lahko od formalnega sistema pričakujemo.«²⁴

Drugi avtorji, ki so se jim zdeli paradoksi striktno implikacije pravi paradoksi, torej prav tako nesprejemljivi kot Lewisu paradoksi materialne im-

²³ Glej: Lewis & Langford, op. cit., str. 250—251.

²⁴ Hughes & Cresswell, *An Introduction to Modal Logic*, Methuen London 1968, Sd. Ed. 1972, str. 338—339.

plikacije, pa so menili drugače. Nelson (1933) in Duncan-Jones (1935) sta na primer že v pionirskih časih razvoja sodobne modalne logike menila, da Lewisova SI ne predstavlja adekvatno intuitivne ideje izpeljevanja (*entailment*). Striktna implikacija, definirana kot $\sim \diamond (p \ \& \ \sim q)$ naj bi bila sicer nujen, ne pa že tudi zadosten pogoj za logično izpeljavo. Dodaten pogoj — do zadostnosti — naj bi bila »zveza pomenov« med p in q. »Vendar pa je dvomljivo, ali je ideja pomenske povezave oz. — širše vzeto — ideja **relevance** enega stavka v odnosu do drugega sploh dostopna formalni obravnavi.«²⁵

Kakorkoli že, nekateri avtorji so na osnovi »zveze pomenov« oziroma relevance zgradili nove, variantne intenzionalne sisteme z različnimi intenzionalnimi implikacijami. Nelson je na primer razširil striktnost z implikacije tudi na konjunkcijo in disjunkcijo (in tako dobil intenzionalno konjunkcijo), Ackermann (1956) je uvedel relacijo, ki jo je imenoval »močna implikacija« (*streng Implication*), njegovo zamisel pa sta povzela v novejšem času najpomembnejša zastopnika logike relevance **A. R. Anderson & N. D. Belnap**, ki sta v svojem epohalnem delu *Entailment* (Princeton, 1975) razvila **Sistem E**, ki je znann tudi z imenom **sistem relevantne implikacije**. V tem sistemu formula $(p \ \& \ \sim p) \Rightarrow q$ ni teorem, in sicer zato ne, ker — če rečemo poenostavljeno — antecedens in konsekvens v tej implikacijski formuli nista v nobenem »vsebinsko« relevantnem odnosu. Podobno v Sistemu E velja tudi za druge paradokse striktno implikacije.

Logika relevance oz. relevantne implikacije je ena izmed pomembnejših aktualnih in razvijajočih se področij v sodobnih logičnih raziskavah, po drugi strani pa so najtehtnejši ugovori proti ideji relevance (»vsebinske« ali »pomenske« zveze v logičnih relacijah) stari že nekaj desetletij. Tako je npr. **Arthur N. Prior**²⁶ v reviji *Mind* (1948) zapisal, da če že govorimo o pomenski zvezi, le-ta obstaja med katerima koli dvema stavkoma (in se s tem relativizira). Prior to dokazuje v svoji formalistični maniri, z bleščéčo se ostrino Ockhamove britve, kljub tej nominalistični zastavitvi pa v ozadju njegovega izvajanja zasledimo celó Spinozovo metafizično tezo *Omnis determinatio est negatio*, za katero lahko — mimogrede — povemo naše mnenje, da je s stališča logike tako rekoč nepreklicna. Prior argumentira takole:

»... vsak stavek trdi (vsaj implicitno) nekaj o vseh stvareh nasploh. Stavek 'Trava je zelena' pravi, na primer med drugim tudi to, da ni resnično, da je *trava ne-zelena in rože rdeče*, in tako dalje. To izhaja preprosto iz dejstva, da vsak stavek konstituira zanikanje nekega drugega stavka in s tem tudi zanikanje vseh konjunkcij, katerih so ti stavki členi. Tako torej obstaja zveza pomenov med katerima koli dvema stavkoma; tudi nujen ali nemogoč stavek ima z vsakim drugim stavkom pomensko zvezo, tako da bo potrdil eno ali drugo paradoksalno sklepanje, ki ju je odkril Lewis.«²⁷

Vidimo torej, da se Prior pridružuje Lewisu v prepričanju, da v t. i. paradokskih striktno implikacije sploh ni ničesar paradoksalnega in da za potrditev

²⁵ Susan Haack, *Philosophy of Logics*, Cambridge Univ. Press 1978, str. 198.

²⁶ A. N. Prior, *Facts, Propositions and Entailment*, revija *Mind* 1948, str. 67—68.

²⁷ Cit. po Jonathanu Bennettu, *Meaning and Implication*, revija *Mind*, 1954, 63, str. 462.

njune logične veljavnosti ni potrebna nobena specifična pomenska zveza — saj je »pomenska zveza« zagotovljena na univerzalni ravni.

Presenetljivo in dejansko paradoksalno pa ostaja dejstvo, da je Lewis zasnoval svojo modalno logiko striktne implikacije kot »vrnitev k vsebini«, namreč kot reakcijo na formalnost Russellove materialne implikacije, kot vzpostavitev »pomenske zveze« ne zgolj na univerzalni ravni, temveč tudi na specifični. Prior se v svoji podpori Lewisa vrača k izhodiščem sodobne formalne logike, k Russellu in Fregeju. S tem je krog sklenjen. Hkrati pa ostaja vprašanje implikacije kot intenzionalne (ali ekstenzionalne?) relacije odprto.

LITERATURA:

- Anderson A. R. & Belnap N. D.: Entailment, Princeton 1975.
Bennett Jonathan: Meaning and Implication, revija *Mind* 1954, št. 63.
Boh Ivan: Srednjeveški poskusi v epistemski logiki, revija *Anthropos*, 1983/84, št. V-VI in I-II.
Haack Susan: *Philosophy of Logics*, Cambridge Univ. Press, 1978.
Hofstadter D. R.: Gödel, Escher, Bach; Basic Books London 1979.
Hughes G. E. & Cresswell M. J.: *An Introduction to Modal Logic*, Methuen London 1968, Sd. Ed. 1972.
Jerman Frane: *Med logiko in filozofijo*, Ljubljana 1971.
Kneale Martha & William: *The Development of Logic*, Oxford U. P. 1962.
Lewis & Langford: *Symbolic Logic* (1932), Sd. Ed. New York 1959.
Lukasiewicz Jan: *A System of Modal Logic* (1953), *Selected Works*, London-Warszawa 1970.
Lukasiewicz Jan: *Philosophische Bemerkungen zu mehrwertigen Systemen des Aussagenkalküls* (1970), v angl. *Selected Works* 1970.
Prior A. N.: *Formal Logic*, Oxford U. P. 1955.
Prior A. N.: *Facts, Propositions and Entailment*, revija *Mind*, 1948.
Slinin J. A.: *Die Modalitätentheorie in der modernen Logik* (1966), v zborniku Horsta Wessella »Quantoren, Modalitäten, Paradoxien«, Berlin DDR, 1972.
Tarski Alfred: *Logic, Semantic, Metamathematics*, Oxford U. P. 1956.
Ule Andrej: *Paradoksi modalnosti*, revija *Dometi*, 1983 št. 5/6.
Uršič Marko: *Poskus vrnitev k vsebini (Alternativna logika C. I. Lewisa)*, revija *Problemi*, 1982 št. 4-6.
Wright G. H.: *Logical Studies*, Routledge & Kegan Paul, London 1957.

Fizikalizem je proces, pri katerem se abstraktni koncepti ali teorije preoblikujejo v konkretna dejstva ali opazljive pojave. V znanosti to pomeni, da se teorija preverja s poskusom ali opazovanjem. Če teorija uspešno napoveduje rezultate, ki se ujemajo s stvarno stvarnostjo, je teorija fizikalizirana. Če pa ne, je teorija zavrnjena ali popravljena. Fizikalizem je ključna metoda v naravni znanosti, ki omogoča preverjanje in razumevanje naravnih zakonov. V družbenih znanostih se fizikalizem uporablja za preverjanje teorij, ki opisujejo človeško vedenje ali družbeno strukturo. Na primer, teorija racionalne izbire se preverja s statističnimi podatki o izbiri ljudi. Fizikalizem je tudi pomemben del filozofije znanosti, ki razpravlja o razmerju med teorijo in stvarnostjo. Ključna vprašanja so: kaj pomeni, da je teorija fizikalizirana? Ali fizikalizem omogoča objektivno razumevanje sveta? In kako se fizikalizem razlikuje od drugih metod, kot so hermenevtika ali interpretacija? Fizikalizem je tudi predmet kritike, saj nekateri menijo, da je preozko omejen in da ne upošteva celotne kompleksnosti človeškega sveta. Kljub temu pa fizikalizem ostaja ena od temeljnih metod v znanosti in filozofiji.

Nekaj tez ob fizikalizmu

MATJAŽ POTRČ

Proti koncu tretjega dela svoje knjige navaja Sesardić (1984) kot argument za svojo tezo o izvedljivosti fizikalistične redukcije Kleinov Erlangenski program, po katerem so različne geometrije zvrščene po ravni svoje abstraktnosti, nato pa ga primerja s podobno lestvico znanosti. Na eni strani imamo niz od metrične geometrije preko afine in projektivne geometrije k topologiji, na drugi strani pa imamo niz od fizike preko kemije in biologije k psihologiji. Teza v prid fizikalistični redukciji se nato glasi, da je docela upravičeno predpostaviti kako bo mogoče pojasniti psihološke danosti s pomočjo fizike, saj gre tod za podoben niz od najenostavnejših do bolj zapletenih sestavin, kot je primer z razmerjem med topologijo in metrično geometrijo.

Glede take vzporednice bi želel pripomniti, da je pri njej spregledano naslednje dejstvo: *s m e r p o j a s n i t v e* pri obeh nizih je različna. Zgodovinsko dejstvo je namreč, da je bila topologija izdelana zato, da bi pojasnila nekatere vrzeli, ki so se izkazale na področju metrične geometrije. Nasprotno pa ne moremo trditi, da bi bila psihologija zgrajena zato, da bi se pojasnile nekatere vrzeli v fiziki. Ravno obratno, teza fizikalizma trdi, da naj bi enostavnejša, bolj ekonomična znanost, fizika, pojasnila nekatere vrzeli v psihologiji, ki je tudi zgodovinsko gledano predstavljala predhodni način pojasnitve dejstev (v antiki, v racionalizmu pa vse do danes naj bi bila ravno psihologija tista, ki še hrani vrzeli, katere bo mogoče z razvojem znanosti fizikalno pojasniti).

Zdi se mi, da ta razlika v smeri pojasnitve med obema nizoma kaže na bistveno različnost med zakonitostima obeh nizov, ki jo lahko podgradim še z navedkom, da je v antiki obstajala zgolj metrična geometrija, da pa sta obstajali, v najpomembnejših primerih, vzporedni pojasnitvi na tistem področju, ki ga danes pripisujemo fiziki na eni strani ter psihologiji na drugi strani. To bi morda lahko že samo po sebi predstavljalo nekakšno grobo tezo v prid dualizmu, vendar pa se pri tem ne bi želel zaustavljati.

Zato bi rad malce obrnil svojo doslejšnjo smer trditev, in bi dejal, da morda zopet ni docela neprimerno predpostaviti vzporednico med obema nizoma. Kot pa ni težko videti, bo od tod zopet sledil sklep, ki bo v nasprotju s temeljno fizikalistično tezo. Če namreč topologija pojasnjuje nekatere

vrzeli metrične geometrije — tako bi dejal — čemu ne bi razmislili o tem, da končno tudi psihologija lahko pojasni nekatere vrzeli fizike?

Seveda smo na ta način pristali na nezvedljivosti psiholoških danosti. Od tod pa bo naš dvom zadeval same temeljne fizikalne pojasnitve kot enotne znanstvene pojasnitve. Res je sicer, da na primer fizika vse bolj uspeva zasedati tista področja, ki so še nedolgo tega veljala za nezvedljiva, za avtonomna področja, kakršna so zajeta v odkritje genetskega koda v biologiji itd. Vendar pa na drugi strani prav tako lahko trdimo, da se s p r e m i n j a, zgodovinsko gledano, tudi sama fizikalna teorija, kar je pač že znano dejstvo, ki so ga navedle teze o takozvanih spremembah paradigem v znanstveni pojasnitvi: fizika, kakršno poznamo danes, je prav gotovo različna od fizike pred desetletji, kaj šele pred nekaj stoletji. Poleg tega pa imamo tudi danes različne interpretacije fizike, različne šole, ki pristajajo na razne temeljne metodološke in ontološke predpostavke. Zdi se, da tod plediram za neko zvrst skrajnega relativizma, ki ni združljiv s prakso in spoznanji fizike kot znanosti, katera vendarle velja za najbolj eksaktno, najbolj enostavno znanost, in končno, obče sprejeto, za model znanosti.

V nasprotju s to nevarnostjo relativizma pa bi želel predlagati drugačno hipotezo, ki se končno opira na temeljno področje delovanja fizikalizma kot filozofskega nauka. Rad bi enostavno dejal, da je strožji, kar najbolj splošno veljaven model same fizikalne pojasnitve mogoče pojasniti — in to je moja hipoteza — z upoštevanjem nekaterih p s i h o l o š k i h, ali če vam je ljubše, na fiziko nezvedljivih dejstev pri sami fizikalistični razlagi. Z drugo besedo, zdi se mi, da bi dosti bolj objektivni opis univerzuma, kot je fizikalistični opis, dobili tako, da bi pri njegovi pojasnitvi poleg fizikalne realnosti upoštevali še na fizikalno nezvedljivo, psihično realnost. Tako bi obenem upoštevali dejstvo, da razprava, s katero se ukvarja fizikalizem, ves čas dejansko predpostavlja nekakšno vzporednost fizikalnega in psihičnega, saj je psihično (oziroma na fizikalni opis nezvedljivo) ravno tisto, s čimer se mora fizikalizem ukvarjati, da bi ohranil svoje predpostavke.

Moj predlog je seveda skrajni, a čemu ga ne bi navedel, saj je skrajna tudi teza fizikalizma. No, naj ga navedem v splošni obliki: »Poenotenje znanosti je mogoče na tak način, da se fizikalnemu opisu pridruži opis, ki načeloma ni zvedljiv na fizikalnega.«

Kako pa bi bilo ta projekt mogoče malo bolj operacionalizirati? Tod se lahko poslužim spoznanj sodobne fizike, ki praviloma z delci, s katerimi operira, ne ravna kot z empirično ali neposredno preverljivimi (kaj šele perceptivnimi) bitnostmi, entitetami, ampak gre vselej, pri eksperimentih na primer, za dvojno vzporedno predpostavko: eksperimentator predpostavi, da gre za neke delce, sile ipd., torej za neka elementarna stanja materije, procese ipd., ki tvorijo cement univerzuma, ali, praviloma, nekega specifičnega odseka univerzuma, in da gre za delce, ki jih on predpostavi, ki so resnični v n j e g o v i teoriji. Torej ne gre za monistični opis, niti za vsebinsko nevtralni pristop, ampak za h k r a t n o predpostavko fizikalne preverljivosti ter potrditev eksperimentatorjeve, n j e g o v e hipoteze. Spoznanje v fiziki torej ne napreduje tako, da bi se enostavno širilo področje fizikalne

pojasnitve, ampak je v področje fizikalne objektivne pojasnitve vedno že vgrajena hipoteza, predpostavka tistega, ki pojasnjuje. Zato lahko trdim, da je v tem smislu pojasnitev vselej pojasnitev za nekoga. Šele v drugem času pa se skuša reducirati prisotnost subjektivnih hipotez.

Od tod pa bi bil mogoč predlog, da bo najobjektivnejši opis univerzuma tisti opis, ki bo obenem fizikalno preverjen in ki bo hkrati upošteval parametre predpostavk tistega, ki opazuje, eksperimentira ali opisuje.

Kako pa je zopet mogoče to trditev malo bolj operacionalizirati? Mislim, da tako, da uvedemo v opis univerzuma kot o p i s parametre i n d e k s i k a l n o s t i.

To je pravzaprav že stara teza, ki je seveda vezana na možnosti neposrednega spoznanja, katera potemtakem predpostavlja spoznanje, in ki jo je mogoče razširiti tudi na tisto, kar ni neposredno spoznavno. Gre za tezo, kako tisto, kar lahko spoznamo (za to pa gre tudi fizikalizmu) vključuje elemente variabilnosti pomena, subjektivne prisotnosti. Subjekt, ki eksperimentira ali opazuje, je tisti, ki vmešča parametre eksperimenta ali opazovanja. Takšna teza ne bi bila združljiva s predpostavkami tridesetih let, da je mogoče navesti enoten opis univerzuma z navedbo prostorsko-časovnih koordinat stavkov o določenih stanjih, procesih itd., opis ki pravzaprav ni dualističen.

Teza o hkratnem nastopu fizikalnih in psiholoških opisov lahko sedaj nastopi kot teza pridružitve indeksikalnega elementa vsakemu fizikalnemu opisu. Pravzaprav se na ta način odpira področje argumentacije za vsako izmed področij, na katerem dokazuje fizikalizem svoje uspehe ali svoje predvidene uspehe, tako da na njem dokažemo nujno prisotnost indeksikalnih elementov opisa, bodisi v fiziki, kemiji, biologiji in psihologiji. Izhodišče takega projekta pa bi bilo spoznanje, da je točka gotovosti tudi točka subjektivne gotovosti, seveda potrjena s konsenzom in konvencionalnostjo na eni strani ter s tem kar potrdi preučevano področje, oziroma univerz, zgradba materije na drugi strani.

* * *

Moja prva predpostavka je, da je fizikalizem zvrst redukcionalizma. Tega ni težko razumeti, saj je njegova osrednja trditev možnost zvedbe vseh izjav posamičnih znanosti na izjave, ki imajo naravo fizikalnih dejstev, torej, ki jih lahko pojasnimo v sistemu znanosti fizike. V kolikor fiziki še ni uspelo pojasniti celega področja dejanskosti, je to posledica dejstva, da fizika še ni docela izdelala svojega aparata za vsa možna področja; fizikalizem kot filozofska teza je potreben zato, da vnaprej predvidi posledice možne pojasnitve vseh področij realnosti s pomočjo fizikalnega pojmovnega aparata. Eno izmed glavnih področij, na katerem fizikalizem kot filozofska teza operira, je področje duševnega, mentalnega, kajti sam obstoj duševnega je izziv možnosti celotne pojasnitve, oziroma pojasnitve vsega v terminih fizike. Ko bo fizika pojasnila tudi duševne in druge bitnosti, fizikalizem kot filozofska teza izgubi svojo relevantnost.

Moja teza je, da za fizikalizem ni v toliki meri usodna možnost fizikalne pojasnitve duševnega in drugih podobnih področij bitnosti, ki fiziki danes zastavljajo težave, ampak da je tisto, kar je zanj odločilno, spregledanje enostavnega dejstva, da ima fizikalist kot filozof opraviti s filozofsko aktivnostjo, ki je aktivnost redukcionizma. Z drugo besedo, opravka imamo z aktivnostjo filozofa, ki bi jo moral slednji pojasniti, začrtati njene pojmovne okvire in njene možnosti. Tega pa fizikalist ne stori zavoljo svoje temeljne filozofske naravnosti, ki je naravnost redukcionizma. V izhodišču se opiram na ugotovitev v zvezi z redukcionizmom, oziroma z možnim stališčem do redukcionistove aktivnosti: Edino, česar redukcionist ne pojasni na redukcionističen način je redukcionistično stališče in redukcionistična aktivnost (Nozick, 1981).

Da bi pojasnil to tezo, bom vpeljal posebno področje bitnosti, ki so povezane s stališčem dejavnosti tistega, ki pojasnjuje, v našem primeru fizikalista kot filozofa. Te bitnosti so indeksikali, ki jih lahko predstavimo z izrazom, kakršen je »jaz«. Uporaba indeksikalov, pa tudi njihov pomen, sta odvisna od konteksta.

Če se ozremo na začetno dilemo, ki uvede stališče, kakršno je redukcionizem, vidimo, da imamo opravka z naslednjima dvema alternativama v najširšem smislu: bitnosti, na katere meri naša dejavnost, bomo bodisi reducirali, torej jih navedli v drugih terminih kot pa so termini, v katerih so uvedene, ali pa jih bomo navedli v njihovih lastnih terminih. Problem s fizikalizmom je torej redukcija — v našem primeru indeksikalov. Ker pa lahko fizikalist kot filozof poda v trenutku svoje lastne aktivnosti reduciranja to svojo aktivnost v indeksikalnih terminih, se postavlja vprašanje, ali lahko te bitnosti same reducira. Ne gre torej za strožjo tezo, da se ne bi mogel fizikalist izraziti tudi v terminih, ki ne vključujejo indeksikalov, torej da ne bi mogel ponuditi tudi opisnega ali kakšnega drugega pristopa, kateri jih ne vključuje — gre za tezo, da fizikalist ne more indeksikalov, kot pač ti že obstajajo, redukcionistično pojasniti. To pa ima seveda posledico, da pade fizikalistična teza, po kateri bi bilo mogoče pojasniti vsakršno bitnost v drugih terminih, torej v terminih fizike. (Morda drugi trivialni pol je fizikalistova pojasnitev fizikalnih terminov.) Nemožnost fizikalistične pojasnitve indeksikalov meri na nemožnost pojasnitve fizikalističnega stališča, od tod pa še fizikalistične aktivnosti v drugih terminih.

Poglejmo najprej prvo možno stališče: indeksikale je mogoče reducirati. Tu imamo tri načelne možnosti, oziroma tri možne izjave fizikalista o lastni dejavnosti v času, ko to dejavnost izvaja:

— jaz reduciram »jaz« na XYZ (pri čemer je XYZ okrajšava za v terminih fizike pojasnjeni indeksikal »jaz«); imamo situacijo $A \rightarrow B$, kjer je A bitnost, katero predpostavimo, in B bitnost, ki nanjo zvedemo predpostavljeno bitnost ter jo s tem pojasnimo;

— jaz iz XYZ sklepam na redukcijo »jaza«; ($B \rightarrow A$);

— jaz trdim, da je »jaz« enak XYZ; ($A = B$).

Tukaj je seveda treba povedati najprej, da imamo v vseh treh primerih opravka z izrecnim navedkom sicer v slovenščini eliptičnega izraza jaz na

prvem mestu, kar pomeni, da tega izraza običajno ne izpišemo, če ne želimo izrecno poudariti prisotnosti govorca; no, glede na to je mogoče odgovoriti, da sem tod pozoren na aspekt, v katerem govorec, v našem primeru fizikalist, ali še bolje rečeno redukcionist aktivno nekaj izjavlja o svoji dejavnosti. Gre torej za opis lastne dejavnosti, torej za odgovor na zastavljeno vprašanje po možnosti samo-pojasnitve redukcionistovega stališča ter aktivnosti.

Pa poglejmo, če ti trije odgovori lahko pojasnijo takšno stališče in dejavnost. Ob tem velja pozornost posvetiti tudi jezikovnim izrazom, ki jih uporabljata govorec, oziroma naravnostim, s pomočjo katerih je izraženo vsakokratno stališče, pri čemer lahko navedem, da pri skici argumenta, katero imam edino namen začrtati, morda najboljše storimo, če se oklepamo čimbolj enostavnih, običajnih opisov dejavnosti (tod uporabljam besede »reduciram«, »sklepam«, »trdim«).

Poglejmo prvo izjavo, $A \rightarrow B$. Tod imamo najustreznejši opis redukcionistove dejavnosti, s terminom »reduciram«. Vprašanje je, ali je redukcionist pojasnil svoje stališče ter aktivnost? Svojega stališča ni pojasnil, ampak ga je zgolj reduciral, kar sam trdi; ker pa mu ni uspelo pojasniti stališča, da je prav on sam tisti, za katerega gre, mu od tod tudi ni mogoče uspeli pojasniti svoje aktivnosti, namreč da je on tisti, ki reducira (s tem, da je ob tem trenutku izvajal aktivnost reduciranja, je še ni pojasnil).

Poglejmo drugi primer. Tod skuša redukcionist pojasniti svoje stališče in aktivnost tako, da predpostavlja že udejanjen opis »jaza« v terminih fizike ($B \rightarrow A$). Takšno stališče je dvomljivo že zato, ker bi najprej prišel pod vprašanje obstoj fizikalizma kot takega, saj je pogoj tega obstoja, da vse še ni pojasnjeno v terminih fizike. Pa poglejmo še, ali mu je uspelo pojasniti svoje stališče in aktivnost. Argument, da mu ni uspelo, je tod, da že izdelan fizikalni opis ni kompatibilen s temeljno tezo indeksikala »jaz«, da je vezan na situacijo govorca, saj fizikalni opis slednjo izključuje, opravka imamo namreč z objektivnim opisom. Od tod pa sledi tudi, da ni mogoče pojasniti aktivnosti na podlagi nečesa, kar nismo pojasnili.

Poglejmo tretji primer, $A = B$. Bolj ustrezno ga lahko zapišemo kot ekvivalenco, $A \iff B$. Že zaradi formalnih lastnosti ekvivalence, da jo lahko predstavimo tudi kot implikacijo v obeh smereh to pomeni, da smo dobili tudi združene težave obeh predhodnih pojasnitev. Poleg tega pa trditev, da je jaz strogo enak XYZ, torej svojemu fizikalnemu opisu, docela blokira možnost pojasnitve, ki predpostavlja različnost terminov. Z drugo besedo, ni pojasnjena specifičnost indeksikalovega položaja.

Videli smo, da redukcionist naleti na nepremostljive težave pri tem, ko skuša pojasniti svoje stališče ter svojo aktivnost. Z drugo besedo, lahko sklepamo, da njegovo stališče ni združljivo z njegovo aktivnostjo.

Pravkar navedeno trditev pa je mogoče razumeti tudi v metaforičnem smislu, ko imamo opravka z besedico »stališče«. Gre namreč za stališče, ki vključuje perspektivo na prvo osebo. To nam obenem pojasni, zakaj ni bilo samovoljno, da smo pri pojasnitvi uvedli ravno indeksikalni izraz, kakršen je »jaz«, saj želi redukcionist pojasniti najprej svoje stališče, potem pa svo-

jo aktivnost (tod zanemarjam vprašanje prednosti stališča pred aktivnostjo in obratno).

Z drugo besedo, ko skuša redukcionista pojasniti svoje stališče in aktivnost, je prisiljen uporabiti indeksikalne izraze.

Naslednja moja trditev je, da sem na ta način v grobih črtah pokazal (ne: dokazal), da indeksikalov ni mogoče reducirati.

Od tod pa se odpira tole vprašanje: Če indeksikalov ni mogoče reducirati, potem jih je mogoče navesti v lastnih terminih. To je natančno stališče, ki je metodološko postavljeno v nasprotju z redukcionizmom in potemtakem z možnostjo fizikalizma. Če predpostavim kot sprejeto dejstvo, da je indeksikal mogoče navesti v lastnih terminih, potem jih je tudi mogoče pojasniti s pomočjo teh terminov. To se ujema z njihovo potezo reflektivnosti: indeksikal meri vzratno na tistega, ki ga v govoru uporablja. Fizikalist, ki zvjaja vse izraze na druge termine je torej v nepremostljivo težavnem položaju, da bi operiral z indeksikali, s tem pa tudi, da bi pojasnil svoje stališče ter svojo aktivnost.

Na hitro je mogoče ugotoviti še, da imajo indeksikali zagotovljeno svojo referenco le v primeru, če jih ne reduciramo na kakšne druge termine.

Da indeksikali referirajo je (z izjemo Anscombe) splošno sprejeto dejstvo, s katerim je torej fizikalizem kot zvrst redukcionizma že načeloma v nasprotju. Netrivialno vprašanje je, od tod, ali je pri njihovem referiranju dovolj zgolj dejstvo, da referirajo (pri čemer uvedemo zgolj še nejezikovni kontekst), ali pa je poleg reference potrebno še kaj drugega, na primer kakšna oblika fregejevske misli. Prišli smo torej do pozitivnega stališča v zvezi z izdelavo problematike indeksikalov, ki ga sedaj lahko obrnemo kot nekakšen bumerang k našemu začetnemu vprašanju, ali lahko redukcionista pojasni svojo aktivnost in stališče. Kategorični odgovor se glasi, da redukcionizem/fizikalizem takih dejstev zaradi že navedenih razlogov ne more pojasniti.

Vendar pogledjmo po vrsti obe zgoraj navedeni stališči. Prvo meri na to, da je pri indeksikalih pomembna zgolj referenca, da se neposredno nanašajo na bitnost, na katero se nanašajo. Pri tem je kot rečeno v okrepitev reference mogoče upoštevati družbeni kontekst, v katerem so indeksikali uporabljeni, kar pomeni, da je referenca bistvena (jezikovna) sestavina pomena indeksikalov. Tukaj je argument proti fizikalizmu, da slednji še dodatno ne more upoštevati konteksta referenc indeksikalov, kar se seveda ujema z dejstvom, da ni konteksta kjer ni bitnosti, kajti kontekst je vselej kontekst določene bitnosti (v našem primeru indeksikala).

Drugo pozitivno stališče je, da je pri indeksikalih pomemben smisel, na primer način njihove predstavitve. Tak smisel seveda predpostavlja intenzionalnost, ki je zopet nezdružljiva s fizikalističnim opisom.

Tukajšnje skico bom sklenil z dvema vprašanjema: Kako je s Sesardićevim odnosom do indeksikalov? Katere so smeri razdelave čistega referencialnega pristopa do indeksikalov?

Prvi odgovor je, da Sesardić o indeksikalih posebej ne govori, govori pa nasprotno o subjektivnih duševnih stanjih, kar izhaja iz njegove kritike

dualizma, ki naj bi končala v reduciranju psihičnega na fizikalno. Indeksikali izpadejo iz takšne sheme redukcije, ker jih tudi ni na nobeni strani tega, s čimer redukcija rokuje. (Na eni strani je sicer govora o ostenzivnosti v naravoslovju, na drugi strani pa o nezvedljivih duševnih stanjih, v to shemo pa indeksikali ne sodijo, saj jo spodnesejo kot jezikovne bitnosti z reflektivno referenčno aplikacijo).

Sedaj pa strogo referencialno stališče indeksikalnosti. Zastavlja se vprašanje indeksikalne misli (McGinn, 1983), ki predstavlja neposredno ujemanje s perspektivo prve osebe. Tod je mogoče ugotoviti nesimetričnost med tako perspektivo in fizikalizmom, ki ne more s kopičenjem še tolikšne kvantitete informacij nikoli doseči kvalitete indeksikalne misli: nikakršno kopičenje informacije ne more (kot pravi Nagel) vpeljati izjave »Jaz sem M. P.«. Misli, kakršne so običajne v fizikalni znanosti, so večne, in na njihovi podlagi ne more priti do neposredne zavestne seznanjenosti z zunanjim svetom. To pa tudi pomeni, da bi bilo treba fizikalistični redukcionistični projekt povprašati v samih temeljih: Ali je mogoče npr. docela odpraviti intencionalnost iz opisa sveta? Neposredno perspektivo moramo ohraniti, če želimo referirati na stvari ter na svoje izkustvo tega referiranja. Morda tega ne želimo storiti, in raje predpostavimo stanje, ko to ne bo več potrebno (ko bo fizikalistična redukcija udejanjena). Edini problem, ki se pojavi s tem v zvezi, pa je sedaj, da je naša aktivnost v tem primeru smiselna le tako dolgo, dokler ta redukcija ni udejanjena. Če pristanemo na to, kot mislim jaz, neugodno posledico, si seveda lahko privoščimo, da ne pojasnimo niti svojega stališča in tudi ne svoje aktivnosti.

* * *

Še en problem, ki ga je potrebno razčistiti, ko se odločamo glede argumentov za fizikalizem ali proti njemu je, ali bomo oziroma ali ne bomo pristali na fizikalne lastnosti. Z drugo besedo, vprašanje je, ali obstajajo tudi nefizikalne lastnosti, ali lahko na primer reduciramo intencionalnost. Tod imamo več možnih stališč, med katerimi lahko le ekstremni instrumentalni redukcionist quinovskega tipa zagotavlja obliko popolnega redukcionizma. Prav tako pa lahko zagovarjamo stališče o nemožnosti redukcije intencionalnosti. In zoper lahko na podoben način zagovarjamo nezvedljivost sekundarnih kvalitete na primarne kvalitete oziroma nezvedljivost indeksikalov. Tod je temeljna teza, da so indeksikali takšna zvrst demonstrativov, ki ni enostavno zvedljiva na svojo referenčno vlogo.

Podoben argument pa je mogoče postaviti tudi na temelju jezikovne analize, in sicer za primere sodb, pomena ter bikondicionalov. Tako imamo

(1) Analitično sodbo »Nič ni rdeče in modro«.

(2) S substitucijo formul fizike za termina »rdeče« in »modro« dobimo empirično sodbo.

Naj bo zopet

(1')Nič ni rdeče in modro.

(2') Navedemo fizikalne specifikacije pomena za »rdeče« in »modro«. In končno navedimo bikondicional, T-stavek ter njegov fizikalistični prevod

(1') Fizikalist je zadovoljen je resnično če je fizikalist zadovoljen (če fizikalist pomeni fizikalista imamo analitično resnico).

(2') Če navedemo fizikalistične specifikacije, dobimo empirično resnico.

Vsi ti trije primeri (zanje se zahvaljujem Miščeviću) kažejo, da smo ob fizikalistični naravnosti nujno resnico reducirali na kontingentno, naključno resnico. Položaj nam že predstavlja argument proti uspehu redukcije, saj ne moremo trditi, da bi bil analitični stavek lahko enak kontingentnemu stavku.

To pa je pomembno, če fizikalisti izrecno želijo svojo identifikacijo duševnega in fizičnega prikazati kot kontingentno trditev (Sesardić, s. 67). Nasprotno je mogoče zagovarjati stališče, da teoretske identifikacije v znanstveni praksi niso naključne, ampak nujno resnične trditve. Sesardić navaja nekoliko argumentov proti takšnemu stališču, ki vsi predpostavljajo možnost zvedbe nujnega na naključno, kontingentno. Tako lahko najprej rečemo, da bolečina (termin za stanje zavesti) ni strogi designator, da je njegov pomen naključen, kontingenten, skratka da nima nujnega pomena. Tudi ostali argumenti so usmerjeni k temu, da ne obstoje duševna stanja, ki bi imela pomen sama po sebi, ter da lahko vsa taka stanja zvedemo na, v skrajni analizi, referenco brez pomena. Tako naj bi bolečina ne kazala na svojo bistveno lastnost, da je bolečina, ampak bi jo lahko ocenili na objektivni referencialni način. Ob tem pa lahko postavimo vprašanje ali res lahko trditev o bolečini zvedemo na naključno lastnost, katero pripisuje tisti, ki ga boli. Prav gotovo je problem z bolečino v tem, da je nekakšna oblika privatne lastnosti, od koder sledi tudi njen pomen ter njena bistvena obeležja. Ali lahko zares upravičeno trdimo, da obstaja bolečina izven (samo)—pripisovanja bolečine?

Na drugi strani imamo anomalni monizem (Davidson), ki predstavlja odsotnost pojasnitve duševnih s fizikalnimi termini, pri čemer se naslanja na načelo racionalne razlage. Tudi tod je sedaj mogoče s fizikalističnega stališča podvomiti v nemožnost redukcije mentalnih, duševnih terminov, kakršnega izraža na primer beseda »bolečina«. Torej naj ne bi veljala predpostavka, po kateri je duševno anomalno glede na fizikalne zakone. Duševno naj ne bi imelo obeležij bistvenega, ampak ga bi lahko pojasnili na naključni način, tako kot celoto fizikalnega sveta, s čimer bi bil potrjen fizikalistični monizem. Ob tem se zastavlja vprašanje ali bi substitucija paradigmatških izrazov za mentalna stanja še vedno ohranila tisto kar trdi fizikalizem, namreč referenco na duševna stanja. Ali, drugače rečeno, pod vprašanjem je ohranitev pomena izrazov za duševna stanja, ali namreč ne bi ti ob fizikalistični substituciji izražali, oziroma bolje rečeno merili na, referirali na docela nekaj drugega kot so duševna stanja. Pa vzemimo primer:

(1) Boli me.

(2) Nadomestimo izraz za bolečino s fizikalističnim opisom stanja, v katerem se nahaja oseba, katero boli.

Problem sedaj ni enostavno v tem, da redukcija ne bi mogla uspeti. Redukcija lahko uspe, vendar zgolj na prvi pogled, saj se pri njej izgubi specifična naravnost bolečine kot bolečine določene osebe, ki se lahko nahaja v stanju, da jo boli. Z drugo besedo, ko se izgubi intencionalna naravnost bolečine, se izgubi tudi bolečina kot taka. To pa kaže, da je bolečina bodisi bolečina, na nujen način, ali pa to enostavno ni, tako da tudi ne moremo govoriti o njenem pomenu izven določene relacije, ki je več kot zgolj kontingenten fizikalni opis. Ali, še drugače povedano, iz stanja kakršno opisuje (2) ne moremo vzratno priti do stanja, kakršno je opisano z (1). Kar pa pomeni, da je položaj tod podoben tistemu pri indeksikalih, če prevzamemo stališče, da je pri pojasnitvi slednjih potrebno nekaj več kot zgolj referenčna relacija.

Zato bi lahko še enkrat pogledali argumente pri indeksikalih, zakaj slednjih ne moremo enostavno zvesti na referenčno relacijo, od tod pa še vprašanje, zakaj imajo nekateri izrazi (kakršni so indeksikali, demonstrativi itd.) pomen, ki je vezan na nekatere nujne lastnosti oziroma obeležja.

Argument, ki se opira na jezik bi tod bil, da bi bil jezik izvedene (fizikalistične) redukcije, docela denotativen. Ker pa v jeziku na ta ali oni način nujno obstaja element konotativnosti, na primer v obliki smisla, načina predstavitve, konteksta nastopanja izrazov, to kaže na neuspeh popolne redukcije, na neuspeh načelne narave, ki je korelativen odpravi vseh analitičnih stavkov ter njihovi analizi v kontingentne stavke. Redukcija potemtakem ne more uspeti že zato, ker bi se ob njeni izvedbi reducirjal tudi sam njen smisel.

* * *

Fizikalist izhaja s stališča monizma, torej da je mogoče interpretirati mentalna, duševna stanja tako, da jih zvedemo pod fizikalne opise. Na tem temelju nato pride do dolge argumentacije za tezo, da ni utemeljeno predpostaviti posebej umeščenega duševnega področja, ki bi bilo kvalitativno različno od fizikalnih opisov. Ali, drugače povedano, fizikalistova predpostavka je v tem, da je duševne ter ostale predikate mogoče pojasniti v okviru enotnega fizikalnega modela. Pri tem je zatrjena tudi možnost redukcije intencionalnosti, torej usmerjenosti določenega stanja (zavesti) na predmete.

Čemu ne bi na drugi strani v nasprotju s tem bilo mogoče pojasniti fizikalnih predikatov na ta način, da bi zanje zatrjili, kako funkcionirajo kot indeksikalni izrazi? Prav zagotovo gre za ekstremno tezo, ki pa je nekakšen antipod ekstremnosti fizikalističnega naziranja. V to smer nam lahko zopet pomaga trditev, da skušajo fizikalisti trditve o identičnosti fizikalnega in duševnega predstaviti kot naključne, kontingentne trditve. Obstaja torej vsaj eno področje, namreč področje duševnega, kjer morajo nastopati identitetne trditve fizikalizma izrecno na kontingenten način. To pa ni v nasprotju s trditvijo o kontingentni identiteti med referentom »jaza« ter med prostorsko-časovno umeščenim bitjem, skozi čigar perspektivo

slednji vidi svet (Castañeda; glej W. M. Richards 1984, s. 166—71). Gre za razliko med »jaz« ter med »jaz sem M. P.«. Fizikalist mora gotovo predpostaviti, da obstaja v ontologiji sveta tudi »jaz«, »sedaj«, oziroma osebe in trenutki ter podobno, kar je mogoče opisati na fizikalni način. Na drugi strani pa mora zaradi popolnosti svoje ontološke pojasnitve razložiti tudi možnost samo-pripisovanja teh dejstev, vsaj v primeru »jaza«, saj brez teh opis sveta ni ustrezen. Tako bo v nasprotju s tezo, da obstaja en jaz, ki ima določena oposebljenja zagovarjal tezo, da obstajajo jazi, katere si osebe pripisujejo, pri čemer je povezava med jazom ter njegovim pripisom naključne narave. Zanimivo pri tem je, da je takšno naziranje fizikalista, v kolikor smo mu ga upravičeno pripisali, združljivo s stališčem perspektivizma indeksikalov, po katerem imajo slednji poleg reference tudi smisel.

Naše temeljno vprašanje pa je pravzaprav drugod: Kakšne razloge bi lahko navedli za to, da se predikati v fizikalnih znanostih obnašajo na način indeksikalov? Kot je že znano, indeksikali sistematično spreminjajo pomen glede na kontekst v katerem jih uporabljamo. Ali to ne bi bil ravno argument proti interpretaciji fizikalnih predikatov na takšen način? Ne, v kolikor upoštevamo, da tudi pripisovanje fizikalnih predikatov spreminja pomen, oziroma referenco, glede na kontekst, za katerega jih uporabljamo, da pa lahko še vedno govorimo o istem fizikalnem opisu, podobno kot ne moremo reči, da je spremenil izraz »jaz« vsakršen enoznačen pomen, če smo ga uporabili na način samopripisovanja v različnih primerih.

Argument na temelju indeksikalnosti lahko ima dve sestavini. Najprej gre za dejstvo, da popoln fizikalističen opis sveta mora upoštevati tudi prisotnost indeksikalnih izrazov, pri čemer jih ne moremo zvesti, reducirati na ta način, da bi bila docela odpravljena njihova specifičnost, torej taki izrazi morajo biti pojasnjeni v fizikalistični ontologiji, ne pa da jih poskušamo sistematično eliminirati. Že samo dejstvo, da take izraze mora fizikalist prevzeti, vnaša v njegove opise določeno perspektivnost, prisotnost konteksta, smisel, kar vse meče dvom na upravičenost fizikalistične redukcije kot take, v kolikor pač povzamemo, da perspektivnost, ki zajema sestavine duševnega, ni združljiva s fizikalnim opisom sveta. Druga stran vprašanja pa je, ali ni mogoče predikatov fizikalizma interpretirati indeksikalno. To pomeni, da jih obravnavamo kot izraze, ki imajo nujno vgrajen perspektivni pogled, s čimer pa zopet pade fizikalistični opis, to pot kot redukcionistični opis: se pravi, da pri popolnem fizikalnem opisu sveta moramo predpostaviti, četudi v obliki fizikalnih opisov, tudi duševne in perspektivno pogojene bitnosti, če želimo, da bo naš opis sveta popoln, kar pa fizikalizem že predpostavlja. No, kar sem končno predlagal kot splošno tezo v tem odlomku pa je celo stališe, da je indeksikalnost združljiva s fizikalnim opisom, torej da so fizikalni opisi indeksikalni, kar naj bi bil sam predpogoj fizikalističnega projekta, ki ga je mogoče izvesti. Argumenti v to smer bi morali pokazati najprej, da opis posamičnega fizikalnega dogodka ima vgrajeno indeksikalno perspektivo, nato pa še, da taka perspektiva ni nezdružljiva s splošnim projektom (redukcionizem brez redukcije?).

UPORABLJENA LITERATURA:

McGinn Colin (1983): *The Subjective View, Secondary Qualities and Indexical Thoughts*, Clarendon Press, Oxford.

Nozick Robert (1981): *Philosophical Explanations*, The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, Massachusetts.

Richards William M. (1984): *Self-Consciousness and Agency*, Synthese 61, D.Reidel Publishing Company.

Sesardić Neven (1984): *Fizikalizam*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Biblioteka Izazovi, Novi Beograd.

Nekatere opombe k logiki in filozofiji znanosti

ZVONIMIR ŠIKIČ

Za mnoge mislece 19. in 20. stoletja ni logika nič drugega kot filozofija znanosti. Ko v 19. stoletju Bolzano in Mill govorita o logiki, ni dvoma, da razlagata svojo filozofijo znanosti, kot jo razlaga tudi Popper v 20. stoletju, ko govori o »logiki znanstvenega odkritja«.

Z burnim razvojem logike kot matematične logike prihaja, v določenem smislu, do ločevanja logike od filozofije znanosti¹. Filozofija znanosti namreč nadaljuje svojo staro pot kot filozofska kritika in tradicionalna sistematika znanosti, vendar pri tem ne uporablja formalnih metod nove logike. Po drugi strani pa filozofija znanosti navzlic temu prihaja v stik z novo logiko, pod novim imenom formalne filozofije, tako da ta logika postaja sredstvo formalne eksplikacije znanosti, sredstvo njene logične rekonstrukcije. Formalni jezik (matematične, tj. simbolne, tj. formalne) logike se koristi kot jezik, primeren za formalizacijo znanosti. Toda v tem se tudi izčrpuje odnos formalne filozofije in logike. S formalizacijo znanosti se ničesar ne lotevamo (le-ta ne postaja operativna) in ker je težko sprejeti, da bi formalizacija sama po sebi, brez nadaljnega, lahko pojasnila znanost in nam omogočila njeno razumevanje, se mnogim zdi, da formalna filozofija tudi ni več filozofija (znanosti).²

Vendar ne smemo prehitro sklepati (kot to delajo mnogi), da filozofija znanosti ni in ne sme biti povezana z (formalno) logiko ali da, posebno, je formalizacija znanosti filozofsko irelevantna. Gre za to, da mora postati formalna logika operativnejši del filozofije znanosti. Sicer filozofija matematike in matematična logika najbolje kažeta, da je kaj takega mogoče in da je pomembno.

Rekli smo že, da je vloga (matematične) logike v (novejši) filozofiji matematike zelo pomembna (prim. [Š1]). Zdaj lahko dodamo, da je ta pomen

¹ Matematična logika, kajpada, postaja izjemno pomembna za filozofijo matematike, celo tako pomembna, da se le-to tuintam poistovetuje, vendar se navzlic temu vse bolj oddaljuje od filozofije drugih znanosti.

² Lahko je razumeti formalizirano znanost formalne filozofije, vendar pa je vprašanje, če ta formalizacija ustrezno pojasnjuje samo (neformalizirano) znanost. Vseeno, v obdobjih krize smisla, ki jih pogosto izziva logično neobvezen (svoboden) poetski govor o znanosti, se mnogi filozofi obračajo k formalizaciji kot jasni eksplikaciji znanosti. Kot da formalna logika postaja mentalni higienik filozofije znanosti; sterilni tujec, ki prinaša spokoj in mir, hkrati pa uničuje tisto najljubše.

posledica operativnosti logike v filozofiji matematike. Matematična logika se pojavlja v filozofiji matematike (prim. [S2]) kot sredstvo, ki omogoča jasno formulacijo njenega (filozofskega) programa. Zaradi matematične logike postaja namreč formulacija osnovnih tez programa jasna v toliko, kolikor postaja jasno, kaj pomeni ovreči ali dokazati osnovne teze programa, s tem pa postaja končno tudi jasno, kaj pomeni zavreči ali izpolniti program. Sama matematična logika je ravno tisto sredstvo, s katerim se ovržejo ali dokažejo osnovne teze in v tem smislu je le-ta operativna. Na primer, Fregejeva (Dedekindova, Russellova) teza o zvedljivosti matematike na logiko, ki je temeljna teza logicističnega programa, je jasno formulirana v okviru Fregejeve (Russellove) matematične logike. Formalizacija matematike tu ni sama sebi namen, niti se od nje ne pričakuje neke, same po sebi pomembne, eksplikacije matematike. Formalizacija je tukaj le sredstvo, s katerim se dokazuje ali ovrguje osnovna teza programa.³ Ta teza je delno dokazana z zvajanjem pojma naravnega števila na pojem končnega razreda, delno pa je vprašljiva z uporabo stvarne (transfinitne) teorije množic pri zvajanju pojma realnega števila na pojem naravnega števila⁴ (prim. [Q]). Operativnost matematične logike je še bolj poudarjena v Hilbertovem (metamatematičnem) programu. Tukaj je formalizacija matematike dobesedno šele prvi korak⁵ daleč obsežnejšega (in filozofsko pomembnega) programa metamatematične redukcije klasične matematike na njeno finitno jedro. Operativnost matematične logike se kaže v ovrženju nekaterih osnovnih tez programa (npr. z Gödelovimi teoremi nepopolnosti) kot tudi z dokazovanjem nekaterih drugih tez (npr. z Genzenovim dokazom konsistentnosti peanovske aritmetike). Nasled, zveza (formalne, matematične) logike s filozofijo matematike je pomembna in plodna. Ali lahko zato sklepamo, da bi taka morala biti tudi povezava (formalne) logike s filozofijo (drugih) znanosti?

Mnogi mislijo, da je matematika specifična znanost in da zato ta sklep po analogiji ni točen. Zato si oglejmo ugovor, za katerega mislimo, da bi lahko bil skrajna osnova zavračanja tega sklepa po analogiji. Prvič, matematika ni eksperimentalna znanost. Njen predmet je (če ga sploh ima, (prim. [S3]) popolnoma abstrakten. Ona je nadaljevanje logike (ali je celo, kot trdijo logicisti, del logike) in zato ni čudno, da je logika pomembna za filozofijo matematike. Toda za razumevanje eksperimentalnih znanosti, ki imajo konkreten predmet preučevanja (materijo, posebne snovi, organizme ali celo družbene in mentalne strukture, itn.) logika ni in ne more biti tako pomembna. Filozofsko razumevanje teh znanosti temelji na filozofskem razumevanju njihovega predmeta, tukaj pa nam logika lahko le malokaj odkrije. Ali je vse res ravno tako? Mislimo, da ne. Kot prvo, tudi eksperimentalne znanosti so s svojim večjim delom teoretske, torej abstraktne. Imajo veliko pogostejše opraviti s tako imenovanimi teoretskimi trditvami kot s tako imenovanimi empiričnimi trditvami. Nasprotno, eno izmed odločilnih vprašanj za filozofsko razumevanje eksperimentalnih znanosti je naslednje:

³ Opozarjamo, da tega, npr., ni razumel Poincare, kar kaže njegova naivna kritika logicizma (prim. [P]), ki jo je lahko primerjati s Kefersteinovo kritiko Dedekinda (prim. [S4]).

⁴ Vprašanje je, ali lahko stvarno (transfinitno) teorijo množic štejemo za logiko. (O stvarni vs. virtualni teoriji množic glej v [Q].)

⁵ Ta korak je skoraj popolnoma prevzet od logicistov (prim. [S2]).

kako je mogoče (in ali je sploh mogoče), da je konkretna empirična trditev posledica abstraktne teorije? Namreč, to je tisto, kar je stalno prisotno v eksperimentalnih znanostih; to je sicer tisto, kar eksperimentalne znanosti dejansko dela za eksperimentalne (versus empiričnim) znanosti, tisto, kar jih ne pušča le kot gole popise (nepovezanih) podatkov. Samo razlikovanje empiričnih in teoretskih trditev kot tudi preiskovanje njihove medsebojne odvisnosti je dostopno ravno logični analizi metodologije znanosti. Mar niso, sicer, s Hilbertovim programom tudi trditve (neeksperimentalne) matematike razdeljena na finite trditve (ki jih lahko svobodno imenujemo empirične) in na idealne trditve (ki jih lahko imenujemo teoretske) in mar ni ravno ta program postavil isto odločilno vprašanje? Razlika je le v tem, da so privrženci Hilbertovega programa poiskali tudi odgovore na to vprašanje. Namreč, (formalna) matematična logika je omogočila, da se odločilna teza (vprašanje) postavi jasno, tj. tako, da je dokazljiva ali vsaj ovrgljiva. Na kratko, matematika ni toliko oddaljena od drugih znanosti in »proti-logični« argument ni točen vsaj v tolikanj, kolikanj se sklicuje na to oddaljenost. Pripominjamo, da lahko ta naš odgovor (na predpostavljeni ugovor) razumemo kot še eno elaboracijo novoveškega razumevanja znanosti kot one, ki ni tolikanj določena s svojim predmetom, kolikanj je določena s svojo metodo.

Nadalje, mislimo, da (nova) logika lahko odgovori tudi na nekatera druga manj odločilna, vendar vseeno pomembna, vprašanja filozofije znanosti. Na primer, s sredstvi teorije modela bi lahko zastavili, pa tudi rešili nekatere probleme, ki bi vrgli novo luč na razumevanje znanosti. Teorija modela preiskuje zveze med sintaktičnimi teorijami (teorijami, ki jih pojmujeemo kot sisteme trditev) in strukturalnimi teorijami (teorijami, ki jih razumemo kot abstraktne strukture). Povezave so številne in dobro preučene. Po drugi strani tudi fizikalne teorije včasih pojmujeemo strukturalno, kot abstraktne strukture, ustrezne predmetu preučevanja, včasih pa jih pojmujeemo sintaktično, kot sistem trditev o predmetu preučevanja. Verjetno je lažje razumeti veličastno zgradbo fizike kot strukturalno teorijo (prim. [S]), toda potem ni lahko razumeti, kako se vanjo vklaplajo njeni najbolj pomembni zakoni, ki so zakoni invariantnosti trditev, torej sintaktični. Teorija modela ima pojme in že izdelane metode za razumevanje in reševanje takih problemov v matematiki in verjetno bi jih bilo zlahka prenesti tudi na druga področja. Razen tega bi se tudi sama teorija modela gotovo obogatila s kakšnimi novimi pojmi in metodami, zapuščajoč (ozko) področje matematike. Ta pripomba nas približuje zadnji temi našega članka.

Tudi če ne sprejemamo teze, da je matematika zelo oddaljena od drugih znanosti v zgoraj naznačenem »kvalitativnem« smislu, še vedno lahko menimo, da je od njih dokaj oddaljena v nekem drugem »kvalitativnem« smislu. Namreč, mogoče je formalna logika res pomembna za filozofijo znanosti ravno tolikanj, kolikanj je pomembna za filozofijo matematike. Navzlic temu pa njena uporaba v filozofiji znanosti do danes ni dosegla tiste stopnje, ki jo je dosegla v filozofiji matematike. Gola formalizacija, ki jo pogosto najdevamo v filozofiji znanosti (ki pa ne izvira iz nekega filozofskega programa in s katero se zato ničesar ne lotevamo) vseeno ni stranpot. Gre le za prvi korak. Filozofski program in operativni rezultati šele sledijo. Morda je to

tako, čeravno nismo povsem gotovi, da je formalizacija lahko neko neodvisno pripravljajno delo, ki mu sledi operativno dokazovanje ali ovrgovanje osnovnih tez filozofskega programa, ki bo naknadno formuliran. Če se spet vrnemo k filozofiji matematike, bomo zlahka ugotovili, da so formalizacije matematike izrasle iz samih programov (logicističnega, Hilbertovega), itn.). Bile so in so eden od korakov realizacije že obstoječega (filozofskega) programa, vendar niso bile neodvisne od njega in gotovo niso obstajale pred njim. Logicisti so formalizirali, da bi dokazali svojo osnovno tezo, hilbertovci so jo formalizirali na svoj način (uporabljač in dalje razvijajoč rezultate logicistov), da bi dokazali svojo osnovno tezo, itn. Lahko bi se, kajpada, spomnili tudi Peana, ki je formaliziral matematiko neodvisno od nekega svojega (filozofskega) programa in tudi tega, da je kasneje logicist Russell uporabljal to formulacijo kot neko vrsto pripravljajnega dela. Vendar je dobro znano, da je Peano prevzel svoje aksiome od logicista Dedekinda, ki je do njih prišel, sledeč svoji logicistični redukcijski tezi. Razen tega, logicist Frege je, sledeč isti tezi, prišel do formalizacije, ki presega tako Dedekindovo kot Peanovo, preden sta onadva prišla do svojih rezultatov (prim. [Š2]). Mislimo, da je filozofsko relevanten prvi korak vselej program s svojimi tezami. Le-ta bo sam prišel do ustrezne logike (in formalizacije), s pomočjo katere bo jasno formuliral svoje teze, jih dokazoval ali ovrgoval. Včasih bo to že etablišana logika (npr. teorija modela v prejšnjem razdelku), včasih pa bo program zahteval ustvarjanje nove logike. Najpogosteje pa bo govor o nadgradnji že etabliirane logike (prim. konec prejšnjega razdelka).

LITERATURA:

- [P] Poincare, H.: *Foundations of Science*, New York, 1929.
 [Q] Quine, W.: *Set theory and its logic*, Harvard Univer. Press, 1969.
 [S] Sneed, J. D.: *The Logical Structure of Mathematical Physics*, D. Reidel, 1971.
 [Š1] Šikić, Z.: *Novija filozofija matematike*, *Scientia Yugoslavica*, 10, (1—2), str. 3—10, 1984.
 [Š2] Šikić, Z.: *Formalna logika i aritmetika*, v knjigi *Problem broja*, Školska knjiga, 1984 (v tisku).
 [Š3] Šikić, Z.: *O razlici čiste i primijenjene matematike u svjetu matematičkog postojanja*, v knjigi *Problem postojanja u matematici*, str. 19—27, Matematički institut Beograd, 1979.
 [Š4] Šikić, Z.: *Aksiomska metoda, prirodni brojevi i teorija modela*, v knjigi *Problem broja*, Školska knjiga, 1984 (v tisku).

Prevedel Božidar Kante

O fizikalnih teorijah kot aksiomatskih sistemih

MLADEN PAVIČIČ

ali o neobstajanju fizikalnih objektov po sebi

Ali: To, da smo doslej vselej mi sami definirali fizikalne objekte, pojme in lastnosti preko teorij, ki smo jih konstruirali znotraj določenega tehnološkega konteksta, ne pomeni, da se objekti, pojmi in lastnosti ne približujejo onim, ki bi načeloma lahko obstajali sami po sebi, temveč da je predpostavka o obstajanju fizikalnih entitet po sebi tuja obstoječi znanstveni in tehnološki praksi.

Utopistična hipoteza o obstajanju fizikalnih entitet po sebi torej ne pripada onemu delu družbene prakse, ki se zvaža na znanstveno produkcijo. Vendar — ker se hipoteza zgodovinsko razvija vzporedno z razvojem znanosti — bomo, preden preidemo na eksplicitno definicijo fizikalnih objektov kot verbalnih metafor, ki jih dodeljujemo posameznim terminom znotraj fizikalnih aksiomatskih sistemov, pokazali na shematski okvir »znanstvenega ostanka« družbene prakse, ki ima za posledico ‚hipotezo‘. Da se ne bi oddaljevali od znanosti kot take, bomo okvir izpeljali iz programov, s katerimi so pripadniki znanstvenih skupnosti definirali lastno delo, hkrati trdeč, da okvir lahko zdrži tudi strogo sociološko metodologijo, tj. da tudi znanstveniki in redundantni deli njihovih teorij gotovo prispevajo (bodisi zavestno bodisi nezavedno) k implicitnim družbenim zahtevam. Ker menimo, da za podkrepitev te teze zadostuje nekaj zgodovinskih slik, bomo začeli z Newtonom in Laplaceom kot primeri, v katerih razkol med državo in cerkvijo poteka v meščanskem duhu.

Družbena zahteva:

»Newtonovo odkritje gravitacijskega zakona so vzpodbudili njegovi napor, da bi zadovoljil eno izmed najnujnejših zahtev svojega časa — določanje položaja na morju, problem, ki se je pojavil z razvojem dolge plovbe... Lahko se dejansko dokumentira, da se je Newton na začetku zanimal za geografijo (izdal je izdajo Vareriusovega priročnika) in da je celo intenzivno preučeval knjige o navigaciji«. [Rosenfeld, 1972].

Duhovni ‚ostanek‘ [Newton piše Robertu Boyleu, slavnemu kemiku]:

»Postavil bom še eno predpostavko o vzroku gravitacije. V ta namen bom predpostavil, da eter sestoji iz delov, ki se medsebojno razlikujejo... in da je... od površine Zemlje proti njenemu središču eter vse bolj fin. Za-

misli si, sedaj, telo... ki leži na površini; ker je eter po **hipotezi**...« [Newton, 1679]

Duhovna sprememba [Newton piše v »Principia«]:

»Vse, kar ni deducirano iz opazljivega dejstva ali dogodka, se imenuje hipoteza; za hipotezo, metafizično ali fizikalno, okultno ali mehanično, pa ni prostora v eksperimentalni filozofiji«. [Newton: »Principia«, Londinium, 1686].

Popolna duhovna sprememba:

»Če nek intelekt, v nekem trenutku, spozna vse sile, ki prežemajo Naravo, in medsebojne položaje objektov, ki jo tvorijo, in če je ta intelekt dovolj velik, da podvrže dane podatke analizi, bo v eni formuli zaobsegel gibanja tako največjih teles v vesolju kot tudi najmanjšega atoma«. [Laplace, 1812]

Toda po preteku določenega časa so znanstveniki s presenečenjem odkrili, da je cerkev vitalnejša od njih in da so se, namesto da bi stali ob strani države proti cerkvi, naenkrat znašli sami skupaj proti cerkvi in državi:

»Posebej je ironično, da mnogi ljudje verujejo, da v teoriji relativnosti lahko najdejo podporo za protiracionalistično tendenco današnjega časa«. [Einstein, 1921]

Od znanstvenikov so namreč v tem času začeli intenzivno zahtevati, da storijo nove napore za razvoj tehnologije in v nemilost so padli vsi tisti znanstveniki, ki so podpirali »zastarela«, racionalistična pojmovanja. [Forman, 1971] Z drugimi besedami, njihov položaj v družbi je postal ogrožen in oni so »odgovorili« na svoj način:

»Mi smo tako očitno še enkrat soočeni z valom iracionalnosti in romantičizma, podobnemu onemu, ki se je pred stotimi leti razširil po Evropi kot reakcija [!] proti racionalizmu osemnajstega stoletja in njegovi težnji, da bi ponudil rešitev uganke vesolja na preveč lahek [!?] način«. [Sommerfeld, 1927]

Znanstveniki v fiziki popolnoma ustrezajo družbeni zahtevi tako, da najbolj perspektivni formulaciji dodajo najbolj iracionalno (kopenhagensko) interpretacijo [Pavičić, 1982, 1983a, 1983b], hkrati pa izvržejo iz znanstvene legitimacije hipotezo o obstajanju fizikalnih objektov po sebi:

»V kakršnemkoli poskusu predstavitve obnašanja fotona bi se srečali s težavo... To odkriva neoznačenost dodeljevanja... fizikalnih atributov atomskim objektom«. [Bohr, 1949]

»Naloga znanosti je, da tako razširi naše izkustvo kot da ga tudi uredi... Smoter našega opisa Narave ni dejansko bistvo pojava, temveč le odkrivanje odnosov med različnimi vidiki našega izkustva... Izključen cilj formalizma kvantne mehanike je razumevanje opazovanj, dobljenih v eksperimentalnih pogojih, ki so opisani s preprostimi fizikalnimi pojmi... Fizikalne ideje bi morali ocenjevati na temelju njihovega uspeha pri urejanju fizikalnega izkustva, ne pa po točnosti, s katero bi lahko vzdrževale bistvo zunanje realnosti... [Niels Bohr, 1934—1958, po Stappu, 1972].

»Hipoteza' je izvržena iz znanstvenih teorij, vendar preživi v popularizatorskih časopisih, kot so Scientific American, Nature, American Journal

of Physics in podobno, kot tudi v učbenikih, s katerimi »zlomijo« študente in jih na paradoksalen način vzgajajo za njihovo »poslanstvo« v znanstveni skupnosti.

»[V začetku začne študenta] skrbeti, ker ne razume, kaj dela . . . Tedaj si, povsem nepričakovano, . . . študent reče sam sebi . . . : 'Zdaj razumem, da se nima kaj razumeti' . . . Pri vsaki generaciji študentov je vse manj odpora, ki ga je treba zlomiti, preden sprejmejo nove ideje«. [Dyson, 1958]

In naposled se je znanstvena skupnost tako dobro prilagodila zahtevam »od zunaj«, da sami njeni pripadniki govorijo:

»In ker bi sprejemanje ali zavračanje ideologij moralo biti prepuščeno posamezniku, sledi, da se mora ločitev države od **cerkve** dopolniti z ločitvijo države od **znanosti**, te najnovejše, najbolj napadalne in najbolj dogmatične religiozne institucije«. [Feyerabend, 1975].

„Hipoteza“ pa še dalje polni učbenike — bodisi neposredno bodisi posredno — v glavnem preko številnih redukcionističnih hipotez.

Shematski okvir »znanstvenega ostanka« družbene prakse, ki je imel za posledico ‚hipotezo‘, je tako zaokrožen. Če povzamemo, zahtevi za pragmatičnostjo je ustrezno z monolitiziranjem znanstvene prakse pod geslom: preživi le najbolj ekonomična alternativa od vseh predloženih in to ne glede na korespondenco s spoznanjem Narave, hkrati pa je kar največ storjenega pri zaščiti znanstvene skupnosti z uvedbo posebnega jezika in s sprejemanjem onih interpretacij, ki najbolj ustrezajo »duhu trenutka«.

Bralec sedaj od eksplicitne definicije fizikalnega objekta vsekakor pričakuje ovrženje neposredne in posredne oblike ‚hipoteze‘. Začnimo s posredno obliko, ki se bolj ali manj zvaža na redukcionistične hipoteze; v grobem zvajanja na kemijo, kemije na fiziko, a znotraj fizike — ker se brez tega ne more govoriti o fizikalnem objektu po sebi — posameznih deloma prekrivajočih ali mejnih teorij enih na druge, npr. kvantne mehanike na klasično. Shematsko pogledjmo le zadnji dve redukciji.

Redukcija kemije, definirana s konglomeratom klasičnih in kvantnih teorij (torej v njeni obstoječi obliki), neposredno na kvantno fiziko načelno ni možna zaradi nemožnosti redukcije klasične **teorije** na kvantno **teorijo** (glej spodaj). Redukcija klasičnega dela (npr. termodinamike, hidrostatične, hidrodinamike, itn. ob vključevanju aglomeracij, kohezij, adhezij, faz, turbulenc, itd., kjer je vse definirano brez sklicevanja na kvantno mehaniko) neposredno na klasično mehaniko je načelno nemožna, ne zaradi tega, ker eventualno nimamo dovolj velikega računalnika, da bi opravili ustrezne izračune, temveč zaradi tega, ker neseeparabilne Hamilton-Jacobijeve enačbe, ki opisujejo obnašanja klasičnih objektov znotraj danega sistema v večini primerov preprosto nimajo popolnih rešitev (niti natančnih, niti približnih), tj. kot rešitve se pojavljajo tako imenovana ‚iregularna‘ področja v faznem prostoru, kjer je gibanje klasičnih objektov nestabilno in le-ti hitro »pozabljajo« svoje začetne pogoje (N. B.: še enkrat: vse je klasično in deterministično: tako enačbe kot variable in začetni pogoji — ti zadnji so po predpostavki določeni s 100 %-no natančnostjo). Slikovito lahko rečemo, da znotraj klasične teorije vzročnost sama sebe vzročno onemogoča.

Redukcija kvantne mehanike na klasično je tudi načelno neizvedljiva. Namreč, lahko se pokaže, da se logični sistem, ki ustreza kopenhagenski interpretaciji, lahko razširi do nekega drugega logičnega sistema, ki ustreza stohastični, de Broglie-Vigierovi in interpretaciji, s 'skritimi variablami', vendar da niti ena niti druga oblika ni zvedljiva na logiko, ki ustreza klasični mehaniki.

Na kratko, redukcija ene teorije nekega kvazi-po-sebi-fizikalnega-objekta na drugo teorijo tega »istega« objekta ni izvedljiva, kajti različne teorije v glavnem ustrezajo različnim fizikalnim pogojem, ki jim je objekt podvržen in so kot take običajno predstavljene z medsebojno nezdržljivo algebraično-logično strukturo.

Neposredna 'hipoteza' je, v skladu z rečenim, popolnoma tuja znanstveni praksi, ki neprestano definira nove in nove fizikalne pogoje, katerim podvržemo fizikalne objekte. Tako se ne le množijo nove teorije obstoječih »objektov«, temveč se neprestano ustvarjajo novi objekti (novi delci, novi elementi, novi spoji, ki v Naravi okrog nas ne eksistirajo).

Ali bo taka znanstvena praksa nekega dne izčrpala svoje možnosti ali pa postala preprosto dolgočasna našim zanamcem, vsekakor ni moč uzreti, vendar se zdi še težje uzreti, kako bi se lahko idealna predpostavka, da bodo po vsem tem uspeli absolutno unificirati svoje celotno vedenje, uporabila za pojasnitev te naše tako različne dejanskosti.

Namreč, kot se ne more ovreči minimalne definicije fizikalnega objekta s konkretnimi fizikalnimi teorijami in sploh ne more »definirati« **fizikalnega** objekta z neobstajajočimi, bodočimi teorijami ali celo zunaj teorij, se ne more ovreči (tj. ne more se dokazati nasprotnega), da dosedanjega razvoja teorij nso vodila niti ideja niti prizadevanja, da bi se izvršila njihova združitev ali redukcija, in se ne more »operirati« z utopistično trditvijo, da se bo nadaljnji razvoj znanosti gibal v tej smeri (razen na ravni meščanskega prepričanja, cehovske demagogije ali individualnih predsodkov in uteh). Sledi, da sta unifikacija in redukcija lahko največ le znanstvena, potem pa more biti tudi družbena programa (če izključimo tezo, da je treba sestiti in čakati, da do tega pride samo po sebi navzlic vsem obstoječim tendencam). Kot se je dalo zaslutiti iz zgoraj povedanega, si tako znanstveni kot družbeni predstavniki prizadevajo prepričati sebe in druge, da takšen program obstaja in da se že uresničuje. Zaslutiti se je tudi dalo, da, objektivno, tak program niti ne obstaja niti se ne uresničuje (razen morebiti kot naključna posledica nekaterih drugih trenutnih potreb). Treba je videti zakaj.

REFERENCE:

- Arnol'd, V. I.: *Usp. Mat. Nauk*, 18, 91 (1963).
- Bohr, N. v Schilpp, P. A. (ur.): »Albert Einstein: Philosopher — Scientist«, Evanston, 1949, str. 201.
- Brillouin, L.: »Scientific Uncertainty, and Informations«, New York-London, 1964.
- Dyson, F. J., *Sci. Am.*, 199, 74 (1958, sept.).
- Einstein, A., *Vossische Zeitung*, 10. 07. 1921.
- Feyerabend, P.: »Against Method«, London, 1975.
- Forman, P., *Studies Phys. Sci.*, 3, 1 (1971).
- Laplace, P. S.: »Essai philosophique sur les probabilités«, Paris, 1912.
- Newton (1679), *Isaaci Newtoni Opera*, zv. 4, 385.
- Pavičić, M. v: Leinfellner, W. et al. (ur.): »Language and Ontology«, Dordrecht, 1982 (prevedeno v *Anthropos*, št. 3 (1982), str. 201).
- Pavičić, M. v: »Erkenntnis- und Wissenschaftstheorie« (ur.: Weingartner, P. in J. Czermak), Wien, 1983.
- Pavičić, M., *Dometi*, št. 5-6, 77 (1983).
- Rosenfeld, L. v: »Problems of Theoretical Physics«, Moscow, 1972, str. 107.
- Sommerfeld, A., *Südd. Monatshefte*, 24, 195 (1927).
- Stapp, H. P., *Am. J. Phys.*, 40, 1098 (1972).

Prevedel Božidar Kante

Lingvistika in fizikalizem

DUNJA JUTRONIČ-TIHO MIROVIČ

Hannah Arendt v knjigi *The Human Condition* (Človekova usoda) na nekem mestu navaja Homerovega Ahila in pravi, da lahko njegovo veličino resnično razumemo, če ga vidimo kot »kreatorja velikih dejanj in govorca besed«.¹ Na ta uvodni komentar se bomo kasneje vrnil.

Če vzamemo Sesardičevo knjigo *Fizikalizem* v nekoliko redukcionišči verziji, ne kot ontološko hipotezo o svetu, ampak kot hipotezo o določanju človekovega bistva, potem nas gledano z očmi lingvista preseneča popolna odsotnost problematizacije jezika kot osnovne človekove karakteristike, a z gledišča sociologa, predvidevam, pomanjkanje tiste dimenzije, katero Hannah Arendt v omenjeni knjigi imenuje »the public realm«, družbenega prostora, to je tistega, v katerem je človek kot to, kar zares je. Grki so na primer menili, da je človek, ki živi samo svoje privatno življenje, kot suženj, kateremu ni dovoljeno sodelovanje v javnem življenju. Torej je takemu človeku manjkala pomembna človeška dimenzija.²

V zagovarjanju teze o človeku kot biološkem bitju bomo skušali dopolniti Sesardičevo argumentacijo »za« fizikalizem z eno danes vodečih lingvističnih teorij o strukturi jezika, to je s transformacijsko-generativno teorijo Noama Chomskega. Za tem se bomo skušali z nekaj argumenti kritično dotakniti tega poskusa v lingvistiki in analogno centralne premise fizikalizma o redukciji vseh znanosti na eno samo.

Chomsky, med ostalimi idejami, ki jih zastopa, verjame, da lahko s proučevanjem jezikovnih struktur prodre do skritih struktur uma. Pod površinsko raznolikostjo vseh jezikov sveta, meni Chomsky, da obstajajo abstraktni principi in pravila, ki so univerzalna, in ki istočasno predstavljajo genetske okvire za sprejemanje jezika. Torej se ljudje naučimo jezika govoriti (seveda

¹ Hannah Arendt, *The Human Condition* (New York: Doubleday, 1959) str. 307 v opombi 7 je originalni Homerjev tekst iz Ilijade IX 443 »mythēn te rhetē emenai prektera te ergon«.

² H. Arendt prav tako dela zelo prepričljivo in relevantno distinkcijo med besedami in pojmi »labor« (napor), »work« (delo) in »action« (akcija). Pojem akcije je posebej relevanten za človeka kot posamično javnega dejavnika kjer se pluraliteta posameznikov vzpostavlja kot pogoj za človeško akcijo, kjer »vsi smo enaki, to je vsi smo ljudje a na tak način, da nihče ni enak niti ni podoben komurkoli živemu, tistemu ki je živel ali bo kadarkoli živel.« str. 10.

ob predpostavki, da ne živimo izolirano), hoteli ali ne, kot je nekje rečeno »govor je človeku tako naraven kot roke ali noge.«³

Lastnosti razuma so biološko dane in so enake pri vsem človeškem rodu. »Gramatika« govorne sposobnosti je psihološke narave, ker ima človek določene strategije izdelovanja besed. Govorna sposobnost je biološke narave, ker se predpostavljajo (direktno ali indirektno) realne nevrološke strukture, v katerih se jezikovno znanje realizira, tako da smo mi kot človeška bitja genetsko programirani, da se naučimo govoriti. Eden od načinov, kako pojasniti univerzalne karakteristike govorne kompetence (to je znanja jezika) je v tem, da predpostavimo univerzalne obrazce po katerih se odvija govorni proces. Teorija jezika kot taka mora eksplicitno razložiti človeško sposobnost, da se učimo jezika s premikanjem invariantnih obrazcev, ki so v človekovem umu, ali še bolj konkretno, v človekovih možganih. Chomsky gre še dlje in govori, da je kognitivna sposobnost ali »mentalni organ« posebna sposobnost možganov namenjena samo za učenje govora.

Naslednja sposobnost za učenje govora se povezuje s predpostavko (za mnoge sprejemljivo, za mnoge prav tako absurdno) o avtonomiji govorne sposobnosti, to je do predpostavke, da je človekova govorna sposobnost ločena od drugih intelektualnih sposobnosti, da je neodvisna od njih, in da funkcionira kot poseben spoznavni sistem.⁴ Na primer predpostavlja se, da določeni odnosi med besedami niso dovoljeni iz enostavnega razloga, ker bi bili kontradiktorni principom, ki so lastni človeškemu umu in so del človekovih genov. Kot manjšo digresijo lahko omenimo, da je dirigent in skladatelj Leonard Bernstein govoril, da obstajajo abstraktni vrojeni okviri, ki so aktivni na nivoju podzavesti, ki zavračajo ena, a sprejemajo druga pravila glasbene strukture, ker da je človeški razum tako voden, da sprejema »pravilno« glasbeno teorijo nezavedno. O vprašanju modularnosti človeških možganov teče danes mnogo diskusij.

Tukaj nočemo globlje analizirati dela Chomskega, poudarili bomo le to, kar je relevantno za diskusijo. Chomsky meni, da je temeljno izhodišče narave govora s katerimi bi se pojasnile tako jezikovne univerzalije kot tudi sposobnost za učenje jezika v načinu kako funkcionirajo možgani. To je jasno fizikalistični aspekt, čeprav Chomsky smatra sebe za mentalista. Zanimivo je, da John Lyons, sicer njegov zagovornik, govori v svoji knjigi o njem kot o fizikalistu.⁵

V mišljenju Chomskega o jeziku je nek paradoks. Z ene strani je gramatika, ki jo opisuje zelo restriktivna, z druge strani pa verjame, da je jezik brezkončno neomejen in da je najpomembnejša lastnost jezika njegova kreativnost, katero pa mora vsaka teorija razložiti, sicer ne more imeti statusa veljavne teorije. Menim, da se ta paradoks nikjer ne rešuje na zadovoljiv način, se pa predlaga delna rešitev s tem, da teorija med mnogimi gramatikami izbere tisto, ki lahko generira neskončno mnogo pravilno

³ Jeremy Campbell, *Grammatical Man* (Penguin Books, 1982), str. 173.

⁴ Zelo dobro zamišljena in zaupanja vredna kritika Chomskega je v knjigi Ivana Ivića *Čovek kao animal symbolicum* (Beograd: Nolit, 1978).

⁵ John Lyons, *Chomsky* (Fontana/Collins, London 1970). Pri nas prevedeno kot *Lingvistička revolucija Noama Chomskog* (Beograd: Duga, Biblioteka XX vek, 1974).

formiranih izrazov. Tako se kreativnost v jeziku reducira na sistem pravil, v katerih ni jasno določeno koliko in kako se lahko kršijo. Sesardić predlaga zelo podobno rešitev fenomena kreativnosti na večjem področju kot je jezikovno, tako, da se tudi na tem področju mnenja fizikalistov skladajo s to lingvistično teorijo.⁶

Menim, da je še en argument, ki pojasnjuje zakaj je ta jezikovna teorija privlačna za fizikalistično pojasnjevanje človeka in sveta. Ta teorija se sklada z modernimi teorijami znanosti katerih osnovna sila je v tem, da razum vodi izkušnjo, to je: nova informacija ne prihaja iz sveta ampak iz znanstvene abstrakcije.⁷ Vendar je to področje v katerega se ne bomo spuščali.

Takemu pristopu, ki povdarja prirojenost govora in apriorno posedovanje principov, sledi, da so vse osnovne jezikovne strukture inherentne, skoraj popolnoma determinirane s sintakso, kot tudi, da ne obstaja povezava med njimi in funkcijami jezika v komunikacijski sistem. Chomsky na primer meni, da jezik ni, ali ne more biti, komunikacija. Odtod primarni povdarek jezikovni kompetenci ali znanju jezika, performansa ali jezikovna dejavnost pa je bolj perifernega pomena in s stališča lingvistične teorije popolnoma neinteresantna. Komunikacijska narava jezika se je razvila z evolucijo, a sedaj so ti jezikovni principi vrojeni, kodirani v možganih ali v genih in ni važno če se uporabljajo za komunikacijo. Lahko so popolnoma privatni, za pojasnjevanje misli ali za pisanje poezije, katere nihče nikoli ne bo bral. To se zdi sprejemljivo, a le do določene meje. Na tako omejenem prostoru se ne more pojaviti Ahil kot »govorec besed« in še manj kot »kreator velikih dejanj«. Kje je tu družbena razlaga jezika? Kje in kako obstaja javni prostor govora? Zdi se nam, da družbeno razlago jezika lahko uvedemo tam, kjer zmanjka psiholoških parametrov za pojasnjevanje jezikovnih obrazcev. Družbena razlaga bo iskala odgovore na pravila o uporabi jezika v skupini in za pojasnjevanje komunikacijskih procesov. Ko skuša pojasniti teorijo dogajanja, Nenad Mišćević zelo dobro vidi, da »prehod na raven institucionalnega, kolektivnega ali družbenega dogajanja predstavlja velik problem« v odnosu na posamezne govorne dogodke.⁸ Aktivnosti, ki so razvite v tej domeni, kot smo videli po Chomskem, niso del naše specifične govorne sposobnosti ne glede na to, koliko so uporabljene v govoru, v komunikaciji kot realizaciji govorne sposobnosti ali znanja. Pri Chomskem igra družbeno pojasnjevanje uporabe govora minimalno in marginalno vlogo v jezikovni teoriji,⁹ vendar se ta jezikovna teorija v zadnem času vse bolj kritizira in obstajajo dobri argumenti, ki kažejo na njeno nujno omejenost

⁶ Sesardić pravi: »Po svemu sudeći, razlika između kreativne i prosječne osobe upravo može proizlaziti iz različitosti neurofiziološkog ustrojstva« str. 153, opomba 13 v knjizi *Fizikalizam*.

⁷ Primerjaj Sesardićevo mnenje o Quineu o ontoloških abstraktnih entitetah, ki niso mentalne, str. 116.

⁸ N. Mišćević in N. Smokrović, *Namjera i čin*, zbornik tekstov o teoriji dogajanja (Rijeka: Biblioteka Dometi, 1983).

⁹ V svojih najnovjših delih Chomsky omenja pragmatško kompetenco vendar izgleda, da to bistveno ne spreminja njegovih stališč o znanju jezika.

in to v samem bistvu. Eno vprašanje pa ostaja še odprto. Kje so resnične meje med psihološkimi in kontekstualnimi ter sociološkimi lastnostmi jezika?

V realnem govoru (govorni dejavnosti) ustvarjajo ljudje poleg kreiranja novih besed, tudi druge govorne lastnosti, ki niso ne manj bistvene in ne manj komplicirane, katere pa so popolnoma *izven dometa* formalnega sistema. Nekatere teh lastnosti so: sposobnost uporabe besed in stavkov v novih življenjskih situacijah, sposobnost govora, da je adekvaten novim in spremenljivim izvenjezikovnim situacijam (komunikativnim, socialnim, itd.)¹⁰ Najvažnejšo lastnost jezika, da istočasno služi za družbeno interakcijo, kot tudi za individualno uporabo lahko najdemo le v sistemu človeške komunikacije. Torej je njegova redukcija na individualno, psihološko ali biološko nujno omejena, enoznačna in v zadnji instanci napačna.

Nekoliko pripomb iz ožjega lingvističnega področja kaže na probleme, ki se pojavljajo pri enostranskem pristopu k jeziku. Jezikovne variabilnosti kot tudi jezikovne spremembe katerih teoretsko pojasnitev se skuša formulirati v najnovejših gibanjih v sociolingvistiki, ni mogoče pravilno pojasniti v okvirih transformacijske gramatike. Sistematske fluktuacije raznih jezikovnih oblik lahko samo deloma pojasnimo v okviru samega jezikovnega sistema. Vse bolj je jasno, da so notranji jezikovni faktorji vedno v interakciji z zunanjimi faktorji kot stilističnimi, situacijskimi ali družbenimi. Jezikovne variacije lahko pojasnimo in sistematiziramo v njihovem odnosu do družbenih spremenljivk. Ali z manj strokovnim jezikom: pojasnitev jezika kot enkratnega človekovega atributa je možna samo če njegovi biološki pogojenosti dodamo še družbeno funkcijo. Ali po besedah Hannae Arendt jezik brez svojega »javnega obraza« sploh ni jezik.

Tu ne bomo govorili o raznih poskusih pojasnjevanja jezika iz sociolingvističnih stališč. Te teorije šele nastajajo in zato se ne bi sklicevali na nobeno. Lahko se vprašamo, kakšen odnos bi imelo družbeno pojasnjevanje jezika do Chomskyjeve paradigme jezikovne teorije. Chomskyev koncept je psihološki in univerzalističen, predmet raziskovanja je znanje jezika, to je nezavedno znanje določenega števila formalnih principov (formal universals), ki so skupni vsem jezikom, Chomsky, čeprav oprezno, a na nekaterih mestih prav izrečno, pravi, da je njegov psihološki (mentalni) pristop jeziku končno tudi biološki, to je, da principi s katerimi se karakterizira jezik na tem univerzalnem nivoju odgovarjajo biološkim principom, to je fiziološkim strukturam, ki realizirajo naša spoznanja (vedenja) kot govornikov tega jezika. Razlika med znanjem jezika in uporabo jezika odraža odnos med biološkim (fizikalističnim) in družbenim pojasnjevanjem jezika. Jezikovna variabilnost, jezikovna sprememba, konvencije govora, govorni akti kot tudi intencionalnost, vse to so oblike jezika v uporabi in niso del znanja jezika, kot ga vidi Chomsky. Ali te oblike stoje na meji med psihološkim in sociološkim pojasnjevanjem jezika? Ali se lahko vklopijo v jezikovno kompetenco? Morda bi lahko rekli, da govornici poznajo pravila jezika ali variabilnosti v jeziku kot del prirojene jezikovne sposobnosti. Vendar bi bilo to absurdno, ker kako naj imajo nekaj prirojeno, kar se da naučiti le s kon-

¹⁰ Glej prepričljivo argumentacijo v knjigi *I. Ivić* (1978) iz opombe 4.

taktom, to je skupinskim obnašanjem. To bi bilo enako kot verjeti, da se kultura prenaša v genih. Pravila variabilnosti jezika se pojavljajo kot lastnost skupinskega obnašanja in se ne dajo pojasniti z nikakršnimi izključno biološkimi zakoni. Ta pravila so v prvi vrsti relacijska in družbena ter nastajajo v »javnem prostoru«.

Človek je del narave in zato se ga da delno pojasniti s fizikalnimi parametri. Lahko predpostavljamo, da se da del jezikovnih struktur, kot na primer pravila za formiranje stavka, transformacijska pravila v generativni gramatiki, pojasniti s proučevanjem strukture možgan ali živčnega sistema. Človek je del vzročne strukture fizičnega sveta in zato ga lahko pojasnjemo — razlagamo s fizikalnimi zakoni, vendar so ljudje prav toliko tudi bistvena družbena bitja in te pravilnosti obnašanja, kot tudi govorjenja, so v interakciji. Obstajajo avtonomni družbeni dejavniki na interpersonalnem nivoju človeške organizacije, pa če se kot biološka in psihološka bitja obnašamo (v normalnih okoliščinah) v družbi racionalno, ti načini obnašanja niso predvidljivi iz samih bioloških sposobnosti in se tako niti ne dajo razložiti.

Torej na vprašanje: »Ali je številnost znanosti nastala iz stvarne hierarhije strukture sveta ali iz našega neznanja, da bi jih speljali v eno fundamentalno znanost?«¹¹ bi bil odgovor z gledišča razmišljanja o problemih lingvistične znanosti, da je številnost znanosti nastala iz stvarne hierarhije strukture sveta ali še bolje, iz njene večpomenskosti.

¹¹ *Sesardić* (1984), str. 77.

Metodološko vprašanje fizikalizmu

Nevena Sesardića

MIRKO JAKIĆ

Namen tega teksta je predvsem postaviti metodološko vprašanje, ki se mi zdi s stališča metode prikaza in še bolj argumentacije in zahtevanih »pravil igre« v dopoljenem tekstu Sesardićeve (v nadaljevanju avtor) doktorske disertacije, ki je bila objavljena v obliki monografije z naslovom »Fizikalizam«, dokaj pomembno. Zato navajam toliko zanimivega teksta, kolikor je potrebno, da bi lahko oblikoval to vprašanje.

Avtor določa fizikalistično tezo v njenem najstrožjem aspektu kot teorijo, po kateri na svetu obstoje samo entitete fizike, ki se obnašajo po fizikalnih zakonih. Kartezijansko stališče (*res cogitans*, *res extensa*) avtor označi kot dualizem, kot nalogo fizikalistične teze pa postavi preseganje te vrste filozofije. Avtor meni, da je nedopustno zvajati fizikalizem na raven jezikovne problematike, to je, na problem prevajanja, ki temelji na posamezni teoriji pomena. **Fizikalistična pozicija je ontološka teza**, to je teza o urejenosti sveta (realnega univerzuma). To mnenje lahko zasledimo v avtorjevi kritiki dispozicionalne analize G. Rylea, kjer pristaja ob citatu J. Beloffa iz »The Existence of Mind«. Za avtorja zanimiva teorija je inačica fizikalizma, ki so jo razvili sodobni filozofi znanosti (V. T. Place, H. Feigl, J. J. C. Smart, D. Armstrong), znana kot teorija psihofizične identitete. Posebno mesto v fizikalistični tezi zavzema njen osrednji del, ki jo načelno postavlja v rang možne znanstvene teorije, podvržene empirični potrditvi: obstoji kontingentna identiteta mentalnih in fizičnih procesov. S tem je odstranjena kakršnakoli logična ovira (trdi avtor) za hipotezo (predpostavko), da so vsi mentalni procesi nekakšni, če že tako zapleteni, nevrofiziološki procesi. Nadaljnje utemeljevanje fizikalistične teze izpeljuje avtor »defenzivno«, s pomočjo argumentacije, s katero se izogne nekaterim resnim pripombam k tej tezi. Naj na kratko parafraziram najpomembnejše, da bom lahko poudaril avtorjevo argumentacijo. Avtor pobija Leibnizovo tezo o obstoju breztelesne eksistence s pomočjo Place-Smartovega mišljenja, po katerem je ta teza fenomenološka napaka, katere izvor je v napačni identifikaciji čutnega podatka in eksistence njegovih lastnosti v možganih.

Naj na kratko poudarimo metodološko bistvo avtorjeve argumentacije, njeno »defenzivno« strategijo pri obrambi fizikalistične teze: kakršnakoli

pripomba ali teorija, ki bi hotela logično ovreči to tezo, bi morala jasno pokazati, kaj predstavlja logično oviro za postavljanje fizikalistične teze. Avtor ovrže ugovor fizikalizmu, ki temelji na zamišljivosti logično nekontradiktorne situacije, po kateri bi bili zmožni prehajati skozi različna stanja zavesti tudi brez telesa, s pomočjo empiričnega argumenta kot temeljnega pričevanja.

Poudarimo znanstveno utemeljenost kontingentnega fizikalizma: v primerih logično nekontradiktorne zamišljivosti različnih svetov presoja empirična potrditev.

Avtor kritizira korelacionistične teorije s kombinacijo Occamova britev-primeri iz znanstvene prakse kakor tudi s pomočjo Placea, Lewisa in Sklara. Tako identifikacija segmentov mulekul DNA z geni, kromosomska teorija genetike, odnos fenomenologije in molekularne termodinamike govori v prid fizikalistične teze o zvajanju realnega univerzuma na fizikalne entitete. Occamova britev pa na drugi strani ostro zaseka v zapletenost in presoja v korist enostavnosti. Avtor postavi tezo, da je kakršnakoli korelacionistična teorija nepotrebna, bodisi da se težišče postavi na fundamentalnost fizičnih procesov bodisi na korelativno avtonomijo mentalnih procesov.

Naj izvezam tezo, pomembno za avtorjevo fizikalistično tezo: Splošna tendenca v razvoju znanosti kaže fundamentalnost fizike glede na ostale posebne znanosti. Fenomenološke teorije se kažejo kot zvajajoče se na neko temeljno entiteto. Imamo prepričljive primere iz znanstvene prakse, ki to dokazujejo. Princip enostavnosti postaja ideal pri strukturiranju znanstvenih teorij.

Peti ugovor fizikalizmu je s področja epistemologije. Temelj tega ugovora je, da ima človek najbolj gotov in najbolj neposreden uvid v svoja mentalna stanja in zato, kakorkoli naj je že mogoče, da se moti glede fizičnega sveta, tega ne more glede na svoja lastna stanja. Toda, piše avtor, če identično pomeni (v Leibnizovem smislu gotovo, v Quineovem pa ne) nerazločljivo, potem to velja predvsem za neintenzionalne, ne pa tudi za intenzionalne lastnosti: kaj je značilnost primerjave mentalnega in fizičnega (neurofiziološkega). Niti situacija, ko si zamislimo, da pride do nekega mentalnega stanja, ki ga gotovo spremlja določeno neurofiziološko stanje — niti to ni resen ugovor kontingentnemu fizikalizmu, saj le-ta dopušča tudi to stanje in njegov obrat, razen tega pa velja, da logična zamišljivost ni tudi njega spoznavna potrditev. Naj opozorim: Tudi če pustimo ob strani pojem kontingentnosti, moram opozoriti, da se v tem pomenu skriva nek korelacionistični prizvok, ki temelji na nepreciznih razlikah v identiteti (če uporabimo avtorjev primer za kontingentno identifikacijo: strela je električna izpraznitev). Celo drugi epistemološki ugovor (mentalno stanje, ki ne spremlja neurofiziološkega) pušča mesto korelacionistični interpretaciji. Iz navedka lahko razberemo, kako avtor uporablja besedo »korelat«, ne glede na to, da ga postavlja v narekovaje: »Glede na to, da oni (fizikalisti, op. M. J.) ugotavljajo kontingentno identiteto mentalnega in fizičnega, pa menijo, da ni logičnega protislovja v predpostavki, da se ob nekem mentalnem dogodku ne pojavi tudi njegov neurofiziološki ‚korelat‘ in obratno«. Ta korelacio-

nistični »zvok« je še bolj intenziven, če se spomnimo, da avtor sprejema tezo o ločenosti vzroka in posledice kot ločenih dogodkov. Toda rečemo lahko, da avtor tako problematizira situacijo zaradi »strateških« oziroma metodoloških vzrokov, saj fizikalistični teoriji še vedno manjka celovita, empirično dognana nevrofiziološka »strukturalna entiteta«. Toda to vodi v začasno epistemološki privilegiran položaj psihologije in osrednjega pojma zavesti, kar je za fizikalizem še bolj negotovo področje. Ker avtor meni, da je to prednost za fizikalistično tezo, npr., ta teza je v skladu s Popperjevimi kriteriji ovrgljivosti, preglejmo na kratko problem zavesti tako, kakor si ga zastavlja avtor. Kljub temu menim, da lahko za negotovo področje štejem tisto situacijo, v kateri zahtevamo identifikacijo vseh mentalnih procesov z nevrofiziološkimi, ko še ne vemo, koliko je teh mentalnih procesov in kakšni so; ali pa vsaj ne moremo trditi, da smo vse identificirali; z druge strani pa imamo tudi v nevrofiziologiji pomembno stopnjo neznanega. Poglejmo, kako avtor opravi s teorijo o privilegiranem položaju mentalnega, da bi tako vzpostavil svojo lastno pozicijo s pomočjo pojma zavesti.

Problematizirana teorija je teorija D. M. Armstronga (»A Materialist Theory of the Mind«), katere temeljna definicija je, da nekdo, ki verjame, da je v nekem mentalnem stanju, to tudi je zaradi samorazodevajočega in nezmotljivo neposrednega značaja mentalnih stanj (bolečina, nadomestne slike, čutila). Fizikalizem pa vzpostavlja nasprotno trditev, po kateri načelno ni razlike v spoznanju med načinom, kako pridemo do znanja o fizičnih in mentalnih stanjih; v smislu fizičnih stanj, s katerimi mentalna stanja lahko identificiramo, avtor postavi tri argumente proti ideji privilegiranega položaja s ciljem, da se preverijo možnosti neke variante fizikalizma, kateremu ni mogoče ugovarjati s pomočjo epistemološke pripombe.

Ti trije argumenti so naslednji:

1) Wittgensteinovski argument proti ideji privilegiranega položaja se zvaža na nemožnost razlikovanja napačnih od pravilnih ugotovitev, ker predpostavlja, da introspekcija zagotavlja svojo lastno nezmotljivost. Torej, brez kriterija razlikovanja pravilnega od napačnega niso možne napačne ugotovitve — toda tudi pravilne ne. Toda, navaja avtor, privrženec privilegiranega pristopa ima možnost obrambe s pomočjo negacije, s predpostavko o nujnosti verificirajočega kriterija zunanjega glede na prepričanje. Humeova teorija o odnosu vzroka in posledice ima za posledico resen ugovor ideji privilegiranega pristopa: Kako lahko zatrjujemo povezanost mentalnega stanja in zavesti o njem, če sta to dva ločena dogodka? Vprašanje se še zoostri, če dosledno branimo fizikalistično tezo o identifikaciji mentalnega stanja in nevrofiziološkega procesa. Avtor se v tem smislu opira na Armstronga in popolnoma pristane na njegovo tezo, da verjetnost teorije o privilegiranem pristopu temelji na primerjavi kavzalne verige pri oceni lastnega mentalnega stanja in kavzalne verige navadne percepcije. Kavzalna veriga: »možgansko stanje—očesni živčni—reflektirani svetlobni žarki—vidni receptorji opazovalca očesni živčni—možgansko stanje, ki pomeni videnje opazovanega možganskega stanja« naj predstavlja Armstrongovo shemo. Očitno je, in avtor na to takoj opozori, da ta shema vodi v **regresus ad infinitum**. Toda čeprav je avtor

kritiziral Armstrongovo shemo, ki se končuje z nekim nevrofiziološkim fizičnim stanjem pri tolmačenju nekega možganskega stanja (kar je težava, izvedena iz posplošenih težav teorije percepcije), jo je hkrati tudi popravil in uvedel v začasno fizikalistično strategijo, ki omejeno varuje avtonomijo mentalnega. Avtor to doseže s pomočjo pojma zavesti kot neposredne izkustvenosti, ki razbija regresus ad infinitum (cit., str. 35): »Če rečemo, 'nek drug možganski proces', to vodi v neskončni regres, uvajanje nefizičnega subjekta zavesti pa je pojasnilo obscurum per obscurius. Temeljno vprašanje fizikalizma v tem kontekstu je vprašanje: ali lahko zgradimo teorijo, po kateri bodo nekateri možganski procesi opažanja zunanjih stvari, ne da bi morali biti tudi oni sami registrirani... Prav to lastnost direktnosti in neposrednosti imajo naša zavedna izkustva.«

Na temelju tega citata lahko podčrtamo:

1. Zavest lahko pojmujeemo samo kot fizično lastnost; 2. Ta fizična lastnost s svojo konkretno obliko priča direktno in neposredno brez potrebe, da tudi njo sámo registrira karkoli neposrednejše in fundamentalnejše; 3. Ta lastnost zagotavlja, uvedena v metodologijo postopka pri oblikovanju teorije o privilegiranem pristopu, izogibanje neskončnemu regresu. Sledi avtorjev popravek Armstrongove sheme: »možgansko stanje—očesni živčni—reflektirani svetlobni žarki—vidni receptorji opazovalca—očesni živec—vidni receptorji opazovalca—očesni živec—**zavedno spoznano stanje** neposrednega empičnega izkustva«.

Toda zdaj mora avtor odgovoriti na naslednja vprašanja:

1. Če lahko »fenomen« zavesti zvedemo na fizikalistično redukcijo — kako je to možno, če spoznavni postopek, s katerim se to omogoča, implicira to isto zavest?

2. Kako preprečiti, da ne bi v fizikalistično teorijo pritegnili preko tega pojma neke variante fenomenološke teorije (nefizični ali vsaj nereduktibilni karakter zavesti)?

3. Kako preprečiti, da ne bi mentalisti-emergentisti tako dobili velikega maneverskega prostora?

Zdi se mi, da lahko da avtor en sam odgovor: *Zavest obstoji kot mentalno stanje, ki sebe lahko »vidi« kot nevrofiziološko stanje.* Preostalo nam je še, da pogledamo avtorjevo strategijo v tem projektu. Na kratko si jo oglejmo:

Temelj strategije je vsebinsko nevtralna analiza (Smart, Armstrong, Lewis). Z izogibanjem zvajanju problema identifikacije mentalnega in fizičnega s pomočjo analize stavka, je oblikovanje vsebinsko nevtralnih stavkov (nekaj se dogaja, kar je podobno tistemu, kar se dogaja, ko), s čemer ohranimo digniteto problema kot kontingentne identifikacije na temelju znanstvenega postopka. Cit. avtor, str. 51: »Mentalne termine moramo določiti tako, da ostaja odprto vprašanje, ali označujejo fizične ali nefizične dogodke. Pozneje moramo nujno **samo navesti neko dodatno premiso**, ki bo govorila v prid tega da so ti 'nevtralni' dogodki v bistvu nekakšna povsem fizična dogajanja«. Tako oblikovan derivativni jezik bi torej moral uspešno pred-

postavljati fizikalistično terminologijo, ker mentalna stanja določa s pomočjo tipičnih posledic ali vzrokov, ki so vpliv »zunanjih« fizičnih delovanj. Avtor navaja v prid ortodoksni fizikalistični obravnavi problema zavesti, posredni analogni primer postuliranja pojma nevtrona, da bi se tako zadržal zakon o ohranitvi energije, kar se je kasneje tudi empirično izkazalo kot plodno. Avtor tudi poudarja celovito fundamentalnost in digniteto fizike kot vse obsegajoče teorije: »... neverjetno je, glede na ta globalna raziskovanja, da bi bila zavest edini fenomen v univerzumu, o katerega naravi fizika ne bi mogla nič reči«.

Naj kratko: kaj bi na primer nek mentalist-emergentist (ki mu gre za nereducibilne slojevite materialne dejanskosti), ki torej izbira drugačno ontologijo, rekel o svoji varianti fizikalistične teorije. V poštevek jemljem samo parafrazirana in komentirana avtorjeva stališča, navedena v tem tekstu. Vse skupaj je smiselno samo v primeru, če sem jih pravilno razumel in interpretiral.

Probleme lahko navedemo, to je razvrstimo v 5 točk: 1. fizikalistično oporišče v logiki; 2. fizikalistično oporišče v empiriji; 3. znanstvena metodologija in »strategija dokazovanja«; 4. pojem zavesti, s pomočjo katerega vzpostavlja teorijo o privilegiranem položaju mentalne sfere; 5. splošna tendenca v razvoju znanosti.

Govori mentalist-emergentist:

1. Poglejmo najprej logično nedvomno utemeljenost fizikalizma (neobstoj katerekoli logične ovire) z vidika mentalnega stanja kot evidentno zavestnega stanja, npr. stanje potreb. Pri elementarnih potrebah, ki vzdržujejo življenje, npr. potreba po hrani in pijači (lakota in žeja) za fizikalista seveda ni nobenih problemov. Redukcija od stanja do neurofiziologije in same fiziologije ne prenese nobene logične ovire. Tudi ni problemov s potrebami, ki jih je človek razvil v toku lastne družbene civilizatorne evolucije, npr., potreba po glasbi; redukcija do neurofiziološkega centra je logično odprta. Če pa govorimo o bolj zapletenih potrebah, kot je npr. potreba po letenju, potreba po potapljanju, potreba po dotiku zvezde Proxima Centauri, in tako v neskončnost, kajti zaloge človeške domišljije so zares neizčrpne, pride fizikalizem, vsaj v logičnem smislu, v zelo neugodno situacijo. Kaj ni paradoksalno (logično) trditi, da za vsako potrebo stoji neka neurofiziološka organizacija, ki se občasno aktivira, ali pa tudi ne? Toda če fizikalist trdi, da ne gre za množico posebnih neurofizioloških organizacij, marveč za neko zapleteno in difuzno organizirano neurološko organizacijo, potem lahko mentalist vpraša: Ali ni logično paradoksalno, da tako, skoraj neskončno zapleteno organizacijo, opazujemo tako, da je podvržena redukciji na relativno revne fizikalne entitete? Če se torej fizikalist brani, da lahko to zapletenost »razstavimo« na niz funkcionalnih neuroloških plasti in tako pridemo do enostavne neurološke funkcije, potem lahko mentalist spet vpraša: Ali ni vseeno logično paradoksalno govoriti o neki plasti te edinstvene neurološke organizacije, ki bi imela večjo potrebo po potapljanju ali po letenju?

2. O sprejetem kriteriju, po katerem v primeru zamišljivosti različnih nekontradiktornih svetov presoja empirično pričevanje; fizikalistična trditev, da mora mentalist tako pričevanje o plastni strukturiranosti materialne realnosti predvideti, da bi potrdil svojo tezo: Mentalist lahko prizna, da takega empiričnega pričevanja ne more prezreti, naj pa to stori fizikalist za svojo tezo, da bi se lahko odločil med dvema tekmujočima teorijama!

3. Pri »strategiji« dokazovanja fizikalistične teze lahko mentalist zahteva fair-play, to je, da morajo ista metodološka pravila igre, ki jih postavlja fizikalist, veljati tudi zanj. Zdaj se seveda fizikalist sooča z nasprotno tezo, ki je logično vsaj toliko neproblematična, kolikor je njegova lastna, ni pa odločilne priče, ki bi presodila v korist fizikalistične teze (velja tudi obratno!).

4. O pojmu zavesti, ki rešuje fizikalista pred neskončnim regresom v kavzaliteti opazovanja, mora mentalist poudariti več stvari. Prvič je pojem zavesti postavljen ontološko zelo visoko v abstraktni hierarhiji ontološko pomembnih pojmov za posebne znanosti in filozofijo. Ta pojem nima definicije, ker mu za to manjka genus proximus in differentia specifica nekega definiensa. Če ta »manko« pravilno nadomestimo z opisom, se soočimo z naslednjo situacijo: niti za eno »entiteto« ne moremo reči, da predstavlja zavest. O zavesti govorimo samo skozi njene konkretne oblike kot zavesti o nečem. Torej moramo pojem zavesti opazovati kot teoretično konstrukt, ker pridemo do njega posredno, z označevanjem lastnih sposobnosti, ki spremljajo vsako naše opažanje drugotnosti. Mentalist bi lahko zdaj vprašal: Kako je zdaj očitno, da bi lahko pojem zavesti v skrajni konsekvenci zvedli na fizikalne entitete? Če fizikalist trdi, da je to evidentno preko dignitete fizike kot vseobsegajoče znanosti, ker ni mogoče, da bi bil pojem zavesti tisto edino v univerzumu, o čemer fizika nima kaj povedati, potem mora mentalist zavzeti drugo strategijo: lahko ta pojem primerja s fizikalnim pojmom energije in trdi, da ta dva pojma pripadata isti ontološki ravni v abstraktni hierarhiji pojmov. Tako pojem energije težko najde definiens, ki ni enako abstrakten kot on sam in ki ga lahko definira (npr., nič ne dobimo, če rečemo, da je energija enaka materiji, ker velja tudi logični obrat, cirkularnost definicije). V konkretnih oblikah lahko pojem energije kvantitativno zaobjamemo, toda to je možno tudi s pojmom zavesti, če merimo neko dolžino zadrževanja pozornosti na nekem »predmetu«, kar je neka konkretna »oblika« zavesti.

Mentalist lahko torej spet reče: Trdim, da lahko pojem zavesti uvrstimo v isti ontološki rang kot fizikalni pojem energije; in kakor fizikalist ne poskuša zvesti pojma energije na karkoli, trdim, da to ni mogoče tudi za pojem zavesti. Prav nasprotno, kakor fizik izhaja iz pojma energije, ter s tem oblikuje fizikalno teorijo, tako tudi psiholog izhaja iz pojma zavesti in s tem oblikuje psihološko teorijo. Torej lahko mentalist-emergentist reče: Logično nič ne oporeka ideji, da obstoje za posamezne posebne znanosti posebne plasti materialne dejanskosti, in vsi protiargumenti niso dovolj prepričljivi!

Toda vrnimo se k fizikalizmu. Ostala mi je še dolžnost, da postavim metodološko vprašanje, ki se glasi: Ali je, z metodološkega vidika filozofije

znanosti, upravičeno, da se od dveh filozofskih hipotez, ki imata obe relativno enake teoretske in empirične argumente, izbrati eno, ki temelji na relativno skromnih rezultatih tendence razvoja znanosti, potem pa z visoko stopnjo generalizacije, z indukcijo, povzdigniti to hipotezo na rang teorije, ki je z deduktivno močjo logične argumentacije uspešno potisnila (odstranila) rivalske hipoteze?

Fizikalizem kot splošna znanstvena metoda

STANISLAV JUŽNIČ

UVOD

Zagrebski filozof Neven Sesardič (1984) opisuje fiziko kot temelj v kateri je (bo) mogoče spraviti vse ostale znanosti. Tak fizikalizem ne ustreza današnjim razmeram v znanosti. Mogoče je fizikalizem dober opis za neko preteklo stanje znanosti in morda bo ustrezal kakšnemu prihodnjemu stanju. 19. in 20. stoletja pa nedvomno nista dobi enotnosti znanosti, čeravno so se, kot bomo videli, poskusi v tej smeri večkrat posrečili.

Enotnost znanosti na osnovi fizike si je mogoče zamisliti na dveh različnih stopnjah. Najbolj radikalna je tista, ki meri, da je iz gibanja fizikalnih delcev mogoče predvideti njihove posledice na višjem nivoju, ki spadajo v območje kemije, biologije in celo psihologije (Sesardič 1984 str. 80—84). To je hipoteza, ki je blizu razmišljanjem Harveyja (1628), Huygensa, (1690), Buffona (1749), Lavoisierja (1789, str. 13), Boškoviča (1758) in Laplacea (1812). Na sprotoval pa ji je, na primer, Joseph Fourier (1822), teoretik prevajanja toplote z začetka 19. stoletja.

Mnogi raziskovalci so skušali to idejo tudi dejansko izpeljati, vendar so problemi preveč neraziskani, da bi se komu kdaj posrečilo priti dlje od fizikalno-kemičnega nivoja. Takšne izpeljave najdemo tudi pri naših rojakih, ne samo pri Boškoviču (1758), temveč tudi pri M. Sekuliču (1873), L. Lautarju (1873) in A. Laski (1876) v 19. stoletju. Osnovna ideja je bila v graditvi celotne znanosti okoli enega samega pravila delovanja sil, ki ga je bilo navadno lažje izraziti v geometrijski kot v diferencialni obliki. Vendar pa imamo takšne poskuse lahko prej za mehanizacijo fizike in kemije kot pa za fizikalizacijo celotne znanosti, čeprav si sami avtorji takšnih omejitev niso postavljali. Fizikalizem sam niti ne zahteva redukcije na en sam princip, temveč redukcijo na vso tisto množico principov, ki jih zagovarja fizika.

Ne znam povedati, kako naj bi se nefizikalne znanosti reducirale na fiziko. Da pa bi orisal to morebitno vizijo prihodnosti, vas bo morda zanimalo, kako so se v preteklosti posamezne veje fizike reducirale na svoje uspešnejše sorodnice. Od tod bo mogoče izluščiti, kako tak proces poteka, kaj ga pospešuje in kaj zavira. Ob primerjavi tedanjega odnosa med fizikalnimi panogami in današnjega odnosa med fiziko in nefiziko bomo lahko ocenili,

kolikšne so možnosti za redukcijo in morda celo kako bo sama redukcija potekala.

Zgodovina nam ne ponuja niti enega tako skrajnega primera, kjer bi katera panoga fizike tako popolnoma utočila v drugi, bolj razviti, da bi izgubila celo svoje lastno ime. Čeravno je raziskovanje pokazalo, da imata posamezni panogi enako fizikalno osnovo, do popolne združitve ni prišlo. Še več. Pogosto se zgodi, da večji del fizikalne panoge sploh ne občuti resnejšega vpliva panoge, na katero se reducira. Pa pojdemo k primerom. Nisem jih razvrstil po kronološkem redu, temveč raje tako, da začnemo s tistimi, pri katerih se je redukcija najbolj posrečila, nadaljujemo s takšnimi, kjer je redukcija (poenotenje) zajela le mejne pojave panoge, in končamo s takšnimi, kjer je redukcija zajela le (matematično) metodo, ne da bi neposredno prizadela (reducirala) fizikalno osnovo panoge. Naštel bom 9 primerov iz 17., 18. in 19. stoletja, vendar s tem nikakor ne bom izčrpal vseh. Sesardič sam omeni le tri izmed mojih primerov redukcij teorij — redukcijo fenomenološke termodinamike na statistično mehaniko, redukcijo optike na Maxwellovo elektromagnetno teorijo (1984, str. 78.) in redukcijo astronomije na mehaniko (str. 115.).

BLISK KOT ELEKTRIKA

Popolna redukcija je možna le, če imamo opraviti s panogo ali celo samo s skupino pojavov, ki nimajo dovolj razvitih samostojnih teoretično-eksperimentalnih prijemov in se torej nahajajo blizu predparadigmatičnega stanja. Dober primer za dogodek takšne vrste je redukcija bliska na ostale električne pojave, ki jo najprej teoretično izpelje B. Franklin (1850) po analogiji s pojavi v Leydenski steklenici, eksperimentalni dokaz s strelovodom pa se posreči v Franciji pod vodstvom pariških akademikov Buffona in Dalibarda (1852). Redukcija je bila popolna in neoporečna, sprožila pa je cel plaz tudi pretiranih razlaganj meteoroloških pojavov z električnimi vplivi.

AKUSTIKA KOT MEHANIKA

Manj uspešno redukcijo doživijo panoge in skupine pojavov, ki imajo poleg sorazmerne avtonomnosti še dovolj močno tradicijo samosvojega raziskovanja in celo posamezne lastne eksperimentalne metode. Dober primer je akustika, ki je bila zaradi povezav s glasbo vseskozi pomembna tudi izven fizike. Enačba gibanja zvoka je med Newtonovim zgodnjim približkom ($c^2 = \frac{P}{\rho}$ Truesdell 1980, str. 13) in dovršeno matematično teorijo Biota, Poissona in Laplaceja (Truesdell 1980, str. 29—38) doživela velikanske spremembe na osnovi natančnih meritev pariških akademikov pod Cassinijevim vodstvom leta 1738. Že dolgo pa je bilo jasno, da gre za gibanje zgoščin in razredčin, ki povsem ubogajo osnovne zakone mehanike. Klub temu pa je akustika ostala še dolga stoletja posebno poglavje fizike, ki ga šele najsodob-

nejši učbeniki skušajo organsko navezati na ostalo mehaniko. Kljub jasni ekvivalenci pojavov redukcija torej ne bo prišla tako daleč, da bi akustiki odvzela lastno ime. Akustika si je namreč razvila tudi lastne eksperimentalne prijeme, posebno pred približno stoletjem v laboratorijih E. Macha, Rayleigha, Lebedeva in še posebej V. Dvoraka na Zagrebškem vseučilišču med leti 1875—1911.

NEPOPOLNE REDUKCIJE

Naslednjo nižjo stopnjo uspešnosti redukcije opazimo pri skupinah pojavov, ki so se že osamosvojile v samostojno panogo z lastno paradigmo in so raziskovanja šele naknadno pokazala, da je temeljna sila, s katero imamo pri njih opraviti, pravzaprav natančneje opisana v neki sorodni, matematično bolj razviti paradigmi — panogi. Kljub priznanju, da gre za pojave z enakimi vzroki, do resnične redukcije ne more priti. Neuspehu redukcije kljub logičnim možnostim zanjo še dodatno botruje dejstvo, da ima reducirana panoga opravka s pojavnimi oblikami sicer enakih vzrokov, vendar na bistveno različnih stopnjah glede na maso, razdaljo, naboj ali frekvenco merjenih teles. Pa pojdimo raje k štirim primerom, ki se ponujajo za opis te stopnje redukcije, ki jo lahko že imenujemo neuspešno:

ASTRONOMIJA KOT MEHANIKA

Dolga stoletja sta tako astronomija kot mehanika preučevali gibanja vidnih mas snovi, ne da bi komu prišle na misel smiselne povezave obeh dogajanj. Keplerjeva odkritja pravilnosti v gibanju planetov (1609, 1619) so ob vedno natančnejših določitvah pospeška prostega pada v Galilejevem delu (1638) ponudila trdno osnovo za takšna razmišljanja, ki jih je izpeljal Newton (1687). Izkazalo se je, da tako nebesnim kot zemeljskim gibanjem botruje ista sila. Vendar pa to nikakor ni bil dovolj močan povod, da bi astronomija postala del mehanike, čeprav je Laplace svoje delo poimenoval *Mecanique Celeste* (1798—99). Pojavni obliki gravitacijske sile, ki ju obe znanosti raziskujeta, se namreč bistveno razlikujeta tako po velikosti opazovanih razdalj kot glede velikosti opazovanih mas. Astronomska veda pa je ohranila tudi nekaj več kot samo samostojnost. Moderna matematična fizika se je namreč gradila na temeljih Leibnizovega zapisa diferencialnega računa v zgodnjem 18. stoletju prav okoli problemov plavanja, vrtavke in predvsem gibanja nebesnih teles (Grigorjan 1982, str. 72).

KEMIJA KOT ELEKTRIKA

Do sedaj opisane redukcije — poenostavitve sklopov pojavov na njihove preprostejše ali bistvenejše poteze so stekle po dolgoletnih filozofskih in fizikalno-teoretičnih razmišljanjih. Z ugotovitvijo električne narave kemičnih sil pa je bilo drugače. Osnovni pospešek k novi razlagi pojavov je tu prišel

z eksperimentalne strani, in sicer iz Voltine razlage Galvanijevega eksperimenta (1791). Tako je začetek 19. stoletja obdobje odkritij novih kemičnih elementov večinoma s pomočjo elektrolize njihovih raztopin. Med leti 1800—1820 tako odkrijejo kar 23 novih kemičnih elementov (Solovjev 1983, str. 208), kar je nekje med tretjino in četrtno vseh obstojnih kemičnih elementov, ki smo jih odkrili na Zemlji! Nastala je cela nova znanost, elektrokemija, ki je poleg pnevmatske kemije iz 18. stoletja gradila pomemben most med fiziko in kemijo. In vendarle do poenostavitve kemije na električni osnovi ni prišlo. Zveza z elektriko je prizadela le mejna področja eksperimentalne kemije, saj je imela os kemijskih znanosti stoletno tradicijo, ki je merila v drugo smer. Dejstvo, da ima sila med kemičnimi elementi pravzaprav električno naravo, ni zamajalo autonomnosti kemije. Kemija ostaja samosvoja znanost še celo po tem, ko je odkritje hafnija (Hevesy v Kopenhagenu, 1923) na osnovi Bohrove teorije atoma (1913) pokazalo, da celo Mendelejev periodični sistem elementov temelji na elektriki, saj nivo pojavov, s katerimi se bavijo kemične analize, ni prizadet s samo naravo sile, ki v kemiji nastopa. Seveda pa Sesardičeva (1984, str. 80) navedba Feynmanovega 'teoretična kemija je pravzaprav fizika' drži. Vendar pa današnja kemija poleg teoretične ali fizikalne kemije obsega še več prav tako pomembnih področij raziskovanja, za katera fizikalna narava nastopajočih sil ne pomeni bistvenega podatka.

MAGNETIZEM KOT ELEKTRIKA

Magnetizem je razvijal svojo osnovno, statično paradigmo že dve stoletji (Južnič 1983), ko so se začeli kopičiti dokazi o njegovi zvezi z elektriko. B. Franklin je poročal o zamenjavi med poloma magneta v bližini prostora, kamor udari strela, Coulombova merjenja so pokazala, da imata magnetna in električna sila prav enako odvisnost od razdalje (1785—89) in še marsikaj drugega je navajalo raziskovalce, kot je bil Danec Oersted, da so se prav načrtno lotili iskanja neposredne zveze med vzroki za magnetne in električne pojave. Poskus, v katerem električni tok vpliva na magnet, se je Oerstedu posrečil leta 1819. Legenda sicer poroča, da je šlo bolj za srečno naključje. Leto pozneje je Ampère razvil Oerstedove ideje v kvantitativno določitev sile med dvema vodnikoma električnega toka. Leta 1822 pa Ampère določi še kvantitativne zakone te interakcije (Kastler 1977), ki jo je le še dopolnil Faradayjev poizkus, ki je pokazal, da lahko tudi z magnetom poganjamo električni tok (1831). S tem je bila redukcija statičnega magnetizma na elektriko oziroma elektromagnetizem končana. Elektromagnet je v naslednjih desetletjih prodrl v samo os naše industrije. In vendarle magnetizem kot posebna panoga fizike ni ostal izgubljen v zgodovini. Ne samo da je poglavje o magnetnih pojavih ostalo bistven del sodobnih učbenikov, pojem magnetizma je še nadalje ostal vabljivo polje za samostojne študije. Po eni strani je šlo za vprašanje magnetnega polja Zemlje, (in drugih nebesnih teles), po drugi strani pa za vprašanje magnetnih značilnosti termodinamskih stanj snovi,

ki je še posebej zanimivo v okvirih sodobnega preučevanja faznih prehodov. Čeprav je po Ampéru električni tok temelj magnetnih pojavov, vendar to nikakor ne ovira preučevanja magnetizma kot razmeroma samostojnega pojava.

SVETLOBNO IN TOPLOTNO ŽARČENJE KOT ELEKTROMAGNETNO VALOVANJE

Podobno kot je analogija med električnimi in magnetnimi pojavi že dolga stoletja 'visela v zraku', so raziskovalci že od davnin iskali zvezo med svetlobnim in toplotnim sevanjem. Eksperimenti so v 18. stoletju že prepričljivo pokazali, da za toplotne žarke velja prav enak odbojni zakon kot za svetlobne. Še več. Dovolj segreta telesa dejansko sevajo vidno svetlobo. Pojavljale so se že tudi ideje o skupni bazi pojavov, ki je pri neaktivnem flogistonu najšibkejša, pri električni iskri močnejša in pri toploti najmočnejša (Cavallo 1782). V prvih letih 19. stoletja so odkrili še nevidne žarke (W. Herschel 1800 in J. W. Ritter 1801), ki jih je bilo mogoče prav tako odbijati in lomiti kot svetlobo (Meloni 1850). Jasno je bilo, da obstaja skupna sila, ki uravnava vse te pojave. Mnogi so jo načrtno zasledovali, najbolj uspešna pa sta bila poleg že omenjenega Oersteda še Britanca Faraday in Maxwell. Prvi je idejo zasledoval eksperimentalno in jo opisoval geometrijsko, kot so v zgodovini pogosto počeli v matematiki neizvedeni samouki. Maxwell pa je njegove ideje, oplojene z bolj natančnimi meritvami hitrosti elektromagnetnega valovanja (Weber in Kohlrauch 1856), izpeljal v matematično obliko. Tako so vse fizikalne pojave razen gravitacijskih, pri katerih so bile težave nepremagljive (Faraday 1850, 24. serija, 27072—2717), proglasili za nihanje enega samega etra (Maxwell 1973). Nov pogled na fizikalne pojave se je le počeli širili v nemško govoreče dežele, med katere smo tiste čase spadali tudi mi. Nedvoumno pa je Maxwellova teorija elektromagnetnega polja požela splošno priznanje že pred Hertzovo eksperimentalno potrditvijo (1888). Nova predstava je seveda docela spremenila razmišljanja o sevanju toplote, ki je postalo osnoven problem, okoli katerega se je sredi devetdesetih let zlomilo komaj skovano kopje Boltzmannove statistične mehanike (Boltzmann 1895), le zato, da bi s Planckom nekaj let pozneje doživelo novo zmagoslavje (1900). Vendar pa je nov pogled na svet zaobsegel le mnenje pojave toplotnega sevanja, medtem ko so druga področja teorije ostala izven ugotovitev elektromagnetne teorije toplote. Teorija toplote je ostala samostojna znanost s svojo teorijo transportnih pojavov, segrevanja in spreminjanja agregatnega stanja.

Podobno se je godilo tudi z optiko, potem ko jo je Maxwell proglasil (1873) za eno izmed inčič elektromagnetnega valovanja (Sesardič 1984, str. 78). Elektromagnetna teorija svetlobe je postala le ena izmed mnogih panog optike. Za geometrijsko optiko je na primer vseeno ali je svetloba val ali delec. Še toliko manj pa jo prizadane njena elektromagnetna narava.

ZAKON O OHRANITVI ENERGIJE

Zakon o ohranitvi energije ni le prvi zakon termodinamike, temveč je tudi osnova za vsa vrsta poenostavitvev fizikalnih panog na preprostejše in bistvenejše poteze, ki jih opisuje katera sorodnih panog. V tem smislu pomeni osnovo fizikalizma, čeravno si sam ne upa govoriti o enakosti, temveč le o medsebojni pretvorljivosti energij, torej kvečjemu o ekvivalenci. Zakon o ohranitvi energije, razširjen na biološko, psihološko in katero-si-že-bodi energijo, je fizikalizem. Zato si bo toliko bolj zanimivo pogledati, kako je ta zakon nastal in kakšne posledice je pustil v fizikalnem raziskovanju.

Zakoni ohranitve so se v različni širini pojavljali v bolj filozofski obliki že veliko pred moderno dobo. Kemijska revolucija je z Lavoisierom prinesla dva ohranitvena zakona. Prvi je zakon ohranitve materije (Lavoisier 1789), ki ostane v veljavi do Einsteinove intervencije poldrugo stoletje pozneje. Drugi pa je zakon o ohranitvi toplote—kalorika kot enega preprostih kemijskih elementov (1789), ki je bil ob veljavo kaj kmalu, ko se v tridesetih letih 19. stoletja uveljavi valovna teorija toplote. Nove ideje, ki so bile sprva bolj filozofske narave in so se šele naknadno povezale z delovanjem parnega stroja, so zahtevale, da mora biti mogoča medsebojna pretvorba toplotne energije in mehanske energije v obliki dela. Od tu ni bilo daleč do posplošitve na vse tedaj znane oblike energij. Vendar kljub formalnemu priznanju ekvivalence vseh fizikalnih zaznavnih energij . . . v naravi ni mogoče trditi, da je zakon o ohranitvi energije sam po sebi kaj pomembno vplival na zavest o sorodnosti denimo toplotnih in električnih pojavov! Medsebojna pretvorljivost torej še zdaleč ni dovolj, da bi se zrušile zapreke, ki so jih postavila desetletja samosvojega raziskovanja. Čeprav nič ni omejevalo veljavnosti zakona o ohranitvi energije, je ostal njegov vpliv omejen na fiziko in predvsem na zvezo med toploto in mehaniko, zaradi katere je tudi nastal. Poskrbel je za trdnejše temelje obravnave toplote kot gibanja nevidnih delcev, ki je pod vplivom uspehov v kemiji stekla šele v raziskovanjih naslednje generacije raziskovalcev kinetične teorije toplote.

FENOMENOLOŠKA TERMODINAMIKA IN STATISTIČNA MEHANIKA

Sesardič (1984, str. 78) omenja tudi redukcijo fenomenološke termodinamike na statistično mehaniko. Vendar je ta primer nekoliko drugačen. Tu ne gre za različna eksperimentalno-teoretična področja, za katera bi raziskave pokazale, da ju združuje skupna sila. Tu gre za dve različni metodi matematične fizike, ki obravnavata isti sklop eksperimentalno raziskanih fizikalnih pojavov. Statistična mehanika začenja svojo razpravo od spodaj, pri gibanju najmanjših delcev snovi, od katerega se postopoma dokoplje do merljivih količin. Fenomenološka termodinamika pa se do merljivih količin spusti od zvez med makroskopskimi termodinamskimi veličinami, kot jih narekujeja oba termodinamska zakona. Res je statistični pristop skozi kvantno mehaniko doživel kar največji razcvet. Vendar pa sta tako fenomenološka termodinamika kot teorija toplotnega prevajanja znotraj teorije kontinuumov (zvezne

snovi) ostali samostojni panogi znanstvenega raziskovanja in ju kot samostojni panogi tudi preučujemo v šolah. Fenomenološka termodinamika ne postane limita statistične mehanike za dovolj velike mase, kot je to klasična mehanika v kvantni. Prav tako ne postane limita majhnih hitrosti, kot je to klasična mehanika v relativnostni. Termodinamika ostane drugačen, toda prav tako pravilen in včasih celo nepogrešljiv pristop k problemom, ki jih izzivajo eksperimentalna raziskovanja toplote.

To je najbolj prepričljiv med vsemi argumenti proti viziji fizikalizma kot enotni znanosti prihodnosti. Tudi če se bo fizika naučila pojasniti biološke ali celo psihološke pojave s pomočjo svojih enačb, ne bosta ti znanosti prenehali obstajati kot samostojni področji raziskovanja in drugačna pristopa k problemom.

TEORIJA ELASTIČNOSTI IN TEORIJA PREVAJANJA TOPLOTE

Statistična mehanika in fenomenološka termodinamika sta dva različna teoretična pristopa k enakemu eksperimentalnemu problemu. V zgodovini pa poznamo tudi ničkoliko enakih teoretičnih pristopov k različnim eksperimentalnim problemom. Eden boljših primerov je teorija zvezne snovi (kontinuum), ki se razvije v Fourierovi obravnavi problema toplotnega prevajanja (1822). Uporabljena matematična metoda Fourierove analize (1807) kot razstavljanja poljubne zvezne končne funkcije na njene enakomerno ponavljajoče se komponente je bila zelo plodovita in je urno našla uporabo tudi v sorodnih panogah fizike. 38 let za Fourierom je Lamé ugotovil, da je teorijo elastičnosti mogoče obravnavati s popolnoma enako metodo, čeravno ni dvoma, da gre za različna fizikalna pojava (1861).

RAZPRAVA

Podobnih pojavov ni bilo malo v zgodovini fizike. Še več. Bogastvo sodobne matematične fizike se nam lahko kaže kot stanje, ko se na vseh mnogoterih fizikalnih problemih uporabljajo razmeroma maloštevilni matematični prijemi. V današnjem času, ko je moderna teorija faznih prehodov, iščemo možnosti za njene matematične prijeme po vsej fiziki in celo izven nje v takoimenovani teoriji katastrof. Tolikšna metodološka enotnost fizikalne slike sveta je naravnost posledica Galilejeve vizije knjige narave, napisane v matematičnem jeziku. Zgodnja matematična fizika je bila zasnovana kot predvidevanje orbit nebesnih teles, ki se gibljejo po gravitacijskih diferencialno zapisanih zakonih in ustrezajo določenim opaženim robnim pogojem. Vendar so se ti astronomski prijemi prav kmalu razširili tudi na probleme mehanike, še posebno v Lagrangeovi posplošitvi (1788). Tudi druge panoge fizike sproti prevzemajo metode matematične fizike za opis pojavov iz svojega področja, brž ko so jih zmožne tako natančno opisati, kot je to nujno za eksaktno matematično obravnavo. Tako Malus v svojih raziskovanjih polarizacije (1808) uporabi infinitezimalno vektorsko geometrijo in

analizo odboja na krivih površinah, kot ju je raziskal njegov učitelj Monge (Chappert 1977, str. 115). Ampere spravi Oerstedov elektromagnetni eksperiment na matematično osnovo v nekajtedenskem napornem študiju leta 1820. Gledano z očmi strogega fizika je znanost končno le tisto, kar je mogoče opisati z metodami matematične fizike. Znanost je torej fizika sama in vse tisto, kar sprejema fizikalno metodo. Sesardič (1984, str. 114) ima tako še kako prav, ko v malo drugačni zvezi trdi, da fizik nikakor ni slab zaveznik fizikalistu. Tu pridemo do druge plati medalje, do redukcije znanosti na fiziko na osnovi matematično-fizikalnega opisa pojavov, ne glede na to, ali je osnova pojavov res mehanično gibanje fizikalnih delcev ali ne. Matematična fizika, s katero imamo tu opraviti, seveda obsega tudi mnoge metode, ki v sami fiziki niso domače in so se razvile ob problemih drugih znanstvenih panog (na primer razne oblike statističnih metod). Znanstvenost se tu kaže kot stopnja matematične formalizacije problema. Naziv ‚fizikalizem‘ ne opisuje več najbolj posrečeno takšnih smeri razvoja, bolje bi bilo govoriti o ‚matematizmu‘. Kajti skupni imenovalc je matematika, fizika pa je le tista med znanostmi, ki jo vsebuje največ. Vendar pa to ni več območje Sesardičeve študije.

ZAKLJUČEK

Zgodovinski primeri so nas poučili, da se kemija, biologija in psihologija (Sesardič 1984, str. 80—84) nikoli ne bodo mogle toliko zreducirati na fiziko, da bi opustile svojo lastno znanstveno-raziskovalno identiteto. Fizikalizem bo zajel tiste najbolj sorodne dele biologije, ali psihologije, na širšem območju pa bo vpliv komaj zaznaven zaradi stoletnih tradicij lastnih samosvojih raziskovalnih dejavnosti. Fizikalizem torej obstaja kot tendenca, ni pa verjetno, da bi kdaj obveljal kot cilj.

Drugo vprašanje pa je združevanje znanosti ob enotni matematični in širši metodi. Prizadevanja k izrabi matematičnih metod so nesporna v vseh panogah znanosti, pa najsi gre za statistične ali matematično-fizikalne metode. Vendar pa bi bilo v ta namen treba napisati novo knjigo z naslovom Matematizem.

LITERATURA:

Ampere, André Marie (1775—1836), Seance de Academie Royale des Sciences, Paris, 25. september 1820 in junij 1822.

Boltzmann, Ludwig (1844—1906) je bil eden udeležencev Meeting of the British Association v Oxfordu 1894. Udeleženci so v naslednjih dveh letih nadaljevali izmenjavo mnenj na straneh revije Nature, kjer se je pokazalo, da je teorija sevanja zelo trd oreh za statistično mehaniko.

Boškovič, Rudžer (1711—87), Theoria Philosophiae Naturalis, Dunaj 1758, Benetke 1763, hrvaški prevod, Zagreb, 1974, str. 384, 385.

Buffon, Georges Louis Leclerc comte de (1707—88), Histoire naturelle, Paris 1849, str. 50, ponatis Paris, str. 249.

- Cavallo, Tiberius (1749—1809), A complete treatise of electricity, London, 1782. V 2. delu knjige poroča o takšni teoriji W. Henlyja iz leta 1777.
- Chappert, Andre' Etienne Louis Malus, Paris Vrin, 1977, str. 115—119.
- Coulomb, Charles Augustin de (1736—1806), Collection des memoires relative a physique, Paris, 1884, povzetek razprav pri Akademiji med leti 1785—89.
- Dalibard, T. F. (1703—99), zastavi eksperiment s strelivodom na svojem posestvu v Marly-la-Ville. Prva uspešna izvedba se posreči služabniku Coffierju leta 1752.
- Faraday, Michael (1791—1867), Experimental Researches in Electricity, London, Dover 1865.
- Fourier, Jean Baptiste Joseph (1738—1830), Theorie analytique de chaleur, Paris, 1822. Angleški prevod v Encyclopedia Britanica, Chicago, London, Toronto 1952, str. 160.
- Franklin, Benjamin (1706—90), Peto pismo Collisonu iz leta 1750, francoski prevod v Oeuvres de M. Franklin, Paris, 1783.
- Galileo Galilei (1564—1642), Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo, Leyden, 1638.
- Galvani, Luigi (1737—98), De Viribus Electricitatis in Motu Musculari Commentarius, 1791—92. Angleški prevod (London 1960) vsebuje tudi pismo don Bassano Cermitanija, profesorja medicine v Paviji, v katerem ta leta 1792 poroča Galvaniju v Voltinih raziskovanjih, ki so peljala v elektrokemični teoriji galvanske elektrike.
- Grigorjan A. T. in Fradlin B. N., Istoria mehaniki tverdogo tela, Moskva, Nauka 1982, str. 72.
- Harvey, William (1578—1657), Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus, London 1628, angleški prevod, Encyclopedia Britanica, 5. poglavje str. 279.
- Huygens Christian (1629—95), Traite de la lumiere, Leyden 1680, angleški prevod Encyclopedia Britanica, 1. poglavje str. 553—54 in 557.
- Joule, James Prescott (1818—89), On the existece of an equivalent relation between heat and the ordinary forms of mechanical power, Phil. Mag. (3) 27, 205—207.
- Južnič Stanislav, Zgodovina znanosti (fizike) in jezik, Anthropos 1983, št. 5—6.
- Kastler Alfred, Ampere et les lois de l'electrodynamique, Revue d'histoire des sciences 30 1977, str. 146—148.
- Kepler Johannes (1571—1630), Astronomia nova, Heidelbergae 1609 in Harmonices Mundi, Lincii 1619.
- Kuhn, Thomas, Black body theory, Oxford, Clarendon Press 1978.
- Lagrange, Joseph Luis (1736—1813), Mécanique analytique, Paris 1788.
- Lamé, Gabriel (1795—1870), Leçons sur la Théorie analytique de la chaleur, Paris, Mallet-Bachelier, Imprimeur-Libraire 1861, str. XX.
- Laplace, Pierre Simon de (1749—1820), Théorie analytique des pobabilités, Paris 1812. Traité de mécanique céleste, Paris 1789—1825.
- Laska, Antun (1844—1908), Prilog fizikalnim teorijam, Rad 34 1876 str. 59—74.
- Lautar, Luka (1846—1915), Vse prikazni v naravi so nasledek ene same preproste tvari z eno samo bistveno močjo (s privlačnostjo), Letopis slovenske Matice 1872-73, str. 71—88.
- Lavoisier, Antoine Laurent (1743—94), Traité élémentaire de chimie, Vol 1-2, Paris 1789. Angleški prevod v Encyclopedia Britanica, Chicago, London, Toronto 1952.
- Malus, Etienne-Luis (1775—1812), Traité d'optique, Proc. verb. Ac. sc. 3 1804—07, str. 51, Mémoire sur l'optique, Journal de l'Ecole Polytechnique, 7 1808, str 1—44 in 84—129.
- Maxwell, James Clerk (1831—79), Treatise on electricity and magnetism, Oxford 1873, ponatis London 1965.
- Mayer, Julius Robert (1814—78), Bemerkungen über die Kräfte der undelebten Natur, Ann. Chem. und Pharm. 42 233—240.
- Monge, Gaspard (1746—1818), Mémoire sur la théorie des déblais et des remblais, Histoire de l'Academia royale des sciences, 1781.

- Newton, Isac (1642—1727), *Philosophia naturalis principia mathematica*, Londini 1687.
- Oersted, Hans Christian (1777—1851), *Experimenta circa effectum conflictus electrici in actium magneticam*, Hafniae 1820.
- Planck, Max (1858—1947), Kritično točko v njegovi obravnavi sevanja predstavljajo razprave, objavljene v *Verh. d. D. Phys. Ges. in v Ann. d. Phys* med septembrom 1900 in januarjem 1901. Glej še Kuhn 1978, str. 114.
- Sekulič, Martin (1833—1905), *Fizika atoma i molekula*, Rad 26 1874, str. 109—152.
- Sesardič, Neven, *Fizikalizam*, Beograd 1984.
- Solovjev, Ju. I. (urednik), *Stanovljenje himii kak nauki Moskva*, Nauka 1983.
- Truesdell, Clifford Ambrose, *The tragicomical history of thermodynamics*, Springer-Verlag 1980.

Črtica o strogem fizikalizmu kot samokontra-diktorni teoriji

MLADEN PAVIČIĆ

Strogi fizikalizem predpostavlja, da je vse, vključno s človekom, zvedljivo na entitete fizike, ki se obnašajo po zakonih fizike in to deterministične fizike. Kaj ravnokar navedena teza pomeni, ni enoznačno določeno in zaradi tega bomo predpostavili, da je definitivna deterministična fizika bodočnosti preprosto neka teorija T o najosnovnejših entitetah našega sveta. V prvem trenutku se tedaj zdi, da se lahko reče:

Za vsak a iz T velja:

» a velja (je točen, vselej resničen), če in samo če je izraz a teorem iz T «.

Vendar se takoj opaža, da je ta trditev pravzaprav iz metateorije teorije T , da pa striktna fizikalistična redukcija zahteva, da se vse — in tudi metateorija teorije T — zvede na teorijo T . Zaradi tega moramo tudi predpostaviti, da se tudi vsak \hat{a} iz meta- T da izraziti s pomočjo nekega izraza iz T :

Za vsak \hat{a} iz meta- T :

» \hat{a} velja, če in samo če je \hat{a} teorem iz T «.

Tako! Zdaj pa v naši meta- T , ki se v skrajni linija zveja na T , recimo, da nek b ni iz T . Kot rezultat dobivamo naslednjo trditev:

» b ni teorem iz T , če in samo če je teorem iz T «.

Dobljena kontradikcija nas pušča pred temile alternativami:

- strogi fizikalizem kot hipoteza ne drži;
- o njem se ne more ničesar reči;
- je veljaven, vendar ga ne moremo formulirati na zamišljivi način.

Prevedel Božidar Kante

Poskušal bom ilustrirati graditev nove etike v okviru nove dejavne filozofije z očitom povezanosti človeka, morale in sveta (antropologije, etike in ontologije) v novem pristopu k nekaterim »večnim« filozofskim vprašanjem kot:

- Dialektičnost in metafizičnost
- Naravnost in transcendentnost

Ob teh vprašanjih bom poskusil nakazati predpostavko: iz novega filozofsko-antropološkega izhodišča — iz strukture ustvarjalnosti — je možno na nov način filozofsko dojeti odnos etike z drugimi temeljnimi filozofskimi in življenjskimi vprašanji. Med temi številnimi vprašanji se bom zadržal samo pri ozkem izboru že omejenih problemov.

Omenjena široka filozofska vprašanja, ki se jih bomo tu samo dotaknili, zajemajo izrazit del predmeta filozofije: predvsem celovito bistvo človeka (in tudi njegovo mesto v najsplošnejših zakonitostih sveta).

Povezanost navedenih (in mnogih podobnih) filozofskih vprašanj z etiko — kot teorijo morale — je utemeljena:

Prvič, v sami naravi morale in v njenem mestu v človeku in svetu: morala vsebuje kot kompleksna zavestno-zamišljajska dejavnost tudi izrazito dialektične in metafizične odnose idealnega-materialnega, naravnega in transcendentnega, subjektivnega in objektivnega. Nove etične teorije ni mogoče razviti, če niso preje razčiščene tudi te kategorije. Možno novo izhodišče razvoja teh kategorij in njihovega plodnejšega povezovanja z etiko pa je predvsem: človek in delo (ustvarjanje, praksa).

Drugič, večina dosedanjih etik je iz svojih metafizičnih disciplin (iz metafizike, ontologije in gnoseologije) prenesla v etiko tudi metafizična (nedialektična) pojmovanja idealnega in materialnega, naravnega in transcendentnega, subjektivnega in objektivnega, emotivnega in racionalnega itd.

Zato se mora vsak poskus radikalnega (zlasti antropološkega) napredovanja v etiki srečati s to staro filozofsko dediščino in jo poskusiti prerasti.

1. Dialektičnost in metafizičnost

S filozofsko dialektiko se dogaja isto kot z mnogimi človeškimi miselnimi in duhovnimi proizvodi: če so ob nastanku še taka revolucionarna novost, jih kmalu ali epigonski pristaši ali pritlikavi nasprotniki ali nedorasli porabniki pretvarjajo v mrtvost, brez zveze z jedrom življenja.

Tako je tudi filozofska dialektika (v zavestni teoretični in metodološki obliki) ostala pogosto omejena le na ontološko (kozmolško, najsplošnejšo) dialektiko, kakršna je bila ob svojem nastanku pri Heraklitu in kasneje razvita pri Heglu.

Čeprav je obča dialektika s svojimi splošnimi zakoni bistvena sestavina filozofije, filozofska dialektika še ni razvita samo v tej najsplošnejši obliki, ampak šele ko se razvije tudi na posebnih filozofskih in znanstvenih področjih.

Izvirni marksizem, ki je poglobil to dediščino (glede splošne dialektike) in tudi tu napravil bistven korak naprej od Hegla, pa je zlasti izgradil izvirne predpostavke za razvoj posebne filozofske antropološke in družboslovne dialektike — in s tem tudi za dialektično etiko. Čeprav bi s tem vsa dosedanja etika lahko dobila močno spodbudo za preboj iz prevladujoče metafizične etike, ta možnost ni bila porabljena. Izrazi »dialektična antropologija«, »dialektično družboslovje« in »dialektična etika« seveda ne pomenijo, da bi bilo npr. treba poleg teoretske etike razviti nekakšno posebno »dialektiko etike«, ampak le, da bi vednost o *posebni in intenzivni dialektičnosti človeka, družbe in morale* bistveno poglobila in osvežila samo teoretičnost v etiki.

Dosedanja filozofija ni uvidela posebnega intenziviranja splošne dialektike sveta, ko samo sebe prerašča v svojem posebnem vrhu: v človeškem delu, v človeški zgodovini in družbi. Do te posebne dialektike se ni mogel prebiti noben del vse tiste filozofije in družboslovja, ki je ostal samo pri dogmatsko pojmovani najsplošnejši dialektiki in ki ni uvidel, da višja in posebna stopnja dialektike, ki v človeku prerašča preprosto dialektiko narave — kar sta v razliki od Hegla nakazovala že Marx in Engels — izrecno zahteva posebno filozofsko-dialektično teorijo človeka in morale ter družbe.

Da bi odkrili pravi vzrok nastanka in vloge filozofske dialektike, se je nujno vrniti k posebni dialektiki človeka kot bitja prakse, ustvarjalnosti. Dejansko je zgodovinski človek, izhajajoč iz te svoje lastne, vse njegovo življenje prežemajoče in posebno intenzivne notranje dialektike spoznal zunanjo, manj intenzivno splošno dialektičnost sveta. To je iz vse zgodovine filozofske dialektike kar na dlani, seveda pa ni vidno neozdravljivim metafizičnim pogledom, neglede ali so pobarvani idealistično ali materialistično. Pri Heraklitu, Heglu ter Marxu in Engelsu je očitno, da so do filozofske dialektike — in tudi do najsplošnejše, svetovne in naravne — prišli na spodbudo izredno zaostrene človeške in družbene dialektike svojega časa. Ko Heraklit pravi: »Boj je oče vsemu, je vsemu kralj: ene izkaže za bogove, druge za ljudi, iz enih naredi sužnje, iz drugih svobodne... Vedeti je treba, da je vojna splošen pojav, da je pravo prepir in da se vse dogaja po prepiru in potrebi.«* je očitno, da so spodbudila Heraklitovo misel o najsplošnejšem, svetovnem zakonu nasprotja in protislovja zaostrena družbena nasprotja

njegovega časa. Ena od najbolj revolucionarnih misli — o nasprotnosti kot eni od splošnih zakonov sveta — ima torej izrazit in dokazan izvor v človeški in družbeni dialektiki.

Intenzivna lastna dialektičnost je človeka »prisilila«, da jo spozna na razvit filozofski način. Očitna je zgodovinska zakonitost, da se sveža filozofska dialektika pojavlja in prevladuje v časih družbenega vzpona in zlasti zaostrenih družbenih nasprotij: Tales, Anaksimenes, Anaksimandros, Ksenofanes in Heraklit za časa ostrega, hitrega prehoda iz prvotne plemenske skupnosti v mestno, trgovsko-obrtniško in sužnjeposestniško skupnost; Hegel v času zaostrene meščanske, industrijske in znanstvene revolucije; Marx in Engels ob zaostritvi razrednih bojev v sami meščanski družbi in Lenin ob prvih revolucionarnih prehodih iz nje v socializem; dialektika Programa Zveze komunistov Jugoslavije ob spopadu razvitih socialističnih sil z lastnimi in svetovnimi birokratskimi okolji. In nasprotno: obdobja družbene stagnacije in poskusov razredne restavracije in kompromisov prinesejo vedno poskuse ali dogmatizacije filozofske dialektike ali njene odstranitve (prvo Stalin, drugo Bernstein). Spopad med idealizmom in materializmom ni glavno nasprotje v filozofiji kot so doslej pogosto mislili, ampak je njeno glavno nasprotje med filozofsko dialektiko in nedialektiko (metafiziko). Dosedanja filozofija, ki je bila pretežno metafizična ni mogla — ker ni imela dialektičnih meril — dojeti niti sebe kot nerazvite dialektike niti višjih stopenj dialektike in je zato v dosedanji filozofiji videla samo boj takih »absolutov« kot je bila ona sama in nič več.

Tu se bom povsem fragmentarno zadržal ob posebni dialektiki človeka in njenem objektivnem pomenu za moralo in etiko, ki ga bomo poskušali izluščiti zlasti z komparativno analizo nasprotja-protislovja v človeški biti v primerjavi z drugimi pojavi sveta. (Nasprotje-protislovje seveda ni edini niti objektivno najpomembnejši zakon sveta, ampak je le tipičen primer pomena in vsebine dialektike v našem času.)

Svetovni zakon nasprotnosti in protislovnosti se v človeku kot bitju zamišljanja in ustvarjanja silovito intenzivira, ker »splošni zakon produkcije« (Marx) deluje v vsej osebni in družbeni biti človeka kot njeno žarišče. Ista nasprotja, ki so v človeku najbližjih bitjih in prednikih še (primerjalno) zelo siromašna, se v človeku razčlenijo v stalno rastoče nove strukture nasprotij. Na njihovi osnovi nastajajo številne kvalitetno nove plasti nasprotij; s kompleksnimi odnosi kvalitetno različnih plasti nasprotij pa še nove dimenzije nasprotij — od materialno-ekonomskih do izrazito duhovnih.

Pri razvitih živalih je že jasno nakazano notranje nasprotje med asimilacijo in disimilacijo, med nagonom po samoohranitvi in njegovim spopadom z okoljem kot tudi že nasprotje med individuo in rodом, saj živalska individua za podaljšanje v rodu daje vedno del sebe. Taka in podobna preprosta živalska nasprotja pa dobe s prevlado dela v jedru človeka zelo gibljivo razčlenjenost in eksplozivne preskoke v povsem nove plasti, vse do nastanka večdimenzionalne mreže človeških nasprotnosti-protislovnosti. Ker zamišljajsko jedro dela omogoča, da se človeško-živalske energetske-materi-

* Anton Sovre, *Predsokratiki*, Ljubljana, 1946, str. 75.

alne potrebe zadovoljujejo s stalno rastočo kvantiteto in kvaliteto proizvodov, se pri človeku pojavi, namesto ene same preproste živalske »želje« po hrani in ustrezni temperaturi okolja, ogromno število stalno rastočih in razčlenjenih želja in potreb. Le-te so med seboj v konfliktih, ker ne morejo biti vse naenkrat zadovoljene, četudi bi bilo proizvodov dovolj (še bolj pa, ker jih v družbi manjka). Še večje in povsem nove dramatičnosti človeške večrazsežne nasprotnosti se nakopičijo, ko na mestu preprostega živalskega nasprotja (potrebe po redkih materialno-energetskih predmetih) zraste ne samo pahljača človeških izdiferenciranih materialnih želja, ampak na njihovi osnovi kvalitetno nove in tudi zelo protislovne, zelo konfliktne želje. Samo človeški posamezniki in človeške družbene skupine (nikoli živalske) ugotove, da materialni predmeti-proizvodi niso samo koristni za čimbolj ugodno telesno eksistenco, ampak tudi kot sredstvo izredne koncentracije družbene moči in družbene veljave (kakršne ne pozna nobena žival), kot sredstvo gospodstva nad drugimi ljudmi in nad naravo, kot sredstvo kupovanja (seveda v popačeni obliki) vseh neštetihih najvišjih »vrednot« — od zlagane ljubezni, zlagane zvestobe in lepote do zlagane resnice — kot sredstvo čisto posebnih in zelo raznovrstnih ter nasprotnih užtkov, okusov in strasti, ki nimajo več nobene neposredne zveze z biološko koristnostjo materialne vsebine proizvodov, čeprav jo intenzivno porabljajo in izkoriščajo. (To je bil seveda le majhen izsek intenzivne dialektike, ki jo je v človeku sprožila dialektika prakse.)

Zaradi stalno rastoče proizvodne moči človeškega dela postanejo na njej zrasli premnogi materialni proizvodi, koncentrirana družbena oblast in različne dobrine (vse do duhovnih) smotri in izvori neštetihi nasprotnih želja, zelo močnih in pogosto boelčih notranjih spopadov v posameznikih in spopadov med njimi, spopadov v družbenih skupinah in med njimi.

Zlasti na neomejeni moči zamišljanja, kot glavni produkcijski sili, zraste tako množstvo raznovrstnih dobrin, najrazličnejših vrst dela in presežnih proizvodov, take gigantske družbene moči, takšna brezskrajna in nikoli zaprta pahljača različnih vrednot in dejavnosti, da je vsa ta raznovrstnost osnova nastanka velikih družbenih področij. Gre zlasti za nastanek »posebnih načinov proizvodnje« (Marx) in nasprotij med njimi in v njih, kot so nasprotja med državno oblastjo in svobodnim delom znanosti, umetnosti in morale, nasprotja med posamezniki in družbo, nasprotja med bogato čustvenostjo, fantazijo in racionalno mislijo, nasprotja med neskončno raznovrstnostjo vrednot, nasprotja med človeškimi normami, vrednotami in ideali na eni in družbeno stvarnostjo na drugi strani, nasprotja med bogatimi človeškimi možnostmi in bedno človeško stvarnostjo. Lahko bi se čudili celo preprostemu človeku, ki pozna vsaj stalne konflikte v svoji notranjosti in svojem okolju, še bolj pa povprečnemu izobražencu, ki pozna vsaj drobce zgodovine, ki bi zanikala posebno dialektiko človeške konfliktnosti, nasprotnosti in protislovnosti v vsakem normalnem človeku. Še bolj bi se morda čudili poklicnemu filozofu, ki bi zanikal svojo lastno dialektičnost, če seveda ne bi vedeli, da mu lastna metafizika lahko zapira oči pred tistim, kar je v njem samem najbolj živo.

Karakter protislovja (npr. razrednih protislovij) pa človeški in družbeni

konflikti dobe, ko se tedaj še enotna nasprotja, ki so formirala določen človeški pojav (posameznika, družbeno skupino, družbeni sistem), tako zaostre, da mora ta enotnost odpasti, da nastane zlom starega in odločilni prehod v novo.

Silovita dialektičnost, ki jo je vneslo zamišljajsko delo v človekovo bit, je tudi glavni vzrok, da je človekov odnos do zunanega sveta in narave bolj dialektičen kot pri kateremkoli drugem bitju. Zato samo človek življenjsko občuti in filozofsko spoznava ter doživlja splošno dialektičnost sveta. Medtem ko se tudi visoko razvita žival vrti s svojimi instinkti vedno v istem okolju in so zato njena nasprotja s svetom precej stalna in preprosta, je človek z delom prodiral vse globlje v bližnje in daljnje okolje, pri tem odkrival vse nove zveze in nasprotja med seboj in naravo ter nove in nove zveze in nasprotja v sami prvotni naravi.

Glavni vzrok za človekovo intenzivno notranjo in zunanjo dialektičnost, za njegovo izrazito dialektično bistvo, je torej predvsem človek sam in ne zunanji svet niti njegove najspošnejše diagnostične zakonitosti. Ta zunanji svet in njegova dialektičnost veliko bolj določa bistvo vseh drugih pojavov kot bistvo človeka (čeprav tudi le-tega določa delno in sekundarno). Marxov izrek, da je človeku koren človek — kar pomeni, da je človek radikalno, v temelju posebno bitje, ker predvsem sam sebe določa — torej ni prazna publicia ali tautologija, ampak izraža temeljno resnico, da je človek tisto svoje lastno dialektično bistvo, ki najbolj prerašča svetovno dialektičnost, izgradil izvirno in vse bolj svobodno sam, kot najbolj samoustvarjalno bitje.

Tudi človekova nedialektičnost (katere vse oblike in vsebine zajemamo tukaj z izrazom »metafizika«), je samo del človeške posebne dialektike. Zato je tudi metafizika, nedialektičnost le še en dokaz več (ne dokaz proti), da je dialektičnost najsplošnejša zakonitost človeka in sveta in da ne moremo najti nikjer niti najmanjšega otočka absolutne nedialektičnosti. Le-te človek ne more proizvesti naj se še tako trudi,* lahko pa proizvaja vedno znova drugačno notranjo in zunanjo dialektiko. Zato se mora katerakoli resna moderna filozofija in etika soočiti s posebno človeško dialektiko.

Izrazite pojave metafizike — ki je izrazita nižjevrstna dialektika — najdemo samo pri človeku in ne pri živali. Ostra razlika med dialektiko višje in nižje vrste je možna samo v človeku kot bitju dela (vsa druga znana bitja imajo omejeno dialektičnost, ki stalno niha v bližini istega povprečka). Odnos višje in nižje dialektike je torej samo ena od izrazitih oblik samo človeku lastnih nasprotnih in protislovnih struktur.

Za opredelitev vloge metafizika, kot dela človeškega celovitega bistva, je nujno že znanemu dodati nekaj opomb, ki so zlasti potrebne kot predpostavke nove etike.

Točno definicijo metafizike na področju mišljenja in filozofije so podali zlasti Hegel, Engels in Marx. Heglovo opredelitev stare »metafizike« sta skoraj v celoti — kot določitev vsake in vse mišljenjske metafizike — sprejela tudi Engels in Marx (najkrajše: metafizično mišljenje trga iz celote člo-

* O tem glej tudi v knjigi *Dialektika človeka, misli in sveta*, Ljubljana 1967, str. 5—7.

veka in sveta eno stran, del ali dimenzijo, ki jo absolutizira s tem, da jo postavlja nad vso celoto in vse njene dele).

Toda — dodajmo — človeška nedialektika (metafizika) se ne dogaja samo na področju mišljenja in filozofije, ampak na vseh področjih človeške biti (kot njihov del) in spada med tendence človekovega bistva (kot njegov del). Tudi metafizika izvira prvenstveno (čeprav pogosto le posredno) iz jedra človeškega bistva, iz delov prakse, ki so se notranje odtujili samemu temu bistvu; življenjska in družbena metafizičnost ni torej neka zunanja tujost in sovražnost, ki bi prišla iz nekega človeku tujega izvora. Metafizika je tudi notranja človeška delnost zato, ker jo lahko prevlada samo to isto človekovo praktično bistvo (iz katerega se je odtujila) s svojimi višjimi ustvarjalnimi sčopnjami. Nasprotje dialektika-metafizika (nedialektika) je torej notranje dialektično dogajanje samega človekovega bistva.

Morala pa je ena od glavnih oblik in vsebin preraščanja protislovja dialektika-metafizika v višje človeške celovitosti.

Tezo, da metafizika ni možna samo v mišljenju, ampak da je potencialno prisotna (kot del) v vsem bistvu človeka, dokažemo najlažje že z analizo atomarnega delovnega akta. V vsakem delovnem aktu je poleg in v njegovi človečni ustvarjalnosti tudi možna klica njegove metafizične razgraditve, degradacije in ukinitve. Žival k potrebnemu predmetu goni njen instinkt, zveza med njima je zelo neposredna, tesna in nujna in jo, po pravilu, lahko prekine le zunanji vzrok (odpor samega predmeta, okolja, ki se ga žival ne more polastiti) in ne notranja prekinitve neposrednega instinktivnega stremljenja k naravnemu predmetu. Nasprotno pa se v človekovem zelo zapletenem in zelo posrednem delovnem aktu lažje odtrga in odtuji vsak njegov člen zaradi čisto človeških razlogov. Prvi tak možni vzrok metafizične prekinitve je samo zamišljanje, ki se lahko veliko svobodneje kot instinkt odvrne k raznim odtujitvam bodisi zaradi odločitve samega nosilca akta bodisi zaradi zamišljajske intervencije drugih ljudi v tem aktu: prisvajanje tuje delovne moči, tujega predmeta dela (zemlje), tujega proizvoda (ali v obliki profita ali z nasiljem ali s »klasično« tatvino ali prevaro itd., itd). Tu gre za dolgi zgodovinski seznam raznih metafizičnih prekinitvev dialektike delovnega akta, ki pa jih ne izvaja slepa instinktivna narava, ampak razne nečlovečne in zato metafizične, vendar prav iz zamišljajske moči človeka izvirajoče akcije izkoriščanja, nasilja in prevar.

Metafizične prekinitve produktivno-človečne dialektike dobijo (lahko) gigantske razsežnosti, ki si jih ne more niti predstavljati in še manj uresničiti niti najbolj krvoločna in spretna žival; te prekinitve izvirajo iz ustvarjalne moči človeka, ki se je deformirala, zdrknila na nižje dialektično izhodišče. Če ne bi bilo zamišljanje in delo sposobno ustvariti takih gora presežnih proizvodov vseh vrst, ki so osnova nadmoči enih ljudi nad drugimi, ne bi mogla nobena živalska krutost ustvariti take brezobzirne nadmoči nad drugimi ljudmi kot jih lahko tudi zelo »umno« in »prefinjeno« prisvajanje presežnih proizvodov drugih ljudi. In če tega presežnega dela ne bi bilo, se sploh ne bi mogle razmahniti skrivne želje po njegovem prisvajanju in ostri spopadi med takimi željami. In če ne bi bilo človeškega dela, ki že v vsakem delovnem aktu (v razliki od živali) porablja proizvodjalna

sredstva in če le-ta ne bi zaradi moči zamišljanja postala bistveni del presežnih proizvodov, se jih vladajoči razredi ne bi mogli polastiti in ne bi bilo realnih izvorov za družbene metafizične odtujitve.

Silovita dialektičnodinamična moč dela ni torej samo temeljni izvor kompleksnega dialektičnega toka bogatih človeških vrednot, ampak tudi velikih okamenelih odtujenih blokov kot so velika lastnina in razredno-lastniška družba, obsežni državni aparati in njihovo nasilje, kolosalni odtujeni vojaški stroji, veliki cerkveni in strankarski aparati in odtujenost vseh teh metafizičnih sil, ki so obenem nadrejene nad družbeno celoto.

Najgloblje in neštete kali teh velikih odtujitev pa so že v vsakem drobnem aktu, v njegovi (zlasti zamišljajski) proizvajalni moči in v njegovi izredno elastični notranji vzročni strukturi. Preprosto živalsko zvezo je cementiral enostavni nagon (potreba — naravni predmet — potreba). Toda člani tudi najbolj drobnega delovnega akta — zavestna potreba, zamisel, delovna moč, delovna akcija, proizvajalno sredstvo in predmet proizvodnje, proizvod in zadovoljitev potrebe — so dosti bolj pogojno in dosti bolj elastično povezani kot člani živalskega akta in se zato zveza med njimi lažje prekine in preusmeri. Na dolgi poti uresničitve delovnega akta lahko v zapleteno verigo njegovih členov vedno prodre več (naravnih in človeških) zunanjih vzročnih nizov, ki jo lahko pretrgajo in preusmerijo v odtujitev.

Že preprosto obrtniško in zlasti poljedelsko delo je bilo v dolgi zgodovini (v primerjavi z živalskim pridobivanjem naravnih predmetov) tako zapleteno (potreba po semenu, po orodjih, po zemlji, raznovrstne klimatske in tržne težave v dolgem poljedelskem proizvodnem ciklusu), da so vanje vedno kaj lahko (celo brez fizičnega nasilja) posegale odtujevalne družbene sile: sužnjeposestniki, fevdalci, velika trgovina in banke, vaški trgovci in oderuhi ter vse mogoči drugi organizmi. Te odtujevalne sile pa so tudi funkcionirale po modelu zamišljanja-dela, toda ne v smislu produktivne dialektike (orati-sejati-žeti), ampak v njenem parazitskem obratu: posoditi na zeleno-pobrati poceni žetev-prodati drago v času velike potrebe.

Pa tudi sam resnični materialni proizvajalec lahko, zaradi napačne preusmeritve svojih lastnih ustvarjalnih moči, pretrga krog produktivnih delovnih aktov in se z preusmerjeno porabo njegovih členov (lastnega proizvoda, orodij, lastne delovne moči) vključi v druge, neproduktivne »načine proizvodnje«, ki so izrazito odtujevalni (lahko s presežkom lastnega proizvoda in zemlje, ki jo je sam izkrčil, začne trgovsko ali politično špekulativnost, lahko da prostovoljno del proizvoda za odtujeno državno, strankarsko, nacionalistično dejavnost). Metafizičnih prekinitev plodnega dela pa proizvajalec ne izvede iz živalskega instinkta, ampak s preobratom v samem zamišljanju: produktivne sile preusmeri v odtujenost. Ker pa je v principu sposoben vsak človek preobrata zamišljajske dejavnosti v vseh smereh — ali v take, ki so objektivno človečne, ali v take, ki so objektivno odtujevalne (npr. zaradi napačne temeljne predpostavke, ki pa je »opremljena« s konkretno zamisljivo) in iz odtujenosti zopet v človečno produkcijo — je tudi vsak človek veliko svobodnejši kot žival, da se vedno znova odloča ob vsakem posamičnem členu istega delovnega akta (aktov) ali bo šel v človečno ali v nečlovečno smer. Te nasprotno konkretne smeri, ki imajo objektivno člo-

večno ali nečlovečno vsebino, zamisli vsak sam. Res pa je, da je dosti težje ugotoviti skrito objektivno (ne)človečno vsebino: določena konkretna zamisel in akt je lahko površinsko jasen (npr. očitno je, da gre tu za vzgojo in drugje za proizvodnjo železa), pa je lahko vprašljivo, ali sta v svoji globini človečna (humana) ali ne.

To je tudi eden od temeljnih vzrokov, da je nujna moralna praksa kot poseben »način proizvodnje«. Za moralno ugotavljanje (in ustrezno delovanje), ali ima neko specializirano dejanje (materialna proizvodnja, vzgoja, politika, religija) objektivno človečno vsebino, in za človečno ravnanje je potrebno veliko več znanja in večji umski in osebni napor (ki pa je vsakemu človeku dostopen) kot za spretno in uresničeno zamisel o materialni proizvodnji ali o trgovski in politični prevari sovaščanov. Čeprav je moralna produkcija medčloveških vrednot in odnosov vedno vpletena v druge produkcije, je njena dejanskost tudi v tem, da je v njihovi strukturi posebna, razvidna in avtonomna sestavina in da samo ona lahko dovrši človečnost (ali nečlovečnost) drugih področij.

Prava, najpristnejša morala — kot praksa humanih medčloveških odnosov — je torej vedno bila in bo vedno nujna zaradi stalne možnosti (ki je skrita že v vsakem členu vsakega najmanjšega delovnega akta in v vsej njihovi nepregledni množici), da se človečna smer kateregakoli načina proizvodnje metafizično zgubi in odtuji v nečlovečnost.

Morala se torej nujno pojavlja kot stalno razreševanje stalnega (možnega) spopada med človeško dialektiko in človeško metafiziko, med višjimi in nižjimi notranjimi dialektičnimi težnjami v samem človeku in v sami družbi (ta »nujnost« morale ne pomeni njene neizbežnosti). Spopad med dialektiko in metafiziko ni torej samo filozofski spopad, ampak se pojavlja na vseh področjih osebnega in družbenega življenja. To je eden od vzrokov, da je humana moralna praksa kot višja človeška dialektika nujna na vseh področjih družbe (ta nujnost ne pomeni vedno njeno uresničenost, ampak je le sestavina dozorelosti in dovršenost vsakega področja, ki pa lahko eksistira tudi kot nedozorelo in povprečno, brez moralne izoblikovanosti).

Ker je morala torej — naj gre za človečno ali za odtujeno moralo — vedno del posebne človeške dialektike, je moralo sposobna teoretsko zajeti (in praktično okrepiti njen humanizem) samo etika, ki je tudi sama dovolj dialektična, ker je dorasla dialektiki svoje zgodovinske dobe (to še posebno velja za zapleteno dinamičnost sodobne industrijske in »postindustrijske dobe« ter njenega prehoda v socializem — komunizem).

Prav tu pa se tudi jasno izkaže, zakaj je znanstveno, zgodovinsko utemeljeno govoriti o stari etiki in predlagati graditev nove etike, ki bo predvsem *etika moralne prakse* in moralnega *dejanja*. Stara etika je bila v glavnem, vse do danes, izrazito metafizična in je ideološko še bolj zaostрила dejansko metafizičnost stare morale in razredne družbe. S tem pa je nastal med staro etiko in sodobno dinamično industrijsko družbo v prehodu iz kapitalizma v socializem velik prepad. Le-tega je možno premostiti samo z graditvijo nove etike.

Tu pa se bomo zadržali na nekaterih skupnih metafizičnih potezah vseh starih etičnih smeri, ki so vse skupaj — ne glede na omenjene razlike —

absolutizirale nekatere značilnosti predindustrijske morale in družbe in ki so vse skupaj te ideološke absolutizacije zadržale vse do danes, kar tudi opravičuje, da jih vse združimo z nazivom »stara etika« in da nasproti vsem njim predložimo graditev nove, bolj dialektične etike, ki bo predvsem etika morale kot prakse in kot dejanja.

Skupna metafizična poteza starih etik (ne glede ali so bile bolj racionalistične ali emotivistične, ali so bile družbeno bolj napredne ali bolj nazadnjaške) so bile prisotne zlasti v stališčih:

— Moralo sestavljajo večne, nespremenljive in enostavne norme, ki so absolutna zakonitost brez izjem in brez razvojne dinamike. (Nasproti temu bi dialektična etika postavila tezo: moralo sestavljajo predvsem moralna dejanja, ki so tudi glavne neposredne sestavine moralnih norm, le-te pa so vedno sestavljene-strukturirane, stalne in spremenljive kot zgodovinsko razvojni deli družbe.)

— Skoraj vsa etična metafizika meni, da je glavna vsebina in oblika morale in moralnih norm jezikovno (verbalno) izraženo moralno pravilo, ki oblikuje določene duševne vsebine (ali miselne ali čustvene ali čutne ali voljne ali razne njihove kombinacije), človeško družbeno delovanje pa ni bistvena notranja vsebina moralne norme, ampak le njena (mehanična) posledica.

(Nasproti temu bi dialektična etika postavila tezo: prave žive moralne norme so samo tiste, ki so z dejanji oblikovale osebne in družbene vsebine in njihove zakonitosti in ki so verbalne oblike psihičnih vsebin — pravila — povezovala z družbenimi zakonitostmi v dejavno družbeno usmerjenost.)

Skupna metafizična razlaga skoraj vseh starih etik, da so moralne norme samo jezikovno oblikovana pravila, ki izražajo samo psihične vsebine kot nespremenljive in izključno v sebi (in ne v družbi) utemeljene, pa ni bila neka slučajna miselna napaka, ampak je na (pretiran, metafizičen) način izražala nekatere značilnosti *predindustrijske* družbe in morale. V nasprotju s tem pa bi dialektična etika bolje izrazila nekatere značilnosti *industrijske*, »postindustrijske« in zlasti *socialistično-komunistične* družbe in morale.

Zakaj se v naši industrijski epohi in v prehodih iz kapitalizma v komunizem tako ostro prebija vprašanje morale kot strukturirane dejavnosti, ki je izrazito gibljiva in ustvarjalna? Zakaj je prav v naši epohi povsem nevzdržen pojem morale kot večnih, nespremenljivih in preprostih splošnih norm v obliki verbalnih pravil?

Doslej najbolj znane in najbolj razširjene, zares desetisočetne norme — kot so »ne kradi«, »ne ubij« itd. — so bile zares tako (relativno) stalne, da so izzvale videz in vtis večnosti, videz popolne notranje identičnosti, videz popolne nezavisnosti od družbenih vsebin in sprememb ter od dejavnosti posameznega človeka in skupine in zato tudi videz svoje popolne abstraktnosti od človeškega življenja. Zdelo se je kot da se dejavnost posameznikov in skupin popolnoma podreja takim normam kot absolutno nadizkustvenim in nadzgodovinskim močem.

Korenina teh videzov o »večnih in notranje identičnih normah« je bila predvsem patriarhalna tehnika poljedelstva, ki je zajela večino človeštva že pred več tisoč leti in ki je v vseh teh tisočletjih ostala skoraj okamenjeno

nespremenjena: motika, plug z živalsko vleko ipd. Zato so tekom več tisočletnih družbeno-zgodovinskih formacij — v vsem času zadnje faze prvotne skupnosti, sužnjeposestniške družbe, fevdalizma in v največjem delu kapitalizma ter v začetnem socializmu — ostali družbeni odnosi v poljedelstvu, živinoreji in obrtništvu skoraj nespremenjeni. Vladale so vedno iste meje med sosedi, vedno enaka delitev dela in vedno isti odnosi v družini drobne- ga poljedelskega in obrtniškega proizvajalca, vedno iste oblike sodelovanja v vasi in med bližnjimi. Na te najbolj množične družbene odnose v dosedanji zgodovini pa nikakor niso pritiskale identične, mrtve norme, ampak so se vse uresničevale v milijardah moralnih dejanj (kot je bila vsakodnevna delitev poslov v kmečki ali nomadski ali obrtniški družini). Tudi tu je bila stalno nujna individualna moralna ustvarjalnost, ker so ta dejanja, čeprav se imela določeno skupno normativno vsebino, v glavnem vendar upoštevala različne pogoje v posameznih družinah in med njimi. Zaradi takih drobnih ustvarjalnih moralnih dejanj je seveda še bolj upravičena naša opredelitev morale kot prakse, ki jo sestavljajo družbeni akti.

Vendar pa je zaradi zelo uniformnega tisočletnega načina patriarhalne proizvodnje nastal splošni videz — pri običajnih ljudeh in filozofih — kot da so moralna dejanja popolnoma podrejena popolnoma enotnim in človeku popolnoma nadrejenim normativnim modelom (pravilom) in kot da v morali ni nič ustvarjalnega, ampak samo uniformno ponavljanje nečesa nadizkustvenega in večnega in samo prilagajanje posameznikov in skupin ter nadrejenim strukturam. Le-to naj bi se deduktivno izvajalo iz norm po absolutni nujnosti.

Poleg tega pa je še nastajal vtis, kot da so norme samo prepovedi in nasploh zanikanje dejavnosti (**ne** kradi), ne pa njena spodbuda. Veliki totalitarni aparati so namreč samo nastopali proti prekršitvam norm, niso pa jih vsakodnevno gradili, temveč se je vsaka norma vsakodnevno uveljavljala z dejanji v malih skupinah. Kljub temu pa se je zaradi moči teh aparatov dozdevalo kot da je za moralo značilna samo identična prepoved delovanja določene vrste. Videz metafizične večnosti in absolutne nadrejene občosti norm se je še okrepil, ko se je v pravila kot so »ne kradi« vgnezdila razredno-lastniška vsebina, ki je svojo veljavo zagotovila z ostro državno aparaturo in dala s tem normam še bolj odtujen in nedotakljiv sijaj večnosti.

Toda vse te statične in sorazmerno preproste družbene in idejne odnose vse predindustrijske epohe in vse njihove videze so v 19. in zlasti v 20. stoletju poteptale industrijska in znanstveno-tehnična revolucija, hitro spreminjanje tehnike in tehnologije, kar je spodbudilo nagli razvoj in stalno spreminjanje vse bolj zapletenih in svetovno integriranih družbenih odnosov. Sedaj je zginil vsak videz družbene statičnosti in kdor je še veroval, da so morala in njene norme možne samo kot nekaj večnega in stalnega, je moral samo pošteno (in zgrešeno) skleniti, da sta »morala in etika dokončno propadli«. V soočanju z moderno družbo in njeno dinamiko se je pokazala vsa nemoč vseh metafizičnih, statičnih etik, ki se vse skupaj ne morejo odtrgati od predstav o statični morali, ki jo sestavljajo samo večna moralna pravila, katerih identično vsebino tvorijo samo večno iste in siromašne psihične sestavine. Skoraj vse stare metafizične etike (racionalistične, emotivistične,

nagonsko-naturalistične, ontološko harmonistične in deterministične itd.) so bile tako zaverovane v te desetisočletne videze večno istih norm, da sploh niso mogle predpostaviti njihove notranje različnosti, strukturiranosti, spremenljivosti in notranje povezanosti z bistvom prakse, z moralnimi dejanji.

V nasprotju s to zasanjanostjo skoraj vseh starih etik v nespremenljive moralne videze, pa se je *nova* in učinkovita morala v industrijski in revolucionarni epohi mogla javljati samo v obliki veliko bolj ustvarjalne in bolj raznovrtne dejavnosti kot v prejšnjih stotisočletjih. Ta nova morala se more (samo more, ne pa mora) javljati samo kot sestavina oblikovanja stalno gibljivih odnosov v gospodarstvu in družbi, kot sestavina oblikovanja vseh novih poklicev in njihovih odnosov, kot sestavina zaostrene usmerjenosti razrednih in političnih bojev, ki prinašajo stalne spremembe, reforme in revolucije; dalje samo kot sestavina povsem novih družbeno-aksijskih subjektov (laičnih političnih gibanj in strank, sindikatov, zelo razvejenih sredstev informiranja, laičnih množičnih organizacij, sistematične državne intervencije v gospodarstvu), kot sestavina številnih novih državnih ustav in zakonov, gospodarskih pogodb, statutov raznih organizacij in kot vse večja odvisnost družbenih mikroodnosov (družine, lokalne skupnosti) od družbenih makroodnosov (nacije, države) in vse do integriranega svetovnega gospodarstva in politike. Vse te in podobne nove družbene oblike se še nadalje neprestano spreminjajo in objektivno zahtevajo — prav v industrijski eri in v eri prehoda iz kapitalizma v komunizem — nove in nove družbeno-moralne norme in dejanja. Seveda oblike, ki smo jih omenili, niti od daleč niso vse izpolnjene z novo humano moralno, so pa njen jasni možni in nujni okvir.

Tako je sama sodobna zgodovina prebila v ospredje, namesto »večnih« in »identičnih« norm v obliki preprostih jezikovnih pravil, povsem drug objektivni, družbeni in filozofsko-idejni problem: problem moralnega dejanja in moralne dejavnosti. Tega pa stara etika, ki v sodobni filozofiji še prevladuje, ni zapazila.

Seveda nobeden ne more niti najmanj prerokovati, da bo nova moralna praksa v sodobni zgodovini zmagala. Očitno je za našo epoho odločilno samo vprašanje: ali bodo njeni ljudje po osvobodni odločitvi uresničili več (kot doslej) in zadosti ustvarjalnih moralnih dejanj, ki bodo sodobno, novo, zelo gibljivo in zelo zapleteno družbenost oblikovala na nov moralni način; brez tega bo človeštvo v stalni življenjski nevarnosti (vojne itd.). Nova, dejavna in bistveno bolj dialektična morala kot dosedanja ni niti danes in tudi jutri ne bo sigurni zmagovalec, ampak odprto in glavno razpotje človeštva. Nova, dialektična morala je zaradi življenjskih potreb in zaradi svoje negotovosti postala dilematična razmejitev sodobnega človeštva.

Problem nove etike, ki ima v središču moralno dejanje in moralno prakso, ni »izmislila« dialektična filozofija, ampak stvarna dialektika sodobne zgodovine in družbe. Zato se nova etika ne more razviti brez dialektične teorije moralnega dejanja in moralne prakse v razviti dialektični obliki, ki je objektivna osnova nove etike.

Nazorno, čeprav poenostavljeno bi lahko prikazali prevladujoče (ne pa edine niti absolutne) oblikovne značilnosti družbenih in moralnih odnosov v vsej predindustrijski in industrijski epohi takole:

Oblike družbenih in moralnih odnosov

V predindustrijski družbi

— Pretežno stalni, zelo počasno spremenljivi moralni in družbeni odnosi. Bolj statične moralne norme, manjši delež ustvarjalnih moralnih dejanj.

— Bolj enostavni, preprosti družbeni odnosi. Enostavnejši moralni sistemi, norme in dejanja.

— Večji delež drobnih družbenih skupin (družina, vas, pleme). Manjši dejavni obseg in domet moralnih dejanj, norm in sistemov.

V industrijski družbi in v prehodu v komunizem

— Zelo hitro spremenljivi družbeni odnosi. Dinamične moralne norme, večji delež ustvarjalnih moralnih dejanj.

— Bolj prepleteni in zapleteni družbeni odnosi. Bolj kompleksna, strukturirana moralna dejanja, norme in sistemi.

— Večji delež družbenih veleskupin (narodi, svetovni razredi in gibanja, velike države). Večji dejavni domet moralnih norm, dejanj in sistemov.

Iz zgornjih formulacij (»bolj«, »večji« itd.) se vidi, da so razlike družbenih in moralnih oblik v predindustrijski in industrijski eri svetovne zgodovine samo relativne in ne absolutne. Makro skupine imajo npr. v industrijski dobi le bistveno večji delež v celotnem življenju človeštva (svetovni trg itd.), obstajale pa so seveda tudi že v antiki in v fevdalizmu, vendar so imele manjšo (čeprav že znatno) vlogo v življenju družbe kot v sodobnosti.

Delež dinamičnih in zapletenih odnosov veleskupin ter moralnih pojavov takih razsežnosti je v industrijsko-socialistični epohi izrazito večji kot v predindustrijski družbi. Njena relativna statičnost in preprostost v družbenih odnosih in morali ter večja vloga ozkih skupin (zožitev družbe in morale predvsem na »bližnje«: sosede, soplemenjake, družinske člane) pa je stara etika še bolj metafizično absolutizirala s tezo o večnih in preprostih moralnih normah, ki so zožene samo na pravila. Zato je stara etika prišla — četudi životari še danes — v brezupen razkorak z moralnimi razpolti, izzivi in potrebami sodobne dinamične, zapletene in v svetovnih razsežnostih integrirane družbe 19. in 20. stoletja. Torej je nova *dialektična etika* na temelju dialektične filozofije človeka, kakršno je jasno zastavil že izvorni marksizem Marxa in Engelsa, izrazito objektivno potrebna iz dveh povezanih razlogov: zaradi izrazitih novosti sodobne družbe in zaradi zaostajanja stare etike za njimi.

2. Naravnost in transcendentnost

S premikom jedra nove filozofije k delu in celoti človeka, se premakne tudi filozofski pogled na odnos med naravo in transcendentno.

Doslej so največkrat ali naravo ali transcendentno pojmovali in cenili kot nekakšna izvenčloveška principa, ki naj bi iz svojih povsem nečloveških (ali celo nadčloveških) višin ustvarjala človeka.

Pri tem pa ni bilo bistvene razlike med materialistično in idealistično metafiziko. Zagrešeno bi bilo misliti, da je bil stari materializem kar cel na strani »narave« in stari idealizem kar ves na strani transcendence. Oba — stari idealizem in materializem — sta si bila pogosto zelo blizu v tezi, da je narava absolutni višji princip (pri čemer sta seveda naravi pripisovala različne vsebine), ki enostransko določa človeka. Absolutizirana narava se je pojavljala bodisi v materialistični bodisi v idealistični verziji naturalizma: to je teza »natura naturans« (delujoča, porajajoča višja narava), človek pa naj bi bil samo »natura naturata«, samo pasivni proizvod in objekt vesoljne narave. Premik, ki je obenem predpostavka nove filozofije in etike, pa je v tem, da je človek predvsem (ne samo) tvorec samega sebe in tudi svoje zelo posebne narave in transcendence.

Materialistični metafiziki (in mednje spadajo tudi nekateri »marksisti«) pa bi morali zapustiti preveč udobne predstave, da je transcendenca nekaj »praznega«, »mističnega«. Na transcendenco gledajo tako predvsem tisti, ki menijo, da je človek samo instinktivno naravno bitje in s tem povsem podrejen zunanji naravi. Ko pa problem transcendence prenesemo s te nižje instinktivne ravni v središče dela, postane očitno, da ima pomembne vsebine in notranje zveze z moralo.

V pristopu k naravi in transcendenci je nujno omeniti zlasti potrebo kritične začetne definicije teh pojmov. Naravo večkrat kar brez kritičnega pretresa in dokazov določajo kot absolutno bistvo vseh pojavov — tudi človeških —, transcendenco pa kot absolutno ločenost od izkustvenega sveta. Take poljubne definicije vsebujejo včasih nerešena protislovja, saj predstavljajo kot dokazano in gotovo, kar se po teh izhodiščnih definicijah (pojmov »narava« in »transcendenca«) povsem izmika dokazovanju (če bi bilo nekaj »absolutno transcendentno«, se pravi absolutno ločeno od človeka in izkustvenega sveta, o tem sploh ne bi mogli logično govoriti, saj definicija pojma predpostavlja, da se s tako absolutno naravo ali transcendenco ne more naš človeško-izkustveni svet prav v ničemer stikati).

Zato mora vsebinsko in logično govorjenje o naravi in transcendenci vsaj poizkusiti in preizkusiti: ali imata ti dve besedi kakšno dokazano lastno vsebino; tu jo bomo poskusili iskati in določiti zlasti v zvezi s človekovo prakso in celoto.

Človek ima skupaj z vsemi drugimi bitji sveta nedvomno tudi (ne samo) bistveno potezo »naravnosti« (ali »prirodnosti«). Pri-rodna so vsekakor bitja, ki jim je bistvo bilo določeno pri rojstvu, pri njihovem začetku, nastanku, z njihovimi začetnimi pogoji. Živa bitja so npr. dejansko prirodna v tem smislu, da je njihovo bistvo določeno zlasti s prvim aktom njihovega rojstva-nastanka: z značilnostjo (hromozomov) spolnih celic, ki so spočele novo bitje. V širšem smislu velja to za vsa bitja narave: predvsem so določena s svojimi začetnimi pogoji. Se pravi: prirodna, naravna bitja (»priroda« in »narava« sta sinonima) so določena predvsem s preteklostjo, s preteklimi vzročnimi verigami.

Poleg tega pa so prirodna bitja tudi deloma določena s sedanjimi vzroki, saj se konkretna prirodna, začetna in notranja vsebina vseh bitij srečuje vedno z različnimi delovanji okolja in je njihovo bivanje vedno določeno

s to njihovo notranjo in zunanjo naravo. Vsa naravna bitja (razen človeka) določata torej preteklost in sedanost, ne pa prihodnost. Bivanjski razvoj nečloveških prirodnih bitij je zato rezultanta soočanja preteklosti, ki jo nosijo v sebi, s prisotnim delovanjem okolja; če se okolje močno spremeni, se seveda lahko iz dosedanje živalske in rastlinske vrste razvije druga; se pravi, da je stara preteklost in nova sedanost rezultirala v novo naravo.

Bitja prvotne, predčloveške narave določajo torej pretekli in sedanji vzročni nizi in so zato bitja preteklosti in sedanosti, ne pa prihodnosti (kot je človek). Običajno naravo, ki jo tako izrazito označujeta preteklost in sedanost, pa najbolj prerašča (transcendira) človeško delovno bistvo.

Zaradi nezadostne dialektičnosti del dosedanje filozofije ni zapazil: 1) da je transcendenca ena od povsod prisotnih svetovnih in naravnih zakonitosti, da torej transcendenca v principu ni nikakršen s prepadi izločen otok, ki bi bil popolnoma osamljen v svetu, ampak je njegov integralni in vsesplošni dialektični del; 2) da pa je čisto posebna transcendenca nujni del razvitega človeškega delovnega bistva; človeško delo svetovno transcendenco običajno prerašča z višjo stopnjo posebne transcendence, ki je kultura; človeški svet je svet izjemne transcendence; tudi transcendence nazgor.

Svetovna transcendenca je posebna dimenzija svetovne dialektične razvojnosti. Nimamo prav nobenega dokaza, da bi bila svetovna brezkončnost zaprta v kakšne nepremakljive meje, ampak dokazuje obče izkustvo prav nasprotno: vsako trenutno najsplošnejše stanje sveta in vsaka trenutna najsplošnejša meja (meje), ki jo (jih) je svet dosegel, nosi zaradi svoje razčlenjenosti v sebi nujnost samopreraščanja, samotranscendiranja; svetovna transcendenca se torej dogaja najverjetneje kot *Selbstaufhebung* (= samopreraščanje, če se izrazimo po heglovski). Najbolj otipljivi dokazi te najsplošnejše svetovne samotranscendence so vedno novi pojavi, je splošna zakonitost, potrjena z vsemi zgodovinskimi izkustvi: niti en nov pojav ni absolutno identična kopija nobenega prejšnjega niti istočasnega pojava, ampak je vsak in vedno od vseh prejšnjih pojavov različen, z lastno novo kvaliteto: vsak član iste ozke družbene skupine, vsak list istega drevesa in iste vrste dreves, vsaka žival iste vrste ima nekaj izrazito svojega; vsak naravni in družbeni zakon je v vsakem svojem naslednjem pojavu drugačen. Svetovno samopreraščanje, samotranscendiranje je torej vsota in sinteza preskočkov vseh sedanjih pojavov v nove kvalitete, nikoli pa ni absolutna diskontinuiteta, ni absolutna prekinitev.

Te vsesplošne kvalitetne transcendence imajo skupno zakonitost: vse povzemajo v sebe (*Aufheben*) prejšnji tok kot svoj material (in kot kvantitete), ki pa ga bistveno prestrukturirajo; te kvantitetno-kvalitetne spremembe so posledice posebnih križanj svetovnih vzročnih verig, ki so različna v vsakem novem pojavu.

Vse nečloveške svetovne transcendence so obenem naravne, ker se dogajajo kot posledica preteklosti in sedanosti, ki pa ju preraščajo samo iz njune vzročnosti. Zato ta svetovna transcendenca ni tako intenzivna kot človeška, je manj nasprotna preteklosti in sedanosti kot človeška delovna transcendenca.

Človekova transcendenca pa je svetovna izjemnost, ki je utemeljena

v človekovem delovnem bistvu. Ta izjemna transcendenca je tudi (ne samo) temelj moralne prakse in je v njej še posebej intenzivirana in je njena zveza z vsemi drugimi področji prakse.

Izjemnost človeške transcendence, ki izvira iz dela, je posebno utemeljena v dveh svojih povezanih sestavinah: 1) možnost človekovega zelo dolgoročnega in celovitega samopovzročanja v sedanosti iz prihodnosti zaradi izrazito prihodnostne dimenzije zamišljanja; 2) sposobnost zamišljanja, da tako temeljito spremeni naravni tok — in tudi običajno svetovno transcendenčno tega toka — kot nobena drugačna moč v svetu. Obe ti dve splošni značilnosti vsake človeške prakse sta še posebno pomembni kot objektivni izziv in predmet posebne moralne prakse. V teh dveh značilnostih je stalna možnost velikega in samo človeku dostopnega razkoraka med človečnim in protičlovečnim samotranscendiranjem (k zadnjemu spada tudi nečlovečna morala). Ta razkorak najbolj odločno transcendirata prav človečna morala. Moralna praksa se namreč ne pojavi v človeštvu kot nekakšen višji harmonični podaljšek nekakšne nižje človeške skladnosti, ampak prav nasprotno: zaradi izredno ostrih protislovij, ki jih v človeka in v človeštvo vnašajo zelo ostra nasprotja med različnimi smermi posebne človeške transcendence, ki imajo povsem nasprotno vrednostne predznake — od najbolj človečnih do najbolj protičlovečnih, od zlih do plemenitih. Prav zato je na vseh področjih družbe nujna (ne pa neizbežna) višja moralna praksa, ki nujno sodeluje v preraščanju teh protislovij v vertikalni smeri.

Omenjeni dve značilnosti človeškega — v svetu in naravi izjemnega — transcendiranja lahko še določneje opredelimo:

Ad 1) Že posamični človeški proizvod in njegova poraba je — kot bomo pokazali kasneje — veliko bolj intenzivna transcendenca narave kot katera koli naravna transcendenca. Človek pa je tudi edino bitje, ki je sposobno svojo sedanost in v njej prisotno preteklost prerasti celovito in radikalno s takimi prihodnimi vzroki, ki jih (prvenstveno) sam človek svobodno določa. Ta svobodna, v prihodnost projektirana in nazaj iz nje v sedanost delujoča vzročnost človekovega samopostavljanja, je zamišljanje. Zaradi svoje sintetične moči je zamišljanje zmožno združiti mnoge človeške delne zamisli v celovite, temeljite in dolgoročne smotre človeka, ki lahko iz smotra prihodnosti prestrukturirajo vso človeško sedanost, jo transcendirajo predvsem iz prihodnosti in ne — kot ves ostali svet — iz sedanosti in preteklosti. Človek je zato prav po svojem ustvarjalnem bistvu možno bitje prihodnosti in v tej njegovi razsežnosti leži tudi možnost človečne socialistično-komunistične morale.

Ad 2) Celovito samodoločanje družbe in posameznika iz prihodnosti, ki ga omogoča humanistično-moralno zamišljanje človečne celote kot njegov izvor in vzrok, je smiselno. Tako zamišljanje lahko prvotni in zgodovinsko-naravni človeški tok bolj temeljito preokrene k celoviti konkretni človečnosti (kakršna je možna na določeni zgodovinski stopnji) kot še tako velika vsota posameznih specializiranih zamisli. Da je taka moralna praksa pereča življenjska potreba in ne prazna želja ali iluzija, dokazuje vsa zgodovina in posebno sodobna, saj je v njej očitna nevarnost, da se velika količina izredno

kvalitetnih in uresničenih specializiranih zamisli in proizvodov (npr. sodobni naravoslovno-tehnološki izumi, sodobna tehnika, bogata materialna proizvodnja) spremene v človeku odtujen, sovražen in uničujoč stihijno naravni tok (oboroževanje, vojne, uničevanje naravnega okolja in prvotnih naravnih moči samega človeka). Ta družbeno-naravni tok sicer ni več avtomatizem prvotne narave, je pa novi, višji naravni samotok, ker ga lahko določajo pretekle in sedanje odtujene sile. Gre za novo naravno stihijo družbenih odnosov in proizvodov (ti proizvodi so sicer vsak zase res preraščanje prvotne narave, so pa kot celotna družbena rezultanta še neobvladana družbena stihija). To novo stihijo določa prvenstveno pretekla odtujena proizvodnja, ki jo človek še ne more obvladati iz nove prihodnosti, vse dokler nima učinkovite celovite zamisli in organizacije za njeno uresničenje: svetovna komunistična asociacija. Obenem pa samo tako celovito človečno usmerjanje stihijnih odnosov med specialnimi proizvodi (in v njih postvarelih družbenih odnosov) te proizvode spreminja v kulturo, ki gradi človečnost (najbolj tehnično dovršena letala in umetni zemeljski sateliti niso kultura, če so namenjeni sejanju smrti).

Kultura, komunistična asociacija, realni humanizem in morala so v današnjem svetu tako komplementarni, da se lahko razvijajo samo vzajemno, nikoli ločeno. Splošna dinamična moč človeške transcendence ni torej že sama po sebi dobra (človečna), ampak je taka šele in samo, če jo transcendirata posebna celovita, zamišljajska in družbeno dejavna človečna samotranscendencija; v tem je tudi del smisla in vloge socialistično-komunističnega gibanja in morale.

Za uvid v bistvo človeka in morale so pomembne še nekatere posebnosti in posledice človeške intenzivne transcendence (ki smo jo tu seveda podali samo v obrisu in fragmentarno).

Za vsako, zlasti pa za človeško transcendenco je značilno dialektično spreminjanje mesta med naravo in transcendenco, njuno medsebojno prehajanje. Metafizika vseh vrst pa je živela v iluziji, da je med naravo in transcendenco nepremostljiv prepad, ki ga je na siromašen način fiksirala npr. kot ločitev med subjektom in objektom, med »čistim umom« in stvarjo (predmetom na sebi), med duhom in materijo, med duhom in nagonom, med vrednoto, ciljem in najstvom na eni strani in izkustvom na drugi strani, med čustvom in razumom. Ker pa v dejanskem človeškem in vesoljnem svetu ni nobenega dokaza za take absolutno ločene onostranskosti (transcendence) — niti na strani subjekta niti objekta, niti misli niti njenega predmeta (saj smo ugotovili zelo intenzivno transcendenco idealno-materialno v produkciji in človeškem življenju) itd. — je bila seveda povsem neprepričljiva, neuresničljiva in neživljenjska katerakoli etika zgrajena na tezi o metafizični transcendenci.

Dosti bližji dejanskemu človeku, družbi in morali pa je uvidevanje, da vsaka že uresničena človeška transcendencija postane (lahko) zopet narava in imanenca, seveda ne več na prvotni nižji stopnji. Zato je za človeški in človečni obstanek nujna neprestana dejanska transcendencija v obliki ustvarjalnih aktov in zato je morala (skupaj s politiko) najvišja oblika sintetične

družbene transcendence, ki pa mora — da bi človeštvo obstajalo kot humano — neprestano vertikalno transcendirati tudi lastne težnje k odtujitvi.

Že običajni materialni proizvod predstavlja visoko in intenzivno stopnjo transcendence v primeri z običajno naravno transcendenco, saj je kombinacija večstranskega prehajanja.

Zakon širjenja pare (medsebojnih naravnih odnosov njenih molekul) »transcendirajo« tekoče stanje vode; to naravno transcendenco pa je človek s parnim strojem preoblikoval kot jo ne bi narava nikoli sama. Isto velja za človeško porabo vodne, električne in nuklearne naravne energije. Vključevanje strojev, ki so »transcendirali« naravno delovanje raznih energij, v ekonomsko-tehnične verige (tovarne, železnice), je novo, še višje transcendiranje predindustrijskih proizvodnih sil. Toda tudi to ekonomsko-tehnično transcendiranje (v času industrijske revolucije in kapitalizma) se je izkazalo kot izhodišče take dotlej neznane družbene stihije (družbenoekonomskih in političnih odnosov: njeni izrazi so gospodarske krize, politične krize in mednarodne krize svetovnega kapitalizma, njegove svetovne vojne itd.); tisto, kar je bilo, v določeni smeri, zelo energična transcendenca primarne narave in predindustrijske zgodovine, je samo v sebi nosilo še močnejšo družbeno stihijo.

Ta družbeni samotok, ki je seveda star kolikor je staro človeštvo kot skupnost dela in ki je v kapitalizmu le pospešen, je drugotna in posebna narava, saj tudi v njej (dokler je stihija) ne odločajo prvenstveno prihodnji, zamišljajski in oblikovalni vzroki, ampak neobvladani pretekli in sedanji dejavniki. Zgodovina pa je potrdila zopet, da je možna še *višja*, moralno politična transcendenca te narasle sodobne človeško-naravne stihije; to novo, višjo moralno-politično transcendenco predstavljajo dejavno-humanistični tokovi sodobnosti kot so svetovno delavsko in narodno osvobodilno gibanje, gibanje neuvršenih in delovanje Združenih narodov.

Sodobna zgodovina pa je tudi pokazala da *najvišje* oblike socialistične moralno-družbene transcendence lahko zopet (delno) prebije družbeno-naravna stihija — birokratizem, tehnokratizem, podjetniški kapitalizem. Le-te more obvladati le še *višja* moralno-politična transcendenca kot so težnje k vsebinsko-samoupravni demokraciji. S tem je zgodovinsko dokazana stalna nujnost samotranscendence tudi znotraj najvišje zgodovinske stopnje socialistične morale in humanizma.

Dialektično antropološko pojmovanje odnosa med naravo in transcendenco, ki izhaja iz njunega najbolj intenzivnega jedra — delovnega akta — ima za to tudi povsem praktični, humanistično-etični pomen, saj lahko vpliva na osnovno življenjsko usmeritev vsakega posameznika in vsake skupine še polnejšem življenju.

Ideja transcendence v stari metafiziki (idealistični in materialistični) je prinesla ljudem le delne človečne spodbude, ki pa jih lahko še bolj poglobi dialektično (antropološko in ontološko-kozmoško) pojmovanje odnosa ustvarjalne transcendence, narave in imanence. Tisti idealisti, ki so transcendenco pojmovali kot absolutno ločeno onostranstvo (vendar se je to večinoma zdelo nemogoče in so jo zato pogosto povezovali z naravno imanenco), so lahko tako svojo predstavo transcendence občudovali ali se je bali; lahko

je bila določena spodbuda za človečno življenje, za stremljenje k višjim vrednotam. Vendar je imela le omejeno in bolj abstraktno moč. Njeni abstraktni obliki se ni bilo mogoče povezati, na konkretno ustvarjalni način, z vsemi posebnostmi in premenami človeške družbe in ni bilo mogoče zgraditi konkretnih predstav o konkretnih transcendencah, saj je metafizična transcendenco že po svoji definiciji (o svoji absolutni ločenosti) morala biti popolnoma iznad človeka. Ker je ta abstrakcionistična predstava potisnila transcendenco tako zelo daleč in zelo visoko, brez zadostnih posredovanj do dnevnega življenja, se je mnogim dozdevalo, da njenih onostranskih višin v vsakdanjem življenju sploh ni mogoče dosežati. To so porabili mnogi kot intimni ali javni izgovor in alibi, da sploh niso poskušali transcendirati vsakdanje nizke, človeške stopnje na višino v njej skritih možnosti. Dialektično konkretno pojmovanje transcendence pa zahteva da se višje stopnje transcendence grade prav skozi vsakdanje konkretne spopade s konkretnimi možnostmi.

Do istega življenjsko-etičnega sklepa kot razočarani idealisti — da so prevladujoča resnica drobni, prizemni interesi — pa so po drugi, krajši poti prišli tudi vulgarni materialisti. V svoji nedialektičnosti si niso mogli zamisliti prav nobenega transcendenčnega preraščanja, saj so znali samo zanikati absolutizirano transcendenco, ne pa zgraditi svojo. Oni so še bolj neplodno zanikali vsako transcendenco zaradi naturalističnega pojmovanja, da je človek samo instinktivno bitje. Kot za metafizične idealiste tako tudi za metafizične materialiste transcendenco ni vzročno-zakonito posredovanje med mnogimi plastmi, razsežnostmi človeške družbe in osebe, ki ga uresničuje človeško delo. Ne eni ne drugi ne vidijo, kako človek s prakso transcendirata svojo prvotno nagonsko naravo v človeško delovno naravo; zato tudi po predstavi enih in drugih lahko transcendenco pomeni le nekaj absolutno ločenega od narave, nekaj mističnega. Ker metafizični materialisti ne vidijo v človeku nič drugega kot prvotno naravo, je za njih vsako k transcendenci stremeče življenje čisti nesmisel, s katerim naj bi religija »zapeljevala« ljudi.

Dialektično antropološko (in ontološko) pojmovanje, da je intenzivna transcendenco »usoda človeka« kot bitja dela — usoda, ki jo kuje on sam — pa spodbuja realno, konkretno usmerjeno človeško stremljenje k vedno višjemu življenju, ker odkriva, da je transcendiranje zakoreninjeno v njegovem ustvarjalnem sestavu in možno ter nujno v obliki stalnih ustvarjalnih — in tudi moralnih — aktov. S temi edino lahko sintetizira in prerašča objektivne težnje k razcepu in odtujitvi že ustvarjenih posebnih vrednot (materialnih, umetniških, političnih). Znanstveno dialektična antropologija in etika sta torej izvor, spodbuda in projekt najbolj izrazitega realno humanističnega aktivizma kot humane transcendence, ker odkriva ta njegove stalne skrite potenciale in realne možnosti njihovega preraščanja.

Potenciali človekove humane transcendence pa so bili skriti le za vse dosedanje filozofske metafizike. V nasprotju z njimi in kot njihovo zanikanje so množice delovnih ljudi — od nepismenih lovcev, kmetov do profesionalnih umetnikov in znanstvenikov — uresničevali transcendenco v svojih nešteti delovnih aktih skozi stotisočletja v vseh delih človeštva.

Do aktivističnega pogleda pa ni prišla samo marksistična, ampak vsaka realna humanistična misel in etika (tu lahko omenimo v tej zvezi tudi prvotno krščansko misel in del antične grške filozofije).

Metodološka slabost vse metafizike glede transcendence je, kot rečeno, zlasti v tem, da jo obravnava samo na gnoseološki in ontološko-kozmolški način, samo kot odnos abstraktne misli, duha in subjekta na eni in od te abstraktno ločene narave, materije, objektivnosti in imanence. Te absolutizirane enostranskosti in ločitve pa more teoretsko prerasti samo dialektično-antropološka teorija prakse. Šele ta odkriva najgloblji atomarni vzrok vseh oblik človeške družbene in osebne transcendence: atomarni delovni akt. Nobeno, še tako globoko pojmovno spoznanje, okrog katerega se vrta večina stare in dosedanje filozofije s svojo staro gnoseologijo in ontologijo, ne more nikoli tako temeljito transcendirati gnoseološke in ideološke razlike med idealnim in materialnim, med subjektom in objektom, med duhovnim in svetovnim in med imanentnim ter transcendentnim kot vsaka v produktih uresničena zamisel kateregakoli najbolj preprostega poljedelca ali obrtnika. Še tako resnično in izvirno spoznanje pojavov in zakonov danega sveta ne prodre dejansko v samo dejansko bistvo danega, ga dejansko prav nič ne spremeni, ga dejansko prav nič ne transcendirira. Tudi najgloblji pojem in njegov predmet sta vedno le v odnosu zunanje spoznavne aдекватnosti. Tu pride do izraza naspremenjenega predmeta samo s posredovanjem odmaknjenega pojma, se pravi, da sta v odnosu eno-izven-drugosti.

Vsaka uresničena zamisel običajnega klesarja ali mizarja (še bolj pa to velja če ima tak obrtnik še nekaj izvirnega estetskega čuta kot so jo imeli mnogi v preteklosti) pa je s posredovanjem delovne moči — ki se je tudi transcendirala v delovno akcijo — in delovnega sredstva prodrla globoko v notranjo strukturo danega naravnega predmeta, v strukturo kamna in lesa. V proizvodu uresničena zamisel je z realno transcendenco kvalitativno spremenila naravni predmet, ki je sedaj postal material proizvoda; proizvod je transcendirala material in zamisel. Naravni predmet, ki ga delo transcendirira v proizvod, sicer zadrži svojo notranjo mikrostrukturo, toda v proizvodu dobi tudi novo kvaliteto, novo nadstrukturo, ki prerašča naravno molekularno mikrostrukturo predmeta s tem, da jo vključi v novo obliko proizvoda.

Toda v proizvodu se transcendirira tudi začetna osamljenost in ločenost (abstrakcija), ki je značilna za zamisel (in njene pojme) preden se sproži delovna akcija. Tu je očitno, da se še tako globoki pojmi in spoznanja morejo transcendirati v nekaj kvalitetno drugega in višjega — v človeški proizvod — samo, če so vključeni v zamisli, saj jim samo ona s svojim sredstvom dela in s svojo delovno akcijo, (ki jih je z ustreznimi pojmi vključila) posreduje realno preraščanje v proizvode in družbene odnose. Vključeni v bit človeka preko kultivirane porabe — zadnjega člena neodjujenega delovnega akta — pa vsi proizvodi (duhovni in materialni) doživljajo še višjo stopnjo transcendence. Samo tista misel in material, ki ju je združila medsebojna transcendenca v proizvodu, se lahko preko zadovoljitve potrebe še višje transcendirata v celovito človeško bit. Samo preko proizvoda in njegove porabe se prvotno (in v spoznanju) ločena abstraktna, začetna zamisel (in njeni pojmi) in od nje ločena delovna moč in od njiju ločeni na-

ravni predmeti, sedaj združeni preraščajo v višjo stopnjo človeške biti, ko s porabo vstopajo v njeno celovitost kot ključni členi njene dinamike, saj transcendirajo glavno razvojno nesorazmerje človeške biti — duhovno ali materialno potrebo.

V teh stopnjah transcendiranja ni nobene nedojemljive mistike, saj proizvodi, ki zadovoljujejo človeške energetske potrebe (hrana), na kar najbolj očiten način vsakodnevno v vseh ljudeh vstopajo v njihovo notranjo bit in se le tu — kot del človeške delovno-ustvarjalne energije — zopet transcendirajo v najvišje človeške stopnje: v umetniško, znanstveno, moralno, vzgojno in druge družbene in duhovne vrednote. Resnična, najvišja in najbolj celovita človeška transcendenca — in človeška morala se dogaja samo kot njen del in nikoli v čistemu umu — se torej dogaja samo tedaj, ko »splošni zakon proizvodnje« teče od enega delovnega akta in delovnega področja k drugemu. Celoviti in najvišji kvanti človeške transcendence ne morejo biti nikoli omejeni samo na pojmovno spoznanje (tudi ono je visoka, vendar ozko specializirana transcendenca v zaporedju vse višjih spoznavnih stopenj: zaznava-predstava-pojem), ampak so vedno zamisli.

Človeška praksa — in tudi najbolj preprosta — je v celovitem življenju ljudi dosegla veliko višjo stopnjo dialektične transcendence kot vsa filozofska metafizika (idealistična in materialistična), ki nikoli ni izhajala iz osrednje strukture človeškega bivanja. Ko torej nova filozofska antropologija odkriva izvore višjih vrst človeške transcendence v človeškem delu, samo osmišlja (ne pa iznajde ali ustvari) tisto visoko raven transcendence, ki jo je dosegla vsaka človečna delovna dejavnost in s tem visoko presegla vsaka metafizna filozofija.

(Fragment iz novih delov knjige *Etika in socializem*, ki jo bo izdala Državna založba Slovenije.)

Struktura in status (likovne) oblikovalne ideje*

JOŽEF MUHOVIČ

a) »Bilo bi zelo zanimivo, ko bi se od neke slike lahko fotografsko očuvale, če že ne faze pa vsaj metamorfoze. Morda bi pri tem prišlo na dan, kakšno pot ubirajo možgani pri uresničevanju nekih sanj.

Eno je pa vendarle nenavadno — razumeti, da se slika v osnovi ne menja, da prvotna 'vizija' vsemu videzu navkljub ostaja nespremenjena.«*

b) »Slika se ne izmisli vnaprej, nima nekega trdnega kalupa. Spreminja se med delom kot se spreminjajo naši občutki.«*

(Pablo Picasso)

Vprašanje oblikovalne zamisli ali ideje je zelo star, čeprav neredko dovolj enostransko obdelan problem estetike, največkrat vezan na strukturo in smisel filozofije, iz katere je estetika izšla, manj poglobljeno pa na dejanska prožila in celovito strukturo umetniškega oblikovanja. Tako da lahko rečemo: takšna, kot jo postavlja struktura umetniškega (likovnega) oblikovanja, je ideja mnogo več kot neka »miselna podoba«, ki naj se »imitira« v materialni formi umetnine, prav tako je več kot neka poetska intuicija, več kot v spontanosti oblikovalnega procesa slučajno rojena »determinanta«, več kot scenarijska formula konceptualističnega* koncepta, tudi več kot preprosto »delovni načrt« . . .

Ali bolje: je vse to skupaj in hkrati.

Z razgledišča polne likovne stvarnosti, od koder se bom oziral na likovnost, se mi zdi, da v začetku za to, da bi se razgibalo in aktiviralo likovno energijo ni potrebno imeti nič drugega kot neko nagnjenje k željenemu cilju = objektu = določeni likovni formi. Odkriti ta objekt, določiti to upanje pa se pravi, dotakniti se poslednje v zmeti oblikovalne energije. Ponazorimo to s primerom. Zamislimo si zasute rudarje, ki iščejo pot na prostost. Lahko si mislimo — in praktično življenje to potrjuje — da si ti možje ne bodo utrli izhoda z neko paniko ali kakšno serijo naključnih »par force« potez, v katero bi jih nagnil, kot se to v ekstremnih življenjskih situacijah tako rado zgodi, nek psiho-biološko utemeljen nagon po samoohranitvi. Nasprotno. Šele takrat bodo za svojo rešitev zares lahko zastavili totaliteto svojih razpoložljivih sil, ko bodo v organiziranem poizkušanjju in preiskovanju (tipanju) našli nek stvarni razlog, da po nekem znaku (razpoka, svit, dotok svežega zraka, nepoškodovano orodje, glasovi na drugi strani zasipa) verjamejo, da pot pred njimi ni zaprta.

* Tekst je del širše zasnovane razprave z naslovom »Vstop v likovno logiko«.

* Navedeno v Arnheim, Rudolf: Picassos Guernica, Rütten und Loening Verlag, München 1964, p. 34.

* Termin se nanaša na posebno smer v likovni umetnosti (zlasti v sedemdesetih in v začetku osemdesetih let tega stoletja), ki je skoraj izključno pozornost posvečala t. i. »možganskemu aktu«, intelektualnim dejanjem (konceptom, načrtom), ki so zanjo postala edina prava umetniška dela.

To pa pomeni, da verjamejo v to, da jim ni treba čakati zgolj na neko srečno naključje da jih (ali pa tudi ne!) pravočasno odkrijejo. Dobro se morajo torej ozreti okoli sebe in vase ter z izredno domiselnostjo, ki jo včasih sprosti prav ostrina situacije, v razpoložljivih sredstvih (orodjih, telesni moči, idejah) izbrati akcijsko najbolj primerna.

Na podoben način morajo ravnati tudi likovniki, zasuti v morju najrazličnejših možnosti in poti. Dobro se morajo »ozreti« in orientirati v oblikovalnem okolju, kar pomeni potrebo, da nadzorujejo in nahranijo vir oblikovalne energije, ki v njih izziva enodušno nagnjenje likovnega predvidevanja, vedenja, občutenja, delovanja. Lahko rečemo, da se bo likovnik šele potem, ko se bo likovnost v njem predstavila kot neka intimna moč, v vrednost katere bo resnično verjel, znal iztegniti v oblikovalne globine. To pa pomeni, da se bo njegov duh poprej moral dodobra napojiti z izrazno logiko likovnih prvin, pojmov, likovnih operacij in pojmovnih sistemov. Seveda z logiko, ki je njemu subjektivno in objektivno (družbenohiostorično) dostopna. Zamisel oziroma ideja ima, pravi dr. Vojan Rus (1) kot material prav to logiko (pojme). Oblikovalec mora z njo skozse natančno pretočiti vso širino možnosti in perspektiv, ki jih likovnost kot izrazni medij nosi s sabo. Šele ta širina in suverenost mu bosta namreč dovolili dejansko odpirati bistvene in hkrati bistveno njegove oblikovalne probleme, ob katerih bo pred-napon vsake oblikovalne akcije stvarno dobil podobo nezaustavljivega interesa in konstantnega prizadevanja.

Na podlagi oblikovalne razgledanosti postaviti kreativni orientir. Vendar kako si natančneje predstaviti poteze tega »kontrolnega cilja« ali »cilja na vidiku«, kot bi rekel John Dewey (2), cilja, v katerem morajo biti končno povzeta vsa naša oblikovalna dejanja in hotenja? Kakšen bi moral biti atribut tega oblikovalnega žarišča, s kakšno vrsto občutnih silnic bo moralo vzpodbuditi likovnikovo kreativno jedro, da bo njegova privlačnost formalne in kreativne moči likovnosti potiskala v vedno globlje in vedno tehtne sfere?

Če hočemo nadaljevati je neogibno odgovoriti na to vprašanje. Poizkusimo takole: da bi lahko likovnik resnično verjel v neko točko kreativne konvergence, v nek oblikovalni cilj, mora biti prepričan, da to, kar likovnost, da bi v njem ne bila samo potencialna, mora zgostiti v tem cilju, ni več neka medla usedlina, pač pa njegovo najbolj natančno OSEBNO oblikovalno bistvo. Ne več neka načelna in splošna likovno-logična smer rešitve, marveč najbolj razvita in oblikovalno vitalna točka njega samega. Oblikovalni »cilj na vidiku« mora najprej biti neka ekstrapolirana (vnaprej podaljšana) projekcija bistva avtorjeve človeške in likovne »kapacitete«. V tem je jamstvo, ki v zamisli pred-stavljenemu cilju daje takšno intimnost in privlačnost, da ob njem zbledo vsi napor in oblikovalne težave. Hkrati pa je ta vidik, ta »plast« oblikovalec ideje tako na površju oblikovalnega akta, da so teoretiki umetnosti često ostali samo pri njem, še posebej, ker so jih v tem podpirale tudi observacije (ne introspekcije!) ustvarjalcev samih. Toda: če mimo tega strastnega doseganja osebnega oblikovalnega jedra ne obstaja nič (ali bolje, nič najboljšega) za širšo in trajnejšo zadovoljitev neke temeljno človeške (trans-individualne) potrebe,

potem se likovnost, ki se takorekoč prostovoljno obsodi na »zapor«, avtomatično ustavi v neki hermetični, subjektivistični poziciji, v neki »osebni mitologiji«, ki sicer lahko nekaj izraža, ne pa tudi iz-poveduje. Za skrajno vitalnost, ki mu jo na vsak način hočemo ohraniti, je mnogo premalo, če je »oblikovalni cilj« zgoj individualno vzpodbujen, če ostaja le pri goli človeški enkratnosti. Oblikovalna ideja lahko zajame v resnične človeške globine šele tedaj, ko se ustvarjalčeva osebna oblikovalna naravnava ujame z neko najglobljo, občečloveško izrazno naravnavo, ko takorekoč postane »prototip« številnih likovnih občutenj sveta. Ne da bi o tem mislil, se je človek v družbenem življenju navadil misliti, delovati in upati v neki univerzalni človeški atmosferi*. In to je, kar našo individualno človeško »fiziognomijo« dejavno vpleta v področje najširših in oblikovalno najbolj občutljivih dimenzij. S tega stališča torej transcendirajoča »puščica« oblikovanja (zamisel, ideja) ni več samo perspektiva ene same človeške točke, pač pa perspektiva mnogih človeških zrcel, kot bi rekel Chardin, perspektiva generičnega človeka, ki se namešča na naš oblikovalni horizont.

Preprosta nadgraditev in sinteza, preprosta razširitev merila ... Hkrati pa še: največja intimnost kombinirana z največjo širino, največje upanje (želja) z najširšo izpolnitvijo, — cilj, brez širine katerega bi se v oblikovanju uocela sesula sleherna vrednost likovne aktivance.*

Osebno-univerzalno. Ta dvojna aktivančna armatura oblikovalne ideje je temelj na katerem bazira celotna odmevnost likovnosti v človeškem svetu. Sicer pa se likovnemu umetniškemu delu (likovni formi) že po definiciji ne more spodobiti noben drug cilj od tistega, ki je po naravi ne samo pozitiven, pač pa tudi maksimalen.

S temi razmisleki smo torej definirali naravo aktualne privlačnosti točke, v katero smo sklenili strniti svoje oblikovalne ambicije. Če se povrnemo zopet k primeri o zasutih rudarjih, lahko rečemo, da smo s potrpežljivim in načrtnim razgaljanjem kreativnega ritma likovnosti odkrili razlog, ki nam daje upanje na rešitev iz množice oblikovalnih možnosti, neko »razpoko«, ki nam daje slutiti, da je tam »daleč nekje« načelno dosegljivo mesto, kjer se bo naš oblikovalni član lahko »odpočil« v neki najvišji obliki. Vendar pa, ali se že tudi dovolj zavedamo vrednosti tega odkritja. Najdena je »razpoka in s tem postavljeno neko oblikovalno upanje ali »želja« — neka »moralna« sila, bi lahko rekli, ki je nadvse pomembna za ustvarjalčevo maksimalno aktivacijo kreativnih likovnih sil. Hkrati pa ne smemo pozabiti tudi na »vdor svežega zraka ali žarek svetlobe, ki prodira iz razpoke«. V

* Vpetost tega »generičnega« načela v naša oblikovalna ravnanja je sicer zavoljo skupnega človeškega bistva, ki se pretaka v nas, in zavoljo konkretne naravne likovne forme, s katero lahko vzpostavimo doživljajski stik, tako razvidna in močna, da bi je, na prvi pogled, v strukturi oblikovalne ideje ne bilo potrebno posebej izpostavljati.

Vendar pa je prav ta občečloveška, trans-individualna komponenta tolikokrat prekrita z izključnim leskom »subjektivitete«, da mora neka hote »fenomenalna« teoretična podoba pojava eksplicitno utrditi njeno mesto.

* Pojem aktivanca, ki ga povzemam, po Chardinu (Chardin, P. T. de: Science et Christ, Ed. du Seuil, Paris 1965, p. 216) in se izvaja iz besede »aktivirati«, se tukaj nanaša na odmevne likovne forme v človeškem svetu. Z njim namreč lahko razumemo določeno kapaciteto, ki jo neko likovno delo poseduje, kapaciteto, s katero to delo uspeva v nas razvijati in vzpodbujati celovite odmeve ali duhovne energije.

ideji pred-stavljena oblikovalna želja nastopa torej tu istočasno že v tudi čisto-stvarni in zato zlata vredni »preobleki«. Ni torej samo sila, ki vabi in priteguje k sebi, marveč nekaj, kar je že aktualno — se pravi, sposobno delovati »tukaj in zdaj«. Oblikovalna ideja ni zgolj svetel in oddaljen cilj, ki s svojo pozicijo določa orientacijo v oblikovalnem okolju likovnih energij.

Poleg svojega bipolarnega jedra privlačnosti ima oblikovalna ideja tudi bipolarno obliko svoje teleonomske funkcije. Po eni strani je namreč nekaj, kar na nek način uhaja pogojem prostora in časa ter kot neka vizija ali pred-stava prehaja ustvarjalni proces. Istočasno pa jetudi nekakšen »generator«, ki izbrizgava, selekcionira in podpira sveženj konkretnih oblikovalnih dejanj. Oblikovalna zamisel ali ideja torej z enim svojim polom idealno že pred vsako konkretno oblikovalno akcijo »plava« nad likovnim svetom, medtem ko je, zroč iz druge strani, šele na poti formalnega pojavljanja. Po eni strani »sveti« v daljavi kot luč, po kateri se oblikovalno oziramo, po drugi strani pa žarki njene svetlobe narekujejo izbor in dirigirajo smer izrabe neskončno kompatibilnega področja likovnih energij. Morda bosta sedaj bolj razumljivi navidez kontradiktorni Picassovi trditvi, ki uvajata preiskavo, namreč trditev »da prvotna vizija vsemu videzu navkljub ostaja nespremenjena« in druga, »da se slika ne izmisli vnaprej« pač pa se spreminja med delom, kot se spreminjajo naši občutki. Vizija in slika, anticipirani efekt in polje oblikovalnih akcij — v združevanju teh dveh polov se likovnost dejansko razkriva v svoji celovitosti in kreativni moči. Prav premoščanje razdalje med oblikovalno željo in izraznimi možnostmi ter zakonitostmi medija pa je najbolj natančno povzeto v bipolarni teleonomski strukturi oblikovalne zamisli. Zamisel je po eni strani duhovno ekstrapolirano zajetje neke nove likovne aktivnančne vrednosti, neke nove likovne povednosti. Je neka čisto duhovna vizija rezultata, v kateri se prepletajo čutne, emocionalne, miselne sestavine, vsebinske in formalne kvalitete itn. Po drugi strani pa zajema tudi kibernetično (orientirano, usmerjevalno, konstruktivno) vizijo oblikotvornega procesa, ki k tej novi likovni povednosti vodi. Ta druga vizija, ki jo vključuje oblikovalna ideja, izhaja iz sposobnosti likovnega predvidevanja, ki se dobiva kot rezultat artikulacije in konceptualizacije likovnih energij. Hkrati pa predpostavlja, ker mora slediti zahtevi po novi aktivnančni likovni vrednosti, tudi docela novo povezovanje in izrabo likovnih energij.

Obe viziji (sugerirana povednost in anticipirana aktivnost) se pojavljata in razvijata v medsebojnem soglasju. Vizija oblikovalnega učinka lahko seže toliko dlje, kolikor večja je sposobnost likovnega predvidevanja, teleonomska vizija oblikotvornega procesa pa načrtuje toliko bolj nove in nepričakovane likovne vezave, kolikor višje, vendar oblikovalno realne, cilje ji ona prva postavlja. Oblikovalna ideja se z ene strani definira z ozirom na neko sugerirano oblikovalno željo, z druge pa z ozirom na njeno vlogo v reševanju oblikovalnega problema = likovnem raziskovanju, ki se s to željo vzpostavlja; torej funkcionalno.

Prav ta funkcionalnost (operativnost) idej pa je bila v psihologiji in epistemologiji dolgo časa zapostavljena, kar je imelo za posledico, da so

bile ideje tretirane kot čisto »mentalne«. Čeprav šele ona dejansko lahko dosega NOVO, še ne obstoječe.

Oblikovalna zamisel tako v svoji strukturi zadržuje, selekcionira in organizira celoten kompleks pojavov, ki nastopajo v likovni oblikovalni praksi, na primer: individualne in kolektivne duhovne vsebine, vidne percepcije in predstave, vizualne pojme, specifične likovne pojme in izkušnje, izrazne karakteristike likovnih prvin in operacij, likovna orodja in materiale itn. Povdarek pri tem pa ni na sestavinah, pač pa na njihovem sistemskem in strukturnem doprinosu, s katerim oblikovalna ideja uspeva segati v področja novega, še neznanega, nedoseženega. Gre za način kako so te sestavine vsklajene in primerno naslonjene druga na drugo, kako družno uspejo načrtovati in oblikovati vedno bolj gibke in bolj organizirane celote, obenem pa tudi za nov tip oblikovalne dejavnosti, ki deluje znotraj in navaja k še nevidnim likovnim prijemom in odločitvam. Tako dr. Vojan Rus piše: »Zamisel ima kot material pojme. Zamisel je tako novo povezovanje pojmov, ki prerašča vse naravno dane povezave. Ko človeštvo dozori — in to se je zgodilo že davno — do ravni zamišljanja in pojmovanja, nastanejo v njem bistveni premiki. Ko se na primer prebijemo do pojmov barvitosti ali trdote — ki ju seveda nima nobena žival — se zavemo, da nam kot material za kip ali hišo ali sliko lahko služi katerakoli svetovna materija, ki ima zadostno trdoto ali barvitost. In še več; ko se pojavi zamišljanje, se zavemo teoretično brezkončno možnih kombinacij takih barvitih ali trdnih snovi. In še več: zavemo se, da so možne brezkončne kombinacije kombinacij snovi, torej tudi takih in tistih, ki še ne obstajajo in ki so šele možne. Šele zamišljanje in produkcija torej spodbudita fantazijo, inspiracijo, predstavnost in čustvenost, da se odločno odtrgajo od odvisnosti naravnih danosti in da si jo podrede . . . Čutne sestavine, ki so prisotne v predstavah, pogojnih refleksih, v fantaziji in intuiciji . . . so vedno vezane na dane predmete, dokler jih te vezanosti ne osvobodi pojmovanje in zamišljanje. Ker pa je zamišljanje sposobno neprestane samoakumulacije in uresničevanja v praktično brezkončnem bogastvu predmetov, ki so čutno dostopni drugim ljudem, spodbuja s svojo produkcijo vse nove potrebe, čustva in novo domišljanje« (3).

Oblikovalna ideja kot ekstrapolirani oblikovalni cilj pretaka skozse vso univerzalnost človekovih želja, upanj, fantazij, ki se v njenem okviru trgajo iz zavezanosti nejasnemu kraljestvu potencialnosti. V tem predstavlja v o-l-j-o človekovega s a m o - p r e s e g a n j a in hkrati s tem neko načelno osebno in trans-individualno privlačnost. Vendar pa, če hoče biti oblikovalna ideja vrhunsko privlačna, mora biti tudi vrhunsko p r i s o t n a. Konkretno oblikovanje kotrebuje konkretno in stvarno, ne zgolj hoteno (»volitivno«) privlačnost (4). Oblikovalna ideja mora v sebi združevati neko metafizično (v stanem grškem pomenu besede!) in takojšnjo tukajšnjo vrednost. Mora hkrati (ideelno) že biti in (likovno) šele postajati. Kreativna naloga likovne zamisli je v tem, da s svojim izžarevanjem z a s n u j e in v z d r ž u j e neko »matrico kompleksnosti« za konvergenco oblikovalnih akcij in naporov. To pa pomeni, da zasnuje in vzdržuje načela s o - v i s n o s t i oblikovalnih dejstev in povednosti. Kot ideelni cilj mora oblikovalna zamisel aktivirati neposredno RAZISKOVALNE graditeljske likovne sile, ki so izmenično mate-

rialna sredstva in proceduralna sredstva — stvarni podatki in pojmovna pomenjenja.

S postopnim približevanjem obeh polov oblikovalne ideje (anticipatornega in aktualnega) se izvršuje pravo dejanje likovne kreativnosti. V tem procesu oblikovalna dejstva* postanejo ne samo brez zmede kot v logizaciji sekundarnega (kontroliranega) energetskega nivoja, marveč po privlačnosti oblikovalnega cilja — sposobna ponikniti v nekem enotnem oblikovalnem dejanju, oziroma brez načelne oblikovalne prisiljenosti preiti gmoto svojih možnih likovnih uporab, raznolikost učinkov in akcij. Vse te kvalitete se tu, ne da bi izgubile svojo širino in natančno bistvo, teže zgostiti v neko koncentrirano stanje povednosti in zrele privlačnosti. Tukaj vsako oblikovalno dejstvo želi uresničiti neko temeljno dostopnost k strastno željeni likovni formi, v kateri bi razpoznalo svoj nujni »delež«. V teh oblikovalnih perspektivah sprva še obstaja neka vrsta primoranja, ki ga izžareva in vzdržuje anticipatorni pol oblikovalne ideje, da bi se oblikovalne akcije obdržale v za kreativnost najbolj ugodni razporeditvi, da bi se usmerila v središče neke proste oblikovalne konkurence, k številnim in novim kombinacijam, da bi sprejele omejitve določene oblikovalne selekcije in nazadnje izpostavile učinek svojih dejanj v smislu neke končne enotnosti — likovne forme. Celotno javljanje in učinkovanje oblikovalnih dejstev sledi v oblikovalni ideji izpostavljeni želji, h kateri konvergira: isti oblikovalni smoter prehaja in veže na vsak način prosta razhajanja povednosti oblikovalnih dejstev in isti smoter jih souglaša v neki globoki preprostosti enega samega oblikovalnega cilja. Le-ta s svojo mikavnostjo in podobo oblikovalna dejstva privablja, da se polagoma poglobljajo v njegovo matrico kompleksnosti. Vedno bolj. Opazovana v svojem zunanem mehanizmu formalizacije, pričinja likovnost polagoma zadevati ob neko mejo, ob neko tako visoko formalno vrednost, ki je ne bo mogla prekoračiti. Formalnemu obrazu likovnosti se povsem evidentno postavlja na pot neka limitna vrednost, ki je bila izpostavljena v sami oblikovalni želji — njena izpolnitev je cilj in cilj hkrati tudi konec oblikovalnega procesa. Vendar pa: ali je ta konec tudi oblika »izginjanja«, »smrt« oblikovalnega procesa in učinka? (5). Iz vsakodnevnega gledišča je to vprašanje smešno in neumno, v teoriji pa nam bo vendarle pomagalo, da našo preiskavo povsem konkretno dopolnimo še z vpogledom v zadnjo, najbolj učinkovito in čudovito sfero likovnosti, v sfero likovne aktivance.

V svoji psiho-materialni pojavnosti, v svojem formalnem ovoju se likovnost na določeni stopnji intenzivnosti pričinja zaustavljati in zapirati. Opazovana, nasprotno, v svoji povednosti (se pravi, v vzponu oblikovalne zavesti in zadovoljitvi neke človeške potrebe...) pa likovnost ne pozna limitne vrednosti. Nad neko »kritično« točko formalizacije smo si prisiljeni predstavljati, da se oblikovalni učinek lahko podaljšuje neodvisno od na-

* Pod »oblikovalnim dejstvom« razumem tukaj neko granulirano oblikovalno dejanje-stanje, ki ga v likovnem žargonu imenujemo »poteza«, zavoljo večje razumljivosti pa bi ga bilo koristno primerjati s šahovsko potezo, ki v svoji strukturi nudi zelo nazorno analogijo, ker je, podobno kot oblikovalno dejstvo, hkrati gib in premišljeno taktično dejanje v igri-akciji, ki jo strukturira.

daljevanja psiho-materialne sinteze, ki je oblikovala likovno formo (6). Na to nas najbolj prepričljivo sili vsakodnevna estetska izkušnja, hkrati pa je tudi teoretično neverjetno, da bi tako velikemu opisanemu vzponu od likovnega indeterminizma do pojmovnega sistema ne sledil tudi nek eminenten učinek. Z likovno formo, ko je enkrat oblikovana se vse dogaja, kot bi se pojavilo neko novo polje privlačnosti, kjer se med našimi likovnimi pričakovanji in formalnim uspehom oblikovanja lahko osnuje najbolj intimen stik, najtrdnjša a k t i v a n c a.

Likovna forma kot najvišji način likovnega bivanja ni neka abstraktna kvaliteta »vsega in nič«, ki bi ne imela niti nians niti stopenj. Nasprotno, predstavlja neko variabilno vrednost, proporcionalno s stopnjo aktivacije likovnih energij.

Lahko rečemo, da sposobnost zamišljanja in raziskovanja, ki se ponavlja in razvija v oblikovalni ideji, na ramenih vsebljene in kontrolirane likovne energije izžareva najvišji likovni energetski nivo, nivo celostno — sinergične likovne energije, nivo z najširšim likovnim dometom in največjo likovno kompleksnostjo. Gre za energetski nivo, ki je dejanska »erozivna« sila, ki oblega področje likovno še neznanega neosvojenega, nedoseženega.

Bolj mislim o tem, s kakšno grafično podobo bi bilo moč nazorno prikazati bipolarno strukturo oblikovalne ideje, bolj mi pred oči prihaja podoba alpinističnega orodja, nekakšnega kovinskega sidra na vrvi, ki ga alpinist z vihtenjem požene v željeni smeri, da bi se zapelo za kakšno razpoko ali rob ter mu tako omogočilo vzpon na področje višjih razgledov in novih osvojitvev. Uporaba tega orodja, ki ga alpinist požene v smeri cilja — (torej tja, kjer sam še ni, a želi priti), njegova ustalitev v še nedoseženem in njegova takojšnja ter konkretna pomoč pri vzponu (alpinist se preko vrvi vzpenja v smeri cilja), lahko, podaljšana v območje simbolike, nudi nazorno primero za prikaz funkcionalne strukture oblikovalne ideje. Naša grafična modifikacija tega nazornega simboličnega modela je razvidna s priložene sheme.

Zarišče oblikovalne ideje in oblikovanja samega je človek — likovnik (1), individuum, v katerem se prežemajo, spajajo, preoblikujejo najrazličnejši vplivi okolja (genetično-naravno in družbeno-historično okolje) in lastne aktivnosti.

Kreativna likovna zgotitev teh vplivov v individuu izzove neko željo po izražanju (2) in hkrati s tem nek oblikovalni cilj, neko ideelno, sintetično predstavo likovne forme (3) z načrtovanim formalno-semantičnim odmevom v človeškem svetu (osebno-univerzalno). Ta predstava po eni strani kot vizija prehaja sam ustvarjalni proces, je takorekoč nad in izven oblikovalnega sveta. Po drugi strani pa je kot »cilj na vidiku« tudi nekakšen »generator«, ki izbrizgava, selekcionira in raziskovalno aktivira sveženj konkretnih oblikovalnih dejanj (4).

Oblikovalna ideja kot p r e d - s t a v a cilja mora, če hoče biti vrhunsko privlačna, biti tudi vrhunsko konkretna, dejavna. S svojo veliko privlačnostjo mora biti sposobna organizirati likovna raziskovanja in kombinacije (5), ki bodo polagoma okrog fokusa ideelne likovne predstave natkale ovoj likov-

nega »mesa in krvi«, ali drugače — ki bodo ideelno likovno pred-stavo utelesile, formalizirale, ki bodo postale forma (6). To pa seveda ne po golem nareku ideelne pred-stave, pač pa tako, da bodo s svojimi doprinosi tudi same v privlačnosti predstave zavzemale svoj delež. Akcija in reakcija. Če se spomnimo na de Saussureovo misel o medsebojnem podpiranju misli in materije v jezikovnem aktu, lahko rečeno: ideelna predstava likovne forme je sintetična, formalno še nejasna; da bi postala živa in dejavna se je prisiljena izraziti in precizirati; to pa v tem in tako, da se pod vplivom lastnosti in vzpodbud likovne materije deli v »dele«; ta »delitev v dele« poteka v večih stopnjah, v nekakšnem likovnem algoritmu, ki ga zaznamujejo dosežki posameznih oblikovalnih dejstev; vsaka stopnja tega algoritma pa pomensko prevrednoti ali precizira naravo privlačnosti ideelne likovne pred-stave. Likovna anticipacija in konkretne likovne akcije so v vzajemnem medsebojnem odnosu.

Postopna koncentracija oblikovalnih akcij okrog ideelne predstave privede do likovnega pojmovnega sistema ali likovne forme. Le-ta predstavlja formalno-semantično enoto, z določeno a k t i v a n č n o kapaciteto, ki v notranjosti človeškega sveta uspeva aktivirati stalno rastoče jedro indeterminacije in informacije. Shema kaže, da ima funkcionalna struktura oblikovalne ideje dvakrat bipolarno jedro:

1. bipolarno jedro likovne teleonomije, ki je razprta med ideelno pred-stavo in konkretno likovno akcijo (likovnim raziskovanjem) in

2. bipolarno jedro likovne aktivance, ki je razprto med osebnim in trans-individualnim.

¹ Rus, Vojan: Možnost nove estetike, DZS, Ljubljana 1983, str. 33.

² Džui, Džon: Logika. Teorija istraživanja, Nolit, Beograd 1962, str. 407.

³ Rus: Možnost nove estetike, str. 33—34.

⁴ Prirejeno po Chardin, P. T. de: Le phénomène humain, Ed du Seuil, Paris 1954, str. 222—223.

⁵ Prirejeno po Chardin, P. T. de: L'Activation de l'Énergie, Ed du Seuil, Paris 1963, str. 51.

⁶ Prirejeno po prav tam, str. 52.

Fragmenti iz uvoda v estetiko tretjega rajha

JANEZ STREHOVEC

1. Umetnost in ustanove

Politična in pravna nacionalsocialistična država je že v prvih mesecih svojega obstoja intervenirala na kulturnem in umetniškem področju z naslednjimi institucionalizacijami svoje volje: z ukazom z dne 30. junija 1933 je bilo najprej ustanovljeno državno ministrstvo za ljudsko prosvetljenstvo in propagando. Ministrstvo je sestavljalo petnajst oddelkov, osmi med njimi je bil namenjen nadzoru nad celotno v nemškem jeziku pišočo književnostjo doma in na tujem. Za literarno življenje je ta osmi oddelek pomenil instanco, ki je odločala o biti ali nebiti literarnih ustvarjalcev. Pri tem ni šlo zgolj za knjige oziroma besedila sama in njihovo idejnost, ampak je oblast tudi določala, kdo je sploh lahko dejaven na kulturnem področju. 15. novembra istega leta je Joseph Goebbels ustanovil v Berlinu državno zbornico za kulturo (Reichskulturkammer), ki je obsegala sedem področnih zbornic, med njimi tudi posebno za pisatelje. K zbornicam so poleg neposrednih ustvarjalcev sodili tudi vsi poklici, ki so sodelovali pri produkciji, reprodukciji in posredovanju kulturnih dobrin. Cilj zbornice je bila popolna evidenca vseh kulturnih delavcev. Kdor ni bil vključen vanjo, preprosto ni mogel opravljati kulturnega poklica v tretjem rajhu; ni dobil dovoljenja za nastopanje oziroma, v primeru likovnih umetnikov, na primer bonov za nakup olja in barv.

Sprejem v državno kulturno zbornico je bil povezan s preizkusom; potrebno je bilo, med drugim, priložiti dokaz o arijevstvu, po vrhu pa se je moral kandidat tudi obvezati, da bo služil interesom nacionalsocialistične države. Omenimo naj, da je bilo 1939. leta v okviru te zbornice združenih že 65000 članov.

Čeprav je bil položaj Goebbelsa kot državnega vodje propagande in hkrati diktatorja kulturnega sektorja še kako močan, je tudi na tem področju NS države obstajala značilna protiinstanca: 24. januarja 1934. leta je imenoval Adolf Hitler pisca »Mita 20. stoletja« Alfreda Rosenberga za voditelja novoustanovljenega »Urada za nadzor nad celotnim svetovnonazorskim šolanjem in vzgojo NSDAP («nemške nacionalsocialistične delavske stranke«). Führer je dobro vedel, komu zaupa to nadzorstvo, se pravi, posebno cenzurno funkcijo, kajti Rosenberg je že leta 1929 ustanovil Bojno zvezo za nemško

kulturo kot društvo »ljudskih« NS piscev, ki so nastopali proti »judovski moderni« in »asfaltni«, rasi tuji literaturi. Sicer pa je imel Rosenberg že kmalu po prevzemu funkcije vodje Urada za nadzor, in sicer 22. februarja 1934. leta v Berlinu opazen govor, ki je še istega leta izšel v Münchnu pod naslovom »Boj za svetovni nazor« v zbirki »Tukaj govori nova Nemčija«. V tem govoru je avtor ostro kritiziral, celo psoval nemštvu tujo umetnost »izmov«, ki je pognala k višku iz »asfaltnih tal svetovnega mesta« kot produkt propagandnih nazorov umetnosti tujih trgovcev umetnosti, in med drugim dejal: »Iz likovnih razstavišč je v zadnjih dveh desetletjih boljčala v nas grozljiva nemočnost, telesne zakrnelosti in idiotske predstave so visele tukaj kot skrajno znamenje neke do korenin segajoče duševne bolezni. Tovrstni »umetniki« niso več posedovali v notranjosti podobe lepega in zato *niso mogli* nekaj takšnega ustvariti niti na zunaj; v duši so bili kaotični in zato niso imeli več moči zunaj poiskati oblike. Galerije tistega časa, in tudi še številne današnje niso več predstavitev nemškega človeka, nemške dežele in nemške krvi, temveč so bile kabineti duhovno-duševno-telesnih abnormalnosti.«

Rosenberg je bil zgleden politični delavec, torej nekdo, ki ne ve le za taktično ugledno porazno preteklost (in sedanost), ampak ima v zakupu tudi pogled v prihodnost, ve namreč, kaj storiti in kako, zato je v tem govoru tudi pokazal na porajajoči se novi ideal lepote pristno nemške, z antično in renesančno klasiko povezane umetnosti. Nekakšno globoko sorodstvo naj bi povezovalo like atenske Akropole s Tizianovimi podobami žensk in slednje z Gudrun in Goethejevo Dorotejo ter like Ahila in Diomeda s Siegfriedom in Faustom. In značilnost nove umetnosti je, da »ne postavlja več v svetišče svojega oblikovanja problematičnega trpinčenega človeka, ki si vsak dan otiplje svoje duševne rane, temveč močnega in zdravega, njegov boj in njegovo zmago, pa tudi njegov junaški poraz.«¹

Čeprav je Rosenbergovo ime povezano predvsem s sramotanjem del likovne moderne, torej t.i. izrojene umetnosti, prikazane na posebni razstavi Entartete Kunst v Münchnu 1937. leta (znano je bilo tudi njegovo delo Revolucija v likovnih umetnostih?), so si ga dobro zapomnili tudi književniki. Rosenberg je namreč vodil tudi Državni urad za zahteve nemškega pisateljstva, tako imenovani »Urad Rosenberg«. In ko že omenjamo te, predvsem cenzurne institucije (vodja omenjenega Urada je vestno zaposloval »lektorje«, tako da jih je imel v letu 1940 že 1400), naj omenimo še posebno »Preskusno komisijo za varstvo NS pisateljstva« in še en rigorozni akt nacionalsocialistične države: Z odredbo Državnega ministrstva za ljudsko prosvetljenstvo in propagando z dne 28. novembra 1936 je bila prepovedana vsa dotedanja umetnostna kritika in nadomeščena z nacionalsocialističnimi »poročili o umetnosti« (Kunstberichte).

Pravna in politična nova NS država si je z omenjeno institucionalizacijo in legalizacijo nadzora zagotovila popoln pregled nad vso, na nemških tleh

¹ Alfred Rosenberg, Der Kampf um die Weltanschauung, München 1934, oba navedka na str. 16–18.

potekajočo umetniško ustvarjalnostjo; omenjeni uradi in zbornice so bili tudi legalizirane podlage za konkretne akcije nasilja proti umetnikom in njihovim umetninam (požigi knjig, »čiščenja« knjigarn in muzejev, črni spiski, sramotilne razstave izrojene umetnosti, odpustitve direktorjev kulturnih ustanov). Za »izobčene« avtorje so tako že od prvega leta tretjega rajha dalje veljala književna dela klasikov ekspresionizma, Heinricha Heineja, Karla Marxa s celotno marksistično književnostjo, bratov Heinricha in Thomasa Manna, Alfreda Döblina, Ericha Kästnerja, Sigmunda Freuda, Jakoba Wessermanna, Franza Werfla, Georga Kaiserja, Carla v. Ossietzkyga, Alfonsa Paqueta, Kurta Tucholskyga in likovna dela avtorjev tako različnih stilskih usmeritev kot sta ekspresionista Max Beckmann in Christian Rohlf, abstraktna slikarja Paul Klee in Vasilij Kandinski, impresionist Max Liebermann, socialistična realista Otto Dix in Käthe Kollwitz.

Kaj je dejansko pomenil 30. januar 1933. leta za nemško kulturno življenje lahko ponazorimo tudi z dejstvom, da je uredništvo znanega literarnega časopisa *Neue Rundschau* že v prvih tednih novega gospostva zamenjalo urednika judovskega rodu Rudolfa Kayserja s Petrom Suhrkampom, ki je prevzel to dolžnost že z aprilskim zvezkom, kajti le tako so si lahko zagotovili nemoteno nadaljne izhajanje.

Teror totalitarne NS države so še posebno boleče občutili književniki (ne le tisti judovskega rodu), kajti literatura je povezana s tiskom, revialno in književno javnostjo, njen umik v podpodje je zato še bolj boleč kot tisti, za katerega so se odločili nekateri slikarji. Nastopilo je obdobje t. i. notranje in predvsem »zunanje« emigracije. Med emigrirajočimi pisci srečamo naslednja velika imena nemške književnosti: Heinricha in Thomasa Manna, Arnolda in Stefana Zweiga, Berta Brechta, Alfreda Döblina, Georga Kaiserja, Carla Zweckmayerja, Anno Seghers, Hermanna Brocha in Roberta Musila. Njihova literatura, nastala v izgnanstvu, je pomemben del nemške politične in kulturne duhovne zgodovine.

Ob omenjenih dejstvih institucionalizirane volje nacionalsocialistične države je prvo in najpoglavitejše vprašanje »zakaj tako«, zakaj namreč ta grozljivi teror nad umetnostjo in književnostjo? Vsekakor je morala obstajati nekakšna politična ideološka podlaga, ki je à priori sumila vse, povezano z veliko umetnostjo kot nečim, kar je nevarno in celo sovražno novo nastali državi. Pri tem uvodnem popisu omejevalnih dejstev NS pravne in politične države smo že omenili Alfreda Rosenberga in njegovo institucijo ter se bežno srečali tudi z nekaterimi njegovimi pogledi, prisotnimi v omenjenem govoru. Vprašamo se lahko, ali je bil Rosenberg pri tem osamljen, je začel sovražiti, sramotiti in preganjati tako imenovano kulturno-boljševistično umetnost judovske moderne iz nič, ali pa je bil le del širše skupine podobno mislečih cenzorjev in ideologov? Poseben problem je tudi ‚narava‘ njegove misli, namreč ali lahko govorimo o pravcati estetiki tretjega urajha ali pa so takšna, večinoma pamfletistična razglabljanja samo del nekakšnega kulturno-političnega žargona takratnih oblastnikov? Prav tako pa se nam lahko že ob tem bežnem omenjanju velikih in največjih imen nemške književnosti, ki so

emigrirala iz države, zastavi vprašanje o tem, kdo je sploh ostal v deželi, oziroma kar neposredno in naravnost, kakšna književnost se je takrat pisala v Nemčiji?

2. Problemi literarnega nacionalsocializma

V svojem govoru z dne 23. marca 1933, torej nekaj manj kot dva meseca po prevzemu oblasti, je Hitler spregovoril tudi o nalogah kulturne politike: »Svet meščanske zasanjanosti naglo izginja. Heroizem se dviguje strastno kot prihodnji oblikovalec in vodja ljudskih usod. Naloga umetnosti je, da postane izraz tega določenega duha časa. (...) Kri in rasa postajata zopet izvora umetniške intuicije. Pri tem je naloga upravljanja nacionalnega dviga skrb za to, da najdeta notranja življenjska vrednost in življenjska volja naroda tako silovit izraz prav v času omejene politične moči.«²

Teh besed, namreč posebnega jezika, v katerem imajo poglobitno mesto termini kot so usoda, narod, kri in rasa, se Führer ni spomnil preko noči. Že pred osmimi leti je izdal svoje življenjsko literarno delo *Mein Kampf* (prvič je izšlo 1925. leta) z zglednim rasističnim besednjakom in idejami, ki pa nikakor niso bile samo rezultat njegove morebitne globokoumnosti (in hudobije). To, kar je 23. marca 1933. leta povedal Hitler, je, lahko rečemo, med Nemci živelo že desetletja, namreč svojevrstni, tudi v literaturi (zgodovinskem, vojnem, kolonialnem romanu, poeziji) izpričani nacionalizem, zavest o prikrajšanosti Nemcev pri imperialistično-kolonialni delitvi sveta, težnja po novih ozemljih na vzhodu, iracionalistična zazrtost v obnovo etnično čiste Nemčije, sovraštvo do Judov, strah pred tehnološko revolucijo, ideali heroizma, doživljanje vojne kot apokaliptičnega rešenjskega dogodka in zagledanost k starim germanskim mitom. Nosilci teh teženj in idej so bili predvsem t. i. ljudski avtorji kot nekakšni stari vrli buditeljski možje, med njimi Langbehn, Vinnen, Avenarius, Alt, ki so se že desetletja pred Rosenbergovimi in Goebbelsovimi uradi in zbornicami začeli upirati nemški, kozmopolitski, judovski moderni, mestoma tudi s povsem rasističnih pozicij, ki bi se jih gotovo razveselili tudi »duhovni očetje nacionalsocializma«, kot so bili Gobineau, Chamberlain, Spengler, Moeller van den Bruck pa tudi znameniti partner v Engelsovi knjižni polemiki Eugen Dühring.

Ker skušamo osvetliti predvsem izvire in podlage nacionalsocialistične kulturnopolitične misli, je za (pred)razumevanje tega okrožja idej vsakakor najbolj ustrezno delo Juliusa Langbehna »*Rembrandt kot vzgojitelj*« (O nekem Nemcu), ki je izšlo prvič (in sicer anonimno) 1890. leta v Leipzigu, napisano pa je bilo že dve leti pred tem — po končanem piščevem potovanju po Nizozemski, kasneje pa je doživelo (kot uspešnica) številne ponatise (ob pripisanem Langbehnovem avtorstvu). Rembrandt kot vzgojitelj je knjiga skrajno konservativne ideologije, naperjene proti nosilcem moralnega, kulturnega in političnega propada omikanega nemškega meščanstva, ki so ga ogrožali naraščajoča industrializacija, vdor tehnologij na različnih sektorjih

² Navajamo po delu *Kunst und Kultur im deutschen Faschismus*, Stuttgart 1978 (odslej okrajšano kot KuK.), s. 45.

družbenega dela, razvejana delitev dela v industrijskem procesu. Langbehn je polemiziral tudi z »napačno znanostjo«, katere končni cilj je »ugotavljanje dejstev«, torej z njeno empiristično in pozitivistično usmerjenostjo, ter s poskusi, da se oblikuje kot zgleden model tudi na polju družbenih in duhovnih znanosti ter znanosti o umetnosti. In kje je videl avtor rešitev za ta »propad«, ki ga najavljajo industrijski stroji, množice in moderna socialna superstruktura, torej vdor dejanske zgodovinskosti v prakso in zavest meščanstva?

Langbehnovo delo je zamišljeno kot propagandna knjiga politične pedagogike, utemeljena na programatični nezgodovinskosti, izpeljani prav s pomočjo svojevrstno militarizirane estetike starih germanskih idealov. Rešitev nudi torej pogled nazaj (in počez) — k Rembrandtu, pruskim vojakom in vojskovodjem, pa tudi k starim Grkom; središče tega sestopa k vzorom je Rembrandt kot »prototip nemških umetnikov«. Langbehnova »deviza«, torej tisto, kar priporoča in za kar jamči, je uspelo germanske militantne in umetniške preteklosti, ki ga je potrebno napraviti za vzor mlajšim generacijam. Sicer pa navedimo pisčeve značilne izjave: »Duh nemške vzgoje bo lahko šele takrat oživel, ko bo spet prevzel vase nemško kri. Možgani, ki niso prekrvavljeni, ne morejo misliti; filozofija, ki ni ljudska, je omejena v velikem delu svojega delovanja.«³ »Nemško je resnično samo tedaj, če je nemško, in nemško je samo, če je resnično.«⁴ »Pristna umetnost rabi stalno in mirno oskrbo, ta pa ji je dodeljena le tam, kjer so stanovitne in nepretresljive socialne razmere, torej tam, kjer prevladuje posest.«⁵

Pri umetnosti (in Rembrandtu) smo, zato navedimo še nekaj nadaljnih uposebljanj pisčevih povezav umetnosti s čisto konkretno socialno, politično, nacionalno in vojaško dejanskostjo: »Grki so imeli kulturo marmorja, Nemci morajo imeti granitno. Granit je nordijski in germanski kamen (. . .) Je zelo običajen kamen, vendar po svoji odporni sili presega tisto številnih drugih; prav tako dobro je primeren za cestni tlak kot za večne stavbe in mišljenske slike; je ljudski in hkrati, v dovršenih stanjih, zelo aristokratski kamen. Brezštevilne množice nemških vojakov bi lahko primerjali z granitnim tlakom nemških velikih mest; čvrsto so drug ob drugem in skupaj nepropustni. (. . .)« Tudi kamni imajo svoj jezik in tudi oni oznanjajo nauk, da mora stopati sleherna vzgoja paralelno z naravo.

Stein in Scharnhorst, Bismark in Moltke (Scharnhorst in Moltke sta bila znamenita Prusa, prvi feldmaršal, drugi reformator, op J. S.) so silni uspeli bloki, ki rabijo nemški državi za politični fundament; na njih se mora naposled dvigniti ljudsko-umetniško podzidje iz obdelanega granita.«⁶ Langbehn je tudi pisal, da sodita vojna in umetnost druga k drugi in razmišljal o paradi kot klasičnem umetniškem delu; opraviti imamo s svojevrstno militarizacijo umetnosti (v pedagoške namene), ki je predpripravljala fašizem in grobo tendenčno vključevala umetnost v politični in militantni pogon nacio-

³ Julius Langbehn, Rembrandt als Erzier, Leibzig 1922, s. 317.

⁴ Ibid., s. 65.

⁵ Ibid., s. 83.

⁶ Ibid., s. 277.

nalne prebuje. Vsekakor pa je za te smotre smiselna le umetnost, utemeljena na germanskih mitih, rasni tipiki, nemštvu kot takem. Strah pred nadnacionalnim umetnosti je pisec izrazil v naslednjem spoznanju: »Obstajajo grška, nemška, francoska umetnost, ne pa umetnost na sebi. Nemška umetnost bo toliko boljša, kolikor bolj bo nemška.«⁷

Langbehnova vzpostavitev konjunkcije med vzgojo, narodom in umetnostjo je postala paradigma za celo vrsto člankov, razprav in izrečenih naziranj o funkciji tipično nemške, ahistorično germanske umetnosti pri procesih reševanja ogroženega nemštva. Tako je pedagog Severin Rüttgers pisal 1926. leta, »da se vsi otroci ljudstva rodijo z močjo in nalogo, da bi z doživetjem pristno ljudske umetnosti postali močni nosilci ljudstva in mladostni člani ljudske skupnosti. Umetnost in vzgoja se nahajata v izvorno zrasli zvezi: umetnost je kal in moč vsega ljudskega bitja in njegovih notranjih in zunanjih pojavov (kulture), je shramba, zrcalo in napotilo ljudske usode. Doživeti ljudstvu lastno umetnost pomeni: v krvi porojeno bistvo in usodo zaseči in potrditi v duši. (...) Umetnost izvira iz spočetja in rojstva, nikoli iz s pomočjo razuma vodenih volj, zato tudi ne iz načrta in dela.«⁸

Vzgojno funkcijo in, v Langbehnovem primeru, funkcijo obnove ter preporoda lahko opravlja »ljudska umetnost«, utemeljena na iracionalnem temelju rojstva in narojenega. Ljudskost se namreč konstituira na podlagi spekulativne »rasno čiste krvi«, tako da sta umetnost in literatura neposredno povezani s krvno dedno podlago. Že v tej zvezi lahko zato govorimo o enem značilnih protislovij, vpetem, pravzaprav zamotanem v jedro nacionalsocialistične zagledanosti v preteklost; namreč o sporu med zgodovinskim in iracionalno rasnim v teh naziranjih: konkretno racionalno dojeti dogodki nemške in evropske zgodovine, sicer idealizirani v predstavah in tudi literarnih uobličjenjih, se prepletajo z iracionalističnim mišljenjem o krvi, časti, dednosti, herojstvu in rešiteljstvu zmagoslavne ali samomorilske vojne.

Tisto, kar je specifično nemško, pristno ljudsko torej, se je v naziranjih ideologov pred letom 1933 opredeljevalo tudi per negationem do poglavitnih razsežnosti tistih družbenih produkcijskih sil, ki so bile, metaforično rečeno, grobar omikanega meščanstva kot sloja, iz katerega so večinoma prihajali nacionalistično usmerjeni »preporodovci«. Pri tem mislimo na njihovo anti-kapitalistično, antisocialistično, antimoderno in antimaterialistično usmerjenost pa tudi na že latentno prisoten sodobni antisemitizem. Tako imenovano omikano meščanstvo je namreč zašlo v veliko krizo že po neuspehu revolucije 1848. leta in s porazom liberalcev v pruskem ustavnem sporu, njihov razkroj pa je še pospešila moderna doba s svojo silovito industrializacijo, ki je vodila k prestrukturiranju slojevnega ustroja nemške družbe in h koreniti dezintegraciji starega »meščanstva posesti in omike«. Del posestniškega meščanstva je razpadel in se potem na novo oblikoval kot velika buržoazija, del rokodelskega, obrtniškega in trgoveškega srednjega stanu pa je prešel v novi razred industrijskega proletariata. Poseben proizvod modernih časov pa

⁷ Ibid., s. 60.

⁸ Severin Rüttgers (Hrsg.), *Der Burgring, Vorrede, Biefeld o. J. 1926*; navajamo po delu *Die Deutsche Literatur im Dritten Reich* (odslej okrajšano kot DLDR), Stuttgart 1976, s. 308.

je bil tudi novi srednji sloj t. i. mezdnih duhovnih delavcev in delavcev za pisalno mizo.

Z naraščajočo industrializacijo so se povečale družbene potrebe po naraščenju, inženirjih, tehnologih, vedno bolj pa je bilo omajano zaupanje v akademsko in duhovno izobrazbo. Dokončen poraz je omikanemu meščanstvu zadala I. svetovna vojna s svojimi političnimi, družbenimi in gospodarskimi posledicami.

3. Ideologija NS vojnega romana

K sloju propadlega omikanega meščanstva so večinoma sodili pisci del zgodovinskega, kolonialnega in vojnega romana, nastalih v času weimarske republike in celo nekaj let prej, torej literarnih zvrsti, v katerih je živela ideologija t. i. literarnega nacionalsocializma. Njen specifični reakcionarni modus ni nastal iz nič, ampak je dedič duhovne tradicije (resda samovoljno interpretirane), ki je že imela pri roki interpretacijski obrazec za artikulacijo upora. Mislimo na ideologijo »duhovnega revolta«, utemeljeno na programu revolucije duha, s katero so v začetku 19. stoletja odgovorili nemški izobraženci na pojave meščanske revolucije v nekaterih zahodnoevropskih državah. Duhovna revolucija namreč teži, po stališčih Friedricha Schlegla, k odrešitvi notrinskega sveta, k svojevrstnemu samoudejanjanju s pomočjo individualne omike. Cilj revolucije duha je bilo »gospodstvo duha«, ki ga deloma sicer lahko razumemo v spiritualnem smislu, deloma pa tudi politično. V tej zvezi lahko omenimo še navdušeno odzivanje omikanih meščanov na izbruh I. svetovne vojne. Tisto, kar so mogli ti duhovni preporodovci komaj pričakovati od vsakdanjega poteka dogodkov v politiki in družbi, kot sta, so se lahko nadejali od vojne, ki so jo sami interpretirali kot pravcati apokaliptični dogodek, s katerim naj bi se (ponovno) vzpostavila združena ljudska skupnost.

Ko omenjamo ta krizni sloj takratne nemške družbe in usmerjamo naš pogled k pojavu, ki ga nekateri (literarni) teoretiki tega obdobja nemške duhovne in politične zgodovine imenujejo literarni nacionalsocializem, se naša pozornost osredotoča na pojavne oblike tako imenovanega subjektivnega fašizma in k teorijam množične podlage fašističnega gibanja. Definicija kot je na primer sintagma »fašizem je teroristična oblika političnega gospodarstva monopolnega kapitala« nas namreč ne zadovoljuje, kajti ob njej si lahko zastavimo (proti)vprašanje, kako je prišlo to gibanje do svoje množične podlage, ki jo je moč najti samo pri nemonopolnih skupinah. Interesi teh skupin, med njimi ima predvsem v obdobju duhovne predpriprave nacionalsocialistične ideologije pomembno in zgledno mesto t. i. omikano meščanstvo, pa so pogosto celo v očitnem protislovju z voljo in institucijami monopolnega kapitala. Poglavitno mesto pri fašizaciji najširših množic je namreč že desetletja pred zgrabitvijo oblasti Hitlerjeve stranke imel »subjektivni dejavnik«, zgledno materializiran tudi v opaznem delu takratne literature.

Protidemokratski vojni roman, pisan v obdobju weimarske republike je prva zvrst nemškega »literarnega nacionalsocializma«. Pri tem mislimo na naslednja dela: Werner Beumelburg *Skupina Bosemüller* (Oldenburg 1930),

Edwin Erich Dwinger »Vojska za bodočo žico. Sibirski dnevnik« (Jena, 1929), Franz Schauwecker »Odhod naroda« (Berlin 1929), Josef Magnus Wehner »Sedmorica pred Verdunom« (München 1930), Hans Zöberlein »Vera v Nemčijo. Doživetje vojne od Verduna do prevrata« (München 1931).

Zgodovinska izkustva I. svetovne vojne kot totalne vojne, utemeljena na častnem boju, žrtvah, odpovedovanjih, doživetjih fronte in kameradstvu s smrtjo družecih se soldatov so neposredno vstopala v politično pragmatično dejanskost III. rajha. Celotni družbi vsiljeni model se je ravnal po vojaških načelih; militarizacija javnega življenja se je pri tem celo slavila kot estetski prvorazredni dogodek. Dovršena množična propaganda je adaptirala vojaški kodeks vrednosti in znamenito NS načelo vodje se je izoblikovalo po zgledu konkretnih vojaških izkustev. Vendar pa lahko tudi tukaj, namreč na področju množične recepcije ideologema totalne vojne, govorimo o značilnih predhodnikih, dejavnih pred letom 1933. Že desetletje pred polastitvijo oblasti NSDAP je bila vojna stilizirana za zgledno dogajanje, ki lahko pomaga najti izhod iz krize, tako družbene kot gospodarske, s katero so se spopadali Nemci v zadnjem obdobju weimarske republike. 1930. leta je zapisal Ernst Jünger, da se je začela tudi nemška mladina navduševati nad simboličnim in apokaliptičnim pojavom frontnih vojakov in njihovih dejanj.

Govorica, v kateri se je slikovito idealizirala in s tem (posredno) tudi propagirala vojna, kameradstvo, čast in pogum, je bila umeščena v že omenjene, v visokih nakladah (od 500000 do milijona izvodov) tiskane vojne romane. Poglavitna značilnost njihovega epskega sveta so bila dejanja posebnih (majhnih) frontnih enot, utemeljenih na maksimalni emotivni integraciji, ki je povsem zasenčila socialno identiteto bojevnikov. Te enote so bile prikazane v skrajno idealističnem delovanju, ločene od ozadja in zunanjega sveta so tako rekoč tekmoval v junaštvih, nenehno pripravljene na žrtve popolnega (samo)uničenja v prid in čast veliki nemški naciji.

Hans Zöberlein je končal svoj roman z besedami: »Vojne je konec. Boj za Nemčijo se nadaljuje.« In videti je, kot da je bilo to tendenčno, s prstom na svoje jedro kazajoče sporočilo tudi nekakšen motto za množično recepcijo teh del, sicer nabitih s patriotskimi emocijami. V kriznem družbeno-gospodarskem trenutku se je namreč po zgledu skorajda paralelne situacije v vojni, izoblikoval vzorec želja in hrepenenj, prisotnih že nekoč v frontni »tipiki« zatrjevanja žrtev in odpovedi, skupne naravnosti k nalogam, maksimalne narodne zaključenosti in homogenosti, podrejanja pod zanesljivo avtoriteto (vodje). Frontni kolektiv romanov o I. svetovni vojni je tako s svojimi socialnimi in herojskimi normami, avtoritarno strukturo vodje in s spremstvom veljal za vzorni model hrepenече »ljudske skupnosti«.

Omenimo naj še, da so tudi po prevzemu oblasti NSDAP veljali ti romani za zelo zaželjeno literarno zvrst, ki je neposredno in zgledno vstopila v repertoar NS književnosti. Z leti so se pojavile samo zahteve piscem teh del po korekciji ideološke perspektive teh tekstov v smislu, da se izolirana dimenzija posameznih frontnih enot kot subjektov dogajanja razširi na širše razsežnosti ljudske skupnosti.

Težnja na vzhod, »Ostexpansion«, zamišljena in agresivno opisana tudi v

Hitlerjevem Mein Kampf, je bil ideologem, zgledno in slikovito uobličen tudi že v ustrezni literarni praksi, in sicer v tako imenovani Blut und Boden književnosti zdravega kmetstva in agrarne romantike, nastajajoči v III. rajhu, pa tudi tisti nemškega kolonialnega romana, ki je nastal že pred letom 1933.

»Nemčija ima premalo zemlje, Nemčija ima premalo zemlje in preveč ljudi že veliko let; in po versaillski prevari so postale razmere še veliko slabše. (...) Po izgubljeni vojni pripada tisoč kvadratnih metrov petnajstim Angležem in po osem Francozov ima tisoč kvadratnih metrov in prav toliko ima sedem Rusov. (...) in stodvaintrideset Nemcev se mora torej zadovoljiti s tisoč kvadratnimi metri. (...) Kakšna pravica je to? Je to človeška ali božja pravica ali samo gnila, surova, podedovana bedasta nepravica?«⁹ To nenavadno sklepanje je del besedila zelo popularnega nemškega kolonialnega romana *Ljudstvo brez prostora* (1928), ki ga je napisal Hans Grimm, izšlo pa je v več izdajah. Na več kot 1300 strani obsegajočem besedilu je pisec ontologiziral družbenopolitično pogojene razlike med evropskimi narodi in jih razlagal kot njihove bistvene opredelitve; če so se, na primer, Angleži že zgodaj oblikovali kot narod trgovcev in kramarjev, potem je za Nemce značilno kmetstvo. In idejno gibalo tega teksta? Vse konfliktne situacije, celo razredni boj temeljijo na pomanjkanju zemlje. Mišljen je skromni obseg pokrajine, na katero so obsojeni Nemci, pa čeprav je v svetu zemlje še dovolj.

Ljudstvo brez prostora je roman o preobrazbah (idejno-nazorskih, produkcijskih in, razumljivo, prostorskih) glavnega junaka Corneliusa Friebotta, proletariziranega kmečkega sina, ki si je moral spričo omenjene nemške (prostorske) bede služiti kruh kot rudar in delavec v kamnolomih. Pravcati »turning point« v njegovem življenju je nastopil v času služenja vojaščine, ko je kot pripadnik vojne mornarice plul na nadzorni vožnji v Afriko in se spoznal z njenimi prostranstvi. Kot klasični junak nemških vzgojnih romanov se je odpravil na pot iskanja življenjskega smisla in odgovorov na temeljna vprašanja epohe. Možnost kolonialne ekspanzije v afriške dežele se mu je zato izkazala najprej kot ključna priložnost za rešitev njegovega lastnega problema, v širši perspektivi pa celo kot ključ za izhod iz vseh socialnih zadreg takratnega nemštva.

V drugem delu romana, naslovljen je z Tuji prostor in zmotna pot, spozna glavni junak največjega sovražnika Nemčije — angleški imperializem. Kot član nemške borbene enote se udeleži burske vojne in se pozneje kot rokodellec prebija v britanski koloniji. Potem ko se je izkazal v kazenski ekspediciji nad upornimi Hotentoti, se je naselil kot poljedelec v nemški Jugozahodni Afriki. S tem je sklenjen družbeni regeneracijski proces proletariziranega kmečkega sina. V domovini zgolj rudarju, v britanski Južni Afriki še vedno samo rokodelcu se mu je prava rešitev ponudila šele v nemški koloniji, kjer je zopet postal kmet in gospodar svoje usode. Šele ko so ga Angleži izgnali v I. svetovni vojni iz tega področja, se je vrnil v domovino in začel propagirati kolonialna osvajanja. Za »ljudstvo brez prostora« je zahteval kolonije.

⁹ DDDR., s. 165.

Če se še za trenutek zadržimo pri tem romanu in njegovih idejah, potem lahko prepoznamo njegovo sporočilo v sicer implicitno prisotni tendenčni tezi, da ni socialistična revolucija dejanski izhod za nemške razredne boje in konfliktni krizni položaj, temveč je to lahko samo imperialistična ekspanzija. Grimmov »nacionalni socializem« je prisoten v imperativnem naseljevanju »razreda neposedujočih« na kolonialnih teritorijih.

Ljudstvo brez prostora je verjetno najbolj vpliven roman tovrstne produkcije, ki so jo, poleg proznih besedil, sestavljale tudi pesmi (lirik Felix Dahn je zapisal »Ni še svet ves razdeljen«) in gledališke igre (na primer Boj za Afriko, ki je bil uprizorjen 1934. leta). Med romani, predvsem tistimi starejšega datuma, velja omeniti Gustava Frenssensa *Plovbo Petra Moora na jugozahod* (1906), ki je doživela naklado več kot 400.000 izvodov, pa tudi tekste, ki opisujejo boje nemških »obrambnih enot« z Angleži in Francozi v I. svetovni vojni, na primer *Pod tropsko čelado* (1931), *Haja Safari* (1920), *Nemška zastava nad peskom in palmami* (1936). Omeniti velja tudi delo Bernharda Voigta *Ti, moja domovina nemški jugozahod* (1925), pa tudi fašistične potopise in besedila kot je bilo na primer Sente Dinglreitera *Kdaj se končno vrnejo Nemci* iz 1935. leta.

Za ta besedila so značilni močni in nedvosmiselni rasistični poudarki v smislu naravne, samoumevne premoči belcev nad črnimi sužnji, sovraštvo do britanskega imperializma in vztrajanje na tezi, da je jedro nemškega kolonializma samo prizadevanje po novih naselitvenih prostorih, medtem ko Angleži stremijo po kapitalističnem profitu. Seveda je šlo pri tem za dovolj prozorno trditev, kajti leta 1901 je bilo v nemških kolonijah samo 5495 Nemcev, tako da je omenjena zvrst kolonialnega leposlovja opravljala celo nalogo aktivne kolonizacijske propagandne politike, usmerjene proti sumom, da si Nemčija prizadeva za posebne kapitalske interese, povezane z izkoriščanjem čezmorskih nahajališč surovin.

Vendar je pri tem pomembno, da je uradna propaganda nove nemške države opravila korekcijo te maksime v smislu Darréjeve preusmeritve pozornosti od prekomorskih dežel k tistim na vzhodu, ki naj postanejo naravni in rasno čistost ne ogrožajoči novi prostor velikega nemštva. Pri tem je šlo tudi za dosledno konkretizacijo Hitlerjevega programa: odpoved kolonijam na račun pridobitve zemlje v vzhodnoevropskih državah. Implicitno naj bi bil v igri celo nekakšen nenapisani sporazum z Britanci, ki naj bi ohranili svojo premoč v prekomorskih deželah (kolonijah), s tem da bi prepustili Nemcem proste roke pri ekspanziji na vzhod.

Politično-strateška funkcija v kolonialnem romanu tistega časa je bila komplementarna propagandno-ideološki funkciji kmetских romanov Tretjega Reicha, ki so v atraktivnih oblikah snubili bralce za modele zdravega kmetškega življenja, zoperstavljenega tistemu tipu življenja, ki ga živi »sodrga« v asfaltnih velikih mestih. Pri tem je šlo v resnici za posebno zvrst kolonialnega romana, tema novo zemljo osvajajočega ljudstva je veljala še naprej, le da je večji poudarek dobila tudi ideologija t. i. agrarne romantike. Pri tem mislimo na svojevrstno idealiziranje kmečkega življenja, apoteozo

njegove romantične idiličnosti in zdrave klenosti, sicer vpetega v dualizem mesta in podeželja ter njun nepremostljivi antagonizem.

Zdravo kmetstvo nastopa torej kot nasprotni pol mestni izrojeni kulturi, kar je slikovito opisal E. Keup v besedilo *Notranja kolonizacija in vojna* (iz 1916. leta), ki ga omenja tudi Klaus Bergmann, pisec vplivnega dela *Agrarna romantika in sovraštvo do velikega mesta*. Keupov tekst je militantno besedilo, kajti pisec odkriva na deželi trdne, klene kmete kot prvo-razredni material za bojujoči se narod. To so s tradicijo, narodnimi običaji in okoljem (zemljo) čvrsto povezane osebnosti, ostro zoperstavljene uniformirani, anonimni, brezdušni množici, sodrgi velikih mest. Na deželi torej enotnost krvi in tal, človeka in zemlje, v mestih, nasprotno, zgolj umetni svet iz kamna in — z neko Goebbelsu še posebej všečno besedo — asfalta. Tudi A. Rosenbergu so veljala velika mesta za legla podljudi.

Nemška literatura o kmetstvu, vpetem v naselitvene oziroma kolonialne procese, z motivi krvi in tal je imela zgled v Knuta Hamsuna romanu *Blagoslov zemlje* (1917), ki je bil na Nemškem zelo popularen in je kmalu doživel tudi popularne imitacije v nemškem jeziku. Najbolj znan je bil Karla Heinricha Wagerla roman *Kruh* (1930), pisan kot tekst, ki se je skušal kar najbolj približati nordijskemu mitu, oblikovanem, po Rosenbergovem mnenju, v Hamsunovem delu.

In čemu ta besedila z, na prvi pogled še kako anahronistično tematiko idiličnega, brezkonfliktnega kmetstva, in to v industrijsko tako močno razviti Nemčiji, ki se je ponašala s pravcatim tehnološkim modernizmom? Peter Zimmermann, pisec razprave *Boj za življenjski prostor* omenja kot njihovo poglavitno funkcijo prav tisto propagandne narave, ki je veljala forsiranju naselitvenih teženj na novih ozemljih in opravičevala vojno kot nujni boj za življenjski prostor.

4. Stereotipi in šarm SA trivialnih romanov

Obravnava kolonialnih, vojnih in zgodovinskih romanov ter tistih s tematiko kmetstva, nastalih že pred prevzemom oblasti NSDAP, nas usmerja k premisleku o tem, kaj je z estetskim (kot čutnim, produktivnim, katarznim, iluzijskim in imaginacijskim) teh del, in zatorej tudi k vprašanju o možnosti teorije oziroma ideologema, ki bi mu lahko rekli nacionalsocialistična estetika, prav tako pa si že ob tem bežnem, informativnem srečanju s tematiko teh besedil lahko zastavimo vprašanje, kako so Nemci brali ta dela in zakaj, kako razložiti njihov množični uspeh (čeprav takrat še niso bila uradno politično forsirana), kako je bila pravzaprav pisana ta književnost, da je bila številnim bralcem tako privlačna?

Jedru teh nenavadnosti in razpotnih dejstev se bomo skušali približati z osvetlitvijo avtorske razsežnosti teh tekstov, torej s pomočjo estetike poetičnega, produktivnega dejanja samega in, na drugi strani, to bomo storili tudi najprej, z opisom receptivne in komunikativne strani estetskega izkustva, prisotnega v besedilih tistega časa. Tekste kolonialnega, vojnega,

kmetskega, zgodovinskega in SA¹⁰ romana so brali ljudje v določenem družbenem trenutku; takšen je bil, da jim je prišlo to početi, hkrati pa je bilo tudi v njih napisano tisto, kar so si sami želeli prebirati in slišati. Zakaj?

»Dokler so ekonomska razmerja v določeni meri stabilna, dokler se lahko zadovoljivo živi v vsakdanjem življenjskem krogu dela, družine, sosedov, sorodnikov, prijateljev, društev, kina, religije itn., dokler ne pride do pretresov vsakdanjosti ostaja tudi vsakdanja zavest na splošno stabilna.«¹¹ To je misel Rainerja Stollmanna iz njegove študije *Po ovinkih k Hitlerju — Nacistična samovzgoja v SA romanu*, v kateri je skušal pisec raziskati vse motive, potrebe in interese, ki so vstopali v bralni pogon tovrstne literarne produkcije. S stališča ontologije družbene biti lahko dekodiramo starting point njegovega razmišljanja v ugotovitvi korenite krize, ki je pretresla posameznikovo vsakdanjo zavest kot posebno subjektivno mikro okolje, vzpostavljeno z ustanovami družine, sorodstva, ritualov prostega časa in tudi disperznih političnih segmentov, znotraj katerih se producira konkretni posameznik. Stollmann opira svojo teorijo na raziskavo Thomasa Leithäuserja *Oblike vsakdanje zavesti* (iz 1976. leta), v kateri je avtor definiral pojem vsakdanje zavesti z besedami: »Vsakdanja zavest je modus posameznikove zavesti, ki izraža svojo nezavednost do družbenih razmerij in njihove zgodovine nastanka.«¹² Mišljeno je okrožje posameznikovih spontanih reagiranja, potekajočih po relativno ustaljenih postopkih in dogajajočih se znotraj zelo obstojnih ustanov; pomembno je, da ta običajni način delovanja posameznikove zavesti za katerega je značilna maksimalna stopnja predanosti dražljajem okolja in svojevrstno podružbljanje psihičnega, tudi omogoča družbeno neprotislovno funkcioniranje individua, čemur se sicer zoperstavlja avto-refleksivna, podvajajoča se razredna zavest.

Stollmann omenja gospodarsko krizo, v katero je 1929. leta zašla Nemčija, in ki je korenito zamajala vsakdanjost in njej ustrezno zavest. Samoumevnost, naravnost, življenje v videzu, brezkonfliktne izpolnitve pričakovani (ker pričakovani tistega, kar je mogoče zadovoljiti), življenje z ustaljenimi normami in navadami, tudi praznovanji in rituali so postali tako rekoč preko noči postavljeni pod vprašaj. Socialna patologija nemške zgodovine med 1929. in 1933. letom beleži drastična odzivanja na krizni položaj: samomori, povezanimi z gmotno stisko, in samouboji celih družin so se vrstili na dnevnem redu.

In kaj je lahko tukaj storila literatura s svojimi fiktivnimi in anticipatoričnimi učinki, utemeljena na slutnjah in videzu? Stollmannova razprava je opis njenih kompenzatoričnih funkcij in produkcije obetov, vendar pragmatično vodenih, usmerjenih k fašizaciji vsakdanjega življenja (kot nasprot-

¹⁰ SA je kratica za Sturmabteilung, Röhmovo paravojaško organizacijo, ki se je oblikovala iz pripadnikov bavarskih Svobodnih teles in meščanskih brambovskih zvez z Bavarskega. Pred letom 1933 je bila SA znana po pretepaških, pocestnih in dvoranskih akcijah. V letih 1933/34 je pod Röhmovim vodstvom tvorila najmočnejše oblastniško orodje stranke; njeni oddelki so bili nosilci najhujšega nacionalsocialističnega terorja. Po Röhmovem puču 30. 6. 1934 je izgubila svoje odlično mesto na politični sceni; pod vodstvom Viktorja Lutzeja se je spremenila v posebno zvezo, ki je imela svojo funkcijo v procesih predvojaške vzgoje.

¹¹ KuK., s. 194.

¹² Navajamo po KuK., s. 193, 194.

nemu postopku zavestne politizacije). Opraviti imamo s šabloniziranim nezavednim, v katerega je vdrla literatura »napačnega« videza z močnimi učinki za naglo odvrnitev bralčeve pozornosti o njegovem realnem položaju, vendar pa so potem ti fiktivni učinki že naslednji trenutek profanizirani v sugerirani politični konkretnosti. Bežno srečanje z besedili Petra Hagna, Georga Lahmeja, Alfreda Karrascha in Wilfrida Badeja, teksti t. i. SA romana, ki so sicer postali po Röhmovem porazu za razliko od vojnih, zgodovinskih, kmetijskih in kolonialnih romanov weimarske republike nezaželeni v tretjem rajhu, nam lahko slikoviteje razkrije konkretne prijeme te književnosti.

V Hagnovem romanu *SA kamerad Tonne* (Berlin, 1933) je bil glavni junak Tonne v začetku komunist. S svojo prijateljico, tudi komunistko, se je nekoč sprl, ko sta razpravljala o družbenem položaju ženske, in kasneje sta se celo razšla. Nekega dne je Tonne pristopil k nacistom. Hagen opisuje, kako so ga zato ob priliki pretepli njegovi nekdanji komunistični prijatelji. Vsega potolčenega ga je našla stara prijateljica Greta in mu oskrbela rane. Zopet se ji je prebudila ljubezen do njega, zato je zavrгла komunizem in se znova predala strastni ljubezni do Tonneja.

Za trenutek prisluhnimo še značilnemu dialogu iz tega dela: »Ko se je zvečer vračal od postaje cestne železnice, je še enkrat zavil k Marthi Schmitjen, ki je sedela v kuhinji in kvačkala. »Ste videli?«, je rekel, »odvrгла je svojo sovjetsko zvezdo!« No, to se pač tudi spodobi«, se je zasmejala ženska. »Če hoče ljubiti SA moškega, potem vendar ne more biti pri komuni!« »Ženske se sploh ne bi smele ukvarjati s politiko«, je nadaljeval Tonne. »Niso dovolj stanovitne. Več jim je do ljubezni kot do svojega političnega prepričanja.«

»Tudi žalostno bi bilo, Tonne, če bi bilo drugače.«¹³

Poglavitne poante tega besedila ni težko prepoznati. Pri tem ne gre samo za uveljavitev gesla, da je »emancipacija od ženske emancipacije prva naloga tretjega rajha«, kot je pisal NS časopis *Der Aufmarsch*, temveč tudi za dovolj preprost obrazec: Kar je odrečeno komunistu Tonneju, je zlahka dobil nazaj nacist Tonne kot nagrado za svoje politično prepričanje. Željeno, celo sugerirano razumevanje tega besedila za avtoritarne moške se glasi: »Postani nacist in tvoja ženska ti bo zopet podložna.«

Lahmejev roman *Odhod k Hitlerju* prinaša prav tako poučno zgodbo s klišeji ljubezni, družine in zakona, le da se v tej strukturi pojavi še en, za popisovanje NS ideologije še kako pomemben element — praznovanje. Glavni junak Wilhelm je, podobno kot Hagnov Tonne, izgubil ugledno in ljubečo nevesto, ker se je pustil zapeljati od rdeče, emancipirane »vlačuge«. Zato, in ne morda ker je brezposeln, je potonil v moralno in gmotno revščino. Na božični večer nam ga pisatelj opisuje ležečega v snegu. Izenada se odpro vrata nekega SA-doma, poberejo ga, rešijo pred podhladitvijo in zvrčijo v notranjost k božičnemu drevesu. V prazničnem okolju doživi spreobrnitev k Hitlerju in naslednji dan se razplete tudi njegova zasebna

¹³ Peter Hagen, *SA kamerad Tonne*, Berlin 1933, s. 149.

zgodba — lepa Anneliese postane spet njegova nevesta. Pri tolikšni zasebni sreči začuti Wilhelm potrebo, da v mislih podaljša božično praznovanje tudi na celotno socialno okrožje: »Če bi lahko enkrat dejansko praznovali božič, potem bi bila razrešena vsa socialna vprašanja. Nikogar bi ne bilo, ki ne bi hotel praznovati poleg, kajti tisti, ki ima več od drugih, bi moral povabiti siromašne. Na svetu bi nastopilo zelo veliko pobratenje. Vsa žalost in skrbi bi bile utišane pod veliko jelko.«¹⁴

Ta velika jelka, ki lahko razreši vsa socialna vprašanja, je metafora za praznovanja v tretjem rajhu in tudi za vso tisto ekstatično izravnavo in pobratenje, ki se je vzpostavila na velikih zborovanjih, shodih, proslavah. Hitler je dejansko prižgal veliko božično drevo, prirejal razkošne skupščine državne stranke, olimpiado, politične in telesnokulturne rituale vseh vrst. Sicer pa je postal motiv »rjavega božičnega drevesca« klišé za številna besedila SA-romanov, katerih ilustrativno opisovanje ima skupno izhodišče v družbenogospodarski krizi, ki je korenito načela stare oblike vsakdanjega življenja in občevanja. Pri tem je značilno, da junaki teh besedil ne doživljajo nikakršnih streznitev v smislu očiščujočega vpogleda v njihov dejanski položaj, nikakor se ne dokopljejo do družbene, politične zavesti, ampak razmišljajo bodisi o sanjskih kolektivnih odrešitvah, še pogosteje pa je njihov pogled upirjen tudi nazaj: hrepeneče se ozirajo po nekdanjem stanju izpolnjene zasebne sreče.

Tudi več kot polovica romana Alfreda Karrascha *Strankin tovariš Schmiedecke* je osredotočena k temu motivu. Njegova uvodna usmerjenost h konfliktnim razmerjem v velikem tovarniškem obratu, kamor hočejo uvesti nov stroj, ki bi nadomestil 60 delavcev, sicer obeta, da bo avtor v opisovanju problematike konkretnega delavskega življenja celo izpostavil razredni antagonizem, vendar se temu spretno ogne s personalizacijo vseh družbenih problemov. Kvečjemu polovico teksta nameni Karrasch Schmiedeckovim nastopom proti komunistični subverziji v obratu, sicer pa nam pisec z zvestobo v detajlih slika, kako si ta »strankin tovariš« zida z lastnimi rokami svojo družinsko hišo s sedmimi palčki na dvorišču. In prav ta motiv uresničene zasebnosti (hiša v zelenju s sedmimi palčki) je za bralce bolj prepričevalen in vzbuja številne identifikacije kot pa lažniva, za lase privlečena zgodba o tovarni. Stare, v krizi potisnjene in načete želje in iluzije po idilični zasebnosti (onstran umazane politike) je omogočilo to besedilo izžarevati v novem, recimo kar »rjavem« lesku.

Suspenz za opisovanje razrednih bojev in tabu nad njihovimi dejanskimi nosilci, kar je ena značilnosti omenjenega Karraschevega besedila, je vodilo poetike tudi v Badejevem romanu *SA osvaja Berlin*. To je tekst o nasilju kot poglavitnem momentu fašistične identitete, komplementarnem njeni sentimentalno-malomeščanski razsežnosti, predvsem pa o njegovem svojevrstnem namestništvu: Nasilje nad osebami stopa na mesto razrednega boja. Nekakšna sled revolucionarnega videza se ohranja le s tem, da nastopa tukaj tisto, kar se sicer odvija med junaki kriminalk in kavbojk, pod maskama

¹⁴ Georg Lahme, *Aufbruch zu Hitler*, Dortmund 1933, s. 146.

delavca in meščana. Vendar je njun lažnorazredni spopad potisnjen v okrožje prostega časa, v zasebnost onstran sfere produkcije.

V Badejevem besedilu pride glavni junak, delavec Schulz iz krčme in trči ob opitega debeluha, ki se opoteče. Schulz ga trdno prime za roko, da se ne zvrne. Vendar ko se elegantno oblečeni debeluh vzravna, pomilovalno premeri Schulza v njegovi delavski opravi in mu zabrusi: »Pazi vendar, ti osrani proletarec!« Te psovke glavni junak ne prenese, s pestjo ga zato udari najprej na sredo obraza in potem ga tolče levo in desno po zamaščem obrazu, dokler se debeluh ne zvrne. Tedaj se začno zbirati ljudje, pojavi se tudi stražnik. Delavec Schulz ostane presenetljivo miren. Čutil se je, kot nam slikovito opisuje Bade, nad samim seboj, pa spet ne. Kajti enkrat je moralo priti do tega. Enkrat mu je moral zavreti žolč.

Povod za to nasilje je za fašistično samozavest zelo simptomatičen: Nacist, v tej zgodbi predstavljen kot »delavec Schulz«, noče biti proletarec. Omenjeni pretepaški prizor, v katerem Schulzu zavre žolč, ima v okviru nacistične propagande nalogo, da tendenčno prikaže antikapitalistično agresijo in jo preusmeri v antikomunistično. Že na samem začetku knjige s tem dokaže nacist, da ni birič kapitala, kar so sicer trdili komunisti, s tem pa si tudi pridobi alibi za vse naslednje spopade s komunisti; glavni junak jih v dogajanju, popisanem na naslednjih 300 straneh tega besedila, tolče naravnost na gobec. Videz antikapitalizma opravičuje nacionalsocialistični antikomunizem.

Rainer Stollmann je ob tem motivu razvil misel, da se okrnjena vsakdanja zavest ne spremeni na svoji poti k fašizmu v politično, družbeno zavest, temveč se stabilizira in začasno sprošča v posameznikovih dejanjih nasilja. Potem ko je Schulz odpuščen s policijske postaje, nanjo so ga privedli po pretepu in tam jih je tudi skupil z gumijevko, je pomislil, da bi se pravzaprav moral sedaj javiti k nacistom in jim reči: Za vas sem sedel in zaradi vas sem jih skupil in sedaj vam pripadam. Udarci in dejstvo, da si pretepen so pri glavnem junaku vzbudili politični videz identitete, pripadnost k določeni skupini. Na mesto solidarnosti v kakem delavskem gibanju stopi v SA pripadnost pretepaški družini.

Badejev »delavec Schulz« ima v kontekstu SA-romanov arhetipske poteze, besedila te skupine trivialne književnosti pa so bila prepolna tudi klišejev, stereotipov, karikiranih dispozicij dogajanja, v katerih so zdravi nacistični moški, živeči v hišah s sedmimi palčki na vrtu in obdani z živim poslušnim inventarjem žena in otrok zoperstavljeni komunistom, ki vodijo svoje zanižno in opito življenje po krčmah, zanemarjajo in pretepaajo svoje žene.

Besedila SA-romanov kot tudi večina tekstov nemškega kolonialnega romana sodijo sicer na področje trivialne književnosti, vendar pa nas tako njihova struktura, ideologija (literarni bojeviti nacionalizem), oblike njihovega družbenega funkcioniranja in načini branja teh besedil usmerjajo k poglobitnim vprašanjem in razkrižjem literarne poetike in estetike književnosti. Tudi vprašanje, kaj je literatura kot umetnost, se neposredno vzpostavlja pri srečanju s temi deli, prav tako pa tudi tisto, povezano s funkcijo estetskega kot čutno dopadljivega v teh besedilih. Gre za probleme, ki so

povezani tako z Adornovo estetiko negativnosti kot Jaussovo estetiko recepcije, za njihovo zapleteno razumevanje pa so smiselne tudi Machereyjeve analize književnosti kot ideološke oblike ter — per negationem — prispevki Tel-Quela k problematiki »textes de rupture«.

5. Zalomljeni »Vorschein«

Pričakovanje, da omogoča srečanje z literarnimi deli fantastični odmik kot prehajanje proč od obstoječega v smislu, da nam bližina umetniških tekstov omogoča občutek drugačnosti (»znajdemo se«, prepuščeni kontemplativnim identifikacijam, drugod, kot smo ponavadi), je prva značilnost bralčevega pristopa k tem besedilom. Iz sveta dela in institucij, politične profanosti in vpetosti v knjigovodstva središč moči so posegli z (nemško) dejanskostjo nezadovoljni bralci k tem delom, nepreklicno zavezanim obetom, slutnjam, pričakovanjem. SA in kolonialni romani, pa tudi romani o (prvi svetovni) vojni so teksti kot nadomestki; o tistem, kar manjka, odsotno pripovedujejo ta besedila in s svojimi produkcijami likov zapolnjujejo te praznine. Pri tem je impulz drugega obrnjen tako nazaj kot v prihodnost: v igri pričakovanj je še ne doživeto in uresničeno novo, prav tako pa tudi ponovno vzpostavljanje nekoč že udejanjenega stanja zasebne sreče, polnega življenja, politične sprejemljivosti, nacionalnega ponosa, zgledega junaštva, čvrstih prijateljskih vezi itn. To je književnost negativnosti; eksplicitno se ti teksti obračajo k drugemu, daljnemu (kolonijam, vojni, nacionalni časti, razkošnim samouresničenjem v zasebnosti), njihovo izhodišče je torej v transcendiranju konkretnega zgodovinskega sveta (ljudomrznega) kapitalizma in politične dejanskosti weimarske republike. Status »sveta« teh pripovedi, torej fiktivni svet, v katerega vstopajo željeni, kompenzatorični, nadomestni junaki, je utopični videz kot obet, celo obljuba željenega. Resnica teh besedil in njihove razmestitve napram družbeni dejanskosti torej ni mimezis, temveč promesse du bonheur (čeprav, in to velja omeniti že takoj, ne v Blochovem in Adornovem smislu).

Opredelitev utopično-anticipatoričnih vsebin teh besedil, zavezanih drugemu, (še) ne uresničnemu nas seveda usmerja k domnevi o nesporni umetniškosti teh besedil, katerih ontološka členitev nas lahko vodi do sklepa, da je za njihov položaj pravzaprav značilno tisto, kar je Ernst Bloch poimenoval Vorschein (»pred-videz«) in ga kot obet ali (jutranjo) zarjo resničnega razmejil od (napačnega) videza kot slepila. Za širše okrožje umetniškosti teh tekstov govori tudi hrepenenje, prisotno v njih, kot tudi njihova deležnost na redkem, neobičajnem. Vendar pa so ti, sicer upravičeni opisi smiselni le za pot navzgor v oblikovalnih postopkih teh besedil, za proces konstitucije pred-videza oziroma estetskega lika kot obeta, ki pa je v resnici komplementarna postopku njegove destrukcije, poti navzdol, nič šarmantnemu koke-tiranju z bližnjo, forsirano, čeprav še ne povsem legalno ali celo ilegalno politično dejanskostjo. Videz umetelnega sveta teh besedil ne vzdrži kot

pred-videz ali obet nečesa daljnega, transcendentnega, resničnega, ampak se zadovoljuje že s prvim, profanim uresničenjem v sugerirani politični bližini. Ne gre za lepoto hrepenenja in dejanskega drugega, ampak za lepo, ki se, metaforično rečeno, zadovolji s tem, da postane uresničeno za prvim voga-lom. Opraviti imamo z umetelnim svetom likov, ki ne vzdržijo v fiktivni realnosti transcendiranja v videzu, ampak si skušajo izprositi svoj »več« prav z »vračanjem« v stvarnost. Pri tem lahko govorimo o vračanju v stvarnost zgolj pogojno, v narekovajih, kajti realna referenca teh tekstov ni nekaj kar bi kot neliterarno sidrišče obstajalo že pred temi besedili, ampak je v določeni meri šele njihov učinek. Njihova intencija torej meri na posttekstualno, torej tisto, kar je so-vzpostavljeno z mehanizmi branja samega.

Za te tekste je namreč značilno, da ne dopuščajo percepcije (sveta) videza zgolj kot videza, temveč sugerirajo njegovo dojetje kot nečesa, kar bo uresničeno v čisto posebni politični praksi; opraviti imamo s slabo neskončnostjo metaforičnega. Hrepenenje ob božičnem drevesu z vsemi simboličnimi razsežnostmi (nadnaravne) sprave in idile, obeti in pričakovanji mesijanskega, postane zalomljeno z neposrednim napolnilom na konkretna, povsem profana, zapovedana praznovanja (in olimpiade) tretjega rajha. Kar je nekdanjega bralca zgodnjih, tradicionalnih, avratičnih kolportaž in kalejdoskopskih sentimentalnih ter pustolovskih zgodb priklepalo na Old Shaterhanda, ga sedaj, iznenada, veže na Goebbelsa.

Tu si velja za trenutek priklicati v spomin Lukácesevo pozno (vendar še ne zamujeno) razlikovanje med umetniškimi in religioznimi iz njegove Estetike (Svojevrstnost estetskega). Religiozna naravnost se razlikuje po njegovi sodbi od umetniške po tem, ker zahteva verovanje v realnost vzpostavljenih likov — podob svetega, medtem ko jih umetniško gledanje dopušča v njihovi zgolj navideznosti, irealnosti, ločenosti od prakse in njenih interesov. Na podlagi te daljnosežne intencije Lukáceseve misli lahko zapišemo, da je posebnost veličina na primer Hamleta in Macbetha prav v tem, da ostaneta za bralca, sposobnega estetskega doživljanja, zgolj to, kar sta, namreč Hamlet in Macbeth v vsej svoji umetniški nedoločenosti, ne da bi se ju skušalo (na silo) razrešiti z vpetostjo v analogone konkretne zgodovinske prakse.

Omenili smo trivialni roman, kajti tudi SA, kolonialne in nekatere vojne romane tistega časa lahko umestimo v to skupino književnosti. Ali ni to svojevrstno vztrajanje na pol poti do umetniškega lika v teh besedilih, pred-videz se predčasno odrešuje v sugerirani aktualnosti, Old Shaterhand (tu ga omenjamo kot metaforo) se pusti pravzaprav banalno ponižati v Goebbelsovem liku, celo značilnost tovrstne literarne produkcije, kajti ta usmeritev k naglim sestopom iz bleščočega videza v bližino in hkrati obratni proces — njena množična, neženirana sublimacija vsega mogočega v bleščavo videza, krašenja in obetov — je pravzaprav tista šarmantna poteza, ki privlači pri teh branjih nezahtevne, hitre potešitve potrebne, sicer zvedave bralce? Ali torej niso kupovali množični bralci ter del prav zato, da bi v njih zvedeli tisto, kar so želeli slišati? Onstran odvrtnih, glede na estetsko dopadljivost ničnih profanih obetov političnih govorcev naj bi prav literatura slikovito in abstraktno izrazila željeno kolektivne (pod)zavesti.

Pri tem imamo opraviti s posebno tipologijo prozne pripovedi, ki se vpisuje onstran »patologije« estetskega izkustva dovršenih umetnin. Patološka stran estetskih izkustev in doživetij nastopi namreč takrat, ko se na podlagi branja tekstov z umetniškimi razsežnostmi pojavijo pričakovanja o verjetnem ali celo gotovem uresničenju v videz vpetih likov pripovedi, vendar pa potem ti posrebreni obeti in ozarjena pričakovanja trčijo ob realnost (kot je), surovo, neprosojno, neprimerno za uresničenje ideala, ki porazno blokira njihove idealne intencije. Klasična, šolska primera za takšno patologijo, ki je pravzaprav paradigma za vztrajanje v zgolj umetniškem, sta Cervantesov *Don Kihot* in Flaubertova *Madame Bovary* kot teksta, ki sta eksplicitno utemeljena na umetniški intencionalnosti in bralski intersubjektivni imaginaciji literature, in se nahajata povsem zunaj pomenljivosti, ki bi jo črpala iz neposredne, idealom branja nenaklonjene stvarnosti.

Trivialna književnost je vpeta v drugačno igro. Pravzaprav je očarljiva v svoji vehementnosti in dopuščenosti množice branj. Nemci so brali SARomane, ker so bili napeti, veseli, zabavni, sentimentalni. »Ni mogoče, da vas ne bi Edgar Wallace priklenil«, se je glasilo reklamno geslo neke založbe, ki je pred leti reklamirala dela tega pisca. Pri tem so mišljeni sugerirani procesi spontanih identifikacij, branje kot programirani užitek v napetosti ob nenavadnem, kar je vse v načrtovanih in ravno pravnih količinah umeščeno v takšna besedila, ki so lahko s svojimi »slabimi neskončnostmi« lepega in metaforičnega tudi mesta kiča.

Za ta besedila namreč velja tudi naslednja misel raziskovalca estetike kiča Gerta Uedinga: »Skoraj ni področja posameznikovega in družbenega življenja, ki bi ne bilo primerno za preobrazbo v lepo kiča. Rojstvo in smrt, vojna in revolucija, bolezen in zločin, ki niso po svojem predmetnem področju ravno motivi lepega, se lahko prav tako predstavijo kot lepi, kot tiste, za kič gotovo pomembne snovi ljubezni, poroke, prijateljstva in harmnične družinske sreče.«¹⁶ Pri tem je mišljen tisti učinek lepote kiča, ki ima na sebi nekaj šarmantnega in avratičnega celo v čisto običajnih kolportajskih pojavljanjih, kar je na njej zaznal tudi Ernst Bloch, in ki se izraža v estetiki kot kozmetiki — krašečemu zamegljevanju, ki rabi zastiranje in (vsaj hipnemu) ukinjanju (družbenih) protislovij in sporov v lepem, harmoničnem videzu. Lepo kiča pomeni ponoven vnos družbeno dejanskost transcendirajočega, v romanih osamosvojenega ideala v konkretno družbeno prakso, njegovo pristajanje ob profanih pomolih. Videz, ki ni blochovski »Vorschein«, je videz samo za »pet minut«, kajti programiran je za služnost bližnji dejanskosti. In za njeno resničnost ali neresničnost, spremembe, topiko in utopijo gre v trivialnih branjih, kajti šest ali sedem ali osem desetletij živeči bralec ne šteje na tisočletja.

Besedila SA-, kolonialnih in Blut und Boden romanov ter večina tistih t. i. literarnega nacionalsocializma iz časa weimarske republike so z razkošjem fabulativnega, nazornimi opisovanji, strastnimi učinki hrepenenj in projekcij željenega teksti hedonistične literature. Ta videz vpeljujemo v

¹⁶ Gert Ueding, *Glanzvolles Elend — Versuch über Kitsch und kolportage*, s. 60.

nasprotju do Jaussove opredelitve »asketskega obdobja moderne umetnosti« (na primer slikarstvo Jacksona Pollocka in Barnettta Newmanna, novi roman, Beckettovo gledališče, atonalna glasba), da bi s tem poudarili pomembno mesto intenzivne čutnosti te literature, njeno eksotičnost in razkošno produkcijo fikcijskih učinkov, s katerimi se vzpostavlja posttekstualna dejanskost, spremembe naziranj, rituali ideološke porabe. Ob teh tekstih se zato odpira problematika receptivne estetike književnosti, ki enakopravno obravnava tako avtorja kot bralca in v zvezi s slednjim tudi vse mehanizme literarne potrošnje in ravnanj (katarze, identifikacije, estetskega uživanja). Kajti prav bralec je tisti, ki naj bo še kako deležen učinkov teh besedil, zanj so pisane te zgodbe, ki naj preko literarnega in čisto estetskega učinkovanja izzovejo druge ideološke diskurze, na primer moralne, kulturne in predvsem politične, tudi v smislu naslednjega spoznanja Etienna Balibara in Pierra Machereya: »Literarni tekst omogoča *individuum*, da si prilastijo ideologijo in da postanejo njeni »svobodni« nosilci ali celo njeni »svobodni« ustvarjalci.¹⁶

Seganje po teh besedilih je bilo najprej povezano z že omenjenim umetniškim impulzom: Biti drugod, kot si ponavadi. Ta »drugod« je bil projiciran tudi v čisto konkretne politične želje in pričakovanja: išče se nadomestna ali kar druga politična resničnost, ki naj ukine neustrezno obstoječo. Literatura (pa čeprav trivialna, utemeljena na lepem kiča) je imela pri tem izjemno produktivno vlogo. Že desetletje in več pred prevzemom oblasti NSDAP je s teksti literarnega nacionalizma anticipirala željeno dejanskost, ki je bila v besedilih pred SA-romani še vsa v umetniški nedoločenosti, zgolj željenih kompenzatoričnih slutnjah, ki pa so postale okrog leta 1933, torej z besedili SA »zalomljene« v slabem videzu, ki je sugeriral že čisto konkretno in obvezno politično realnost. Tu se zato odpira problem piscev teh del, njihovih pogledov, poetik pa tudi vprašanje o morebitni prisotnosti ali odsotnosti že izdelane teorije oziroma ideologije tovrstnega literarnega pogona.

6. Pisani dokumenti NS estetike

Goebbelsove kulturniške zbornice in Rosenbergov Urad so bile kulturno-politične institucije upravljanja in cenzuriranja kulturnega življenja v tretjem rajhu, vendar pa so poleg tega kulturnopolitičnega sankcioniranja NS pravne in politične države obstajala tudi zapisana dela kot pravcate institucionalizacije in kanonizacije estetike ali vsaj vrednostnih umetniških naziranj, ki so rabila nacionalsocialistični ideologiji. Poleg že omenjenih Langbehnovih razmišljanj v delu *Rembrandt kot vzgojitelj* se velja »spomniti« Paula Schultzeja — Naumburga knjige *Umetnost in rasa*, izšle 1928. leta. Besednjak psovk, s katerimi so nacionalsocialistični kulturni politiki odklanjali likovna dela različnih smeri zgodovinske avantgarde z začetka 20. stoletja, kot so izrojena, polidiotska, podljudska, judovsko-razdiralna in

¹⁶ Althusser, Balibar, Macherey, Pecheux: *Ideologija in estetski učinek*, Ljubljana 1980, s. 264.

negroidna umetnost, je pravzaprav samo posledica Schultze-Naumbergovega prvega koraka v omenjenem delu, utemeljenem na opoziciji nemška ljudska umetnost / izrojena umetnost moderne, v katerem je primerjal svet ekspresionističnih likov z deli invalidov in duševnih bolnikov.

Kot poseben primer NS normativne estetike lahko omenimo tudi predavanje germanista Paula Kluckhohna maja 1933. leta, naslovljeno z Nasprotja v sodobnem pesništvu. Pri tem je mišljeno nasprotje med »dekadentno-meščansko literaturo«¹⁷ impresionizma, ekspresionizma in Nove stvarnosti na eni strani ter tisto »nacionalne revolucije«, ki so jo pisali avtorji, kot so bili Paul Ernst, Erwin Guido Kolbenheyer, Wilhelm Schäfer, Hans Friedrich Blunck, Hans Grimm, Josef Magnus Wehner, Hanns Johst. Kluckhohn je svoje estetske poglede torej že oprl na povsem določeno razvito tradicijo novejših nemških nacionalističnih književnosti, povzemal je konstante že doseženega, stališč, ki jih bomo navedli, si ni izmislil iz nič. V besedilo Nasprotja v sodobnem pesništvu in njegove duhovnozgodovinske predpostavke so vključene naslednje zahteve:

1) Premagovanje individualizma in materializma v doživetju vojne na podlagi književnosti, v kateri pomeni vojna kljub vsem grozotam tudi veliko doživetje, namreč doživetje ljudske skupnosti in kameradstva ter z njim povezano pripravljenost slehernega na žrtve.

2) Ustvarjanje zgodovinskega pesništva, ki vzpostavlja zvezo med sedanjostjo in prihodnostjo in je zavezano enotnosti človeka, narave in Boga: »Človek zdaj spet čuti zvezo s svojim predhodnikom, z okoljem, vendar ne v smislu zaslužnjivega milieua po naturalistični teoriji, temveč v smislu naravno dane sopripadnosti s pokrajino, v kateri je zrasel, z redom reči, ki ga obdajajo.«¹⁷

3) Odnos človeka do narave mora temeljiti na izvorni čvrsti povezanosti, zakoreninjenosti v njej, črpanju snovi iz njenih sil. Utemeljen je na doživetju magičnega učinkovanja pokrajine, ki obdaja posameznika. Umetnik zopet prisluškuje glasovom tistega, kar se nahaja »pod njim«.

4) Predstavitev ženskosti v literaturi: »Tudi v pesništvu se je sedaj nadvse povečalo zanimanje za žensko in kri, čut za življenje organskega telesa, za povezanost telesa in duše s prejšnjimi generacijami in s silami pokrajine, zemlje, atmosfere. To je, lahko rečemo, neka sestopitev v državo matere (. . .), korenita povezanost ženske z naravnimi prasilami (. . .), priključitev na organski krogotok narave, vendar ne zgolj kot odvisnost temveč kot deležnost na njenih ustvarjalnih silah.«¹⁸

In končni cilj te književnosti, njen zadnji smoter: oblikovanje in vzgajanje nove skupnosti, skupnosti kameradov, narodne skupnosti na žrtve pripravljenih posameznikov.

Tu se postavlja tudi vprašanje slojevnega izvora, politične organiziranosti, izobrazbe in veroizpovedi piscev teh del. Vrsto kriterijev, povezanih s takšno ali drugačno pripadnostjo avtorjev teh del lahko vzpostavimo pri

¹⁷ Navajamo po KuK., s. 48.

¹⁸ Ibid. s. 48, 49.

tem, in večinoma se nam, razen tistega, ki povezuje predvsem nastanek besedil NS književnosti pred letom 1933 z omikanim meščanstvom in njegovimi interesi, razkrijejo kot nezanesljivi, kajti tudi o jedru te literature govorijo predvsem njena konkretna dela. V tej zvezi naj omenimo, da je formalni kriterij članstva pisateljev v nemški nacionalsocialistični stranki povsem nezanesljiv in irelevanten, prav tako pa je bilo tudi uradno sklicevanje kulturne politike tretjega rajha na posamezne pisce včasih nedosledno in nenačelno. Hans Grimm, pisec odmevnega Ljudstva brez prostora, ni bil, na primer, nikoli član Hitlerjeve stranke, pa tudi Adolf Bartels, pisec Grimmovega kova, ne bi postal nikoli, če ga ne bi ob njegovi osemdesetletnici sredi vojne vihre 1942. leta Hitler sam imenoval za častnega člana. Na drugi strani nam Bennovo izrekanje za nacionalsocializem v letu 1933 prav nič ne koristi pri pojasnjevanju narave njegove svetovne, nič ljudsko-lokalne lirike. Čeprav si je Hanns Heinz Ewers, pisec NS propagandnega romana *Horst Wessel* prizadeval za vstop med organizirane nacionalsocialiste, so ga oblastniki odklonili kot »konjunkturalnega literata«, nasprotno pa je Ernst Jünger, čigar knjige o svetovni vojni so v tretjem rajhu še lahko cenili, odklonil povabilo k članstvu v Nemški akademiji umetnosti.

Ključ za zapleten, protislovni svet življenja književnosti tretjega Reicha je torej analiza samih besedil te književnosti, predvsem njihovega idejnega sveta, tesno povezanega z rasistično ideologijo in njeno estetiko, utemeljeno na zvezah umetnosti z biologističnimi, iracionalnimi kategorijami krvi, tal in rodu. Za ideološko platformo te književnosti in tudi sočasnih naziranj in pričakovanj njenih bralcev so značilni iracionalizem, vera v avtoriteto, antidemokratizem, antisemitizem, antisocializem ter militantni, agresivni nacionalsocializem. Slikovito je lahko, tudi sledeč intencijam razprave Wolfganga Wippermanna *Zgodovina in ideologija v zgodovinskem romanu tretjega rajha* opišemo kot krog, v čigar središču se nahaja rasna ideologija, v naslednjih koncentričnih krogih pa so prisotne ideje o führungu, spremstvu in eliti, pogledi na totalitarno državo, nordizem, geslo o nemških težnjah na vzhod. Antisemitizem in tudi antisocializem sodita v samo središče, kajti nacionalsocialisti so socializem povezovali z boljševismom, marksizmom in komunizmom kot vse nemške bede krivimi »judovskimi iznajdbami«. Prisotnost ali odsotnost rasne ideologije je merodajna tudi za opredelitev zvrsti nacionalsocialistične književnosti in njene estetike; literatura naj bi bila, po Rosenbergovih sklepanjih iz dela *Kri in čast*, neposredno povezana s krvno dedno podlago. In dela nasprotnikov so zato dela sovražne rase; Rosenberg jih je preganjal in prepovedoval kot »rasi tuje literatstvo«.

Je obče stalinizem?

JOŽE ŠTER

Pri nas že nekaj časa razsaja moda kritike stalinizma. Najostrejši kritiki so seveda prav bivši stalinisti. Pri tej kritiki pa se pogosto izkaže, da ni nič drugega kot zoperstavljanje enega pola stalinizma drugemu polu, torej *da so kritiki stalinizma sami (še zmeraj) stalinisti*.

Zadnje čase je pod udar, kot nekaj stalinističnega, prišlo tudi obče.

Nekatere zagrabi alergija že, če slišijo besedo »dialektični materializem«, »obči zakoni dialektike«, »splošni zakoni socializma« ipd. Če so ti in še mnogi termini v stalinizmu dobili poseben pomen, jih zato še ne moremo zavračati kot napačne. Le kateri termin iz zgodovine filozofije bi nam še ostal, če bi nadaljevali s takim merilom pri izbiri primernih terminov? Če torej kritiki v vsaki rabi gornjih terminov vidijo stalinizem, potem s tem kažejo samo na svojo stalinistično »podzavest«.

Celo nekaterim kronanim marksistom je vsakršno govorenje o občih zakonitostih družbe, o splošnih zakonih sveta, kaj šele o občih *dialektičnih zakonih*, popolnoma nemarksistično.

I.

Kaj je cilj vsake znanosti? Iskanje zakonitosti. Bojda je tudi marksizem znanost, torej gre tudi marksizmu za odkrivanje zakonitosti. Vsaka znanost *raziskuje obče (zakonitosti)*, posamezno iščejo ljubosumni možje, prevarane žene in policija.

Če je to očitno in samorazumljivo, pa to seveda še ne dokazuje, da obstajajo tudi obče zakonitosti socializma, da obstajajo obči zakoni posamezne ekonomske formacije ali celo obče zakonitosti družbe. Tudi če kdo te zakonitosti zanika, ne zanika vsakršnih družbenih zakonitosti, saj lahko obstajajo le zakonitosti posamezne konkretne družbe.

Resni poizkusi zanikanja zakonitosti posamezne ekonomske formacije niso ravno pogosti. Da imajo vse kapitalistične dežele nekatere skupne, *obče zakonitosti*, je težko zanikati, saj je kljub vsem zgodovinskim premenam vsakemu kapitalizmu, oziroma vsem kapitalističnim družbam skupna privatna lestnina, odnos kapital-delo, družbeni značaj produkcije in privatno

prilaščanje, blagovna proizvodnja itn. Če obstaja blagovna proizvodnja tudi v socializmu, potem gotovo *nekater*e zakonitosti blagovne proizvodnje veljajo *tako v kapitalizmu kot v socializmu*. Ali ne obstajajo *nekater*e skupne (obče) zakonitosti za vse razredne družbe, saj so vse razredne, vse temelje na privatni lastnini, delitvi dela, izkoriščanju, imajo državo itd. Mar končno ne obstajajo *nekater*e zakonitosti skupne vsem družbam, saj vse proizvajajo, vse so družbe človeka, bitja prakse, umnega bitja itn. Ali morda človek kdaj ni mislil in delal? So se mar zakoni mišljenja ali zakoni dela zgodovinsko tako spremenili, da ni ostala nobena ista zakonitost?!

So te teze tudi marksistične? Še bolje, ali sta klasika res zanikala obstoj splošnih družbenih zakonov, kot trdijo nekateri kritiki stalinizma?

V predgovoru k prvemu zavezku Kapitala Marx piše: »Tudi če katera družba odkrije *naravni zakon svojega razvoja* — in končni smoter tega dela je, da odkrije *zakon ekonomskega razvoja moderne družbe* — le-ta naravnih razvojnih faz ne more niti preskočiti niti odpraviti z dekreti« (vse podčrtal Marx).¹

Tudi dve strani pred tem piše o naravnih zakonih kapitalistične družbe, ki delujejo z železno nujnostjo. Dobro je znan tudi Engelsov govor ob Marxovem grobu: »Kakor je Darwin odkril razvojni zakon organske narave, tako je Marx odkril *razvojni zakon človeške zgodovine*« in »tudi posebni zakon gibanja današnjega kapitalističnega produkcijskega načina in buržoazne družbe« (podčrtal J. Š.).¹ Tako Kapital, kot predgovor k Prispevku h kritiki politične ekonomije, kjer najdemo potrditev teh Engelsovih misli, sta dovolj znana.

Takih eksplicitnih misli gotovo ni moč obiti s preprostim vzklikom, to je le retorično ime (kot to počno nekateri »marksisti«). Bolj tehtna je lahko misel, da je karakteristično za marksizem konkretna historična analiza konkretne zgodovinske dobe. To je gotovo res, toda to ne pomeni, da so obči zakoni družbe nekaj nemarksističnega (ali v nasprotju s stališči klasikov). Ali bo analiza prišla do takšnega ali drugačnega rezultata, je odvisno od cilja; ali bo ostala na ravni posameznega ali pa se bo dvignila do občega je odvisno od cilja raziskovanja. Vsaka znanost začenja z analizo konkretnega, toda ne zato, da bi pri njem ostala, ampak, da bi se dvignila *do občega*, da bi odkrila tisto *zakonito* v posameznem. Cilj politične, akcijske analize je lahko tudi drugačen. Toda naj je cilj takšen ali drugačen, bistveno je razumevanje predmeta analize. Ali ni pogoj razumevanja poznavanja občega?

V »Nemški ideologiji«, kjer je prvič razkrito odkritje »razvojnega zakona človeške zgodovine«, beremo, da s tem dognanjem »preneha biti zgodovina zbirka mrtvih dejstev kot pri empirikih, ki so še sami abstraktni«. ² Abstraktno in stalinistično torej ni učenje o občih zakonih družbe, ampak nasprotno, ostajanje le pri posameznem, le pri nizanju golih dejstev (kakršni so žal mnogi naši učbeniki zgodovine). In drugič, *šele odkritje zakona človeške zgodovine omogoča razumevanje zgodovine*. Kakršnakoli historična analiza

¹ Marx: Kapital I., str. 12.

¹ MEID V., str. 183.

² MEW 3, S. 26.

neke zgodovinske dobe je torej marksistična in razume to družbo šele, če izhaja iz obćih zakonov zgodovine. Ali se teh izhodišč zaveda ali ne, zdaj ni pomembno, pomembno je, da tako dela. Vsaka analiza konkretnega izhaja iz doloćenih (zavednih ali nezavednih) predpostavk; te so lahko samo hipoteze, lahko pa so to že preverjene zakonitosti.

Marxova formulacija razvoja ćloveške zgodovine, v predgovoru k Prispvku h kritiki politićne ekonomije, zaćenja takole: »Splošni rezultat, do katerega sem prišel in ki je postal, ko sem ga dosegel, *vodilo* mojemu študiju, se lahko izrazi takole: v družbeni produkciji svojega življenja stopajo ljudje v doloćene, nujne, od njihove volje neodvisne odnose . . .«¹ (Nadaljno citiranje teh zakonov strukture in razvoja vse družbe tu ni potrebno, ker nam ne gre za vsebino teh zakonov.) Zakaj naj bi torej bilo pristajanje na neke obće zakone družbe nujno stalinizem, njihovo ućenje pa politićno-filozofski katekizem? Ali ni preveć samopašno zavraćati ta »splošni rezultat«, ki ga je nekdo že odkril? Če je ta splošni rezultat tudi Marxu služil kot vodilo nadaljnemu študiju, zakaj bi bilo to danes *stalinizem*?!

II.

Većna narava ćloveka je tem kritikom ćista meščanska pozicija. Toda sami pravijo, ćlovek je bitje prakse. Mar ni to tudi *većna narava* ćloveka?! Če bi se ćlovek zgodovinsko tako spreminjal, da ne bi ostalo *nićesar istega*, potem to sploh ne bi bil ćlovek, temveć neko drugo bitje in ćloveška zgodovina ne već ćlovekova. Naj se je ćlovek zgodovinsko še tako spreminjal, je del njegovih znaćilnosti — in s tem del zakonitosti — *ostal istih*.

Še bolj kot obće zakoni ćloveka in družbe naj bi bili stalinistićni obće dialektićni zakoni sveta. Dialektiko kot bistveno sestavino marksizma ti kritiki sicer priznajo, toda kvećjemu »subjektivno dialektiko«, medtem ko jim je objektivna dialektika stalinizem. Omejevanje dialektike le na dialektiko mišljenja zapada v staro Platonovsko koncepcijo sveta, ki jo je učinkovito zavrnil že Aristotel. Če med ćlovekom in ostalim svetom, če med pojmi in objektivnim svetom, ni nobenih *skupnih* zakonov, potem med njima ne more biti tudi nobenih odnosov, ćlovek na svet ne more delovati in obratno, ćlovekovemu mišljenju je ta svet nedostopen. Vsak dualizem je nevzdržen. Enotnost sveta je nujna, sicer ni možen nikakršen odnose med deli tega sveta. Enotnost pa pomeni, da obstajajo *nekater*e skupne lastnosti in zakonitosti *vseh delov*. Šele enotnost sveta in ćloveka omogoća ćlovekovo prakso in s tem podreditev sveta.

Če se sklicujemo na Engelsovo opredelitev dialektike kot »raziskovanje narave pojmov samih«, potem se ni mogoće delati Francoza in molće obiti tudi dobro znane Engelsove opredelitve v Anti-Dühringu. Že v predgovoru pravi: »Pri tej moji rekapitulaciji matematike in naravoslovja je šlo samo-umevno za to, da bi se tudi v podrobnostih preprićal — o ćemer na splošno nisem dvomil — da se uveljavljajo v kaosu neštetih sprememb v naravi *isti* dialektićni zakoni gibanja, ki obvladujejo tudi v zgodovini navidezno slućaj-

¹ MEID IV., str. 105 (podćrtal J. Š.).

nost dogodkov; isti zakoni, ki gredo kakor rdeča nit tudi skozi razvojno zgodovino človeškega mišljenja in prihajajo mislečim ljudem polagoma do zavesti; zakoni, ki jih je na vseobsežen način, toda v mistificirani obliki prvi razvil Hegel in ki sva si jih poleg drugih stremljenj prizadevala izluščiti iz te mitsične oblike in se jih jasno zavedati v vsej njihovi preprostosti in *splošni veljavnosti*.¹ Enako jasen je kasneje. »Dialektika pa ni nič drugega kot znanost o *splošnih zakonih* gibanja in razvoja narave, človeške družbe in mišljenja.«² Zakaj naj bi tako pojmovanje danes bilo stalinizem, marksistično pa, da je dialektika le metoda *mišljenja*?! In kakšna bi bila metoda mišljenja, ki ne ustreza predmetu mišljenja?!

III.

Kaj je zakon, oziroma obče sploh? Obče je tisto, kar je skupno mnogemu. V objektivnem svetu seveda to obče ne obstaja v tej obliki (človeka, trikotnika itn. nasploh ni v objektivnem svetu, kot so točno in že davno ugotovili idealisti). Obče v objektivnem svetu nikoli ne obstaja v *čisti* obliki, nikoli ne obstaja kot neko samostojno bitje. Obče objektivno obstaja samo preko konkretnega, v posameznem. Še več, to obče je v *vsakem konkretnem specifično* (npr. praksa človeka, koti trikotnika), *ne pa nekaj povsem identičnega* v vsakem posameznem. Razumeti obče kot nekaj v vsakem posameznem čisto identičnega in to posamezno vnaprej fiksirajoče, je ravno shematično razumevanje občega, je trpanje posameznega v Prokrustovo posteljo, je stalinizem, je ideologija (= sprevrnjena zavest). Zanikanje občih zakonitosti, ali pa zahteva, da je znanstveno le učenje o »obnašanju teh zakonov v konkretnih zgodovinskih oblikah«, s tem svojim stališčem samo dokazuje, da *obče še vedno razume le stalinistično*. Gre torej za staliniste, ki kritizirajo stalinizem.

Zakon se v teoriji vedno formulira v *čisti* obliki, torej v bistvu kot da je to *edini* zakon (formacije, družbe, sveta ipd.). V objektivnem svetu ni izoliranih posameznosti (kot si domišlja metafizika), ampak vesplošna povezanost in učinkovanje. Zato se dogaja, da se »*uveljavlja obči zakon vedno le zelo zamotano in približno*.«¹ Marx zato tudi pravi, da je zakon le *vladajoča tendenca*.² V vsaki stvari, družbi kot zelo kompleksnem procesu še posebej, delujejo *mnoge zakonitosti*, ki se medsebojno prepletajo, dopolnjujejo, si nasprotujejo, se uničujejo itd. Zato Marx govori o zakonu kot »povprečju mnogih nihanj«, torej kot o vladajoči tendenci, *ne pa neizbežnosti*. Nasproti temu Marx in Engels metafizično razumevanje nujnosti kot neizbežnosti imenujeta *teološko in mistično*.

Seveda so ti zakoni, te tendence v družbi alternativne, zgodovina je *alternativna*. Družbeni razvoj je alternativen, zato imamo, recimo danes,

¹ Engels: Anti-Dühring. Ljubljana 1965, str. 12 (podčrtal J. Š.). Podobno piše Marx v sklepnih besedi k drugi izdaji Kapitala. Kapital I., str. 22.

² Prav tam, str. 162—3 (podčrtal J. Š.). Podobne formulacije so še na drugih mestih (npr. str. 41, MEID V., str. 467).

¹ Marx K.: Kapital III., str. 183.

² Marx K.: Kapital III., str. 173, 183, 198, 262 idr.

kljub približno enako razvitim produkcijskim silam, dve bistveno različni družbeni formaciji, kapitalizem in socializem. Katera alternativa, katera tendenca (zakon) bo postala dejanskost, je bistveno pogojeno z *delovanjem ljudi* (subjektivnih sil).

Kljub takemu razumevanju zakonitosti Marx in Engels govorita o *znanstvenem socializmu*, torej o znanstvenem (ne pa ideološkem, filozofsko-političnem katekizemskem) predvidevanju prihodnosti. Že v Manifestu pišeta, da je znanstveni socializem teoretični izraz »splošnih razmerij«, da je spoznanje »pogojev, toka in splošnih rezultatov« razvoja ipd. Kako je mogoče predvidevanje prihodnosti, družbene formacije, ki je sploh še ni? Le na osnovi poznavanja občnih zakonov družbenega razvoja in specifičnih zakonov kapitalizma. Odveč in smešno je zato poudarjati, da ni mogoče predvidevati *konkretnih* oblik tega dogajanja (ker tega že dolgo noben resen teoretik ne trdi).

Toda za spoznanje bistva, za dvig od pojavnosti k zakonom je potrebna znanost in ne le »spoznavanje konkretnih zgodovinskih oblik«. Tudi za »razumevanje današnjega časa« ni dovolj le proučevanje »konkretnih zgodovinskih oblik«, ampak *prav tako poznavanje zakonov*, ki nam šele omogočajo predvidevanje prihodnosti. *In današnji čas prav razumemo šele, če vemo kaj bo jutri!* (Kaj je recimo fašizem, je moč prav razumeti šele leta 1940, ne pa 1927 ali 1933.) Dokler se ukvarjamo le s spoznavanjem konkretnih zgodovinskih oblik, *smo zmeraj korak za zgodovino, korak za sedanostjo*. Sicer pa, poglavitni cilj marksizma ni razumevanje današnjega sveta, temveč njegovo spreminjanje. Zgolj preučevanje konkretnih zgodovinskih dogajanj pa za tako početje nikakor ne zadostuje. Za revolucioniranje je potrebno poznavanje *obstoječega*, toda vsaj toliko pomembno je *poznavanje razvojnih zakonitosti*.

Kljub vsem navedenim značilnostim narave zakonitosti Marx in Engels ne izničujeta pomen zakonov. Nasprotno. »Toda razvojna zgodovina družbe se v eni točki izkaže za bistveno drugovrstno od narave. V naravi so (. . .) zgolj brez zavestni slepi agensi, ki učinkujejo drug na drugega in v katerih izmenični igri pride do veljave *obči zakon*. (. . .) Nasprotno temu so delujoči v zgodovini družbe sami z zavestjo obdarjeni ljudje, delujoči s premislekom ali strastjo, prizadevajoč se za določene smotre; nič se ne zgodi brez zavestne namere, brez hotenega cilja. Toda ta razloček, naj bo za zgodovinsko preiskovanje zlasti posameznih dob in dogodkov še tako pomemben, ne more nič spremeniti dejstva, *da tok zgodovine obvladujejo notranji obči zakoni*. Zakaj tudi tu vlada na površju, kljub zavestno hotenim ciljem vseh posameznikov, nasplošno navidez naključje.«¹

V predgovoru h Kapitalu čitamo tudi, da »če katera družba odkrije naravni zakon svojega razvoja (. . .), le-ta naravnih faz ne more niti preskočiti niti odpraviti z dekreti« in da se »naravni zakoni uveljavljajo z želeno nujnostjo, tako da industrijsko bolj razvita dežela kaže manj razviti le podobo njene prihodnosti«. Seveda je tu govora o določeni vrsti družbenih zakonitosti, o ekonomskih razvojnih zakonih, pri nekaterih drugih vrstah zakonitosti

¹ MEID V., str. 472. (podčrtal J. Š.)

je »železnost« tudi drugačna. Toda nekatere železne nujnosti blagovne proizvodnje veljajo za vsako blagovno proizvodnjo — kot s trpkostjo ugotavljamo (počasi sicer) tudi pri nas. Marsikatero razočaranje bi nam bilo prihranjeno, če bi več študirali prav zakone v njihovi abstraktni obliki, kot pa da sprejemamo nenehno nove, recimo ekonomske ukrepe in potem ugotavljamo, da v konkretnih zgodovinskih oblikah povzročajo škodo, ker so pač v nasprotju z družbenimi zakonitostmi.

Vsak konkretni pojav je enotnost občih, posebnih in posamičnih zakonitosti. Vsakokratna specifična kombinacija teh zakonov je zgodovinska, značilna le za posamezne dobe, pojave itn. V tem smislu je vsaka družba enkratna, toda to ne pomeni, da so tudi vsi njeni deli (zakoni, sile itn.) enkratni, saj v tem primeru ne bi bila možna sploh nobena zgodovina, ker ne bi bilo (zaradi absolutne različnosti, enkratnosti) možno nikakršno navezovanje na minule družbe (generacije, dobe itn.). Nobena negacija niti mehanična niti dialektična ni popolna diskontinuiteta.

Pot spoznanja vsake zakonitosti pelje od preučevanja posameznega, konkretnega pojava. Toda pri tem ne gre pozabiti, da je to konkretno, da je ta pojav često ne le različen, ampak tudi nasprotje bistva, kar še zlasti velja za politične in ekonomske procese. *Zato prav vztrajanje le pri konkretnem, posameznem, pojavu, zakonito vodi spoznavanje v ideološko (sprevrnjeno) zavest.*

IV.

Tisto, kar Marx in Engels stalno zavračata, pa naj gre za obče ali posebne zakone, je spreminjanje le-teh v *recepte in sheme*, po katerih naj bi krojili posamezna zgodovinska obdobja, po katerih naj bi krojili bodisi preteklost bodisi prihodnost. Zavračata torej le *spekulativno* razumevanje občega, zakonov, bistva. Tudi sedanje zavračanje občega v imenu marksizma nasproti stalinizmu zato zgovorno kaže, da je še zmeraj obremenjeno s tem spekulativnim in metafizičnim pojmovanjem občega, torej je *sámo še stalinistično*.

»Kaj je torej negacija negacije? Izredno splošen in prav zaradi tega izredno na široko učinkujoč in važen razvojni zakon narave, zgodovine in mišljenja. (. . .) Samo po sebi se razume, da o *posebnem* razvojnem procesu, ki ga npr. doživlja ječmenovo zrno odtlej, ko vzkli, pa dotlej, ko plodonosna rastlina odmre, še ničesar ne povem, če rečem, da je negacija negacije. Kajti, ker je integralni račun tudi negacija negacije, tedaj bi z nasprotno trditvijo trdil, da je življenjski proces ječmenove bilke integralni račun ali, recimo socializem. To pa je tisto, kar metafiziki podtikajo dialektiki. Če o vseh teh procesih pravim, da so negacija negacije, tedaj jih zajemam vse skupaj pod tem edinim zakonom gibanja in se prav zaradi tega ne oziram na posebnosti vsakega posameznega procesa.«¹

Cilj marksizma je osvoboditev človeka. Upravičen je zato strah pred vsakršno absolutizacijo občega, še zlasti antropološkega vidika, saj imamo

¹ Anti-Dühring, str. 162.

končno s totalitarizmom dovolj tragičnih izkušenj. Toda nič boljnih izkušenj nima človeštvo z absolutizacijo posameznega.

»V nasprotju z naivno revolucionarnim, preprostim odklanjanjem vse prejšnje zgodovine vidi moderni materializem v zgodovini razvojni proces človeštva, in svojo nalogo v tem, da odkrije zakone po katerih poteka ta proces.«¹ Zakaj mu gre ravno za odkrivanje *zakonov*? Zgodovina je lahko samorasla, slepa, stihijna, odtujena *ali* pa človeška, obvladana, neodtujena. Zakonitosti dosedanje družbe niso bile le naravne, v nasprotju z umetno ustvarjenimi, temveč naravne tudi v tem smislu, da je bilo njihovo učinkovanje enako kot delovanje zakonitosti narave. Te zakone zato Marx in Engels označujeta za slepe zakone, slepe sile, slepo nujnost, slepo uničujoče delovanje zakona ipd.

Tako družbene kot naravne zakonitosti so torej imele značaj prisilnosti; zakonitosti so podrejele človeka, so gospodovale nad njim.

»Svoboda ni v sanjski neodvisnosti od naravnih zakonov, temveč v spoznanju teh zakonov in v možnosti, ki nam je s tem dana, da njihovo delovanje uporabljamo načrtno za doseg določenih namenov. To velja tako glede zakonov zunanje narave kakor glede zakonov, ki uravnavajo telesno in duhovno bivanje človeka samega — dve vrsti zakonov, ki jih lahko ločimo le v mislih, ne pa v dejanskosti. Svoboda volje tedaj ni nič drugega kot sposobnost odločati s poznavanjem stvari (. . .). Svoboda se torej sestoji v oblasti nad samim seboj in nad zunanjo naravo, ki temelji na spoznanju naravne nujnosti; s tem je nujno proizvod zgodovinskega razvoja.«²

Prvi korak k osvoboditvi izpod sužnosti zakonom je torej spoznanje tega občega, ne zato, da bi te zakonitosti odpravili, temveč da bi jih obvladali.³

Poznavanje zakonitosti (nujnosti) omogoča človeku predvidevanje, omogoča mu svobodo (kar so točno opazili že idealisti). Če torej ne bi bilo zakonitosti (občosti), potem tudi svobode ne bi bilo. Bi človek brez svobode še bil človek? Bil bi le še stvar med stvarmi!

Kritiki stalinizma često svoj pohod začenjajo prav pod zastavo svobode. Njihov boj proti občim zakonom torej spet razkriva, da so dejansko *stalinisti*. Zanikanje občega je zanikanje človeka.

Absolutizacija občega, razumevanje zakonitosti kot sheme, kot modela, v svoji praktični izvedbi potrebuje nujno kot dopolnilo svoje nasprotje, absolutizacijo posameznega; to se v stalinizmu kaže v poplavi *voluntarizma*. Ta birokratski subjektivizem je seveda samo ena pojavna oblika absolutizacije posameznega — značilna zlasti za politično sfero.

V teoretični sferi srečujemo drugo pojavno obliko. Tu gre predvsem za dokazovanje enkratnosti vsega. Toda dialektika se pokaže tudi tu. Mar negacija vsake občosti ne pomeni, da je popolnoma obvladujoča *ena sama občost*, tj. *enkratnost vsakega pojava*?! Tudi ta absolutizacija posameznega torej ne more brez absolutizacije občega. Toda ta absolutizacija je izrazito in očitno

¹ Anti-Dühring, str. 29.

² Anti-Dühring, str. 131.

³ Marxovo pismo Kugelmannu 11. 7. 1868.

jalova, politično in teoretsko pa elitistična, torej konec koncev spet *stalinistična*.

Za stalinizem je gotovo značilno spreminjanje človeka v objekt, torej njegovo zanikanje. Če človek ni možen brez svobode, a ta ne brez obstoja zakonitosti in njihovega poznavanja, potem tudi vsaka absolutizacija posameznega teoretsko pomeni negacijo človeka. Tudi z antropološkega vidika se torej to zanikanje občega izkaže kot *stalinistično*.

Teorija komunikacijskega delovanja in pragmatika

MILORAD PUPOVAC

0.01 Obrat k jeziku, uveljavitev jezika kot osrednje teme — to je karakteristika znanstvenega dela filozofije tega stoletja. Neposredne posledice tega obrata so vidne tudi po njegovi disciplinarni konstituciji — filozofiji jezika. Seveda, kakor vsako disciplinarno konstituiranje filozofije, je tudi uveljavitev jezika kot *predmeta* posebne discipline obenem neposredna oznaka izgube njene *bistveno filozofske relevance*. Tematska in pravzaprav že disciplinarna neenotnost sodobne filozofije v liku disciplin, kot so filozofija jezika, filozofija znanosti, filozofija politike, filozofija prava itd., je zunanji znak njene heteronornosti, znak odnosa filozofije do tiste vrste znanja, ki mu je lastno disciplinarno in regionalno konstituiranje znanja, ki po svoji naravi ne more biti filozofsko — predvsem do *znanstvenega znanja*.

0.02 Obrat znatnega dela filozofije tega stoletja k jeziku ni bil nek regionalni dogodek, ki bi ga lahko pripisali le nekaterim regionalnim ali celo nacionalnim filozofskim usmeritvam. Nasprotno, gre za obrat v svetovnem merilu. Kljub vsemu, bistvena tematska enostnost je v recipientskem smislu pluralistična in se kaže predvsem v liku treh usmeritev: strukturalizmu, hermenevtiki in pragmatizmu. Razlika med temi tremi usmeritvami, če gre za njihovo *predmetno* konstituiranje, očitno ni vprašljiva: za strukturalizem je značilno, da se zavzema za to, da se odnosi med človekom in svetom, med človekom in človekom, povsod pojavljajo kot znaki, še več, da so z znaki tudi proizvedeni; hermenevtika se skuša konstituirati v krogu odprtosti med človekom in stvarjo, v odprtosti, ki se — če jo gledamo v aktu razlage in razumevanja — izkazuje kot vzpostavljanje zveze predznakovnega in post-znakovnega; pragmatizem je usmerjen na preučevanje interakcijske narave jezika, po kateri je jezik vedno delovanje, v katerem se povzemajo odnosi med znaki in rekonstrukcijami človekovega odnosa do drugih bitij in stvari.

Kljub vsem razlikam, ki so v bistvu razlike v predmetnem, to pa pomeni tudi v svetovnonazorskem konstituiranju, so vse tri navedene usmeritve plod *filozofikacije znanstvenega znanja*, to je, *metaznanstvene refleksije v sferi znanstvenega znanja*. Toda nobena od teh usmeritev ni le metaznanstven premislek *metodoloških* predpostavk znanstvenega dela. Torej, ne gre za

epistemologijo v običajnem pomenu te besede, marveč za razmislek narave samega znanstvenega znanja znotraj določenega predmetnega, to je, svetov-nonazorskega konteksta.

Obrat k jeziku in filozofikacija znanstvenega znanja nista proizvedena neodvisno en od drugega in med njima ni nekega vzročno-posledičnega razmerja, marveč sta izpeljana v kontekstu vedno dvojnega vprašanja o znanju jezika in o jeziku znanja. Povsem gotovo je, da je to vprašanje eno temeljnih za vse tri navedene usmeritve. Toda ni gotovo, v kolikšni meri je vsaka od teh usmeritev uspela s svojim predmetnim konstituiranjem priti na področje predpostavljene, bolj nevprašljivega postavljanja problema razmerja med filozofijo, znanostjo in jezikom.

1.00 Filozofikacija teme znanosti ni vedno in v vsaki smeri pomenila tudi obrat filozofije k temi jezika. Že zato ne, ker razpad filozofskega jezika — njegova identifikacija z ideologijo — ni edini vidik razpada filozofije. Potem ko so se pojasnile težave pri uresničevanju emancipacijskega interesa samo s posredovanjem njegovega političnega konstituiranja in potem ko so postali prezentni tudi drugi (ne le ekonomski in politični) izvori retardacije emancipacijskega interesa, se iskanje interesnih predpostavk filozofije in filozofiranja usmeri na temo znanosti. Kritična teorija družbe je avtentični predstavnik tega iskanja, ki se v tem primeru kaže v prizadevanjih, da se v obliki neke kritične teorije pomirita interes in um, oziroma emancipacijski interes in znanost. Z drugimi besedami, kritična teorija družbe je poskus ustvariti miselni koncept, ki bi bil rezultat metaznanstvenega kritičnega razmisleka znanstvene predmetnosti. Cilj takih premislekov se je nanašal predvsem na področje družbenih znanosti in na ustvarjanje reflektivne znanosti, ki je kritična do modelov znanosti, v katerih se emancipacijski interes ne vzpostavlja kot njena reflektivna stran in kritična do lastne predmetnosti, to je, do predmetnosti, ki se ne ravna in ne konstituira po zahtevah emancipacijskega interesa. Težave, na katere je naletela kritična teorija družbe pri uresničevanju takih naporov, so jo usmerile v radikalno kritiko znanosti kot dominantnega načina obstoja redukcije, to je, instrumentalizacije uma.

1.01 Nezaupanje v znanost in zatekanje v radikalno kritiko znanstveno-tehničnega kompleksa je svojevrstna reakcija na to, v kar se je — ob kritični transformaciji — verjelo. To nezaupanje in sumničenje v znanost in njene radikalne kritike, kakor misli J. Habermas, sta pravzaprav rezultat spoznanja narave uma kot »instrumentalnega uma«. Da bi oživil v zgodnji kritični teoriji vsebovano vodilno idejo o enotnosti neke »kritične socialne znanosti in praktične filozofije«, je Habermas nasproti instrumentalnemu umu postavil »komunikacijski um«.¹ Razlika med instrumentalnim in komunikacijskim umom je pravzaprav razlika med *delom in interakcijo*, razlika, s katero je Habermas zelo hitro izzval veliko število kritikov iz vrst marksističnih mislecev. Njegov pojem dela ustreza pojmu »smotrno racionalnega delovanja . . . , ki je ali instrumentalno delovanje, ali racionalni izbor, ali kombina-

¹ Jürgen Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns I*, Handlungsrationality und gesellschaftliche Rationalisierung, Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1981, str. 7.

cija enega in drugega. Instrumentalno delovanje se ravna po *tehničnih pravilih*, ki temeljijo na empiričnem znanju . . . Obnašanje racionalnega izbora se ravna po *strategijah*, ki temeljijo na analitičnem znanju«, medtem ko njegov pojem interakcije ustreza pojmu »komunikacijskega delovanja«, to je, »simbolično posredovane interakcije. Ravna se po obvezno *veljavnih normah*, ki definirajo vzajemno pričakovano obnašanje in ki jih morata sprejeti in priznati vsaj dva delujoča subjekta . . . Medtem ko je veljavnost tehničnih pravil in strategij odvisna od veljavnosti empiričnih resničnih ali analitično raziskanih stavkov, pa je veljavnost družbenih norm utemeljena v intersubjektivnosti razumevanja s posredovanjem intence, zagotavlja pa se s splošnim priznanjem obligacij.«² Uvedba pojmov, kot so interakcija, simbolično posredovanje in intersubjektivnost, je že pomembna oznaka temeljnih pojmov neke teorije, ki skuša pojasniti dimenzijo, »v kateri logika raziskovanja in tehničnega razvoja omogoča spoznanje v njegovi povezanosti z logiko veljavno oblikovanih komunikacij«, oziroma teorije komunikacijskega delovanja.³ Sâmo konstituiranje teorije komunikacijskega delovanja, kakor danes sklepajo nekateri Habermasovi interpreti, se je odvijalo v nekaj etapah: etapa spopada s klasičnimi predstavniki socialne filozofije in teorije družbe; etapa spopada s teoretskimi in metodološkimi koncepti socialnih znanosti v ožjem smislu; etapa, v kateri razvija rekonstruktivni koncept teorije za socialne znanosti, ter zadnja etapa, velika sinteza predhodnih raziskav v teoriji komunikacijskega delovanja.⁴ Ta velika sinteza, za katero sam Habermas pravi, da je samo »začetek neke teorije družbe, ki skuša pokazati svoja kritična merila« in v katere temeljih je »jezikovna utemeljitev socialnih znanosti«, ima 4 osnovne motive: *teorijo racionalnosti* (ki naj s pomočjo teorije komunikacijskega delovanja pokaže možnosti »rekonstrukcije uma« nasproti »obnovljenemu iracionalizmu in sploh relativizmu vseh možnih variant«); *teorija komunikacijskega delovanja* (ki socialno delovanje preučuje skozi jezikovne interakcije); *dialektika družbene racionalizacije*; *teorija moderne* (npr. analiza tistega, kar marksovska tradicija pojmuje kot postvarelost).⁵ Vsak od teh motivov prispeva k oblikovanju takega pojma družbenosti, v katerem se zedinjata teorija sistema in teorija delovanja.

Zdaj, ko je teorija komunikacijskega delovanja tu, torej zdaj, ko smo prehodili pot od začetnega razlikovanja dveh tipov socialnega delovanja, (delovanja, usmerjenega na učinek, in delovanja, usmerjenega v sporazumevanje), določanja tipov komunikacijskega delovanja (konverzacija, norma-

² Jürgen Habermas, *Technik und Wissenschaft als »Ideologie«*, Suhrkamp, Frankfurt/Main 1976 (1968), str. 62—63.

³ Jürgen Habermas, *Čemu još filozofija?*, v *Čemu još filozofija?* (urednik J. Brkič), CKD, Zagreb 1978, str. 66.

⁴ Tako periodizacijo Habermasovega dela predlaga Helga Gripp v svoji zelo poučni monografiji o Habermasu (H. G., *Jürgen Habermas*, UTB — Ferdinand Schöningh, Paderborn 1984, str. 108—109). Ta monografija mi je bila v veliko pomoč pri začetnem branju Habermasa, da se nisem izgubil v obsežnem čitivu, temah in, kar je najpomembneje, v njegovih teoretskih izvajanjih.

⁵ Te »štiri osrednje motive« teorije komunikacijskega delovanja je Habermas prikazal v razgovoru z A. Honnethom, E. Knödler-Buntejevo in A. Widmannom. Razgovor je z naslovom »*Dialektik der Rationalisierung*« objavljen v časopisu *Ästhetik und Kommunikation*, zv. 45/46, oktober 1981, str. 126—155. To delitev navajam iz omenjenega dela H. Grippove (str. 72).

tivno uravnano delovanje, dramaturško delovanje), določanje komunikacijskega delovanja kot izvirnega modusa socialnega delovanja, integracije univerzalno pragmatičnega koncepta (koncepta rekonstruktivne znanosti) v teorijo komunikacijskega delovanja, uvajanja pojmov sistema in življenjskega sveta in z njima komplementarnih pojmov systemske integracije in socialne integracije kot oblik družbene integracije v teorijo komunikacijskega delovanja, pa vse do teorije moderne — postaja očitno, da je ključno mesto obrata k novi teoriji družbe, ki se razlikuje tako od Webrovega koncepta racionalnosti kakor tudi od koncepta uma kritične teorije družbe, vsebovano v pomiku od teorije zavesti in teorije subjektivnosti k teoriji komunikacije in intersubjektivnosti. Subjektivni um, pravi Habermas, uravnava dve temeljni razmerji — razmerje med subjektom in objektom, pri čemer je objekt vse to, kar lahko predpostavljamo kot bivajoče, subjekt pa sposobnost obvladovanja tega bivajočega.⁶ Sprememba paradigme, kakor imenuje sam Habermas ta pomik od samoproduktivnega subjekta k intersubjektivnemu konstituiranju družbe, pomeni premik fokusa raziskave od »kognitivno-instrumentalne h komunikacijski racionalnosti«. Za komunikacijsko racionalnost ni paradigmatičen odnos osamljenega subjekta do nečesa v objektivnem svetu, ki se lahko predstavi in s katerim lahko manipuliramo, marveč intersubjektivni odnos, ki ga jezikovno in dejavno sposobni subjekti sprejemajo, v kolikor se medsebojno o nečem sporazumevajo.⁷ Z drugimi besedami, za Habermasa nista več paradigmatična »spoznanje in to, da se stori za razpoložljivo objektivirano naravo... marveč intersubjektivnost možnega sporazumevanja«. ⁸ S tem, ko Habermas vztraja pri »intersubjektivnosti možnega sporazumevanja«, želi predstaviti neko novo pojmovanje človeškega rodu, pojmovanje, ki temelji na prepričanju, da se mora reprodukcija človeškega rodu nujno odvijati kot izpolnjevanje pogojev možnega komunikacijskega delovanja, to pa ni nič drugega, kakor zahteva po izpolnitvi pogojev komunikacijskega delovanja kot predpostavke umskega konstituiranja družbe. Ta zahteva je, meni Habermas, imanentna samemu človeškemu rodu, zato gre za transcendentalne zahteve, to je, za pogoje komunikacijskega delovanja kot elementarnega vidika konstituiranja družbenosti.⁹

1.02 Navedena sprememba paradigme ustreza tistemu, kar Karl Otto Apel imenuje »transformacija transcendentalne filozofije«, in ki se kaže v premisleku refleksije in komunikacije, pri poskusih zajemanja Kantovih pojmov teoretskega in praktičnega uma v jezikovno-komunikacijskem umu.¹⁰ To za Habermasa nikakor ni le filozofsko-jezikovno vprašanje, marveč vprašanje

⁶ O značaju subjektivnega uma in o pomiku h komunikacijskemu umu Habermas podrobno razpravlja v zadnjem poglavju dela prvega zvezka knjige *Theorie des kommunikativen Handelns*, z naslovom *Die Kritik der instrumentalen Vernunft*, str. 519.

⁷ *Ibid.*, str. 525.

⁸ *Ibid.*

⁹ V pojmih komunikacijskega delovanja in komunikacijske racionalnosti je vsebovana tudi miselna instanca, ki je zelo blizu Marxovi zahtevi po racionalnem konstituiranju družbe, zahtevi, ki jo je postavil npr. v *Kapitalu* (K. Marx, *Das Kapital*, tom. 3, Werke, zv. 25, Dietz Verlag Berlin, 1964, str. 828).

¹⁰ O tem K. O. Apel, *Transformacija filozofije*, Veselin Masleša, Sarajevo 1980.

utemeljitve neke rekonstruktivne znanosti — *univerzalne pragmatike*. Ta rekonstruktivna znanost (oziroma univerzalna pragmatika) ima nalogo »identificirati in rekonstruirati univerzalne pogoje možnega sporazumevanja«, pogoje, ki temeljijo na komunikacijskem delovanju.¹¹ Njena naloga se razlikuje tudi od hermenevtike in lingvistike, pa tudi od teorije delovanja — o čemer bomo govorili kasneje. Niti hermenevtika niti lingvistika ne moreta priti do »globinske strukture« simbolično strukturiranega sveta, do »univerzalne moči« znanja jezika, oziroma do sposobnosti sporazumevanja. Ta univerzalna moč po Habermasu ni teoretsko, marveč *predteoretsko* znanje. Ker govorimo o predzgodovinskem znanju, torej znanju, ki je že konstituirano v obliki predpostavljenih pravil možne komunikacije, moramo zato začeti pri razumevanju, kar je rekonstruktivni postopek. Prav zato, ker gre za razumevanje, se rekonstrukcija ne ravna po zunanjih zahtevah, marveč predstavlja samo »esencialne zahteve«, to je, zahteve, ki temeljijo v komunikaciji in tvorijo njeno globinsko strukturo. Glede na te zahteve je rekonstrukcija lahko primerna ali neprimerna.¹²

Habermasova usmeritev k utemeljevanju rekonstruktivne znanosti ima na videz mnogo skupnega s konceptom lingvistike, ki ga je predstavil N. Chomsky: oba želita pojasniti univerzalno jezikovno kompetenco. Toda za Chomskega je jezikovna kompetenca sposobnost (znanje) govorca, da po vrojenih slovničnih pravilih proizvede neomejeno število veljavnih (gramatičnih) stavkov; za Habermasa pa je kompetenca sposobnost izjavljanja po univerzalnih zahtevah veljavnosti vsake posamezne izjave. Res je, Habermas je od Chomskega prevzel več terminov in govori o njegovem konceptu lingvistike zelo pohvalno, pri tem pa se, ob vseh razlikah, ko gre za komunikacijsko kompetenco, ne sme pozabiti že navedene razlike, po kateri so univerzalne zahteve po veljavnosti neke izjave zahteve, znotraj katerih se uresničujejo tudi zahteve po veljavnosti (gramatikalnosti) nekega stavka. Koncept rekonstruktivne znanosti oz. koncept univerzalne pragmatike veliko dolguje tako Chomskemu kot teoriji govornih aktov in lingvistični pragmatiki. V nasprotju s temi pa univerzalna pragmatika rekonstruira univerzalne predpostavke govornih aktov, predpostavke, ki lahko kot univerzalne veljajo za vsako govorno situacijo in vsako govorno dejanje.¹³ Na ta način tudi teorija govornih aktov in lingvistična pragmatika prehajata v povsem nov koncept in dobita v Habermasovi interpretaciji drugačno konotacijo.

Možnost, da obstaja nekaj takega, kakor je rekonstrukcija univerzalnih pogojev možnega sporazumevanja, je dana že v samem jeziku, v njegovi elementarni strukturi. Le-to Habermas imenuje »dvojna struktura« jezika ali komunikacije. V jeziku je namreč prisotna »raven intersubjektivnosti, na kateri se govorec in poslušalec *medsebojno* pogovarjata, in raven predmeta,

¹¹ Jürgen Habermas, Was heits Universalpragmatik?, v *Sprachpragmatik und Philosophie*, Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1976, 1976, str. 174.

¹² *Ibid.*, str. 193.

¹³ Teorije govornih aktov J. R. Searlea in D. Wunderlicha je Habermas uporabil pri izdelavi tipov govornih aktov.

o katerem se sporazumevamo«. ¹⁴ Dvojna narava jezika je v teorijah o jeziku znana že dalj časa, zdaj pa jo je najbolj konsekvntno obrazložil K. Bühler. Sam Habermas je to razlikovanje prevzel od P. Watzlawicka, ki v jeziku razloči »raven vsebine« in »raven razmerja«. ¹⁵ Čeprav navidez trivialna, pa je ta razlika fundamentalna in Habermas iz nje izvaja razne tipe govornih aktov, celo zahteve po veljavnosti kar je razumljivo, saj je »globinska struktura jezika« temelj vsake »situacije možnega sporazumevanja«.

Kljub temu, da Habermas izhaja iz bilateralne strukture jezika in komunikacije, pa pri proučevanju pogojev možnega sporazumevanja in modela komunikacije največkrat razvija trihotomne in tetratomne sheme. ¹⁶ Področja realnosti, v kateri se in s katero komunicira, Habermas deli na zunanjo naravo, družbo in subjektivno naravo. Ta področja predstavljajo pravzaprav regije komunikacijskih razmerij: objektivirana, medčloveška (socialna) in psihična razmerja. Vsakemu izmed navedenih področij realnosti ustrezajo njihove »pojavnne oblike«, ki jih Habermas imenuje: objektivnost, normativnost, subjektivnost. Razlika med temi oblikami realnosti nosi v sebi tudi razloček med bitjo in prividom, med bitjo in najstvom tega bistva in pojavom.

Navedene razlike so temeljno pomembne za model komunikacije v univerzalni pragmatiki, toda brez razlikovanja razredov govornih aktov, ki imajo prav tako lastnost univerzalnosti, model univerzalne pragmatike in njen model komunikacije ne bi mogel obstajati. Habermas v delu *Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz* razlikuje 4 razrede takih govornih aktov. To so: *komunikativi*, *konstativi*, *reprezentativi* in *regulativi*. Toda v kasnejših preučevanjih, kot je npr. tekst *Was heisst Universalpragmatik?* razred komunikativov odpade kot odvečen. ¹⁷ Konstativi so tista vrsta govornih aktov, v kateri se »eksplicira smisel izjave kot izjave«, in ki se nanašajo na »objektivni svet« (Npr. »Rečem vam, da je zemlja okrogla.«). Regulativi »eksplicirajo smisel odnosov, ki jih imata govorec in poslušalec do pravil, ki se jih morata držati ali pa ne. ¹⁸ S pomočjo teh govorec/poslušalec stopa v razmerje s »socialnim svetom«. (Npr.: »Zahtevam, da se s tega mesta odstranite!«) Reprezentativi (kasneje ekspresivi) eksplicirajo smisel v izrazu prisotne intence in ekspresije govorca. S pomočjo teh govorec izkazuje poslušalcu svoj notranji »subjektivni svet« (Npr.: »Bojim se, da me ne razumete.«)

¹⁴ Jürgen Habermas, *Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz*, v J. Habermas, N. Luhmann, *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*, Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1971, str. 105.

¹⁵ Ta razlika je prisotna tudi pri J. L. Austinu, kajti on razlikuje *meaning*, »pomen« od *force*-»moč«.

¹⁶ Verjetno bi analiza, kakršno je npr. v knjigi *Sprechakte und Sprechfunktion* (M. Niemayer, Tübingen 1980, str. 108–142) izvedel Götz Beck, pokazala, da gre tudi tu za razširjeno bipolarno strukturo jezika.

¹⁷ Komunikativi so tista vrsta govornih aktov, s pomočjo katerih izpolnjujemo zahteve po razumljivosti in s pomočjo katerih npr. zahtevamo od sogovornika, da govori jasno: slovnico pravilno, počasi ipd.

¹⁸ Jürgen Habermas, *Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz*, v J. Habermas, H. Luhmann, *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*, str. 111.

Da bi bil vsak od teh možnih govornih aktov sprejemljiv, to je, da bi za partnerja v komunikaciji veljal kot govorni akt, morajo biti izpolnjeni 4 pogoji (kasneje 3), štiri zahteve po veljavnosti: zahteva po razumljivosti, zahteva po resnici, zahteva po resničnosti in zahteva po pravilnosti. Tudi tukaj, kot pri predhodni delitvi, je odpadla prva zahteva kot odvečna.¹⁹ Razred konstativa mora izpolnjevati zahtevo po veljavnosti resnice, lahko jo npr. formuliramo v vprašalni obliki: »Ali je to točno?« Razred regulativa mora izpolnjevati zahteve po veljavni pravilnosti, lahko ga formuliramo v obliki vprašanja: »S kakšno pravico to zahtevate od mene?« Razred reprezentativov mora izpolnjevati zahteve po veljavnosti resničnosti, ki jo lahko formuliramo v vprašalni obliki: »Ali to resno mislite?«

Tema konstativa je propozicionalna vsebina, teme regulativov so interpersonalna razmerja, reprezentativi (ekspresivi) pa imajo za temo govoročevo intenco. Vsakemu od teh se lahko pridruži komunikacijska funkcija: konstativi predstavljajo, regulativi sporočajo, reprezentativi (ekspresivi) izražajo.

Če hočemo, da postane shema komunikacijskega modela univerzalne pragmatike popolna, moramo navesti še »moduse komunikacije«, ki ustrezajo navedenim razredom aktov in zahtevam po veljavnosti. To so kognitivni, interaktivni in ekspresivni modus.

Poudarjanje zahteve po veljavnosti kot pogoju sprejemljivosti kateregakoli razreda izjave, nima za cilj le komunikacijo kot tako, marveč »predvsem osnovni smisel človeškega komuniciranja — sporazumevanje«. Ker gre za univerzalne zahteve po veljavnosti in glede na to, da skuša ustvariti vse predpostavke za njihovo veljavnost, Habermas uvaja pojem »idealne govorne situacije«. Preden pojasnim, kaj misli pod tem pojmom, naj opozorim na razliko med dvema oblikama komunikacije: komunikacijsko delovanje (interakcija) in diskurz. Komunikacijsko delovanje, (interakcija), ki je povezano z izvenjezikovnim kontekstom, temelji na brezpogojni veljavnosti zahtev, toda tudi na predpostavki, da le-te v določeni situaciji zaradi nečesa ne bodo izpolnjeni. Raven, na kateri raziskujemo morebiten dvom, da se partnerja v komunikaciji ne držita navedenih zahtev, je raven diskurza. V nasprotju s komunikacijskim delovanjem, ki je povezano z izvenjezikovnim kontekstom, pa diskurz tematizira samo jezikovno izjavljanje. Le-ta je, če se spomnimo bipolarne narave jezika in komunikacije, tisti njun vidik, v katerem se komunicira komunikacija sama.

Razlikovanje med komunikacijskim delovanjem in diskurzom je za Habermasa samo analitično pomembno, toda te pomembnosti ne smemo spregledati, saj na tem razlikovanju temelji gotovost komunikacije, oziroma možnost odpravljanja morebitnih nesporazumov v toku komunikacijskega delovanja. Vsak nesporazum, ki se morebiti pojavi na ravni komunikacijskega delovanja, bi morali razrešiti na ravni diskurza. Razrešitev nesporazuma na ravni diskurza predstavlja idealno govorno situacijo. Idealna govorna situacija ni povezana z lastnostmi nekega govornika (kakor meni

¹⁹ Zahteva po razumljivosti mora biti izpolnjena v vsakem razredu govornih aktov. Smisel te zahteve je v tem, da nek stavek lahko razumemo kot izjavo.

Chomsky), marveč s »strukturalnim obeležjem situacije možnega govora oziroma s simetrično razdelitvijo priložnosti, s sprejemom vloge v dialogu in z izvajanjem govornega akta«. ²⁰ Izpolnjevati mora dva pogoja: vsi potencialni udeleženci v diskurzu morajo imeti enake možnosti tolmačenja, trditev, pojasnjevanja itd., pa tudi enake možnosti problematiziranja zahtev po veljavnosti, bodisi v smislu potrjevanja bodisi v smislu spodbijanja. ²¹ Z drugimi besedami, idealna govorna situacija je situacija, v kateri upoštevamo določene zahteve in v kateri udeleženci nekega dialoga (diskurza) lahko s sredstvi *argumentacije* razrešijo možne nesporazume. To ni zgolj konstrukt niti empirični fenomen, marveč nepogrešljiva predpostavka diskurza; ni niti Kantov regulativni princip niti Heglov eksistirajoči pojem, marveč ima transcendentalne lastnosti. Skratka: le-ta predstavlja »konstitutivni pogoj umskega govora«. Brez idealne govorne situacije univerzalna pragmatika ne bi bila to, kar je — rekonstrukcija pogojev umskega govora. ²²

V zapletenem tkivu Habermasove teorije komunikacijskega delovanja obstoji ena najbolj neposrednih povezav med njegovim konceptom univerzalne pragmatike in teorije resnice. Nekateri interpreti, kot na primer nemški lingvist S. Kanngisser, so celo pripravljeni trditi, da ima Habermasov koncept univerzalne pragmatike za predpostavko konsenzusno teorijo resnice — teorijo resnice, ki jo Habermas razvija. Kljub temu trdim, da ni tako, marveč, da sta ideja univerzalne pragmatike in ideja konsenzusne teorije resnice rezultat enotne zahteve po resnični komunikacijski skupnosti — po tisti obliki družbenosti, ki nastaja kot rezultat koordinirajoče oz. komunikacijske racionalnosti. Druga stvar je, če Habermas univerzalne pragmatike ne utemeljuje zato, da bi preučeval oblike in obrazce jezikovnih dejanj, marveč zato, da bi rekonstruiral pogoje, pod katerimi člani neke družbe sploh lahko pridejo do resnice kot pogoja obstoja te družbe.

2.00 Habermasov poskus, da bi koncipiral rekonstruktivne znanosti v obliki univerzalne pragmatike, je izzval burne in kritične reakcije med predstavniki lingvistične pragmatike. Lingvisti kot so J. Bar-Hillel, D. Wunderlich, H. Schnelle, B. Schlieben-Lange, in S. Kanngisser so bolj ali manj ostro kritizirali njegovo zamisel rekonstrukcije univerzalnih zahtev po veljavnosti, zlasti pa pojmovanje diskurza in temu predpostavljene idealne govorne situacije. Kanngisserjeva kritika je verjetno ena najbolj poučnih.

V svojem tekstu *Sprachliche Universalien und diachronie Prozesse* Kanngisser razpravlja o Habermasovem konceptu idealne govorne situacije in to tako, da mu postavlja nasproti Griceov koncept predpostavljenega sporazumevanja. ²³ Po Griceu je namreč sporazumevanje danó že s samim

²⁰ Jürgen Habermas, *Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz*, v. J. Habermas, N. Luhmann, *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*, Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1971, str. 139.

²¹ O idealni govorni situaciji, o njenem mestu v konceptu univerzalne pragmatike in teorije resnice, je Habermas podrobno pisal v zaključnem delu teksta *Wahrheitstheorien* (J. Habermas), *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*, Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1984, str. 174—183.

²² *Ibid.*

²³ Karl-Otto Apel, *Sprachpragmatik und Philosophie*, Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1976, str. 273—378.

obstojem jezika in zato v svoji univerzalni formi ni vprašljivo, marveč se vedno znova vzpostavlja v realnih govornih situacijah.²⁴ Tako pojmovano sporazumevanje, meni Kanngisser, je že pred Habermasovim pojmovanjem sporazumevanja ob predpostavljani idealni govorni situaciji.

Kanngisserju bolj ustreza Griceov koncept sporazumevanja zato, ker Grice predpostavlja sporazumevanje, ne skuša pa rekonstruirati pogojev za to in jih kot take razglasiti za univerzalne predpostavke vsakega govornega akta, kot to stori Habermas. Kanngisser točno ugotavlja, da Habermasov koncept idealne govorne situacije nima le komunikacijskega (v ožjem smislu te besede) in znanstvenega (v empiričnodeskriptivnem smislu) značaja, temveč da za njim stoji namera konsenzusnega konstituiranja interesov.²⁵ Dlje kot do sem Kanngisser ni prišel, zato ni videl, da ima Habermasov koncept idealne govorne situacije bistveno emancipacijski smisel in da ni zgrajen zato, da bi z univerzalnimi zahtevami po veljavnosti prekril vsako govorno situacijo in s tem oviral delo znanosti, marveč zato, da bi pojasnil smisel in predpostavke znanstvenega dela, saj le-to tudi predpostavlja te univerzalne zahteve. Znanstvene predpostavke teh univerzalnih zahtev, s tem pa tudi samo znanstveno delo, so lahko smiselne le tedaj, če je cilj znanstvenega dela prav veljavnost teh zahtev.

Kljub vsemu pa ne moremo enostavno zavreči ne Kanngisserjevih ne ugovorov drugih lingvistov, saj se njihovo izkustvo jezikovnega delovanja nanaša na tisto njegovo raven, na kateri težko predpostavimo možnosti srečevanja s pogoji, veljavnimi za idealno govorno situacijo. Njihove izkušnje so najbolj verjetno take, da bi lahko prej predpostavili *neidealno govorno situacijo* kakor idealno. Toda zdi se mi, da Habermas tudi ne želi zavreči njihovih izkušenj, marveč jih želi preprosto vključiti v svoj model raziskovanja komunikacijskega delovanja.²⁶ In tu, mislim, moramo iskati *temeljne* vzroke nesporazumov, ki so med Habermasom in predstavniki lingvistične pragmatike. Očitno je, da vidijo razmerje med filozofskim in znanstvenim znanjem na različne in težko primerljive načine.

3.00 Teorija komunikacijskega delovanja skuša biti *hkrati* tudi praktična filozofija in kritična družbena znanost. Tu lahko vidimo Habermasovo globoko povezanost z zgodnjo kritično teorijo družbe pa tudi njegovo pojmovanje razmerja med filozofijo in znanostjo. Ne sme nas, kot že večkrat, zapeljati Habermasova kritika scientizma, ker ni usmerjena na znanstveno znanje kot tako, marveč na *znanost kot ideologijo* — scientizirano *sliko sveta*. Njegova kritika znanosti hkrati pomeni tudi zavest o tem, da filozofija in filozofiranje predstavlja znanstveno znanje. Če izzvzamemo zgodnjo kritično teorijo družbe in t. im. strukturalni in etablirani marksizem, potem lahko vidimo, da je Habermas eden redkih sodobnih marksistov, ki pri razreševanju razmerja med filozofijo in znanostjo vidi možnost njene uresničitve. Še več, Habermas predpostavlja znanost kot realizatorja emanci-

²⁴ Ibid., str. 318.

²⁵ Ibid., str. 314–317.

²⁶ Jürgen Habermas, was heisst Universalpragmatik?, v K. O. Apel, *Sprachpragmatik und Philosophie*, str. 214–215.

pacijskega interesa, toda ne več znanost v smislu temelja prisvajanja in v smislu tehnike, torej ne v smislu znanost kot produkcijska sila, marveč znanost, ki temelji na interakciji in intersubjektivnosti. Tako znanost predpostavlja praktična filozofija, ki je ne vodi le politična volja te ali one skupine, marveč tista, ki skuša pokazati predpostavke take družbenosti, ki temelji na dialektiki komunikacijskih razmerij družbenih individuov. Habermasovo pojmovanje komunikacije — to je nesporno — ima zelo različne izvore (od implicite prisotnih dognanj komunikacijskega inženiringa do npr. Apelove koncepcije komunikacijske skupnosti). Kljub temu ima to pojmovanje enoten smisel: tisti, ki živijo skupaj, so naravnani eden na drugega, na medsebojno sporazumevanje. Sporazumevanje pa, kot smo videli, ni le golo prenašanje informacij, upravljanje strojev, uporaba nekega jezika, marveč način, kako ljudje pridejo do resnice, do družbenosti in subjektivnosti. S komuniciranjem ljudje ne producirajo, marveč delujejo, cilj tega delovanja pa je v *bistvenem* smislu vzpostavljanje take družbe, ki deluje po zahtevah uma.

Zahteve uma so pravzaprav zahteve po umskemu govoru. Univerzalna pragmatika ima nalogo rekonstruirati te zahteve in tem pripadajoče pogoje sporazumevanja. Ne zahteve ne pogoji se ne nanašajo na eno ali več govornih situacij, marveč so po svoji naravi univerzalni (transcendentalni). Prav zato, ker ne teži k njihovi rekonstrukciji (jih ne postavlja kot predmet raziskovanja) in zato, ker ne rekonstruira samo nekaterih govornih situacij in govornih izjav, univerzalna pragmatika presega teorijo govornih aktov.

Habermasovo pojmovanje komunikacije izhaja iz emancipacijskih zahtev uma — zahtev po katerih je nek umski govor sploh mogoč. Raven, na kateri pride ta emancipacijska moč do izraza, je raven diskurza. Raven diskurza je raven, na kateri se koordinirajo dejanja, spopadajo, preizkušajo in usklajujejo izjave oziroma govorniki. Za Habermasa je diskurz najbolj ustrezen način prihajanja do resnice, je pa tudi zahteva in zagotovilo resničnega komuniciranja. Pripombe poststrukturalistov, ki diskurz določajo kot institucijo, kot gospodarja, kot odtujeno subjektivnost ipd., ne morejo ovreči Habermasovega pojmovanja diskurza in to, se zdi, iz enega samega razloga: zato, ker mora diskurz-institucija, predpostavljati Habermasov pojem diskurza, če želi sploh biti diskurz.

Način, kako sta jezik in komunikacija integrirana v teorijo komunikacijskega delovanja, teorijo dvigne nad omejitve disciplinarnega filozofsko-jezikovnega pristopa k jeziku. Tu jezik ni postavljen kot predmet, marveč kot dogodek interakcije in intersubjektivnega sporazumevanja.

Zaradi pomembnosti in statusa, ki ga ima jezik v Habermasovi teoriji, moramo paziti, da ne zaidemo v drugo skrajnost, to je, v *logocentrizem*. ki filozofiji jezika in znanosti o jeziku ni neznan. Ta nevarnost je toliko večja, ker tako Habermas kot tudi druge omenjene teoretske usmeritve, zlahka spregledajo razliko med filozofijo in znanostjo. Jasno je, da takšen »spregled« ni nekakšna nesmotrnost ali neznanje, in da gre pravzaprav za prizadevanja po preseganju razcepa med dvema tipoma znanja, ki sta nujno usmerjena eno k drugemu. S tem pa še nismo odstranili prisotne nevarnosti.

Razgovor o knjigi prof. dr. Marjana Britovška »Stalinov termidor«

Razgovor sta januarja 1985 organizirala Marksistični center Filozofske fakultete in Sekcija za zgodovino pri CK ZKS.

Razgaljeni stalinizem

AVGUST LEŠNIK

(Zapis ob izidu Britovškovega najnovejšega dela)

Marjan Britovšek, *Stalinov termidor*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1984. 549 strani.

Dr. Marjan Britovšek je eden redkih slovenskih zgodovinarjev, ki se je z vso znanstveno zagnanostjo lotil proučevanja problematike mednarodnega delavskega gibanja. To dokazujejo njegova številna objavljena dela. Naj tu omenim samo nekatera: »Revolucionarni idejni preobrat med prvo svetovno vojno« (Ljubljana 1969); »Anton Füster in revolucija 1848 v Avstriji« (Maribor 1970); »Stavovi druge internacionale prema ratu i kolonialnom pitanju« (Beograd 1965); »Radnički pokret u periodu između I. i II. internacionale« (Beograd 1964); »Delavsko gibanje in oblikovanje znanstvenega socializma« (Ljubljana 1975); »Boj za Leninovo dediščino« (Ljubljana 1976); »Leninov boj za revolucionarno marksistično stranko in njegova vizija socializma« (Ljubljana 1979); »Carizem, revolucija, stalinizem« (Ljubljana 1980) ter »Borba za Lenjinovo nasljeđe« (Zagreb 1981). Prav tako je obsežen njegov opus razprav, strokovnih člankov in uvodnih študij (npr. k novi slovenski izdaji Leninovih izbranih del), ki so vezani na obravnavo problematike mednarodnega delavskega gibanja, predvsem pa na proučevanje Leninove vloge in borbe za utrditev marksističnih načel, tako v mednarodnem gibanju kot tudi v »Rusiji« pred in po Oktobru.

Pisec v svojem novem delu — »Stalinov termidor« — nadaljuje s proučevanjem in poglobljanjem enega ključnih problemov zgodovine komunističnega gibanja, ki je bistveno in usodno vplivalo na polpretekli in sedanji razvoj marksistične misli ter celotni razvoj — ruskega in mednarodnega — delavskega gibanja: stalinizma. Ta ključni problem, ki se ga vse prepogosto obravnava površinsko in aktualistično, raziskuje Britovšek v kompleksnem zgodovinskem procesu njegovega nastajanja. Zato bi kazalo na tem mestu opozoriti, da predstavljajo vsa tri Britovškova dela — »Boj za Leninovo dediščino«, »Carizem, revolucija, stalinizem« in »Stalinov termidor« — pravzaprav trilogijo, saj zaokrožajo avtorjeve raziskave »ruske stvarnosti« od srede prejšnjega stoletja do sodobnosti.

Tako nas avtor v delu »Carizem, revolucija, stalinizem« seznanja s situacijo v Evropi v obdobju svete alianse in buržoaznodemokratskih gibanj, z vlogo in pomenom ruskega carizma v letih 1848/49 in njegovo oceno v spi-

sih Marxa in Engelsa. Avtor nas tu posebej opozarja, da sta Marx in Engels v Rusiji videla silo, ki nenehno in povsod ogroža meščansko demokratično revolucijo in še posebej socialistično, ki sta jo predvidevala. Ruske družbene razmere, gospodarstvo in kulturo sta ocenjevala s stališča ruske zunanje politike. Rusija ju je vse do šestdesetih let 19. stoletja zanimala le kot dejavnik zunanje politike. Na ruske družbene razmere sta gledala iz zornega kota trenutne politične strategije; njuni pogledi so vsekakor logična sklenjena celota, povezana z njuno politiko, upanji, uspehi in porazi. Avtor nas na tem mestu seznanja tudi s stiki klasikov marksizma z ruskimi političnimi emigranti, z njunim ideološkim sporom z Bakuninom ter Marxovimi in Engelsovimi teoretičnimi napovedmi o notranjem razvoju Rusije. V tem kontekstu je avtor osvetlil stališče Marxa in Engelsa do ruskih emigrantov in njune prodorne napovedi notranjega razvoja Rusije. Njune predstave o Rusiji so se vse bolj diferencirale na predstavo Rusije kot okostenele aristokracije in despotizma ter na Rusijo agrarne revolucije. Pričakovanje revolucionarnega razvoja v Rusiji je postalo za Marxa in Engelsa, po uvedbi kmečkih reform, stalna teza.

V naslednjem tematskem sklopu avtor analizira Leninovo obdobje. V ospredju avtorjeve razčlembе je prikaz zgodovinskega procesa nastajanja in oblikovanja leninskega tipa stranke z razčlenitvijo idejnih tokov v stranki, poseben poudarek pa je dan drugemu kongresu ruske socialdemokratske stranke, na katerem je prišlo do razcepa na boljševice in menjševice in do ostrih frakcijskih bojev. Spoznavamo Leninovo strateško in taktično linijo RSDDP v obdobju buržoaznodemokratične revolucije 1905—1907, o kateri je Lenin dejal, da »brez takšne generalne repeticije kot leta 1905 bi bila nemogoča revolucija leta 1917, tako buržoazna februarška, kot tudi proletarska oktobrska«. Prav zato je pisec posvetil posebno pozornost analizi in podrobni osvetlitvi taktičnih stališč boljševikov in menjševikov o poglavitnih vprašanjih, ki jih je revolucija postavljala na dnevni red. Posebno pozornost posveča pisec Leninovi dejavnosti v obdobju med vojno. Spoznavamo Leninovo aktivnost in prizadevanje, da bi se uveljavile njegove revolucionarne zamisli v mednarodnem delavškem gibanju. Idejno razjasnjevanje v okviru zimmerwaldske levice in Leninovo premagovanje taktičnih nesoglasij v teoriji in praksi o vprašanju razorožitve in samoodločbe narodov je postalo na predvečer revolucionarnih pretresov v Rusiji eno poglavitnih vprašanj Leninovega idejnega boja. Avtor zaključuje ta sklop z analizo Leninove vloge pri oblikovanju sovjetske ustave in federacije ter premagovanju kriz v RKP (b) v letih 1918 do 1922. Pri tem pisec opozarja na Leninov politični testament: »Nisem prepričan, da bo to oblast znal Stalin vselej zadosti previdno uporabljati... Stalin je preveč surov... zato predlagam tovarišem, naj premislijo, na kakšen način bi premestili Stalina s položaja generalnega sekretarja«.

V drugi knjigi dela »Carizem, revolucija, stalinizem« Britovšek obravnava Stalinovo obdobje, in to predvsem z vidika nastajanja in oblikovanja njegove despotske oblasti. To drugo knjigo je pisec razdelil na več poglavij. V uvodnem poglavju obravnava frakcijske boje in spore v RKP (b) in njihovo reševanje med Leninovo boleznijo, ko so se začele kazati negativne poteze Stalinovega značaja. Iz tega zornega kota je pisec razdelil Stalinovo obdobje

na dva dela. V prvem obdobju do smrti Kirova (1934) nas Britovšek sezna-
nja z dramatičnim politično-ideološkim bojem, ki so ga bili za življenje
in smrt — Stalinov boj z novo levo opozicijo (Zinovjev, Kamenjev) in z levo
združeno opozicijo s Trockim na čelu, kateremu sledi še Stalinov spopad
z desno usmerjeno Buharinovo opozicijo. Pri tem naj opozorim, da je avtor
podrobneje analiziral vso globino in ostrino frakcijskih bojev v mladi sov-
jetski državi v svojem drugem delu — »Boj za Leninovo dediščino«; prav
to delo predstavlja temelj ne samo za razumevanje takratnega sovjetskega
trenutka, ki je imel daljnosežne posledice, ampak pomeni tudi ključ za ra-
zumevanje vzponov in padcev v mednarodnem delavskem gibanju med obe-
ma vojnama, v katerem se odražajo sovjetski frakcijski boji navzven.

V nadaljevanju pisec obravnava drugo obdobje stalinizma, ki sledi po
smrti Kirova (1934). Pisec prikazuje na podlagi dosegljivega gradiva raz-
raščanje stalinove despotske oblasti ter njegovo zmotno teorijo o odmiranju
države s krepitvijo terorja do neslutnih razsežnosti in ovrednoti za marksiz-
em-leninizem nepojmljivo razraščanje kulta osebnosti, ki je presegel celo
kult ruskih carjev. Prav zaradi tega je avtor upravičeno dal svojemu delu
naslov Carizem, revolucija, stalinizem — saj zgodovinske korenine staliniz-
ma, kot birokratsko-etatične deformacije socializma, ustrezajo družbenim
razmeram ruskega carizma in segajo do njih. Svoje delo avtor zaključuje
s poglavjem Epilog k procesu destalinizacije po XX. kongresu v Sovjetski
zvezi, v katerem prikazujejo prizadevanja Stalinovih naslednikov (Hruščov),
da bi odpravili najhujše deformacije, ne da bi se lotili poglobljene analize
geneze tega sodobnega pojava. Pri tem avtor poudarja, da je praksa sodob-
nega socializma potrdila teze klasikov marksizma, da je za marksizem bi-
stvena odprava izkoriščanja, da pa so poti za odpravo izkoriščanja različne.
Program ZKJ postavlja v središče pozornosti delovnega človeka, neposred-
nega proizvajalca, ki mora postati z razvojem socializma samoupravljaec,
ki se zaveda, da izvirajo vse pravice iz dela. To je edino resnično merilo za
oceno razvoja socializma prehodnega obdobja.

Na tem mestu naj poudarim, da je omenjeno delo vzbudilo veliko po-
zornost slovenske javnosti, saj odpira številna zgodovinska, idejna in poli-
tična vprašanja ter predstavlja izhodišče za širše spraševanje o stalinizmu,
»kultu osebnosti«, Oktobru in njegovi usodi. Prav zaradi tega se je uredni-
stvo. Naših razgledov odločilo povabiti večje število družboslovcev, zgodovinarjev,
publicistov in drugih, da v kratkih prispevkih opredelijo svoje
pogleda na vprašanja, ki jih odpira Britovškova knjiga; prispevke je uredni-
štvo Naših razgledov objavilo v drugi polovici 1981. leta.

Torej Britovšek v obeh delih — »Boj za Leninovo dediščino« in »Carizem,
revolucija, stalinizem« razgrinja pred bralca plastičen zgodovinski oris »sta-
linizma« v vsej njegovi širini in globini; tu gre za globalno zgodovinsko
analizo. V svojem najnovejšem delu pa se je lotil še podrobnejše analize
vzvodov Stalinove osebne oblasti; pri tem je seveda težišče proučevanja na
idejnih bojih v VKP (b), iz katerih je Stalin z najbolj grobimi metodami izšel
kot zmagovalec — tako z levo kot desno opozicijo; to pa je tista temeljna
točka — sovjetski termidor, ki pomeni vzvod Stalinove osebne oblasti in
velikodržavja. Avtor torej v svojem najnovejšem delu »Stalinov termidor«
raziskuje usodo revolucije in socializma v Sovjetski zvezi po Leninovi smrti.

Delo sestavlja deset poglavij: Zaveznštvo Stalina in Buharina v boju z le-
vico v VKP (b); Vpliv frakcijskih bojov v VKP (b) na kominterno; Politični in
teoretično-ekonomski pogledi Buharina in Preobraženskega na perspektive
razvoja socializma v Sovjetski zvezi; Idejni spopad med Stalinovo in Buha-
rinovo skupino; Razraščanje Stalinove birokratsko-administrativne »revo-
lucije od zgoraj«; Sovjetski termidor — temelj kulta osebnosti in velikodr-
žavja; Po tirnicah kulta osebnosti; Skrivnostna Stalinova smrt prepreči ve-
liko čistko; »Prosvetljeni« stalinizem v preobleki realnega socializma; Pri-
loge. Že iz naslovov posameznih poglavij se da razbrati, da gre za temeljito
zgodovinsko analizo sovjetskega razvoja — od Leninove smrti pa vse do
današnjih dni. Britovšek deli Stalinovo obdobje na dva dela: v prvem — do
smrti Kirova (1934), ko je brezobzirno obračunal z levo (Trocki) in desno
(Buharin) opozicijo; v drugem delu pa prevladujejo despotske poteze njego-
vega značaja. Na XVIII. kongresu partije, ki so ga sklicali marca 1939 — po
»veliki čistki« — je bil Stalin že absolutni diktator. Tako CK kot njegovi
izvršilni organi (politbiro, organizacijski biro in sekretariat), izvoljeni na
tem kongresu, so bili zgolj osebni posvetovalni organi generalnega sekre-
tarja CK — Stalina. Avtor posebno poudarja, da se od takrat Stalin ni več
oziral na politbiro in plenum CK, niti ni skliceval kongresov partije; nast-
avitve in imenovanja je izvajal sam, torej brez odobritve plenumov in kongre-
sov. Pred sklicem naslednjega kongresa je hotel doseči predvsem dva cilja:
»uzakonitev« svoje osebne diktature v partiji in državi z uradnim priznanjem
kulta osebnosti ter s partijskim statutom. Ko so Stalinu na VII. kongresu
kominterne (1935) priznali, da je skupaj z Marxom, Engelsom in Leninom
četrti klasik marksizma, je to pomenilo višek njegove moči.

Stalinizem pomeni specifično deformacijo izvajanja oblasti, piše pisec,
ki je zrasla na temeljih proletarske družbe. Stalinizem je socialno porodila
začasna, relativna osamosvojitve voditeljev, od njihove družbene baze. Dik-
tatura proletariata je dobila značaj nadomestne diktature; pri tem so držav-
no oblast odtujili njenim dejanskim družbenim nosilcem. Stalin se ni boril
samo za oblast, temveč za določeno smer v notranji in zunanji politiki.
Stalinovih prestopkov, piše avtor, ni mogoče pojasniti s paranojo ali s kako
drugo duševno boleznijo. Stalin je bil politik, ki je uporabljal makiavelistične
metode; njegovi prestopki so se skladali z njegovimi cilji.

Vsekakor pa predstavlja novost proučevanja fenomena stalinizma —
Britovškova marksistično dialektična analiza sovjetske družbe — po Leninu,
ki pomeni temelj za razumevanje nastanka stalinizma. Tako se je avtor
usmeril v proučevanje ekonomskih nazorov, ki sta jih zastopala Buharin in
Preobraženski, in njune vizije socializma v Rusiji — kako bi bilo mogoče
Rusijo čim hitreje iztrgati iz zaostalosti in razviti industrijo. Bistvo spora —
med levico in desnico — v sovjetski gospodarski politiki je bilo namreč
vprašanje, kako in s kakšnim tempom industrializirati deželo. Pri tem se je
zastavljalo vprašanje, kako mobilizirati »neoplojen kapital«, ga oploditi in
doseči, da bo proizvodnja tekla neovirano. Leva opozicija s Preobraženskim
na čelu, je bila mnenja, da so nujno potrebne širokopotezne investicije, po-
sebej v težko industrijo, in da je treba takoj začeti široko zasnovano načrto-
vanje in iskanje novih virov akumulacije, da pospešijo industrializacijo; zato
pa je seveda potreben začetni kapital, ki ga je mogoče v zaostalih razmerah

v Rusiji zbrati samo s prisilnim izkoriščanjem kmetov. Pri tem pa je desnica z Buharinom na čelu opravičeno opozarjala — kot pred leti Lenin — da so s tem resno načeti temelji zaveznitva med proletariatom in kmeti. Buharin se je v nasprotju z levico zavzemal za previdno industrializacijo ter zavračal zahteve levice po intenzivnejši industrializaciji; pri tem je užival vso podporo Stalina, ki je pravzaprav potreboval Buharina v obračunu z levico. Levica je bila na plenumu oktobra 1927 izključena iz partije. Na XV. kongresu VKP (b), decembra 1927, ko je Stalin že zmagovalec nad levico, pokaže svojo pravo sliko, in udari po desnici, s tem ko napade Buharinove gospodarske teze in govori v jeziku leve opozicije; sedaj se je zavzel za intenzivno industrializacijo. Po razpadu duumvirata (Buharin — Stalin) se je Buharin z vso ostrino svojega ekonomskega znanja spoprijel s Stalinovimi načrti hiperindustrializacije, nasilne kolektivizacije in Stalinovo likvidacijo kulakov; toda Stalinova moč je že tolikšna, da je bil Buharin izključen iz politburoja.

Ko je levica oblikovala svoja stališča, piše pisec, je v svojih programskih tezah opozarjala na nevarnost, da se oktobrska revolucija izrodi v termidor po vzoru francoske revolucije. Postleninovsko obdobje je levica v svojih tezah kaj rada označevala za termidor; Buharinovo politiko je žigosala kot »ideološko restavracijo kapitalizma«. Ko je Trocki formuliral in utemeljil termidorsko obdobje Stalinove politike, rezultati te politike še niso bili tako očitni kot po smrti Kirova. Avtor posebej opozarja, da je bilo obdobje Stalinovega vzpona po smrti Kirova obdobje degeneracije in fizične likvidacije jedra boljševiške stranke — Leninove garde, ki je izkrvavela v stalinskih represalijah, ki so v letih 1936—38 dobile svojo končno obliko; nič boljše ni bilo v zadnjih 15. letih Stalinovega gospostva. Stalinov kult in vse njegove posledice so bili bistveni sestavni deli socialistične družbe njegovega modela.

Uradne ocene o Stalinu so polovične, opozarja Britovšek. Zanje je značilen refren, da Stalinov kult ni spremenil narave socialistične družbe (Hruščov). Stalinizem pa ni bil lahko bolezen, piše avtor, ampak je resno načel organizem sovjetske družbe, in nadaljuje — ta bolezen je grozila, da bo uničila pomembne pridobitve oktobrske revolucije. Zato Stalinovo obdobje v odnosu do Leninovega obdobja, trdi avtor, predstavlja termidor, ki ga je levica ideološko utemeljila že v svojih tezah.

Avtor je posvetil veliko pozornost problematiki Stalinove smrti. V tem poglavju spregovoril o vseh obstoječih verzijah Stalinove smrti, ki se zaključujejo v ugotovitvi, da je despot umrl nasilne smrti. Likvidacijo naj bi izvršili Stalinovi učenci; na ta način so se izognili novim Stalinovim čistkam, katerih žrtve naj bi bili sami.

Pisec zaključuje svoje veliko delo z analizo XX. kongresa KPSZ, poudari prispevek Hruščova pri destalinizaciji sovjetske družbe in ugotavlja, da se sovjetska notranja in zunanja politika po odstavitvi Hruščova zopet vrača na nekatere stalinske pozicije — v novi preobleki realnega socializma.

Dr. Marjan Britovšek se s svojim najnovejšim delom: Stalinov termidor — v katerem razgalja sistem Stalinove osebne diktature, fenomen stalinizma in njegovih posledic — ponovno potrjuje, da je odličen poznavalec ruskega in mednarodnega delavskega gibanja pred Oktobrom in po njem.

Kakšno sporočilo prinaša najnovejše delo dr. Marjana Britovška **STALINOV TERMIDOR** in v kakšnem kontekstu?

CVETKA TÓTH

Spet je pred nami delo dr. Marjana Britovška, avtorja številnih zgodovinskih in aktualnih publikacij o sodobni zgodovini delavskega gibanja, tistega, ki še vedno deluje v sodobni zavesti človeka v smislu vrednotenja tega, kar se dogaja »tu in zdaj«; ne navsezadnje v pomenu spraševanja o možni kontinuiteti preteklega v sedanjem in zdajšnjem. S tem tako nehoti odpira vrsto vprašanj, ki sežejo bistveno čez samo tematiko dela.

Iz obširne zgodovinsko-teoretske dejavnosti dr. Britovška vidno izstopajo med drugim njegovi prispevki o zgodovini oktobrske revolucije, njenem nastanku in njeni transformaciji, ki je, vsaj v nekem obdobju — tako obupno dolgem — prestajala grozoto stalinizma oz. Stalinovega termidorja; tako avtor na začetku dela tudi zapiše, da je delo posvetil v »spomin komunistom, ki so postali žrtve Stalinovih čistk«. Glede na kompleksen problematični sklop, ki ga je mogoče le približno opisati z nizom revolucija-institucionalizacija revolucije-razkroj revolucije-termidor, tega dela ni mogoče ločevati od avtorjevih prejšnjih del, tj. *Carizem, revolucija, stalinizem* in *Boj za Leninovo dediščino*. Sodim, da gre vsa tri dela obravnavati kot med seboj neločljiv tematski in predvsem zgodovinsko-problemski sklop, ki mu bo morda avtor v prihodnje dodal še kaj. Narava same snovi pa je taka, da avtor zahteva natančnejšo analizo procesa destalinizacije. Tako se tega kompleksnega problema loti v zaključnih poglavjih dela *Stalinov termidor* in še pred tem v delu *Carizem, revolucija, stalinizem*. Torej, najprej poteka proces s Stalinom kot »revolucija od zgoraj« in nato še s Hruščovom kot »destalinizacija od zgoraj«; proces, ki bi se kot najbolj smiseln izkazal le v povrnitvi k leninskemu pojmovanju in izročilu revolucije oz. kot je to povedal pisatelj P. A. Bljahin z besedami: »Edina garancija, da se ne bi ponovilo, kar se je dogajalo pod Stalinom, je leninistična demokracija v partiji in sovjetski državi.«¹

Kar takoj pritegne pri najnovejšem delu dr. Britovška, je izbira naslova, tj. *Stalinov termidor*, kar je glede na danes že dokaj obrabljena poimenovanja za to, kar se je dogajalo v Stalinovem obdobju, izrazito pa v letih 1933—1953, z izrazi, kot so stalinizem in kult osebnosti, mogoče razumeti

¹ Cit. iz dela Roy Medvedjev: *Nikita Hruščov*, CZ, Ljubljana 1983, str. 123.

kot avtorjev poskus razrešitve dileme, ali je Stalinovo razdobje lahko do-
umeti samo s pojmovno oznako »kult osebnosti«, ali pa gre prej za nek izde-
lan sistem, ki je lahko sam iz sebe organsko porajal vse to, kar danes
označujemo tudi z izrazom deviacija revolucije in socializma, vsaj glede na
njegovo izvirno idejo in gibanje, ki je izšlo iz enega najbolj širokih, množi-
čnih in demokratično zastavljenih revolucionarnih programov.

Izraz »temidor« vključuje tako sistem dejanskega upravljanja, tj. stalini-
zem, ki seveda ni bil dan vnaprej, pač pa se je le postopoma, toda nezadržno
izoblikoval kot učinkovit in sčasoma v prav vse sfere — od idejne in ekonom-
ske do kulturne — prodirajoč sistem, po drugi strani pa vključuje tudi kult
osebnosti, ki se je pa spet lahko vzdrževal samo s takim sistemom, organizaci-
jo in aparatom, ki je v smislu »neprekinjene razširjene reprodukcije« porajal
male Staline in njihovoe kulte že tam spodaj, »v bazi«. Brez te podlage bi tak
sistem, ki ga danes imenujemo stalinizem in ki ga odklanja večji del sov-
jetskih teoretikov, ne mogel funkcionirati. Zato je izraz kult osebnosti le
pošasten redukcionizem in povsem »drugostopenjski vidik«, ki izhaja iz »po-
vršne analize tako glede na zgodovinske kot glede na teoretične razsežnosti
tega pojava«.² Če ne bi bilo sistema, ki ga je porajal in ves čas vzdrževal,
bi tudi kult osebnosti ne mogel funkcionirati.

Seveda se za vsakega, ki razmišlja o tem fenomenu, zastavlja dokaj te-
žavna naloga, priti najprej do take zgodovinsko-pojmovne rekonstrukcije
tega, kar je ruska revolucija (priljubljen izraz Rose Luxemburg za oktobrsko
revolucijo) doživljala kot svojo »najintimnejšo« zgodovinsko dilemo in proti-
slovje v svojih zelo težkih in tudi glede na neposredne protagoniste po Le-
ninovi smrti, tj. Leninovo gardo oz. Leninsko partijo v celoti, zahtevnih
prvih in začetnih poskusih nadaljevanja institucionalizacije revolucije in
izgradnje socializma v času po Leninu. Zgodovinski nasledek te institucio-
nalizacije revolucije je bil pač Stalinov termidor, zato se upravičeno vedno
znova zastavlja vprašanje, kje v tem procesu, ko revolucionarno gibanje
prehaja v legalno institucionalne forme političnega in vsesplošnega družbe-
nega življenja, so dejanski nastavki, tudi kot zgodovinska podloga, za Stali-
nov termidor in za dejstvo, da revolucija sama pristane v termidorju, sar-
kastično potrjujoč v času francoske revolucije izrečeno misel, da revolucija
žre svoje lastne revolucionarje — kot bog Saturn svoje otroke. Toda trdi-
tev, da je bila revolucija s stalinizmom končana, je nesprejemljiva — ta
trditev se upira, ljudstvu in mnogim članom partije je nadaljnjo izgradnjo
socializma v njihovi zavesti in podzavesti vendarle veleval leninski impera-
tiv revolucije. Entuziazma starih boljševikov Stalin ni mogel nikdar pregnati
— še s tako okrutnimi in množičnimi čistkami ne.

Zanimivo bi bilo raziskati ta fenomen delovanja revolucije — v njenem
leninskem izročilu — med ljudmi, tudi v stalinskem obdobju — lahko bi
celo rekli »Stalinu navkljub« — raziskati, kakšne posebne oblike poprejme
v času izgradnje mlade sovjetske republike. Ta revolucija, ponavljam, je v
svojem leninskem izročilu vendar ostala last najširših množic; sprejeli in
negovali so jo kot svojo stvar in to dejstvo po svoje potrjuje tudi tista

² Marjan Britovšek: Carizem, revolucija, stalinizem II, CZ, Ljubljana 1980, str. 267.

enkratna borbenost, s katero je ljudstvo branilo svojo domovino v času II. svetovne vojne.

Videnje vseh tistih kompleksnih zgodovinskih dejstev — sem pa nikakor ne sodijo samo frakcijski boji v VKP (b) in nesoglasja med ljudskimi tribuni ruskega revolucionarnega konventa — zahteva poznavanje dokaj protislovne situacije, s katero se je morala soočiti ruska revolucija, upajoč, da sama objektivno pomeni le uvod v širšo, tj. svetovno revolucijo. Ta je sčasoma docela propadla, tako, da se neposredni Leninovi nadaljevalci res znajdejo sami in docela izolirani v edini deželi socializma na svetu in tudi soočeni s problemom izgradnje socializma v edini deželi na svetu, vsemu navkljub — še samemu Marxu, ki je revolucijo namenil visoko razvitim kapitalističnim deželam, ne pa Rusiji.

Kaj izvemo o notranji logiki Stalinovega termidorja v delu dr. Britovška? Avtor podrobno predstavi frakcijske boje, vendar pri tem strogo upošteva vse tiste zgodovinske okoliščine in dejstva, ki so prav iz nemoči, obvladovati položaj po Leninovi smrti, in zaradi nespoštovanja kolektivnega vodstva vodila v boj za vodstvo in oblast, od tu pa v organsko rast in funkcijo stalinizma, v čistke, v formiranje sistema, s katerim se stalinizem po svoji zakoniti logiki mora vzdrževati. Tako lahko dobesedno preberemo: »Sama narava stalinske oblasti je zahtevala permanentne čistke v vseh slojih prebivalstva.«³ Avtor tudi ugotavlja, da to, da se je v partijo naselil »pokopališki mir« po velikih in množičnih čistkah v letih 1936—1939, tj. do XVIII. kongresa partije leta 1939, ko je Stalin postal despot in je bila pri tem pobita leninska struja v partiji, »ni bila manija za paranojo bolnega človeka, ampak globoko premišljena strategija v zaščito njegove absolutne oblasti.«⁴ Stalinška partija je tako dobesedno zrasla na krvi leninske, Stalinovo nadaljevanje boja proti ljudstvu pa samo ustoličevalo absolutno oblast centralnega komiteja stalinske partije, ne pa toliko oblast partije v celoti.

Kako se je vse to moglo zgoditi, so se spraševali mnogi zavedni komunisti, ki so sami postali žrtve Stalinovih čistk, iskreno verujoč v ideal socializma, ki se je vzdrževal tudi s Stalinovim imenom. V delu *Carizem, revolucija, stalinizem* dr. Britovšek zapiše, da se prične istovetenje Stalina s partijo in socializmom v zgodnjih tridesetih letih. Pojasnilo tega fenomena je dokaj tehtno: »Ta kult pa ni nastal čez noč. Že v začetku dvajsetih let je bilo opaziti nenormalne pojave kulta. Partijske organizacije so se ločevale od množic, vse globlja je postajala pregrada med partijci in nepartijci. V partiji sta se vse bolj širila poveljevanje in militarizacija. Čeprav kulta posamezne osebnosti še ni bilo, se je vse bolj oblikoval kultni religiozni odnos do pojmov, kot so partija, sovjetska država, revolucija, proletariat.«⁵ To je zelo pomembno opozorilo avtorja v zvezi z nastankom predpogojev za formiranje sistema, ki je porajal kult osebnosti od najnižje ravni v podobi rajonskega partijskega funkcionarja pa vse do prvega sekretarja v podobi Stalina.

V nezadržnem procesu razraščanja Stalinove birokratsko-administrativne »revolucije od zgoraj« je pomen konfrontacije Stalinove in Buharinove

³ Marjan Britovšek: *Stalinov termidor*, CZ, Ljubljana 1984, str. 389.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Marjan Britovšek: *Carizem, revolucija, stalinizem II*, CZ, Ljubljana 1980, str. 260.

vizije izgradnje socializma po dr. Britovšku v tem, ker je to poslednji poskus Stalinovih nasprotnikov, da bi ohranili leninsko načelo kolektivnega vodstva in preprečili Stalinovo osebno diktaturo. Upoštevanja vreden je njegov zaključek, da je v tej konfrontaciji posledica Buharinovega poraza, če ga ocenjujemo z zgodovinskega vidika, v tem, da je pomenil uvod v politično »revolucijo od zgoraj« in tudi v zgodovinsko obdobje stalinizma.

Uničena je t. i. leva in desna opozicija. Pri študiju ruske revolucije je na prvi pogled skorajda nerazumljiva averzija Leninovih sodelavcev do profila Trockega v prvih letih takoj po Leninovi smrti, proti kateremu se že na začetku združeno strne vsa t. i. leva in desna opozicija. Res izstopa za sprejemljivega voditelja, nesimpatična karakterna komponenta Trockega, vendar pa je pozicija Trockega in s tem deloma pozicija trockizma mnogo kompleksnejša. Verjetno je lahko pritrrditi tistemu ustaljenemu mnenju, da pozicija Trockega v realnih in docela konkretnih razmerah res ni predstavljala za Sovjetsko zvezo nobene otipljive in sprejemljive zgodovinske alternative glede nadaljnjega razvoja socializma v najtežjih možnih pogojih, vendar pa menim, da je kljub njegovi nesprejemljivi politični poziciji nujno upoštevati njegovo poznejšo kritiko stalinizma in »sovjetskega termidorja«. Ta izraz je uvedel Trocki — ko je odkrival nekatere bistvene vzroke za nastanek stalinizma in jih lucidno pojasnjeval kot eden izmed prvih kritikov stalinizma in stalinistov. Paradoks njegove kritike stalinizma pa je v tem, da je v znatnem nasprotju in protislovju z vsemi tistimi zgodovinskimi alternativami, ki jih je ravno on sam ponujal porajajočemu se socializmu v Sovjetski zvezi in pri tem — že po Leninovem doumetju — vedno znova izpričal težko birokratsko komponento, »nekateri raziskovalci označujejo Trockega, ne povsem brez razlogov, za začetnika stalinizma.«⁶

Dejstvo, da je centralni komite v boljševisizmu vse, partija nič, naj bi po Trockem bistveno pomagalo uničiti Leninovo gardo. Kako? Trocki očita stalinistom, da so izkoristili Leninovo smrt in pričeli s kampanjo za množičen sprejem novih članov, razglašajoč to akcijo za »leninski poziv«. Do tedaj skrbno varovana vrata partije, so se zdaj na široko odprla in v partijo hrumijo vrste novih in z revolucijo povsem nepovezanih ljudi. Prihoda novega članstva si Trocki ne razlaga z novoporojenim revolucionarnim entuziazmom množice ljudi, ki so nenadoma doumeli revolucijo in izgradnjo socializma v svoji deželi tudi kot svojo stvar in to povezovali z bistvom svojega bivanja. Ne, Trocki si to razlaga z vnaprej in dobro pripravljenim političnim ciljem, da bi bila revolucionarna avantgarda utopljena v množstvu ljudi, ki so po njegovem posedovali samo to čudovito lastnost, da so bili navajeni pokoravati se svojim gospodarjem.

Namen je po Trockem do kraja uspel, kajti po njegovi razlagi je bila zdaj birokracija osvobodjena kontrole revolucionarne avantgarde; »leninski poziv« je zadal Leninovi partiji na ta način smrtonosen udarec. Demokratski centralizem se umakne birokratskemu centralizmu, poslušnost postane glavna vrlina boljševikov, pod parolo borbe proti opoziciji so začeli revolucionarje zamenjevati funkcionarji, s tem pa je po Trockem zgodovina boljševiške partije pretvorjena v zgodovino njenega izrojevanja. Tako o tem

⁶ Marjan Britovšek: Boj za Leninovo dediščino I, MK, Ljubljana 1976, str. 63.

Trocki, ki ni bil nikdar boljševik. Ali je lahko sprejeti to njegovo razlago in kritiko,⁷ sploh pa katero kritiko izpostaviti kot izrazito upoštevanja vredno v današnji poplavi kritik stalinizma?

Ne bom govorila o kritiki stalinizma, izhajajoči iz jugoslovanske ZK, ki se je formirala v neposrednem soočenju s stalinizmom in Stalinom, ki pa je dandanes nemalokrat zapisana fenomenu, ki ga je še najlažje imenovati »namenska pozaba« in ignoranca, prihajajoča iz idejno dokaj raznoterih virov, struj, oporečništva, itd. To je danes dejstvo, ki bistveno načenja nekatere plati teorije in idejnopisne proizvodnje pri nas, v izrazito naših, jugoslovanskih razmerah.

Pri kritikah stalinizma je po mojem mnenju treba izpostaviti kot bistveno tisto dimenzijo, na katero je med prvimi upravičeno opozoril Palmiro Togliatti-Ercoli, da je namreč kritika stalinizma in kritika Stalinovega obdobja najpoprej stvar sovjetskega ljudstva. Na tej točki se je vprašati, do kod je ta, sovjetska kritika pravzaprav prišla, zakaj zavedati se je treba, da brez te kritike kritika stalinizma ne bo nikdar izvršena in popolna. Odgovor na to vprašanje skušam deloma dobiti tudi iz dela dr. Britovška, tu pa je opazno, da avtor precej upošteva sovjetske vire in jih tudi pogosto navaja, kar je izrecna prednost dela v primerjavi z vsemi tistimi kritikami in prikazi stalinizma, ki enostavno zaobidejo vse sovjetske vire!

Tudi to je nasledek stalinizma, da je v marsikaterem pogledu, ne samo glede kritike stalinizma, pri nas sovjetska znanost večkrat docela ignorirana. Izsledki sovjetske znanosti k nam ne prihajajo naravnost, temveč le posredno in so upoštevanji večinoma samo toliko in v tem, če so bili najprej priznani na zahodu in s tem dobili vstopno vizo in zeleno luč v naš kulturni in teoretski prostor.

Prednost vsakega zgodovinskega dela na temo o ruski revoluciji je ravno njena konkretna zgodovinska dimenzija, v primerjavi s sociološko, filozofsko ali kakšno drugo obravnavo, ki lahko v svojih interpretativnih posegih v dogajanje po Leninovi smrti kaj hitro ustvari pozicijo nekakšnega abstraktnega stalinizma, oblikujoč pri tem, čeprav ves čas sklicujoč se na formo kritike, tudi marksistične, samo svojo enkratno predpostavko za to, kar se je dogajalo v Stalinovem času, in lastno hipotezo za stalinizem, pri čemer so vsa zgodovinska dejstva Oktobra porabljena samo z manipulativno-teoretske plati za popularizacijo nekakšne lastne idejnopisne proizvodnje. Omenila sem že, da naš slovenski in tudi širši jugoslovanski prostor iz tega ni izvzet.

Tovrstne debate na temo o stalinizmu, sklicujoč se na svojo ideološko čistost (kot nekakšen dober duh), zelo agresivno postavljajo vprašanje o nekakšni bistveni soodgovornosti marksistične misli, tudi Marxove, za to, kar se je dogajalo v Stalinovem obdobju. Zanimivo je, da so te teoretske pretenzije prišle v iskanju nosilcev soodgovornosti že mnogo dlje kot do Marxa. Ta njihov vrstni red odgovornosti za Arhipelag Gulag so zdaj potegnile že vse tja do Descartesa, tako da v finalu dobimo tako zapovrstje

⁷ Glej njegovo kritiko v delu *Izdana revolucija*, še posebej poglavje z naslovom *Sovjetski termidor — Zakaj je Stalin zmagal?* Lav Trocki: *Izdana revolucija*, Otokar Keršovani, Reka 1973, str. 73—93.

soodgovornežev: Descartes-Hegel-Marx-Engels-Lenin-Stalin. Zanimivo bi bilo vsekakor izvedeti, do kam oz. do koga bo še segel ta seznam v zgodovini filozofije. Morda bo v tem permanentnem prodiranju nazaj prišel celo do Aristotela in prvih filozofov Miletske šole, recimo do kar prvega, ki ga imenuje Aristotel »očeta filozofije«, do Talesa iz Mileta.

Iti po tej »filozofski« (?) poti nazaj pa je vendarle ne samo zelo vprašljivo, temveč tudi docela zgrešeno. Zakaj? Že v naravi samega vedenja je dan nastavek za delovanje (téhné); tako Platon zapiše, da človek deluje, ustvarja, »zroč idejo pred seboj«. V tistem trenutku pa, ko razpade bistvena substancialna enotnost med smotrnostjo kot postavljanjem cilja in njegovo praktično, tj. udejanjajočo komponento, pa je dana možnost, da se neko vedenje transformira v zgolj manipulativno logiko, tisto logiko, ki jo danes pojmovno bolj obvladamo s takimi izrazi kot logika gospostva, ki se vedno bistveno vzdržuje z ukazovalno-izvrševalno platjo oz. v konkretnih družbeno-zgodovinskih razmerah z delitvijo na napredno elito in nerazvito in slaboumno maso, ki jo je potrebno razsvetliti; ta postopek je značilen za staliniščno logiko.

Stalinizem je izrazita logika gospostva, ki se zelo konsekventno vzdržuje tudi kot logika oblasti v imenu nekakšnega marksistično-leninističnega vedenja, s strogo piramidalno ukazovalno-izvrševalno logiko. Ponavljam: prav vsako vedenje oz. preciznejše arhé-tvorno vedenje, ne samo marksistično, je povsem enakovredno izpostavljeno možnosti, da v trenutku, ko kot ideja prehaja v delovanje, v prakso, preide tudi v oblast in oblastniško, despotsko logiko, ne pa — povejmo z jezikom Grkov — v delovanje (téhné) za dobro ljudi, za blaginjo vse skupnosti. Niti Marxova niti katera druga misel tu ni nikakršna izjema. Toliko v zvezi s »soodgovornostjo« Marxove misli in marksizma za stalinizem.

Nihče v ruski duhovni tradiciji ni tega dejstva logike gospostva, ki prične vladati v imenu neke vzvišene in plemenite ideje, opisal tako lucidno in na tako visoki umetniški ravni, kakor Dostojevski. Svet Dostojevskega s svojo rusko idejo je ravno slutnja tiste ideje, o kateri Dostojevski ve, da bo nekoč izzvala vso Evropo in ves svet. S tem pa napoveduje tudi to, da bo ruska tradicija nekega dne spet postala zanimiva za tisto Evropo, ki se je vedno tako zelo trudila ruski svet izbrisati iz evropske zgodovine, dokazujejoč ji ves čas, da je azijska.

V delu Dostojevskega *Bratje Karamazovi* izstopa podoba *Velikega inkvizitorja* kot utelešenje ideje, ki je postala oblast, in ki kot izrazita logika gospostva neusmiljeno mori in sežiga vse krivoverce, vsakokrat v imenu Boga, ki naj bi ji predal vse svoje božje izročilo in poslanstvo na Zemlji. Ta ruski in predrevolucionarni dokument ogromno pove, na srečo pa je tudi eden izmed tistih, ki ga lahko beremo brez predsodkov, neobremenjeni z antirusizmom, ki ga je v nas nemalo zasejal ravno stalinizem.

Po prikazu Dostojevskega se Bog nekega dne, samo dan po velikem požigu krivovercev, ko jih je več kot sto zgorelo na grmadah v božjem imenu, spet pojavi med ljudmi, v procesiji, namenjeni njemu, Bogu. Sredi taiste božje procesije ga dá Veliki inkvizitor, institucionalizirano utelešenje in izvrševanje božje ideje na Zemlji, zapreti in mu v zaporu v dolgem in

mučnem pogovoru, ki je pravzaprav samo monolog, ker boga ne pusti niti do ene same samcate besede, zagrozi z besedami, ki jih izreče povsem na začetku njunega pogovora, nato pa jih še enkrat ponovi na koncu: »Ponavljam ti, že jutri boš videl to čredo, ki bo planila na moj prvi mig in jela pri-grebati žareče oglje k tvoji grmadi, na kateri te bom sežgal zato, ker si nas prišel motit. Zakaj če je bil kdaj kdo, ki je bolj od vseh zaslužil grmado, tedaj si to ti. Jutri te sežgem.«⁸ To je dokument, ki še, kot sem dejala, tipično ruski pretrese ne samo s svojim umetniškim opisom, temveč s svojim do-umetjem ideje svobode, ki je postala oblast. Presenetljiva je paralela s tem, kar je počel stalinizem v imenu, prav tako osvobajajoče ideje.

Glede sodobnih teoretskih poskusov obvladovanja fenomena stalinizma pa je opaziti zlasti v analizah, ki izhajajo iz primerjave rusko-kitajskih raz-mer, da ni sprejemljiva apologija kitajskega stalinizma kot mnogo manj kr-vave verzije in čistk manjšega obsega v udejanjenju neke izvirne revolucio-narne ideje. Ta, četudi še tako levi stalinizem, se še vedno vzdržuje s svojo oblastniško logiko in terorjem manjšine nad večino — v imenu delavskega razreda, za narodov blagor — je torej personifikacija ukazovalno-izvrševal-ne logike, pozicija tipično razsvetljenskega uma, revolucionarni um in revolu-cija od zgoraj; je že tako, kot je nekoč Goethe dejal, da je pač lahko tudi pot do pekla postлана z najboljšimi in najplemenitejšimi nameni. Ravno ohranjanje pozicije levega stalinizma daje stalinizmu kot takemu možnost, da se stalno ohranja in sploh nikdar ne odpravi — funkcionira v bistvu »po starem«, četudi brez padanja glav.

Glede kritik stalinizma pa je treba opozoriti, da so, če se izrecno ne omejujejo na zgolj zgodovinsko interpretacijo, bolj sociološko in tudi filo-zofsko usmerjene od kritik in prikazov fašizma, ki so bolj psihoanalitični. Ta teoretska usmerjenost pa je zelo pomembna in tudi simptomatična, zakaj predmet sam iz sebe poraja in zahteva svoje lastno metodo doumetja, meto-do, ki stoji in pade s predmetom samim. Mislim, da bi tej usmerjenosti kri-tike stalinizma in fašizma še veljal nadaljnji razmislek.

Razprava o stalinizmu naj bi bila vsaj poskusno sklenjena še z razmisle-kom o naravi destalinizacije, to pa je tudi pomembna tema razmišljanj dr. Britovška, v katero sklene problemski sklop svojih del o nastanku in funk-cioniranju oktobrske socialistične revolucije. Da je bil proces destalinizacije zelo kontraverzen in deloma tudi oportunističen, je povsem jasno, kajti pričel in potekal je od zgoraj, zato je zelo vprašljivo, če ga lahko imenu-jemo revolucionarni zlom birokratskega despotizma par excellence. Dr. Bri-tovšek v IX. poglavju Stalinovega termidorja že s naslovom *Destalinizacija v okvirih »prosvetljenega« stalinizma* opozori na zelo kompleksno naravo tistih postopkov, s katerimi je Hruščov pričel proces destalinizacije in ki ji je »meje načrtalo kolektivno vodstvo«. Glede rezultatov destalinizacije pa spet vidno izstopa naslednja njegova ocena, da je bila destalinizacija »z vrha strogo nadziran proces in v predvidenih okvirih. Recidivi stalinizma oziroma tendence neostalinizma se kažejo bolj v teoriji kot v praksi« in od zdaj naprej »sistema uprave ne moremo več označiti kot povsem stalinističnega.«⁹

⁸ Fjodor M. Dostojevski: *Bratje Karamazovi I*, DZS, Ljubljana 1979, str. 304.

⁹ Marjan Britovšek: *Stalinov termidor*, str. 491.

Naj zaključim razmišljanja o delu dr. Marjana Britovška, ob vsem priznanju za njegovo delo *Stalinov termidor*, z nekaterimi mislimi sovjetskega oz. ruskega disidenta Aleksandra Zinovjeva, ki ga omenjam zato, ker je slovenski štirinajstdnevnik za politična, gospodarska in kulturna vprašanja *Naši razgledi* v treh nadaljevanjih, začeni s 6. IV. 1984 do vključno 11. V. 1984, priobčil njegova razmišljanja in kritiko stalinizma pod naslovom *Polet naše mladosti*. Kar najprej privlači, je že rusko poreklo presoje in kritike Stalinove dobe, ki ji je vendarle lahko slediti, kljub vsemu — kljub njeni vprašljivosti in tendencioznosti, ker gre pač za emigranta in disidenta iz Sovjetske zveze, ki pa bi se rad vrnil, če bi le imel možnost, da bi mu to ponudili, kot pravi sam. Tudi narava disidentstva ni monoliten in docela enoznačen pojem in nikakor a priori ne pomeni samo odpadništva. Nekam grenko delujejo besede nekega drugega disidenta, ki potem, ko živi že dalj časa na zahodu in odreagira svojo začetno evforijo nad t. i. free world, zdaj opiše razliko med vzhodnim in zahodnim svetom s besedami: namesto zatiranja svobodnega političnega izražanja, dosti politično neprizadetih predsedkarjev ... namesto vsemogočne paternalistične države, družba z voljčjimi zakoni.

Naslovi mnogo povedo, morda pa še več podnaslovi, kot lahko vidimo pri večini Marxovih del. Ko Zinovjev govori o poletu neke mladosti, apelira na razumevanje Stalinovega obdobja, ne na opravičevanje: »opravičevanje je moralni pojav, razumevanje pa gnoseološki«, zapiše avtor. Preseneti tudi s trditvijo, da je »pojmovanje Stalinovega obdobja kot zločinskega že postalo utrjeni vzorec. To je grobo mešanje pojmov.«¹⁰ Tako Zinovjev izreče tudi kot neposredni kritik stalinizma nekaj, kar zveni na prvi hip tako zelo drugače od poplave drugih tovrstnih kritik in takoj pritegne že s to svojo drugačnostjo:

»Stalinova epoha je bila strahotno in tragično obdobje. V njej so se dogajali neštествilni zločini. Toda sama kot celota ni bila zločin. Tudi družba, izoblikovana v tem obdobju, ni zločinska, pa naj je v resničnosti še tako slaba. Tragičnost Stalinovega obdobja je bila v tem, da je bil v teh zgodovinskih razmerah stalinizem zakoniti proizvod Velike revolucije in edini način, da nova družba preživi in ubrani svojo pravico do življenja. Tragičnost Stalinovega obdobja je bila v tem, da je za vse večne čase pokopalo upe v ideološki zemeljski raj, ko je zgradilo ta raj v dejanskosti. Razkrilo je resnično bistvo stoletnih sanj človeštva.«¹¹

Toda tudi ta izjava s svojo hipno sugestivno drugačnostjo spet opozori na znano isto-usmerjenost mišljenja kritik stalinizma — stalinizem kot zakoniti proizvod Velike revolucije. Kot da bi ta misel spet samo na svoj poseben način sledila zaporedju Descartes-Stalin. Kaj ji to omogoča in zakaj? »Zakonit proizvod« — toda s čim programiran? Pa vendar ne s tem, da je to »edinj način, da nova družba preživi«? Taka razlaga se upira.

Brecht nekje pove, da bo po ruski vsaka druga revolucija manj krvava — mar je tudi to nekakšna zakonitost? In če je, potem obstaja vsaj ta tragikomična tolažba, da pa je ta najbolj krvava na srečo že mimo. Toda stvari,

¹⁰ Aleksandar Zinovjev: *Polet naše mladosti I*, *Naši razgledi*, št. 7, Ljubljana 1984, str. 219.

¹¹ *Ibidem*.

dogodki, da celo ljudje se kaj radi ponavljajo, seveda ne z močjo izvirnika, temveč s pošastno ambicijo, preseči moč izvirnika in biti od njega močnejši in izvirnejši. Tudi to je cena, s katero se plačuje entuziazem vsake osvobajajoče ideje, ki z ničimer in nikdar ne zagotavlja, da se to, kar naj bi delovalo izključno samoosvobajajoče, na neki stopnji ne bi spremenilo v svoje lastne samodestruktivne sile. In morda je danes spoznani nasledek revolucionarne skušnje, začeni že s francosko leta 1789, tudi v tem, da se je človeštvo že naučilo obvladovati sile revolucije — vsaj čas bi že bil — in njeno ogromno udarno moč usmerjati s korektivi povsem tam od spodaj, iz ljudstva kot virá najneposrednejše demokracije, ki bi vsaki revoluciji omogočil, da preživi brez samoterorja kot povsem nepotrebne in odvečne samonezaupnice.

Ob knjigi dr. M. Britovška „Stalinov termidor“

LUDVIK ČARNI

Knjiga Marjana Britovška »Stalinov termidor« je nadaljevanje njegovih prejšnjih del v katerih obravnava dogajanja v SZ po letu 1917 (»Boj za Leninovo dediščino«, MK Ljubljana, 1976, 1. in 2. knjiga, 613 strani, in »Carizem, revolucija in stalinizem«, CZ Ljubljana, 1980, 1. knjiga 494 strani, 2. knjiga 307 strani). Knjiga »Stalinov termidor« je vzbudila pozornost tudi v širši jugoslovanski javnosti. Ugledno nagrado časopisa NIN je zgrešila za en glas. Po pristopu in načinu obravnavanja dogajanj je nadaljevanje prejšnjih avtorjevih del. Menim pa, da je v večih pogledih boljše delo. V knjigi avtor obravnava kako se je Stalin v času Leninove bolezni, posebno pa po njegovi smrti, uveljavljal v vodstvu boljševiške stranke in sovjetske države in se uveljavil kot absolutni oblastnik. K temu so pripomogli somišljeniki in sodelavci, ki jih je skrbno izbiral in tudi njegovi oponenti. Avtor na večih mestih poudarja, da sta po Leninovi smrti Zinovjev in Kamenjev dosegla, da so za generalnega sekretarja stranke imenovali Stalina, ker sta s tem preprečila napredovnje Trockemu. Buharin, Rikov in Tomski so raje pustili na položaju generalnega sekretarja stranke Stalina, ki tedaj še ni imel velikega imena, ker so s tem preprečili prihod na oblast Zinovjevu in Kamenjevu. Vsi pa so vedeli za Leninovo oporoko v kateri je odsvetoval, da bi postal Stalin zaradi osebnih lastnosti voditelj stranke.

Britovšek se je pridružil mnenju, da razdobje Stalinove vladavine označuje za njegov termidor. Poimenovanje ima opravičilo, a se zdi, da mu ni mogoče brez premisleka pritrditi. To in podobna poimenovanja s katerimi želimo označiti podobne pojave ali gibanja v različnih razdobjih so vedno sporna. Sporna, ker v spremenjenih zgodovinskih okoliščinah ne morejo ustrezno zajeti ali označiti spremembe v družbenih procesih. Avtorjeva sodba pa je, da je Stalinovo razdobje le razdobje v razvoju SZ, ki ga označuje za socialističnega. Avtorju kaže pritrditi. To razdobje ni mogoče označiti za državnokapitalistično, ker se njegova družbena struktura loči od družbene strukture kapitalističnih dežel v razdobju državnega kapitalizma. Prav tako ga ni primerno označevati za kolektivizem. Stvarno kolektivistična družba je bila (klasična) arhaična družba. Nekateri so in jo označujejo za prehodno. S tem je ne opredeljujejo in prezrejo, da je bila tudi v tem razdobju določena družbena struktura prevladujoča. Zaradi pojavov, ki naj bi

bili socializmu tuji tega razdobja ni mogoče ločiti od drugih razdobj ali družb s podobno prevladujočo družbeno strukturo, ki jo označujemo za socialistično.

Marxova in Engelsova vizija socialistične preobrazbe družbe se ni ureničila. Socialistična revolucija je bila uspešna v Rusiji, manj razviti kapitalistični deželi z mnogimi ostanki dokapitalističnih družbenih odnosov in njim ustreznih pojavov ter obsežno, razslojeno drobnolastniško proizvodnjo. Rusija je bila mnogonacionalna država s številnimi narodi in ljudstvi z različno kulturno tradicijo in velikimi razlikami v razvitosti. Na tej družbeni stvarnosti, ki v podrobnosti in v celoti najbrž še ni raziskana, so se začeli oblikovati novi gospodarski, socialni, politični in kulturni odnosi v državi po revolucionarnih dogodkih oktobra 1917. leta. Upoštevanje tradicije je nujno za razumevanje mnogih pojavov in hotenj v sovjetski družbi, kar se pogosto pozablja ali pa le zelo na splošno omenja.

Britovšek je v knjigi pokazal na poglobljena nasprotja med vodilnimi osebnostmi sovjetske partije in države po Leninovi bolezn in smrti. V tej zvezi omenja tudi njihove pristaše in sodelavce, opozarja na njihovo dejavnost in prizadevanje. Ta prikaz je nepopolen in bo tak ostal dokler ne bodo dostopni arhivi z ustreznimi podatki. V splošnem malo vemo o odmevih na stališča in ukrepe osrednjih osebnosti med članstvom VKP(b) in v širši javnosti. Res je, da je tudi nekaj o tem znanega, nekatere podatke navaja tudi avtor knjige. Prihodnje raziskave bodo najbrž le potrdile, da je bil Kirov poleg Buharina, politika, urednika, profesorja, akademika itd., ugledna in priljubljena osebnost med članstvom v partiji, ki je po porazu Zinovjeva (1926. leta) postal sekretar leningrajske partijske organizacije. Ta je bila pomembna, ker je bil Leningrad pomembno industrijsko središče in mesto oktobrske revolucije. Zaradi ugleda, ki ga je imel Kirov, se je Stalin bal za svoj osebni položaj. Britovšek je zapisal, da je zavračal tudi Stalinov načrt razvoja sovjetske družbe, ker ga je imel za nerealnega. Stalin in njegovi sodelavci so organizirali njegov uboj. To je bil povod za likvidacijo vodilnih osebnosti leningrajske partijske organizacije. Nepojmljivo, a resnično. Uboj Kirova priča o odnosu, ki ga je imel Stalin do ljudi, ki so se mu zamerili, mu nasprotovali, bili ali so se mu zdeli osebno nevarni. Vseh ni doletela enaka usoda. Mnoge je Stalin oziroma so jih njegovi sodelavci pregnali v oddaljene kraje ali v taborišča. V taboriščih so se znašli mnogi, tudi tisti, ki so pred kratkim tja pošiljali druge. Po nekem pričevanju so v taborišče poslali tudi varnostnika kolhoza, ki je bil psihično prizadet. Koliko ljudi je bilo v taboriščih in tam umrlo ni natančno znano. Navajajo različne številke, ki so več ali manj verjetne. Nasilje, ki so ga izvajali, to je bilo v zadnjem času večkrat zapisano, ni le značilnost Stalinovega razdobja. Srečamo ga v različnih razdobjih. Tako je bilo nasilje le obeležje razdobja, ko so Stalina imenovali za »prvega učenca Lenina«, »edinega voditelja partije«, »modrega«, »velikega«, »genialnega« itd. Proglašali ga niso le za velikega politika, ampak tudi znanstvenika itd. V današnji razpravi je treba najbrž posebej omeniti, da se je Stalin predstavil tudi kot razlagalec zgodovine. Znano je, da so ga predstavljali kot velikega ljubitelja zgodovine, ki je dolgo v noč bral ustrezne knjige, a to ni bilo res. Pri razlagi zgodovine se je mnogokrat zmotil, a to ne

le takrat, kadar je to bilo v njegovo osebno korist. Njegove zmote so bile večkrat tudi v nasprotju s sodbami Marxa, Engelsa, Lenina. Zmote pa niso bile najhujše zlo. Hujše zlo so bile razmere v katerih so se znašli raziskovalci v omenjenem razdobju. Sprejeti in potrditi so morali določene sodbe. Onemogočena je bila vsakršna metodološka razprava, kar se je pri delu v stroki poznalo. Sovjetski zgodovinarji so o tem večkrat razpravljali. Najbrž bi bilo koristno, da bi o tem razpravljali pri nas tudi zato, ker razprava ni bila zaključena. Britovšek bi lahko mnogo koristnega prispeval. Razprava bi morala upoštevati razmere in sodbe o splošnejših vprašanih zgodovinskega razvoja in tudi ocene konkretnih dogajanj in dogodkov.

V načrtovanju razvoja sovjetske družbe med udeleženci revolucionarnih sprememb ni bilo soglasja. To ne preseneča. V oblikovanju nove družbe je bil delavski razred na slabšem kakor buržoazija po buržoazni revoluciji. Buržoazni produkcijski in družbeni odnosi so se razvijali v okviru fevdalne družbe nekaj stoletij. Pri načrtovanju socialistične družbe je šlo tudi za mnogo globlje družbene spremembe (sprememba tipa produkcijskih in družbenih odnosov), kakor pri načrtovanju (nadaljnega) razvoja kapitalističnih družbenih odnosov. Britovšek je v zadnji knjigi v večji meri, kakor v prejšnjih delih, povzel programske razlike med vodilnimi osebnostmi in skupinami. Na to posebej opozarjam, ker se nasprotja po Leninovi smrti pogosto prikazujejo le kot osebni boj za oblast. Vsi oblikovalci programov tudi niso imeli želje, da bi se povzpeli na vodilni položaj v stranki in državi. Programe, ki so jih izoblikovali najpogosteje sodijo po razmerju do Leninovih programskih načel, manj na razmere v deželi, ki so se spreminjale. Stalin pred koncem dvajsetih let ni izdelal svojega lastnega programa. Poskušal je biti kritični razsodnik drugih. Njegovi pristaši so ga proti koncu dvajsetih let vse bolj proglašali za »edinega učenca Lenina« itd. . . . To je prispevalo k njegovi utrditvi na oblasti po treh letih duumvirata, kakor je zapisal Britovšek, z Buharinom, popularnim voditeljem, ki je bil znan tudi v tujini. Ta je očitno podcenjeval Stalinove namene in sposobnosti obračunavanja z nasprotniki. Po pogledih na razvoj sovjetske družbe je bil Buharin bližje Leninovi viziji razvoja kakor Trocki ali celo Stalin. Vsak pa je bil le določena osebnost med sovjetskimi voditelji. To moram omeniti, ker so pred desetletjem tudi pri nas precenjevali vlogo in pomen Trockega. Njegovo dejavnost so odobravalni že zaradi tega, ker je bil Stalinov nasprotnik.

Britovšek je v knjigi pokazal kako se je Stalin uveljavljal in kako je s sodelavci pristopil k industrializaciji oziroma »superindustrializaciji« in h kolektivizaciji v deželi (1928. leta). Pokazal je na vzvode, tako jih je imenoval, in načine, ki se jih je Stalin posluževal. Najbrž bodo lahko šele poznejši raziskovalci podrobneje razčlenili dogajanja in procese, ki so povezani z njegovim vzponom in vladanjem. O posledicah nasilne kolektivizacije priča podatek, ki mu kaže verjeti, da so v tem času nasilno odstranili s kmečkih domov del najproduktivnejšega prebivalstva. Preselili so jih v druge kraje ali poslali v taborišča. Na ostrino boja proti kulakom, ki so ga vodili v času kolektivizacije, priča tudi ponašanje sovjetskih vojakov v Prekmurju ob osvoboditvi leta 1945. Po vaseh so najprej spraševali, če so med kmečkimi domačijami tudi kulaki.

O dogajanjih v SZ v obravnavanem razdobju so pisali mnogi avtorji različnih idejnih in političnih usmeritev. Britovškova knjiga je zasnovana na kritičnem vrednotenju virov in literature, ki jo je zbiral po številnih ustanovah. Zdi se, da bi lahko nekatere dogodke in dogajanja celoviteje ocenil. Tega pa najbrž ni storil tudi zato, ker je sodil, da je imel zanje premalo ustreznih pričevanj. Obravnava pa v knjigi tudi dogajanja po Stalinovi smrti in prikazuje nasprotja v vodstvu sovjetske partije in države, vrednoti dejanja in poglede vodilnih osebnosti. V razdobju po Stalinovi smrti je postal osrednja osebnost Hruščov. O njem je skoraj v istem času kot Britovškova knjiga izšel tudi prevod obsežne knjige R. Medvedjeva »Nikita Hruščov«, CZ Ljubljana, 1983, 314 strani, ki prinaša le malo več informacij o njegovi dejavnosti in pogledih, kakor jih je prineslo naše časopisje tistega časa. V tem pogledu se mi zdijo zanimivejši zapiski našega diplomata V. Mičunovića. Ker sem omenil knjigo Medvedjeva, naj dodam, da se njegova sodba o vzrokih Stalinove smrti loči od sodbe, ki jo je Britovšek zapisal v knjigi.

V tuji in naši literaturi je bila večkrat zapisana misel, da ima stalinizem svoj izvor pri Leninu ali celo pri Marxu. Po tej logiki ima fašizem, ki ga ne moremo enačiti ali primerjati s stalinizmom, svoj izvor v meščanski demokraciji ali celo pri glasnikih buržoazne družbe. Razmišljali pa bi lahko tudi tako, to bi najbrž bolj ustrezalo zapisani misli, da so bili Stalinovi predhodniki Lenin, Marx, Hegel, Kant itd. vse do grških mislecev, ker je imel vsak določenega predhodnika ali predhodnike. Tako razmišljanje ne sili v raziskovanje stvarnih zgodovinskih okoliščin, zato je bolje, da ga čimprej pozabimo.

Na koncu bi rad zastavil nekaj vprašanj, ki bi jih morda do neke mere lahko pojasnili. Britovšek v knjigi omenja dejavnost posameznih osebnosti sovjetske partije v Kominterni. Zanima me v kakšni meri so raziskani odnosi med vodilnimi osebnostmi sovjetske partije in Kominterne od sredine dvajsetih let dalje? V Kominterni so delovale mnoge osebnosti mednarodnega komunističnega gibanja, ta pa je imela velik vpliv nanj. Britovšek v knjigi obravnava tudi čistke v Rdeči armadi. Te so bile obsežne v času, ko so se mednarodni odnosi že zaostrovali. Po čistkah je Rdeča armada ostala brez vodilnega kadra. Znano je, da je Stalin prejel podtaknjeno sporočilo o izdaji. V kakšni meri je to sporočilo vplivalo na »čistke«? Kakšen je bil odnos vodilnih vojaških osebnosti do vodilnih političnih osebnosti v deželi in do politike, ki jo je Stalin s sodelavci izvajal?

VERA MUJBEGOVIĆ

Niti najmanj lahko ni iti v korak s tako plodovitim in visoko produktivnim raziskovalcem, kakršen je prof. Marjan Britovšek, kajti komaj prebereš eno njegovo knjigo, se že pojavi druga, nova. Tako smo od leta 1976 do 1984 dobili zaokroženo trilogijo — od Boja za Leninovo dediščino, preko Carizma, revolucije, stalinizma, do Stalinovega termidorja, ki je izšla leta 1984.

Čeprav je v zadnjem času pri nas postala kritika stalinizma moda, pa je le malo raziskovalcev, ki bi pregledali vse razpoložljive vire, pomembne za fenomen stalinizma. Nasproti nepoznavanju virov, senzacionalizmu in feljtonistiki lahko trud prof. Britovška označimo kot prizadevanje za *zgodovinsko stališče*. V neposredni zvezi s tem je tudi rekonstrukcija dogodkovne zgodovine kot predpostavke vsakega neposrednega raziskovanja.

Znotraj fenomena stalinizma zavzema tema o odnosu Stalina in kominterne posebej pomembno mesto. Tema, ki zahteva veliko pozornosti, doslej še ni bila nikjer celovito obdelana, medtem ko je prof. Britovšek podal samo osnovne obrise. Na pomembno vprašanje — ali je bila kominterna stalinistična organizacija oziroma epifenomen stalinizma, dobivamo danes v glavnem apriori pritrديلen odgovor. Toda tudi tu moramo upoštevati zgodovinsko stališče, ki kaže, da med kominterno in stalinizmom ne bi smeli postavljati enačaja. Če upoštevamo, da se je KI oblikovala na valovih revolucionarnega vrenja v Evropi leta 1919 in je dobivala inspiracijo predvsem iz Leninovih idej in tem, ki so bile formulirane kot temeljne ideje kominterne v obdobju 1919 do 1924 to je, na prvih petih kongresih, potem lahko vidimo, da je bila KI organizacijsko, idejno in teoretsko ustanovljena brez Stalina ali z njegovim minimalnim in nebitvenim sodelovanjem.

V tem smislu pa je zelo pomembno obdobje od 1924 do 1929, ko Stalin začne postopno »prevzemati« kominterno in ko revolucionarno organizacijo s svetovnimi cilji dejansko spreminja v instrument svoje notranje in zunanje politike. Preučevanje tega obdobja je zelo pomembno, ker se je tedaj zgodilo vse, kar je določalo nadaljno usodo SZ in kominterne, in ker se je takrat oblikoval in vzpostavil sistem, ki ga kasneje opredelimo kot stalinizem. Vse, kar je bilo usodno za krepitev stalinistične struje, se je zgodilo prav v tem času. Upoštevati moramo, da čas od 1924 do 1929 ni bil naklonjen levičarji niti katerikoli levičarski usmeritvi. Množice, utrujene od vojne in revolucije, pa tudi od lakote in drugih elementarnih nesreč, so sledile Nepu, kljub vsem slabostim in protislovjem; kominterna pa se je usmerila k politiki Enotne fronte, k pridobivanju kmetov (Kmečka internacionala). Stalin je spretno izkoristil splošno nerazpoloženost proti Trockemu, premagal opozicijo s pomočjo mnogih, obsodbo Trockega in trockizma pa prenesel v vrste kominterne. Dela postopno in zelo premišljeno — najprej prepreči kongres, zamenja Zinovjeva, predsednika KI, brez kongresa, izključi levičarje itd. V kratkih osmih mesecih se spremeni slika znotraj vodstva kominterne, to je, od 6. do 7. plenuma IKKI. Po 6. plenumu IKKI, ki mu je odprl vrata v KI, začne Stalin z ofenzivo na združeno opozicijo, z administrativnimi ukrepi poleti in jeseni 1927 začne pravzaprav dokončni obračun s trockizmom. Že spomladi 1928 začne počasni obrat v levo, po XV. kongresu ZKP(b) pa prenese ta obrat tudi v kominterno — ko je likvidiral levico, se je Stalin spravil na desnico. Desnica, v bistvu umirjena in konstruktivna struja okrog Buharina, se ni branila niti ni imela organizacije kakor trockisti — toda podlegla je in v kratkem je bila likvidirana. Proces je uspešno definirala A. Avtohanov kot »tehnologijo oblasti«, ki jo je Stalin uporabil, da bi likvidiral vse nasprotne struje in bi tako 1934 začel s fizičnim iztrebljanjem, tj., z

velikim termidorjem. Veliko družbeno zgodovinskih okoliščin je prispevalo k stalinističnim tendencam, te pa so : 1. stagnacija revolucionarnih procesov v svetu; 2. problemi v SZ in boj z opozicijo; krize mnogih komunističnih partij, njihov ilegalni status in iskanje zaslonbe v čvrstem in močnem centru. — Že od leta 1930 se v KI ne menjajo samo osebe, marveč se spreminja tudi idejna osnova. S tezo o brezpogojni podpori izgradnji socializma v neki deželi, kar naj bi bila prvobitna naloga vsake komunistične partije, je narejena revizija temeljnih načel proletarskega internacionalizma, kakor ga je formuliral Lenin. Boj za varnost SZ je postal glavna naloga, sama KI pa se je postopoma spreminjala od samostojne organizacije v »sekcijo« ZKP(b). S kultom leninizma je Stalin ustvaril idejno osnovo za svojo praktično in teoretsko nadmoč in absolutno osebno oblast. Ko je ZKP(b) podredil svojemu aparatu, pa tudi centralne organe kominterne, ni mogel v enaki meri podrediti komunističnih partij, glede na to, da so vladale velike razlike glede stopnje zanimanja SZ za posamezne dežele in partije.

Ostaja pa odprto vprašanje, zakaj in čemu termidor — saj so bile vse opozicijske struje odstranjene. Tako prihajmo na občutljiva tla socialne baze stalinizma; iz katerih družbenih slojev so prihajale tiste socialne sile, ki so bile nosilke stalinizma. Kajti Stalin sam ne bi mogel narediti ničesar.

Ob koncu samo nekaj pripomb založbi. Tako obsežno in vsebinsko pomembno delo predvsem ne bi smelo iziti brez predgovora. Prav tako bi morali navesti recenzente, kajti zdaj se poraja vtis, kakor da jih sploh ni bilo. Prav tako pa bi bil zelo dobrodošel imenski register.

Dubravka STAJIČ

Marjan Britovšek, zgodovinar delavskega gibanja, profesor na Filozofski fakulteti v Ljubljani, je objavil obsežno študijo Stalinov termidor. Študija je po vsebini nadaljevanje avtorjevih predhodnih raziskovanj, zlasti Boja za Leninovo dediščino ter »Carizma, revolucije, stalinizma. Jugoslovanske založbe so v začetku osemdesetih let objavile več znanstvenih in publicističnih del domačih avtorjev ter prevode tujih, ki so na različnih ravneh raziskovanja in iz različnih aspektov preučevali zapleten in protisloven pojem stalinizma. Ko smo dobili prevod študije (v srh.) Jeana Ellensteina Historija staljinskog fenomena ter ponovno izdajo Stalinovega Vprašanja leninizma, morajo vsa nadaljnja raziskovanja fenomena stalinizma temeljiti na multidisciplinarnem pristopu, ki bo upošteval dejstvo, da avtoritarnost ni le internacionalni fenomen, marveč so vzroki zanjo v konkretni zgodovini in politični tradiciji posameznih družb; raziskovanje stalinizma se nujno opira na raziskovanje zgodovinskih korenov dveh odločujočih strani politične tradicije in kulture: demokratične in avtoritarne. Brez konkretno-zgodovin-

skega raziskovanja zgodovinskega porekla teh dveh tradicij ne moremo priti do sintetičnih rezultatov. Drugačni pristopi se zvajajo na prehitro sklepanje o apirorni avtoritarnosti delavskega gibanja, kar lahko privede do ideologizacije problema.

V delih raziskovalcev, ki so preučevali stalinizem po drugi svetovni vojni, predvsem gre za avtorje iz zahodnih dežel, sta prisotni dve negativni karakteristiki: nepoznavanje izvirnega zgodovinskega gradiva in teoretsko enoznačno stališče, da so »Leninova stališča pravilna, Stalinova napačna«. Sredi šestdesetih let so se te negativne karakteristike postopno spremenile; nova generacija raziskovalcev ni bila obremenjena z ideološkim bremenom hladne vojne, odprti so bili za objektivnejše in nepristransko ocenjevanje zgodovinskih procesov, hkrati pa so dobili tudi dovoljenje za raziskovanje izvirnega gradiva, ki je bilo do tedaj shranjeno pod »zaupni dokumenti«. Komunistične partije, ki so bile tesno povezane z delovanjem ZKP(b) v medvojnem času, so v času destalinizacije uspele dobiti dotakrat shranjene dokumente, ki so se nanašali na njihovo dejavnost v Tretji internacionali, s tem pa bili sestavni del njihove zgodovine. Iskanje teh dokumentov ter arhiviranje v nacionalnih arhivih sta olajšala raziskovalcem nadaljnje delo. Dokumenti Tretje internacionale, ki jih je zbrala in objavila Jane Degras, ter obsežna bibliografija, ki jo je objavil raziskovalec univ. v Stanfordu Witold Sworakowsky, so solidna dokumentacija osnova tudi za raziskovanje stalinizma. Prej takih temeljnih dokumentov ni bilo.

Raziskovalni inštituti in druge ustanove, ki se ukvarjajo s problemom stalinizma, so lahko tudi ideološko usmerjeni, toda raziskovalnih rezultatov, vsebovanih v nizu študij, ne moremo zanikati. Pomembna je skupna želja raziskovalcev, da bi postopno diferencirali konkretnozgodovinske odnose, zakonitosti razvoja (zlasti ekonomske), od voluntarizma, aparata, do vloge osebnosti v zgodovini. Ta skupen napor je temelj in predpostavka raziskovanja tako različno opredeljenih raziskovalcev, kot so, na primer, Jean Ellenstein in Steven Cohen. Toda tudi dobri poznavalci sovjetske politične ureditve niso določili pravega pomena dejstva, ki je bilo za celotno razvojno koncepcijo, s tem pa tudi za ekonomski in politični sistem ključno, to pa je prostor.

Eno najpomembnejših spoznanj s stališča socializma je, da s Stalinovo smrtjo ne preneha obstoj družbenih razmerij, imenovanih po njem. Krize socializma, ekonomske in politične, so spremenile pojavne oblike stalinizma. Napori in doseženi rezultati pri prevladovanju stalinizma na nacionalnem in mednacionalnem področju so objektivna predpostavka, brez katere ne bi mogli postaviti nekaterih relevantnih hipotez v študiji Stalinov termidor; poleg te objektivne smo dobili tudi eno subjektivno — vsak raziskovalec v času svojega dela pride do točke, ko nujno, po logiki dela, mora pregledati dosežene rezultate, preveriti relevantnost predhodnih hipotez in valorizirati njihovo aktualno uporabnost v praksi. Ta postopek je nujen v družbenih znanostih. Profesor Britovšek je v devetih poglavjih svoje študije raziskoval bistvene procese, ki so privedli do vzpostavitve stalinizma kot sistema družbenih odnosov, Stalina pa kot nosilca koncentrirane oblasti brez ka-

kršnihkoli pravnih in političnih omejitev. Studija profesorja Britovška je primer dosledno opravljenega zgodovinskega raziskovanja nekega fenomena; zaradi objektivnosti, obdelave obsežnega gradiva in spoštovanja zgodovinskega materializma kot temeljne raziskovalne metode študija Stalinov termidor zasluži pozornost ne le jugoslovanske javnosti, marveč širšega kroga raziskovalcev. Gotovo bi dale raziskave s stališča drugih disciplin popolnejšo sliko nastanka stalinizma. Zlasti se to nanaša na problem zraščanja državnega in političnega aparata oblasti; za raziskovanje le-tega bi morali uporabiti neoksegetično metodo. Opaziti je, da v obstoječih raziskavah manjka kritika konservativizma in normativizma sovjetske pravne teorije in prakse, ki sta omogočili legalizacijo stalinističnih metod in spreminjanje prava v navaden instrument političnih bojev. Zgodovinar ne more zaobjeti vseh teh vprašanj, naštevam jih samo kot vzpodbudo nadaljnim raziskavam.

Avtorjeva raziskava temelji na empiričnih dejstvih, ki vodijo v sintezo makro ravni raziskovanja (družbeni procesi, frakcijski boji) z mikro ravni (osebnosti boljševiških voditeljev, njihove ideološke platforme). Posebej je raziskal odnos med Stalinom kot političnim voditeljem in ZKP(b). Enostranskosti, ki jih najdemo v raziskavah Isaaca Deutscherja, ki predstavljajo »the study of case«, so profesorja Britovška privedle do preučevanja vzročne zveze med političnim sistemom in ideološkimi stališči, ki so bila sporna. Precej prostora je posvetil vodilnim idejam partijskih frakcij. Avtor je opozoril na dejstvo, da je bila boljševiška partija, kljub normativno deklariranemu principu monolitnosti, sestavljena iz več frakcij, ki so se spopadale tudi pred revolucijo. Te spore so reševali ali z arbitrarnimi odločitvami najvišjih partijskih organov, ali pa so ti spori povzročili nove delitve in razepe znotraj partije. Spori so imeli večji politični pomen že zato, ker se je po revoluciji konstituirala socialistična država, na čelu katere je bila DKP(b) kot edina legitimna politična partija. Do sporov med frakcijami je prišlo že v času Leninovega aktivnega delovanja (do konca leta 1922). Tovrstne frakcijske tendence je Stalin spretno izkoristil za razbijanje svojih nasprotnikov in za krepitev lastnih političnih pozicij. Pripomogle so tudi nekatere objektivne okoliščine: mednarodni odnosi, kjer je imela Sovjetska zveza status izolirane države, obkrožene s sovražnimi kapitalističnimi državami, katerih večina ni želela vzpostaviti diplomatskih ali trgovskih stikov. Taki mednarodni odnosi so narekovali notranjo politiko, ki bi temeljila na maksimalnem družbenem konsenzu, brez ideološko-političnih delitev, ki bi lahko ogrožale realizacijo določene strategije razvoja. Stalin ni postal edina priznana politična avtoriteta kar naenkrat, njegov boj je trajal več desetletij. V tem boju se je soočil z dobro organiziranim odporom leve in desne opozicije, ki sta se z vsemi sredstvi borili za politične pozicije v partiji. Stalinovi nasprotniki so bili izkušeni revolucionarji, ki so bili sposobni predvideti družbeni razvoj in ustvarjati globalne koncepcije tega razvoja. Stalinova prednost je bila v tem, da je zrasel iz partijskega aparata, s katerim je bil močno zvezan in je z njim spretno manipuliral, kar je nujno privedlo do odstranitve nasprotnikov in uvajanja manj sposobnih ali njemu osebno vdanih ljudi na vodilna mesta v partijskih in državnih organih. Čeprav je

bilo legalno obdobje teh bojov relativno kratko, pa so Stalinovi nasprotniki, dokler so živeli, predstavljali realno nevarnost za njegov položaj. Različne koncepcije strategije razvoja socializma (socializem v edini deželi ali svetovna revolucija) so razdelile ne le vodij frakcij, marveč tudi partijsko članstvo. Tako je Buharin s svojim idejami o izgradnji države in industrializaciji pritegnil večje število sposobnih mladih partijskih kadrov, med katerimi so bili tudi nekateri znani publicisti (Stecki in drugi). Stalin je gradil imperij, medtem ko so člani opozicije, predvsem Zinovjev in Buharin, v razmerah stabiliziranega kapitalizma, videli v osvobodilnih gibanjih v kolonijah tiste družbene sile, ki naj bi začele s svetovno revolucijo. (gl. str. 39)

Avtor je tezo o »termidorskem značaju«¹ Stalinove politične dejavnosti preveril v njenem političnem in ideološkem smislu — kot degeneracijo osnovnega cilja oktobrske revolucije, izgradnje demokratične družbe, v kateri je socializem samo prva razvojna faza. Če je revolucija nasilno avtoritarno dejanje osvajanja oblasti, se postavlja vrsta vprašanj o konstituiranju celotne družbeno-ekonomske in politične ureditve po osvojitvi oblasti v imenu delavskega razreda. Niti leva niti desna opozicija nista oporekali nujnosti nasilnih metod v začetni fazi vzpostavljanja oblasti; obe pa sta se motili — nekaj zaradi podcenjevanja faktorja zaostalosti in zgodovinskih nasledkov Rusiji, deloma pa zaradi revolucionarne zahteve po hitrejših in vsebinskih spremembah družbe. Za mobilizacijo vseh družbenih sil so morali biti postavljeni politični cilji sprejeti kot skupni družbeni cilji, ki bi motivirali najširše družbene skupine. Pota ustvarjanja družbeno sprejetih ciljev so različna; do leta 1934 je Stalin uporabljal različne manevre pri obračunavanju s svojimi nasprotniki, kasneje pa je z metodami surovih represalij dosegel poslušno enotnost partije. Kaj bi bil ideološki aparat brez Stalina in kaj šele Stalin brez takega aparata? Zgodovinske rekonstrukcije niso zanesljiva metoda, gotovo pa drži, da je imela in ima vloga osebnosti velik pomen. Stalinizem ni nastajal brez odpora; med žrtvami niso bili le stari boljševiki in tuji komunisti-voditelji kominterne, marveč tudi veliko državljanov, delavcev, kmetov, pomemben del oficirskega kadra. (str. 45)

Leta 1926 je Buharin postavil tezo nujnosti prehoda socializma v eni deželi v meščansko družbo glede na stabilizacijo kapitalizma, medtem ko je Stalin postavil tezo o nujnosti krepitve razrednega boja. Postopno ožanje osebnih pravic in svobode državljanov je bilo sredstvo, s katerim je Stalin razorožil ne le obstoječo, marveč tudi prihodnjo potencialno opozicijo. Tisk, publicistika in založništvo, raziskovanja na področju družbenih ved, vse to je bilo omejeno na uvajanje uradnih stališč, kar je privedlo do osiromašenja celotne znanstvene in kulturne ustvarjalnosti, do dogmatizacije pa tudi do postopne onesposobitve za dialog in komuniciranje z drugimi teoretskimi smermi nemarksistične provenience. Te rezultate stalinizma lahko verificiramo tudi danes.

Stalinovi nasprotniki so bili teoretiki, publicisti, govorniki, celo izkušeni politiki, ki so bili sposobni oceniti in predvideti razvoj političnih odnosov. Buharin je točno predvidel eno vprašanje razvoja družbenih odnosov —

gibanje kolonialnih narodov. Njegovo stališče predstavlja eksaktno predvidevanje. (gl. str. 63)

Z detajlno analizo obsežnega empiričnega materiala skušajo raziskovalci določiti vse aspekte Stalinovega boja za oblast. Uporabljajo stenograme (zlasti odločitve) zasedanj izvršnih organov sovjetske partije, dokumente Tretje internacionale, periodiko. Poleg že znane memoarske literature se avtor sklicuje tudi na najnovejše raziskave sovjetskih zgodovinarjev, čeprav so tudi te omejene na relativno ozek krog problemov. Niso pa dostopni dokumenti in dosjeji najpomembnejših voditeljev opozicije, stališča ustreznih partijskih in državnih organov, ki niso rehabilitirali teh ljudi, pa kažejo, da to arhivsko gradivo še ne bo dostopno. Analiza dostopnih dokumentov ZKP(b) in kominterne, ki jih je uporabil profesor Britovšek, zadošča, da lahko sledimo frakcijskim bojem in njihovemu vplivu na celotno sovjetsko družbo. Od leta 1928 se je Stalinov vpliv razširil tudi na Tretjo internacionalo, saj je spoznal, da jo potrebuje za uresničitev političnih ciljev. Spremenil jo je v izvrševalca zunanje politike Sovjetske zveze, kar je imelo daljnosežne posledice za komunistično gibanje v celoti, zlasti v smislu kasnejšega procesa osamosvajanja in iskanja lastnih poti v izgradnji socializma tistih partij v kominterni, ki niso bile najbolj izrazite in za komunistično gibanje niso bile najbolj pomembne. Avtor je zgodovinski proces spreminjanja kominterne v dogmatski center opredelil z oceno pomena dokumentov »21 pogojev za sprejem v Tretjo internacionalo«: (gl. str. 74).

Formalno je proces boljševizacije pomenil uvajanje avtoritarnega vodenja in suspendiranje načela demokratičnega centralizma, brez razgovorov in razprav o bistvenih družbenih vprašanjih, za reševanje katerih je odgovorna partija. Za ponazoritev tega procesa je avtor navedel tudi znana zgodovinska dejstva, zlasti obdobje čistk in XX. kongresa KPSZ. To je metodološko-teoretično povsem upravičeno, kajti tudi položaj Sovjetske zveze v mednarodnih odnosih se je po drugi svetovni vojni spremenil.

Stalinov boj proti opozicijskim skupinam ni bil navaden frakcijski boj, marveč proces ustvarjanja idejnega aparata partije in legitimacija politične oblasti s pomočjo tega aparata. S prihodom na oblast tega aparata so prenehali obstajati vsi demokratični politični mehanizmi. (gl. str. 272)

Z analizo posameznih vprašanj je avtor pokazal, kako je Stalin do 1938 ne le politično porazil svoje nasprotnike (njihov poraz si je lahko zagotovil le s sodnimi uboji), marveč je pridobil tudi avtoriteto četrtega klasika marksizma. (gl. str. 273—274)

Stalin je primer političnega voditelja, ki je svojo oblast utemeljil z naslonitvijo na politično-ideološki aparat.

Če naj bi bila biografija teoretska mikrosinteza, potem lahko študijo Stalinov termidor obravnavamo tudi kot sintezo predhodnih raziskovanj. Jugoslovanski raziskovalci, predvsem zgodovinarji, so o stalinizmu pisali z različnih vidikov, pri čemer so veliko pozornosti posvetili vplivu stalinizma na položaj povojne Jugoslavije, zlasti v obdobju po znani Resoluciji informbiroja. Profesor Britovšek si je zadal nalogo, da zgodovinsko verificira obdobje od leta 1924 do XX. kongresa KPSZ, s tem da je povezal indivi-

dualno (Stalinova osebnost) z obćim (ZKP(b) in sovjetsko druŹbo v celoti). Opredelil se je za teŹji toda raziskovalno upravićen pristop, ki mu je omogoćil povezovanje razlićnih nivojev pojavov, da bi tako lahko ugotovil genezo in razvoj stalinizma kot druŹbenega in politićnega fenomena. Avtor uvršća med vzroke stalinizma tudi neugodne razvojne faktorje (podedovana revšćina, manjko demokratićne politićne tradicije). Stalinizem je lahko uspel tudi zato, ker je Stalin namesto teŹkih, zapletenih teoretićnih razprav o poteh razvoja socializma podal enostaven model, po katerem naj bi reševali vse druŹbene probleme — če jih zvedemo na nekaj temeljnih »zakonov« in »ćrt«. Stalinov termidor ni le formalna primerjava z diktatorsko politiko Napoleona, ki je formalno branil cilje francoske burŹoazne revolucije, marveć je tudi opozorilo na nove oblike oblasti, prej neznane, ki ne potrebujejo formalne legitimacije. Brez takega aparata stalinizem ne bi mogel delovati kot sistem in kot druŹbeni odnos.

Študija profesorja Britovška je argumentiran in sistemski prispevek h kritiki stalinizma. Čeprav je kot zgodovinar preućeval sistem v obdobju Stalinove aktivne politićne dejavnosti, je opozoril tudi na moŹnost vraćanja na avtoritarne metode reševanja druŹbenih vprašanj. Ćlovek kot posameznik in kot ćlan druŹbene skupine, lahko je delovna ali politićna organizacija, išće moŹnosti novih in ustreznjejših rešitev vprašanj, ki mu jih odpira ćas. Krize v socializmu so latentno vsebovale moŹnosti avtoritarnih rešitev, omejevanje svobode ćloveka kot politićnega subjekta in kot drŹavljana.

[The text in this section is extremely faint and illegible. It appears to be a long, multi-paragraph article or report, possibly discussing economic or social issues. The text is too light to transcribe accurately.]

Fevdalna zemljiška renta presežni produkt fevdalnega načina proizvodnje

LUDVIK ČARNI

Za ta kratek zapis sem se odločil, ker menim, da v literaturi neopravičeno enačijo fevdalno zemljiško rento s presežnim produktom fevdalnega načina proizvodnje. To otežuje razumevanje razvoja fevdalne proizvodnje in tudi drugih pojavov v fevdalni družbi, ki so z njo neposredno povezani.

Fevdalna formacija družbe ali fevdalna družbena formacija je bila razredna formacija družbe, ki je temeljila na fevdalnem načinu proizvodnje. Pri mnogih ljudstvih se je izoblikovala iz arhaične družbe, pri nekaterih pa je sledila sužnjelastniški formaciji družbe. V preteklih in novejših razpravah o sistematizaciji razvoja človeške družbe so bila izražena različna mnenja o razširjenosti fevdalne formacije družbe. Pritrditi kaže Voltaireu, da fevdalizem ni bil le evropski pojav. Tako je menil Montesquieu. Pri obravnavanju fevdalne formacije družbe moramo ločiti fevdne odnose, odnose med fevdalci in fevdalne odnose, odnose med fevdalnim in izkoriščanim podložniškim razredom. Prvi so pomembni za razumevanje fevdalne družbe tam, kjer so bili, a niso odločilnega pomena, kar je značilno za fevdalne odnose.

Zemljiška renta je ekonomska oblika v kateri se realizira zemljiška lastnina. Fevdalna zemljiška renta je bila njena specifična oblika. Pogojena je bila s fevdalnim načinom proizvodnje. Prilaščal si jo je fevdalni razred, ki so ga tvorili posvetni in cerkveni fevdalci. Prilaščal zato, ker je bil lastnik zemlje ter zaradi pravic in funkcij, ki jih je opravljal ali so jih v njegovem imenu opravljali drugi. Zemljo je obdeloval podložniški razred v dveh oblikah. Fevdalec je zemljo na določen način dodelil podložniškim gospodarstvom v obdelovanje ali je njeno obdelovanje sam organiziral ali so ga organizirali njegovi organi. Podložniška gospodarstva so imela lastna produkcijska sredstva, a so bile brez zemlje. Tako ločimo podložniško, rustikalno in gosposčinsko, dominikalno ali pridvorno zemljo in na teh oblikah zasnovano podložniško in pridvorno gospodarstvo. Podložniška gospodarstva so se poleg poljedelstva in živinoreje ukvarjala tudi z obrtjo, trgovino in denarno-kreditnimi posli.

Fevdalna zemljiška renta je tisti del presežnega produkta (dela), ki si ga je prilaščal (katerega rezultate si je prilaščal) fevdalni razred. V splošnem je presežni produkt tisti del produkta, ki ostane po pokritju proizvodnih stroškov. Ti obsegajo stroške za nadomestilo potrošenih produkcijskih sred-

stev in stroške za reprodukcijo delovne sile. Stroški za reprodukcijo delovne sile obsegajo proces nastajanja in obnavljanja telesnih in umskih delovnih sposobnosti človeka, tvarne in netvarne življenjske potrebščine. Tako pojmovan presežni produkt je bil in je osnova razvoja človeške družbe, njenega gospodarskega, socialnega, političnega in duhovnega razvoja. Prilaščanje in razpolaganje s presežnim produktom je bilo v zgodovinskem razvoju človeške družbe odvisno od vsakokratnega zgodovinsko določenega načina proizvodnje. Presežni produkt je nastal že v arhaični družbi. V tej družbi, oziroma v njenem klasičnem razdobju, si ga je prilaščala in z njim razpolagala skupnost. V razredni družbi je pred delitvijo produktov delitev produkcijskih instrumentov. Pri kapitalističnem načinu proizvodnje si kapitalistični razred prilašča ves presežni produkt. Pri fevdalnem načinu pa si fevdalni razred prilašča le tisti del presežnega produkta, ki ga zajema fevdalna zemljiška renta. Podložniška gospodarstva so se s produkcijskimi sredstvi, ki so jih imela, sama vzdrževala na zemlji, ki jim je bila dodeljena. Pri tem so skrbela za obnavljanje in po možnosti tudi za razširitev gospodarstva. Zato so tudi ona razpolagala z delom presežnega produkta, ko so izpolnila obveznosti do fevdalca, popravila in nadomestila produkcijska sredstva ter zadovoljila lastne življenjske potrebe. Tako je pri fevdalnem načinu proizvodnje presežni produkt poleg fevdalne zemljiške rente, ki si jo je prilaščal fevdalni razred, obsegal tudi tisti del presežnega produkta, ki je ostal podložniškim gospodarstvom po pokritju proizvodnih stroškov. Zato fevdalne zemljiške rente ni mogoče enačiti s presežnim produktom fevdalnega načina proizvodnje. Ta je bil enak fevdalni zemljiški renti le takrat, kadar so podložniška gospodarstva premogla le enostavno reprodukcijo. Fevdalna zemljiška renta je presežni produkt, ki si ga brez nadomestila prilašča fevdalni razred. To priča o izkoriščanju in daje fevdalnemu načinu proizvodnje razredni značaj.

Tako pojmovanje presežnega produkta fevdalnega načina proizvodnje nasprotuje mnenju, ki presežni produkt v razredni družbi enači s produktom, ki si ga prilašča vladajoči razred. Pri tem tako opredeljevanje poudarja, da je presežni produkt, ki ga ustvarjajo neposredni proizvajalci, produkt »za drugega«, vladajoči razred. Toda pri takem opredeljevanju presežnega produkta pri fevdalnem načinu proizvodnje ni doslednosti v pojmovanju presežnega produkta, ker pri tem načinu proizvodnje presežni produkt ni le produkt »za drugega«. Hkrati se s takim opredeljevanjem prezre posebnost fevdalnega načina proizvodnje. Ta se kaže v tem, da se je podložnik sam vzdrževal na zemlji, ki mu je bila dodeljena. Zato je za ta način proizvodnje značilna neekonomska prisila v razliko od kapitalističnega načina proizvodnje za katerega je značilna ekonomska prisila. Delavec nima produkcijskih sredstev, zato je prisiljen kapitalistu prodajati delovno silo. Pri fevdalnem načinu proizvodnje je neekonomska prisila, ki je sestavni del tega načina proizvodnje, imela zelo različne oblike od najbolj grobih oblik tlačanstva do stanovske neenakopravnosti. Pojem tlačanstva, ki ga v literaturi različno uporabljajo, uporabljam za osebno odvisnega podložnika, ki je vezan na zemljo. Marx je v 47. poglavju tretjega zvezka »Kapitala« (str. 887) zapisal, da ima pri naravnih renti v primerjavi z delovno rento »producent več možnosti, da si dobi čas za presežno delo, katerega produkt je njegov,

enako kakor produkt njegovega dela, ki zadovoljuje njegove najnujnejše potrebe.«

Pridvorno zemljo so obdelovali podložniki, ki so imeli svoje lastno gospodarstvo, na fevdalnem dvoru živeči nesvobodnjaki in tudi drugi. Pridvorni nesvobodnjaki so živeli na fevdalnem dvoru v skupnem gospodinjstvu ali v hišici ob njem. Opravljali so dela in službe na dvoru in pridvornem gospodarstvu. Premoženje, ki bi preseгло osebne potrebe, si niso mogli ustvariti. To jim je bilo največkrat tudi prepovedano. Fevdalec si je prilaščal ves presežni produkt, ki so ga ustvarili. V tem pogledu je bila med njimi in podložniki, ki so gospodarili na dodeljeni zemlji razlika očitna.

V razrednih načinih proizvodnje si vladajoči razred na specifični način presežni produkt prilašča in ga temu načinu primerno uporablja. Kapitalist ga uporablja za osebne potrebe in predvsem za razširitev proizvodnje. To zaradi razmer, ki so značilne za kapitalistični način proizvodnje, ker je prisiljen, da zaradi konkurence na trgu širi proizvodnjo. V tem smislu fevdalni način proizvodnje fevdalca ni silil, da bi presežni produkt, ki si ga je prilaščal, vlagal v proizvodnjo. Obstoje fevdalnega razreda tudi ni bil odvisen od proizvodnje, ki bi ga fevdalec ali njegovi organi organizirali. Pridvorno gospodarstvo je opuščal ali širil kakor so narekovala razmere. Opuščal ali širil ga je, kadar mu je taka oblika proizvodnje prinašala večji presežni produkt. Ta pa je bil vedno odvisen od zemljiške posesti oziroma obdelovalne zemlje, katere lastnik je bil in od stopnje izkoriščanja. Fevdalec je vlagal presežni produkt na različne načine tudi v proizvodnjo. Tudi odrekel se mu je, da je podložnike vzpodbujal za pridobivanje novih obdelovalnih površin in jim omogočil zasnovanje lastnega gospodarstva in podobno. K ekstenzivnemu (pridobivanje novih obdelovalnih površin) in intenzivnemu razvoju proizvodnje fevdalnega načina proizvodnje pa je največ prispeval podložniški razred. Zato je bil predvsem od presežnega produkta (dela) s katerim so razpolagala podložniška gospodarstva odvisen razvoj proizvodnje fevdalnega načina proizvodnje. Ta pa z njim niso vedno razpolagala. Čestočas niso premogla niti enostavne reprodukcije ali pa jih je zaradi naravnih in družbenih vzrokov doletela še hujša nesreča.

Multidisciplinarno razumevanje lastnine

BOGOMIL FERFILA

PROLEGOMENA

V družbeni stvarnosti so me vedno privlačevala njena ključna področja, smeri njenega preteklega, sedanjega in prihodnjega gibanja. Poleg tega sem jo želel analitično razčleniti in nato sintetizirati v naravno celoto z bolj ali manj zaključeno logično zgradbo; ugotoviti povezanosti, odvisnosti, ločenosti sestavnih delov.

Ob takšnem optimistično-obsežnem znanstveno-raziskovalnem izhodišču je potrebno oblikovati (odkriti) glavne determinante družbene stvarnosti, ugotoviti kaj je tisto, kar jo v največji meri določa in nato postopoma dodajati preostale družbene dimenzije.

Kot »kristalizacijsko jedro« družbene produkcije in družbenega bivanja se mi je kazala lastnina, kategorija, ki je v znanstveni misli in družbeni praksi vedno zavzemala pomembno mesto in ki je posredno (nevidno) določala številne družbene institucije in zgradbo družbe v celoti. Tako sem si zastavil cilj, da proučim pomen in oblike lastnine, da jo razčlenim in prikazem v vseh (večini) pomembnih aspektih, ter ob upoštevanju dosedanjih znanj pridem tudi do novih ugotovitev.

Menim, da je pričujoča študija korak naprej v oblikovanju in razjasnitvi izredno zapletene in celovite lastninske problematike.

Kvaliteto vidim tako v postavitvi in izpeljavi logične raziskovalne spoznavne sheme, kot v prilagoditvi znanstvenega instrumentarija pristopa (multidisciplinarni, interdisciplinarni) k večdisciplinskosti kategorije lastnine. (Takšen pristop je objektivno potreben za vse osnovne pojme človeške družbe, kajti imperativ osnovnosti izhaja iz njihove prisotnosti v (vseh) pomembnih družbenih sestavinah, ki ne priznava ločenosti znanstvenih disciplin v predmetu, metodah itd. proučevanja.)

Številna literatura, stališča, mnenja, se oblikujejo zlasti o ekonomski in pravni sestavini lastnine, skoraj nič o sociološki, ki jo enačim z družbeno platjo (plastjo) lastnine (tehnološko stran lastnine sedaj zanemarimo). Morda je tej odsotnosti vzrok prej omenjeno neukvarjanje z najsplošnejšim pojmovnim razčiščevanjem o lastnini, s katerim je nedvomno tesno povezana.

Pri opredeljevanju in ugotavljanju medsebojnega razmerja (čemur posvečam posebno pozornost, saj želim v tem in vseh delih študije vzpostaviti

tudi določene hierarhije med družbenimi kategorijami, ki so seveda odraz družbenih zakonitosti) izhajam iz razumevanja lastnine ad abstractum in razmerja občih strukturnih sestavin globalnih družb.

Skušam izhajati iz ekonomske sestavine lastnine kot osnove na kateri se nadgrajujejo ostale lastninske dimenzije (pravna, politična, kulturna itd.), ki pa ji tudi dajo končno obliko. Takšno izhodišče eksplicitno razvijem pri obravnavi pravnega pojma lastnine, kjer poudarim osnovno funkcijo prava — usmerjanje, oblikovanje, nadgrajevanje ekonomskih aktivnosti, ne pa samozadostno pravno formaliziranje. Zato oblikujem poleg pravnega pojma lastnine še pravni pojem lastnine v ožjem pomenu besede, ki zajema le ustaljeno pravno reguliranje lastninskih odnosov in procesov preko lastninske pravice; pravni pojem pa mi pomeni integralno pravno nadstavbo ekonomije lastnine, katere uvajanje le počasi prodira v pravno teorijo.

Sociološki pojem lastnine po eni strani izhaja iz obravnavanih sestavin, jih skuša integralno združevati in izražati, po drugi strani pa uvaja bipolarno značilnost družbenih odnosov, ki je odraz razmerja ljudi do produkcijskih sredstev — njihovo konjunktivno opredeljenost v primeru združenosti članov družbe in objektov (produkcijskih sredstev), ter prevladujočo disjunktivnost, antagonizem družbenih odnosov, ki je odraz ločenosti ljudi od lastnine produkcijskih sredstev, odraz lastninskega monopola dela družbe nad produkcijskimi sredstvi.

S tem pa že posegamo v področje vlog, pozicij ljudi v družbi, njihov medsebojno enakopravni ali neenakopravni odnos, v področje družbene enakosti oziroma družbene neenakosti.

1 POIZKUS OPREDELITVE POJMA LASTNINE, NJEGOVA RAZČLENITEV IN ANALIZA STRUKTURNIH SESTAVIN

Moje pojmovanje lastnine izhaja od ugotovitve, da je odnos med posameznikom in stvarjo le pojavna, površinska oblika nekega drugega, bistvenega, družbenega odnosa.

Ljudje uporabljajo in razpolagajo s stvarmi glede na različne osnove in lastnina je taka osnova, ki vsebuje najpopolnejše pooblastilo posameznikov (skupin, institucij) glede njihovega razpolaganja s stvarmi. Nobeno drugo pooblastilo, s katerim subjekt¹ lahko razpolaga, ni tako popolno kot lastnin-

¹ Subjekt prisvajanja — lastnik je sestavni del pojma lastnine. »Lastnina brez subjektov prisvajanja je contradictio in adjecto.«

I. Maksimović, Osnovne karakteristike i ekonomska suština samoupravne društvene svojine, Institut društvenih nauka, Beograd 1973, str. 6.

V končni instanci so posamezni lastninski subjekti vedno neke fizične osebe, vendar je napačno — tudi pri določitvi subjektov ekonomskega prisvajanja — izključiti institucije in pravne osebe.

Naj naštejemo nekaj razlogov v prid tej tezi:

1. Politične institucije imajo močan vpliv na pravne institute lastnine in preko tega tudi na ekonomsko prisvajanje.

2. Za pojem lastnine (tudi za ekonomski) ni bistvena neposredna in osebna potrošnja, temveč potrošnja nasploh — tako odložena kot neposredna.

Odložena potrošnja (varčevanje, akumulacija) pa tudi predpostavlja razpolaganje in prisvajanje ter tako indirektno vpliva na osebno potrošnjo.

ska pravica, čeprav tudi le-ta ni popolno pooblastilo. Za takšno pojavno obliko pa je potrebno odkriti njeno družbeno bistvo, ki jo pogojuje in je primarnega pomena.

In to so v končni instanci družbeni odnosi, odnosi med ljudmi, odnosi v katerih ljudje uporabljajo, upravljajo, razpolagajo, konsumirajo stvari, ki so lahko tako ekonomske kot neekonomske dobrine. Če nekdo (lahko tudi skupina, institucije) v družbi individualno prilašča ekonomske dobrine (produkcijska in potrošna sredstva, določene materialne koristi in usluge), potem le-ta izključuje druge od tega prilaščanja. V tem smislu lahko lastnino poj-
mujemo kot monopol nad predmetom, s katerim se izključujejo pristnosti drugih subjektov.²

V globalnih družbah komunistične družbenoekonomske formacije bo monopol prilaščanja v smislu izključitve ostalih subjektov v veliki meri presežen, *vendar ne povsem*. Ker je večno prilaščanje v tehnološkem pomenu besede³, je večno tudi delo. Neki kriteriji, osnove prilaščanja bodo še vedno obstojale — tudi v smislu izključitve dela populacije, čeprav ne zaradi relativne redkosti dobrin, temveč zaradi kulturnih, moralnih razlogov. Še vedno bo obstajalo neke vrste pooblastilo, čeprav s kvalitativno novimi dimenzijami.

Povsem logično je, da je o lastnini možno govoriti le v okviru določenih odnosov med ljudmi, kajti le v takšnem kontekstu je pooblastilo smiselno, saj pomeni izključitev ostalih v okviru tega pooblastila. »Posameznik, ki ne bi bil v odnosu z drugimi ljudmi, ne bi imel nobenih pooblastil.«⁴

V odnose do stvari stopajo ljudje preko lastnih medsebojnih družbenih odnosov, ter imajo do predmetov (objektov) lastnine⁵ le toliko pravic, pooblastil, kolikor jim to omogočajo določeni družbeni odnosi.

Problem lastninskih odnosov je torej problem odnosov med ljudmi, v katere le-ti nujno stopajo v procesu ekonomske aktivnosti.

Prišli smo torej do ugotovitve, da je bistvo kategorije (osnovni znanstveni pojem)⁶ lastnine družbeni odnos (zanemarimo tehnološko stran lastnine).⁷

3. Iz za institucij in pravnih oseb se prav tako nahajajo tudi fizične osebe.

Subjekti prilaščanja so torej tako fizične osebe kot tudi institucije in pravne osebe, katerih aktivnost ima družbeni in funkcionalni značaj.

² Povdaranje predvsem te dimenzije — glej definicijo:

B. Bošković, O svojini in nesvojini u samoupravnom socijalizmu, Gledišta, br. 10, 1968, str. 1398.

³ »Vsaka proizvodnja je prilaščanje narave po posamezniku...«

K. Marx, Uvod u kritiku političke ekonomije, Kultura, Beograd 1949, str. 20.

⁴ R. Lukić, Društvena svojina i samoupravljanje, Savremena škola, Beograd 1964, str. 9.

⁵ Tudi predmet lastnine, prisvajanje je konstitutivni element pojma lastnine.

Objekt prisvajanja so ekonomske in neekonomske dobrine. Oboje imajo svojo materialno stran in vsebino, ter svojo vrednostno vsebino, ki ni nujno ekonomska (določena s potrošno človekove delovne sile), temveč lahko bazira na naravnih, kulturnih kriterijih — naravne dobrine, transformacija ekonomskih v neekonomske dobrine v komunistični družbenoekonomski formaciji.

Oblika neposredne potrošnje (osebne potrošnje, proizvodne potrošnje) ima le prisvajanje materialne naravne vsebine ekonomskih in neekonomskih dobrin, prilaščanje vrednostne vsebine pa lahko smatramo, poleg neposredne potrošnje tudi za obliko odložene potrošnje (ekonomske dobrine), kot monopolno izključevanje drugih subjektov iz uporabe določenega dela materialnega ekonomskega bogastva v abstraktni, vrednostni obliki.

⁶ Pojav (fenomen) in njegova čutna zaznava je naša edina neposredna zveza s svetom. Pojave pa pripisujemo stvarim kot njihove lastnosti.

Družbeni odnosi predstavljajo stičišča med posameznimi družbenimi vlogami oziroma okvir, v katerem posamezniki tako ali drugače uresničujejo tiste sklope pravic in obveznosti (vloge), ki jim pripadajo glede na njihovo pozicijo v sistemu družbenih odnosov.

Družbene odnose lahko opredelimo kot celoto povezav, konjuktivnih in disjunktivnih stikov, ki se vpostavljajo med ljudmi v procesu njihove družbene aktivnosti. Družbeni odnosi so torej okvir, v katerem se odvija družbena aktivnost — družbeni procesi. Razmerje med odnosom in procesom je enako razmerju med obliko in vsebino: odnos je oblika, proces, aktivnost ljudi v danem odnosu pa je vsebina. (Marksistična znanstvena misel obravnava na primer družbene produkcijske odnose kot obliko, družbene produktivne sile pa šteje za njihovo vsebino.) Lastninski odnosi so torej oblika, lastninski proces pa je vsebina, ki se vrši v njihovem okviru.

Marksizem je prvi razvil dialektično-materialistično metodo analize družbenih odnosov in jih razdelil na materialne in nematerialne družbene odnose. Materialni družbeni odnosi so tisti, ki se vzpostavljajo objektivno, neodvisno od zavesti in volje ljudi, ter so pogojeni s stopnjo razvoja družbenih produktivnih sil. Njihovo jedro predstavljajo družbeni produkcijski odnosi v širšem pomenu besede. Ostali odnosi izhajajo iz le-teh in se kažejo kot njihova nadstavba. Drugače povedano, družbeni odnosi obstojajo v vsaki globalni družbi, v vseh njenih občinah sestavinah; Od ekonomske baze do oblik družbene zavesti — njihov pomen pa je določen s pomenom posameznih strukturnih sestavin.

Čemu tako obširen ekskurz o družbenih odnosih, njihovi sestavi, pomenu? Nakazano razumevanje družbenih odnosov mi bo služilo kot izhodišče pri opredelitvi pojma lastnine in analizi njenega ekonomskega, pravnega in sociološkega razumevanja. (Ob taki zasnovi pa se ni potrebno omejiti zgolj na omenjena tri pojmovanja lastnine, marveč bi lahko obravnavali lastnino še kot filozofsko, politološko, kulturno, religiozno, moralno kategorijo — pač glede na to, iz katere sestavine družbenih odnosov bi izhajali.) Če lastnino proučujemo z njene tehnološke strani — kot tehnološki odnos in proces — nam pomeni sinonim za prilaščanje predmetov iz narave s strani ljudi (sinonim za družbeno proizvodnjo). Tu nas zanima v prvi vrsti odnos človeka in narave, proces vplivanja človeka na naravo.

Človek z urejajočo dejavnostjo mišljenja združuje podobne pojave v stalne pojme s tem, da odmisli vse nebitvene slučajne lastnosti, ki med seboj ločijo posamezne pojave (akcidentalija) in ugotovi tiste lastnosti, ki so za določeno skupino pojavov značilne (esenčialija).

To je proces, s katerim pridemo tudi do pojma lastnine. Lastnina kot pojem je torej čista miselna tvorba (abstrakcija) in si ga (pojem) ne moremo predstavljati.

S tem pa, da pojme označimo z besedami (npr.: z lastnino), jih lahko posredujemo drugim ljudem.

Ko v pojmi odkrivamo različne pojave (odvisno od kriterija opazovanja), jih razporejamo v manjše skupine (analiza, razčlenjevanja), ko pa iščemo kaj več skupin različnih pojavov, pa jih sestavljamo v večje skupine (sinteza, povezovanje).

Na ta način lahko tvorimo širše (lastnina) in ožje pojme (lastninski odnosi, lastninski proces, prilaščanje).

Širši pojmi imajo več različnih lastnosti kot ožji, tvorimo jih tako, da v njih vključimo vse tiste ožje pojme, ki imajo lastnosti širšega pojma.

⁷ Podobna formulacija:

D. Dragišić, Položaj proizvođača u samoupravnom sistemu, Gledišta, br. 3, 1968, str. 366.

Drugi aspekt pa je družbena stran lastninskih odnosov in procesov. Ljudje stopajo v odnose do narave šele preko lastnih, medsebojnih družbenih odnosov; najprvo se združujejo, da bi tako združeni lahko prilaščali naravo. »Lastnina izraža človekov odnos do narave na eni in odnos med ljudmi na drugi strani.«⁸

Lastnina je torej, v najširšem pomenu besede, naravno, tehnološko in družbeno pogojena celota odnosov ljudi do narave in zlasti med njimi samimi, v okviru katere (celote odnosov) se vrši produkcija, distribucija (v blagovnem gospodarstvu tudi menjava) in potrošnja ekonomskih dobrin — družbeni in tehnološki procesi.

Po znanstvenem pojmovanju je lastnina zgodovinski pojav, ki se tekom družbenega razvoja spreminja, transformira iz ene oblike v drugo, iz ene razvojne faze prilaščanja v drugo — glede na spremembe v kompleksu družbenih produktivnih sil in družbenih produkcijskih odnosov.

Tehnološka stran lastnine je objektivno večer (seveda spreminjajoč) pogoj za obstoj vsake družbe, lastnina kot družbena institucija definirana v smislu monopola, izključitve drugih subjektov od prilaščanja določenih ekonomskih dobrin, pa je zgodovinsko minljiv pojav. V komunistični družbeno-ekonomski formaciji, temelječi na zelo visokem razvoju družbenih produktivnih sil, bo ta institucija dobila revolucionarno novo kvantitativno in kvalitativno dimenzijo — med ljudmi se ne bodo postavljale nobene ekonomske omejitve (pooblastila na določenih dobrinah na ekonomski osnovi), vsak bo lahko vse dobrine uporabljal in trošil — premagana bo relativna redkost dobrin in le-te ne bodo več ekonomske dobrine.⁹

Kriteriji vrednotenja in prilaščanja bodo sicer še obstajali, vendar bodo izven ekonomske sfere — v sferi bioloških, estetskih, kulturnih in drugih neekonomskih potreb.

Kakšno je torej moje pojmovanje lastnine?

Moj bistveni prispevek obravnavani tematiki je po mojem mnenju to, da sem zaznal dialektično prepletanje in soodvisnost posameznih strukturnih sestavin oziroma posameznih strani pojma lastnine — po eni strani nerazdružljivo prepletenost oblike in vsebine (lastninski odnosi in procesi); po drugi strani pa komplementarnost družbene in tehnološke strani lastnine.

Lastnina je torej tako družbeni in tehnološki odnos — lastninski odnos, kot tudi družbeni in tehnološki proces — lastninski proces.

Če odnose opredelimo kot celoto povezav med ljudmi — družbeni odnosi, ter med ljudmi in stvarmi — tehnološki odnosi, potem so njihova vsebina,

⁸ V. Milanović, Sociologija, Službeni list SFRJ, Beograd 1972, str. 54.

⁹ Za ekonomske dobrine je po eni strani značilno, da so produkt vložnega človeškega dela (za razliko od naravnih dobrin), po drugi strani pa da izražajo odnos človek : dobrina, ki je opredeljen s:

- a) koristnostjo dobrine za človeka — lahko zadovolji določene potrebe,
- b) relativno redkostjo dobrin glede na potrebe ljudi.

V komunistični družbenoekonomski formaciji bo zaradi visoke stopnje razvoja družbenih produktivnih sil premagana prav relativna redkost dobrin (ostale značilnosti nespremenjene), zato take dobrine imenujem neekonomske dobrine v ožjem pomenu besede.

se pravi družbeni in tehnološki lastninski procesi¹⁰, ravno tista aktivnost, tista dejavnost, ki se izraža pri teh povezavah, stikih.¹¹

Bistveno za lastninski družbeni in tehnološki proces ni nekaj statičnega, nekakšno stanje, marveč je njegovo bistvo dinamičnost, akcija delovanje (na kar kaže že konec koncev sam obči pomen pojma procesa).¹²

(O družbenih odnosih smo že ugotovili, da obstojajo le glede na druge ljudi, da so kot družbeni pojav smiselni samo glede na druge ljudi. Prav isto velja tudi za družbeno stran lastninskih procesov, ki jih brez ljudi seveda ni).

Kot družboslovce nas zanima predvsem družbena stran lastnine — kar lahko označimo kot sociološki pojem lastnine (sociologija kot osnovna, najširša družbena veda). Strukturno najpomembnejši del družbenih odnosov so produkcijski odnosi v širšem pomenu besede, ki se pokrivajo z ekonom-

¹⁰ Takšna opredelitev pomena pojma lastninski proces lahko pomeni tudi predlog nove variante razumevanja kategorije prilaščanja — sicer pa je odnos prilaščanje: lastnina predmet dolgoletnih teoretičnih diskusij.

Naj omenim le nekatere:

M. Korać, Pojam odnosa proizvodnje, Nolit, Beograd 1957, str. 44, 156 in drugje.

D. Dragišić, Ekonomska suština društvene svojine u samoupravnom socijalizmu. Gledišta, br. 3, 1969, str. 451 do 54.

M. Korać, Nekoliko primedaba uz knjigu prof. Maksimovića, Ekonomska misao, br. 2, 1975, str. 30—31.

S. Taboroši, Još malo razmišljanja o društvenoj svojini, Gledišta br. 5 do 6, 1973, str. 669.

A. Bajt, Svojina u ekonomskom smislu i imovina, Anali pravnog fakulteta u Beogradu, januar — mart, 1956, str. 45.

¹¹ Družbeni odnosi in procesi se nahajajo tako na področju družbene baze kot družbene nastave oziroma v številnih dimenzijah teh osnovnih sestavin obče strukture globalnih družb.

Nas zanima njihov del, ki tvori pojem lastnine — ukvarjamo se s proučevanjem tistih okvirjev in aktivnosti v vsaki od posameznih sestavin družbenih odnosov (ekonomska, politična, kulturna, religiozna, itd.), ki ima značilnosti lastnine.

¹² Takšno razumevanje lastnine omogoča tudi »obstoj« lastnine v komunistični družbeno-ekonomski formaciji, kajti ne strinjam se z ugotovitvami, da v komunizmu lastnine ne bo več — nekateri teoretiki trde že za našo družbeno lastnino, da je negacija lastnine kot npr.:

J. Djordjević, Ustavno pravo FNRJ, Arhiv, Beograd 1953, str. 79—81, 95—104, 107—110.

N. Popović, Povodom diskusije o privrednom sistemu, Naša stvarnost, br. 1—2, 1954, str. 13.

L. Marković, Svojina i njena negacija u FNRJ, Naša stvarnost, br. 12, 1953, str. 24—25, 35.

Z. Kristl, Neke karakteristike klasne podjele društva u SSSR, Komunist, br. 3—4, op. 1. 1952, str. 50.

R. Legradić, Nekoliko pravnih pitanja u vezi s novim privrednim sistemom. Naša stvarnost, br. 6, 1953, str. 96, 104.

Smatram, da je tako pojmovanje odraz neupoštevanja zgodovinske komponente v kategoriji lastnine, ki je kot pojem večna, minljive pa so njene zgodovinske pojavne oblike.

Zato bi pritegnil ugotovitvi iz sicer vrednostno problematičnega dela: »Tam kjer ne obstoji lastnina v kakršni koli obliki, ne moremo govoriti o proizvodnji in torej tudi ne o družbi.«

A. Košeljev, Socialistička svojina, Kultura, Beograd 1948, str. 3.

Večina seveda soglašja glede družbene lastnine kot »prave« lastnine (res pa je, da to ni več v klasičnem stvarnopravnem pomenu besede):

A. Gams, Uvod v gradjansko pravo, Naučna knjiga, Beograd 1952, str. 294.

A. Gams, Svojina i imovina, Anali, Beograd 1953, br. 1, str. 17.

V. Spaić, Priroda prava upravljanja opštenarodnom imovinom, Narodna uprava, 1952, str. 30.

R. Stojanović, Neka pitanja o svojini u prelaznom periodu od kapitalizma ka komunizmu, Ekonomist, 1951, br. 2.

R. Stojanović, Zadržana svojina u prelaznom periodu od kapitalizma ka komunizmu, Socijalistička poljoprivreda, 1954, br. 4.

A. Finžgar, Družbena lastnina kot temelj našega pravnega sistema, Pravnik, št. 10—12, 1954, str. 246.

skimi odnosi. Zato je ekonomska kategorija lastnine odločilna pri razumevanju in obravnavanju sociološkega pojma lastnine.

Pravna stran lastnine je seveda tudi pomemben element sociološkega pojma lastnine in se tesno prepleta z njeno ekonomsko komponento, saj so ekonomski odnosi in procesi ponavadi pravno regulirani (v najširšem pomenu besede — upoštevajoč navade, običaje, samoupravno zakonodajo organizacij združenega dela itd.). Preko različnih pravnih kategorij in instrumentov (v ustavni, gospodarski, stvarnopravni in statusni zakonodaji), ki se nanašajo ne le na osnovne principe in odnose gospodarjenja, temveč tudi na podrobno obdelan pravni režim gospodarjenja, se formalizira in konkretizira, usmerja in specificira sama ekonomska vsebina in bistvo prilaščanja.¹³ Obstoje celo teorije, da pravo ustvarja ekonomijo.¹⁴ Vendar pa je to mešanje bistva in njegovega odraza. Marx je zapisal, da pravnih odnosov in državnih oblik ne moremo razumeti iz njih samih, temveč, da leži njihov temelj v materialnih življenjskih odnosih. Ne glede na to, ali so pravni odnosi zakonsko oblikovani ali ne, se v njih odražajo ekonomski odnosi.

Pravo in še zlasti lastninske pravice so torej le eden od formalnih konstitutivnih elementov družbene kategorije lastnine, tisti element, ki se nanaša na pravno obliko ekonomskih in drugih družbenih odnosov, s katero se legalizirajo in institucionalizirajo ekonomske in družbene značilnosti režima gospodarjenja in prilaščanja.¹⁵

Vendar pa zaradi vse natančnejšega in vseobsegajočega pravnega reguliranja, ter zaradi vse pogostejšega zavestnega, planskega reguliranja gospodarstva in družbe sploh, raste pomen prava in pravne nadgradnje.

2 EKONOMSKI POJEM LASTNINE

Lastnina kot družbena kategorija je v tesni zvezi z ekonomsko aktivnostjo vsake globalne družbe oziroma družbe nasploh.

Za razumevanje lastnine (tako v družbenem, sociološkem pomenu, kot

¹³ Podobna formulacija:

A. Gams, O diskusiji o socijalističkoj svojini, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 4, 1955, str. 419.

¹⁴ Glej: I. Maksimović, *Teleološke i genetičke osnove ekonomskih problema savremenog socijalizma*, Praxis, 1/2, Zagreb 1972.

¹⁵ Sličan pomen ima definiranje razmerja med ekonomskim in pravnim pojmom lastnine kot razmerja med strukturalno in pojavno kategorijo v:

J. Djordjević, O konceptu svojine i o društvenoj svojini, *SAN*, Beograd, 1965, str. 17.

Ali pa:

»Medtem, ko je vprašanje pravne lastnine... quaestio iuris, je vprašanje ekonomske lastnine izključno quaestio facti.«

A. Bajt, *Svojina, naročito društvena, kao ekonomski pojam*, Naučno delo, Beograd 1965, str. 2.

M. Perović pa pod lastnino v pravnem smislu razume vsako pravno formo, ki jo lahko zavzame ekonomsko prisvajanje.

Glej:

M. Perović, *Prisvajanje i svojina*, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 3, 1955.

Kritiko takšnega pojmovanja pa daje: R. Legradić, *Dvije teorije o strukturi društvene svojine*, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, br. 3, Bgd 1955.

najširšem, pa tudi kot ekonomski, pravni, politični . . . pojem) je torej osnovno, kakšen je položaj te kategorije na področju gospodarstva.

V veliki večini naši teoretiki bolj ali manj eksplicitno izhajajo iz Marxovih izvajanj o lastnini, ki pa jih različno tolmačijo.

2.0 EKONOMSKI POJEM LASTNINE KOT SINONIM PRODUKCIJSKIH ODNOSOV

V predgovoru H kritiki politične ekonomije Marx enači produkcijske odnose z lastninskimi odnosi, češ, da so le-ti »pravni izraz za isto stvar«, t. j. za produkcijske odnose.

Ta formulacija je dala nekaterim povod za to, da enačijo ekonomski pojem lastnine z »vsemi odnosi proizvodnje«.¹

Toda, če Marx enači produkcijske odnose z lastninskimi, iz tega še ne izhaja, da reducira produkcijske odnose samo na lastnino produkcijskih sredstev. Če bi bilo tako, ne bi imelo nobenega smisla govoriti o celoti produkcijskih odnosov, ki da »tvorijo ekonomsko strukturo družbe«. Ravno s tem, ko Marx govori o ekonomski strukturi, kaže na mnogovrstnost sestavnih delov te strukture, se pravi produkcijskih odnosov.

Sicer pa Marx v nekem svojem pojnejšem delu eksplicitno poudari, da ekonomskih, t. j. produkcijskih odnosov, ne gre enačiti z občim pravnim pojmom. lastnine.² Lastnina produkcijskih sredstev izraža le enega od mnogoštevilnih produkcijskih odnosov v vsaki družbi, nikakor pa ni edini produkcijski odnos — čeprav je najpomembnejši. Kot sem že prej poudaril, pa Marx govori o ekonomski strukturi družbe, o celoti produkcijskih odnosov, ki »tvorijo to, za kar imenujemo družbene odnose, družbo, in sicer družbo na določeni razvojni stopnji, družbo s svojevrstnim, od drugih družb razlikujočim se značajem.« Kot primer za takšne celote produkcijskih odnosov Marx navaja antično, fevdalno in buržoazno družbo, ki da so »celote produkcijskih odnosov, ki vsaka od njih hkrati označuje posebno razvojno stopnjo v zgodovini človeštva.«³ (Te razvojne stopnje so družbenoekonomske formacije.)

Iz navedene Marxove formulacije izhaja tudi stališče naših teoretikov, ki lastnino pojmuje le kot pravni institut. V tem slučaju je bilo seveda napačno izvajanje, kjer lastnino produkcijskih sredstev opredelim za osnovni produkcijski odnos, ki pogojuje vse ostale.⁴

¹ A. Gams, Neka sporna pitanja iz gradjanskog prava, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, april—jun 1955, str. 170.

Enako stališče zastopa tudi: A. Bajt, Svojina i monopol, Naša stvarnost, br. 4, 1955, str. 406.

² K. Marx, Beda filozofije, Kultura, Beograd 1946, str. 160.

³ K. Marx, F. Engels, Izbrana dela, I. zvezek, Mezdno delo in kapital, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1950, str. 92.

⁴ V marksistični ekonomski teoriji se kot kriterij za določanje tipa družbenih produkcijskih odnosov najbolj pogosto uporablja lastnina produkcijskih sredstev. Takšno stališče, ki na nekoliko poenostavljen način izraža v veliki meri že obravnavane misli Marxa, Engelsa in Lenina, je podal Stalin:

»Če odgovarja stanje proizvodjalnih sil na vprašanje, s kakšnimi proizvodjalnimi orodji proizvajajo ljudje zase nujno potrebne materialne dobrine, tedaj odgovarja stanje proizvod-

Kot pravna kategorija, ki je del družbene nadgradnje, je pravni pojem lastnine tisti, ki je določen z družbenimi produkcijskimi odnosi, katerih bistveni del predstavlja lastnina produkcijskih sredstev. Takšne teorije so po eni strani posledica »fetišizacije prava« kot vseмогоčnega usmerjevalca, regulatorja družbenih odnosov in procesov, po drugi strani pa je potrebno ugotoviti, da jugoslovanska družbena stvarnost s hipertrofijo pravnih norm daje takšnim teorijam določeno osnovo. Ostaja pa dejstvo, da gre v veliki meri za nerealno formalizacijo odnosov, neživljenjsko institucionalizacijo družbenih odnosov in procesov, ki so za sociološki pristop sekundarnega pomena.

2.1 KONSISTENCA OPREDELITEV IN OBLIKE IZRAŽANJA LASTNINE EKONOMSKE KATEGORIJE

Lastnina v ekonomskem smislu je ekonomska kategorija, preko katere se izražajo ekonomski odnosi in procesi med ljudmi, ki se vzpostavljajo v relaciji do ekonomskih dobrin v vseh sferah družbene reprodukcije. Pri opredelitvi ekonomskega pojma lastnine je zato potrebno upoštevati ekonomske odnose v celoti družbene reprodukcije — produkcijske odnose v širšem pomenu besede (kar pa ne pomeni, da določenemu elementu ne moremo pripisati odločilnega pomena).

»Zaradi pluralitete momentov gospodarskega življenja (proizvodnja, razdelitev, menjava in potrošnja), nastaja tudi pluraliteta ekonomskih funkcij,

nih odnosov že na drugo vprašanje: čigava last so proizvodjalna sredstva (zemlja...), kdo razpolaga s proizvodjalnimi sredstvi, ali razpolaga z njimi vsa družba ali razpolagajo z njimi posamezne osebe, skupine, razredi, ki jih izrabljajo za izkoriščanje drugih oseb, skupin, razredov.«

J. V. Stalin, Vprašanje leninizma, O dialektičnem in zgodovinskem materializmu, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1948, str. 608.

Stalinovo stališče so seveda prevzeli sovjetski učbeniki politične ekonomije:

»Stanje proizvodjalnih, družbenih sil odgovarja na vprašanje, kako velika je oblast družbe nad naravo. Stanje proizvodnih odnosov med ljudmi pa odgovarja na drugo vprašanje, na vprašanje, v čigavi posesti so proizvodjalna sredstva...«

A. Leontijev, Predmet in metoda politične ekonomije, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1947, str. 21.

Zaradi velikega vpliva sovjetske teorije se je to stališče razširilo v vseh socialističnih deželah. Njegova resna pomanjkljivost je zlasti ta, da pri določanju tipa družbenih produkcijskih odnosov upošteva le korelacijo med lastnino produkcijskih sredstev in ostalimi produkcijskimi odnosi, ne pa tudi različnost predznaka in intenzivnost te povezave.

Trditev, da se tip družbenih produkcijskih odnosov vsake družbe lahko določi glede na lastnino, je v bistvu pravilna, vendar ne dovolj določena. Njena osnovna slabost je njena statičnost; četudi zanemarimo njeno nedoločeno, nam vseeno kaže na tisto, kar določa stanje produkcijskih odnosov. Iz nje pa ne moremo ugotoviti:

1. ali je v tem tudi bistvo, vsebina produkcijskih odnosov,
2. kako pride do razvoja družbenih produkcijskih odnosov.

Drugeče povedano, v Stalinovem stališču ni eksplicitno vzpostavljena nobena tesnejša povezanost med družbenimi produkcijskimi silami in družbenimi produkcijskimi odnosi, temveč le konstatira, kaj je značilno za ene in kaj za druge, kot da med njimi ne obstaja in medsebojna povezanost in medsebojna odvisnost.

Velja, da je lastnina produkcijskih sredstev najbolj primerna osnova za spoznanje tipa družbenih produkcijskih odnosov v neki globalni družbi, vendar se na takšni osnovi dobi le najbolj splošna in ne vedno dovolj precizna slika.

preko katerih se izražajo lastninski odnosi.«¹ Glede na značaj ekonomskih dispozicij ločimo tri vrste ekonomskih funkcij, ki tvorijo njeno ekonomsko bistvo:

1. funkcija upravljanja
2. funkcija razpolaganja in
3. funkcija prilaščanja.

Pred obravnavo teh funkcij bom skušal opredeliti še ekonomski pojem lastnine kot tak, pri čemer mi bodo za osnovo služila prejšnja izvajanja.

2.1.0 OPREDELITEV LASTNINE V EKONOMSKEM SMISLU, KI JE SKLADNA Z DOSEDANJIMI IZVAJANJI

Glede na moje pojmovanje lastnine kot odnosa in procesa in z ozirom na razumevanje sociološkega pojma lastnine, ki zajema družbeno stran te kategorije, ki je odločilno determinirana s svojo ekonomsko komponento, bi ekonomski pojem lastnine opredelil kot ekonomski odnos in proces.

Celota ekonomskih odnosov ali produkcijskih odnosov v širšem pomenu besede implicira odnose produkcije, menjave, delitve in potrošnje. Lastnina kot ekonomska kategorija se lahko definira šele v takem okviru.

Vendar pa je potrebno izdvojiti določen moment ekonomske aktivnosti, ki je značilen, odločen pri razumevanju ekonomske strani lastnine. To je *razdelitev v tesni povezanosti s potrošnjo*. (Namen proizvodnje je ustvarjanje uporabnih vrednosti, ki preko razdelitve¹ tečejo v potrošnjo, kot sfero zadovoljevanja človeških potreb in kot procesa, ki je končni vzrok in pogoj za nadaljnjo proizvodnjo.)

Način razdelitve² družbenega proizvoda je v veliki meri določen z naravo produkcijskih odnosov v ožjem pomenu besede, katerih temeljni pa je prav lastnina produkcijskih sredstev.

Potrošnjo³ v tem kontekstu pojmem kot sekundarno, le kot finalizacijo razmerij razdelitve. Ekonomski subjekt⁴ ima dejansko oblast, absolutno

¹ M. Labus, Samoupravljanje i društvena svojina, Institut društvenih nauka, Beograd, 1974, str. 33.

² V blagovnem gospodarstvu imamo med proizvodnjo, razdelitvijo in potrošnjo še eno vrsto ekonomske aktivnosti — menjavo. Vezana je torej na take tipe gospodarstev, kjer obstoje prouidodne in potrošne enote kot različne, relativno samostojne ekonomske enote, med katerimi se družbene (ekonomske) vezi vzpostavljajo s posredovanjem trga.

³ »Odnosi in način razdelitve se realizirajo samo kot naličje agentov proizvodnje. Neki individuum, ki v obliki meznega dela sodeluje v proizvodnji, sodeluje v obliki mezde v proizvodnji, rezultatih proizvodnje. Struktura razdelitve je popolnoma dana s strukturo razdelitve produkcijskih faktorjev.« K. Marx, Kritika političke ekonomije, Naprijed, Zgb. 1958, str. 31.

⁴ Primerjaj s prepotenciranjem akta konsuma kot odločilnega pri določitvi ekonomskega pojma lastnine v izvajanjih liberalističnih ekonomistov. L. von Mises, Socialism, An Economic and Sociological Analysis, Yale University Press, New Haven 1951.

⁵ Ekonomski subjekt (kot komponenta lastnika v družbenem pomenu), lastnik v ekonomskem pomenu besede, je tisti subjekt, ki si prilašča ekonomske dobrine ne glede na to ali je ali ni tudi pravni subjekt (razlikovanje med ekonomsko realnostjo in lastniško-pravnim naslovom).

Za ekonomski subjekt je bistveno, da si (ali preko različnih ukrepov ekonomske politike ali preko delovanja ekonomskega mehanizma) dejansko prilašča ekonomske dobrine oziroma dele dohodka, katerih nosilci so v pravni formulaciji lahko tudi drugi pravni subjekti.

(čeprav ne povsem absolutno) kontrolo nad tistim delom družbenega proizvoda (dohodka)⁵, ki mu je bil dan z razdelitvijo, ki si ga je prilastil (prilaščanje kot družbeni proces, kot proces individualizacije (katere subjekti so lahko tako fizične kot pravne osebe, institucije) razmerij delitve, proces, ki implicitno predpostavlja potrošnje — ali neposredno ali odloženo).

Za odnose razdelitve (ki jih lahko poimenujemo tudi kot družbena stran lastninskih odnosov v ožjem pomenu besede) in v njih potekajoče procese prilaščanja, je nepomembno ali to prilaščanje bazira na dejanskem prispevku ekonomskih subjektov, na pravnem institutu lastnine, na produkcijskih faktorjih ali pa je rezultat delovanja ekonomskega mehanizma in ukrepov ekonomske politike.

Ekonomski in pravni subjekt se lahko povsem ali pomembno razlikujeta. (Od tu možnosti neskladij med lastnino v ekonomskem in pravnem smislu. Dober del zasebnega prilaščanja sploh ne poteka na temelju takšne ali drugačne pravno formulirane pravice, ampak na temelju imenovanih »de facto« pravice, ekonomske pa tudi politične moči. A. Bajt, Uvod v politično ekonomijo, I. del, Ekonomski institut Pravne fakultete, Ljubljana 1973, str. 87.)

Vendar se lahko postavi hipotezo, »da sta identična, če ju proučujemo nasplošno in v makroekonomskih in razrednih okoliščinah in da se formalno pokriva pri čistih tipih (modelih) ekonomskih odnosov.

Zato ekonomska teorija tudi ne obravnava ekonomske subjekte individualno in posamično, temveč družbeno in kategorialno, kot personifikacijo ekonomskega razreda, lastnino pa kot razredno lastnino, kjer ugotavlja načelno koeksistenco med ekonomsko vsebino lastnine (produkcijskega odnosa) in pravne, juristične oblike lastništva.« I. Maksimović, Teorijske osnove društvene svojine, Savremena administracija, Beograd 1975, str. 16.

⁵ Kaj je dohodek?

Meščanski ekonomisti vidijo v njem produkt sodelovanja različnih produkcijskih faktorjev v produkcijskem procesu, tako faktorjev stvarne (objektivne) narave, kot so produkcijska sredstva (zemlja, orodje, stroji...), kakor tudi faktorjev osebne (subjektivne) narave, torej delovne sile te ali one vrste.

Zato sodijo, da pripada dohodek vsem produkcijskim faktorjem, ki so v proizvodnji sodelovali, tako stvarnim kot osebnim, ter ga je zato potrebno porazdeliti na vse produkcijske faktorje skladno z deležem, ki ga je vsak od njih doprinesel k ustvarjanju skupnega prihodka.

Dohodek stvarnih produkcijskih faktorjev je eo ipso dohodek njihovih lastnikov in pomeni samo plačilo za usluge, ki so jih nudili produkcijskemu procesu s tem, da so sodelovali v njem s svojimi produkcijskimi sredstvi.

Povsem nasprotno je stališče marksistične politične ekonomije. Tehnično vzeto je dohodek sicer res produkt sodelovanja stvarnih in osebnih produkcijskih faktorjev, globlja analiza pa nam razkrije, da niso stvarni produkcijski faktorji nič drugega kot nakopičeno minulo delo.

Proizvodni proces, katerega rezultat je dohodek, je le »neposredno spajanje živega dela kot tvorca nove vrednosti s sredstvi družbene reprodukcije kot opredmetenim živim delom prejšnjih proizvodnih ciklusov, ki povečuje produktivnost živega dela in se praviloma kot rezultat pojavlja povečana vrednost družbenega produkta, ki se po funkciji in namenu, za katerega so bile posamezne uporabne vrednosti proizvedene, vrača nazaj v proizvodnjo kot minulo, opredmeteno delo (v obliki sredstev za delo, sredstev za reprodukcijo delovnih sposobnosti delavcev in zagotovitev splošnih družbenih pogojev dela ali v obliki ustreznih denarnih sredstev, potrebnih za neprekinjeno proizvodnjo in kroženje sredstev družbene reprodukcije).«

Glej:

S. Kraigher, O minulem delu, Komunist, Ljubljana 1973.

S. Kraigher, Minulo delo, Komunist, Ljubljana 1973.

S. Kraigher, Pomen ustavnih pravic iz minulega dela in dohodkovni odnosi, Komunist, Ljubljana 1975.

Celotni dohodek je torej izključno produkt neposrednega sodelovanja ljudi v proizvodnji. Lahko sklepamo še naprej v tej smeri. Če omogoča lastnina stvarnih produkcijskih faktorjev oziroma produkcijskih sredstev prilaščanja določenega dela dohodka, ki je produkt osebnih produkcijskih faktorjev oziroma človeške delovne sile, potem lahko rečemo, da omogoča prilaščanje same delovne sile.

Tako gre v primeru »čiste« individualne ali enostavne zasebne lastnine (enostavna, drobna blagovna proizvodnja) in v primeru idealnega tipa samoupravne socialistične družbene lastnine za prilaščanje produktov lastnega dela, za prilaščanje lastnega dela, lastne delovne sile.

Menim, da tako razumljeni odnosi razdelitve oziroma v njih potekajoči procesi prilaščanja, najbolj plastično in najbolj popolno izražajo ekonomski pojem lastnine, ki pomeni hkrati tudi bistvo lastnine kot sociološke, družbene kategorije. Ekonomska kategorija lastnine je torej »tisto, kar je vsak ekonomski subjekt dejansko prilastil, kar se nahaja v sferi njegove ekonomske dispozicije (potrošnje — odložene ali neposredne).«⁶

Razumevanje ekonomskega pojma lastnine preko razdelitve v tesni povezanosti s potrošnjo kot odločilnega momenta ekonomske aktivnosti (ekonomska funkcija prilaščanja) ima tudi to prednost, da ga kot sintetični izraz vseh dejavnikov, ki oblikujejo lastnino, lahko kvantificiramo in neposredno navežemo na lastninski subjekt. Le-to ne moremo pri pravnem in sociološkem pojmu lastnine, kjer smo se prisiljeni omejiti le na kvalitativno analizo.

Takšno razumevanje ekonomskega pojma lastnine pa ne pomeni pretiranega poudarjanja razdelitve in potrošnje na račun temeljnega (proizvodnega) procesa. V celotni razpravi izhajam iz Marxove ugotovitve, da so odnosi in način razdelitve samo pojavna oblika tistega, kar se dogaja v proizvodnem procesu. »Struktura razdelitve je popolnoma dana s strukturo razdelitve produkcijskih faktorjev« — to načelo Marxovega ustvarjanja mi je vodilo tudi pri opredeljevanju ekonomskega pojma lastnine.

2.1.1 EKONOMSKE LASTNINSKE FUNKCIJE

Ekonomske lastninske funkcije¹ upravljanja, razpolaganja in prilaščanja so načini, preko katerih se manifestira ekonomsko bistvo lastnine.

Pri vseh drugih lastninskih oblikah (razen teh dveh idealnih tipov) pa gre v večji ali manjši meri za prilaščanje produktov tujega dela, tuje delovne sile — gre v končni instanci za različne stopnje nesvobode, alienacije neposrednih producentov.

Lastnina produkcijskih sredstev je torej osnova prilaščanja, predmet prilaščanja pa so produkti dela, dohodek oziroma v končni fazi sama delovna sila, ki je glede na zgodovinsko pojavno obliko lastninskih odnosov in procesov bolj ali manj svobodna, bolj ali manj alienirana.

⁶ I. Maksimović, Teorijske osnove društvene svojine, Savremena administracija, Beograd 1975, str. 10.

Podobna formulacija tudi:

A. Gams, O kodifikaciji imovinskega prava, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, oktober—december 1954, str. 391.

¹ F. Černe analogno govori o tripartitnosti »kompleksnih lastninskih pravic«, ki so v modelu čiste lastninske družbe osredotočene pri enem subjektu (t. j. tudi vizija našega samoupravnega socializma).

V nepopolni in nehomogeni lastniški družbi pa so lahko deloma ločene (delniške družbe v kapitalizmu).

V čisti lastninski družbi so subjekti lastnine:

»1. izključni (privilegirani, monopolni) razpolagalci z dobrinami, ki določajo njihov splošni namen uporabe,

2. izključni upravitelji dobrin, ker določajo funkcionalno disponiranje in kombiniranje dobrin, in

3. izključni prejemniki koristi, to je plodu dobrin.«

F. Černe, Teoretični problemi naše družbene in gospodarske ureditve, Druga knjiga, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1974, str. 108.

2.1.1.0 FUNKCIJA UPRAVLJANJA

Predpostavka funkcije upravljanja je obstoj ekonomske dobrine kot predmeta lastnine. Način produktivne uporabe ekonomske dobrine je določen z ekonomskimi dispozicijami nosilcev lastninske funkcije upravljanja. Le-ti odločajo o ekonomski aktivnosti — določajo cilje in ukrepe, ki so potrebni za realizacijo postavljenih proizvodnih celjev.

Funkcija upravljanja je torej usmerjena na združevanje dela in družbenih produkcijskih sredstev, ter se v procesu dela kaže kot vrsta tehničnih operacij (koordinacija del, kontrola proizvodov . . .). Upravljanje, kot funkcionalno disponiranje in kombiniranje, pomeni imeti pravico določati namen izkoriščanja ali cilj uporabe sredstev v kombinaciji z delom, pa s tem pravico organiziranja delovno-produkcijskih procesov, produciranja, organiziranja delovnih odnosov, načrtovanja delitve dela, določanja načina produciranja dobrin itd., in vse to glede na neko koristnost (donos), ki naj jo daje dobrina upravitelju.

Ker je proces dela istočasno tudi proces proizvodnje — ne reproducirajo se le materialne dobrine, temveč tudi družbeni položaji in vloge producentov v odnosu do produkcijskih sredstev — se v značaju funkcije upravljanja odražajo tudi odgovarjajoči ekonomski odnosi. Od družbene organizacije dela¹ je odvisno ali bodo to funkcijo opravljali neposredni proizvajalci² ali pa specializirani profesionalni upravljalci, s čimer je določen tudi značaj

¹ »Družbena organizacija dela je celota medsebojnih odvisnosti in povezav ljudi, ki nastajajo preko obnavljanja predpostavk (činiteljev) gospodarskih procesov, samih gospodarskih procesov, kot tudi njihovih rezultatov. Kot vsebina proizvodnih odnosov družbena organizacija dela določa ekonomski in celotni družbeni položaj človeka in se izraža preko lastnine.«

Ekonomski leksikon, Savremena administracija, Beograd 1975, str. 218.

² Že B. Kidrič govori o »socialistični demokratični pravici upravljanja s produkcijskimi sredstvi«.

B. Kidrič, Teoretska pitanja naše privrede, Komunist, br. 1—2, 1952, str. 47.

O pravici upravljanja kot lastninski pravici je bila zelo živahna polemika nekoliko starejšega datuma tudi med našimi pravniki:

L. Geršković, Društveno upravljanje u Jugoslaviji, Savremena administracija, Beograd 1959.

L. Geršković, O osnovnim institutima imovinskog prava, Arhiv za pravne i društvene nauke, br. 3—4, 1954.

L. Geršković, Rad prvog kongresa FNRJ, Arhiv, br. 3—4, 1954, str. 448.

B. Ajzner, Prilog diskusiji o problemima našeg stvarnog prava, Naša zakonitost, br. 5, 1955, str. 204.

P. Rastovčan, Prilog pitanju kodifikacije, Arhiv, br. 3—4, 1954.

P. Rastovčan, Prilog problematici opće-narodne imovine i prava upravljanja tom imovinom, Arhiv, br. 1, 1952.

P. Rastovčan, Još o opće-narodnoj imovini, Arhiv, br. 1—2, 1953.

V. Jakanović, Socijalistička svojina u FNRJ, Arhiv, br. 3, 1952.

V. Jakanović, O pitanju prava upravljanja u FNRJ, Arhiv, br. 3, 1952.

D. Ljubibratić, O pitanju prava upravljanja, Arhiv, br. 1—2, 1953.

R. Lukić, Neke načelne primedbe povodom kodifikacije, Naša zakonitost, br. 12, 1954.

Z. Dikić, Rad prvog kongresa FNRJ, Arhiv, br. 3—4, 1954, str. 447.

B. Poznić, Rad prvog kongresa FNRJ, Arhiv za pravne i društvene nauke, br. 3—4, str. 447.

A. Finžgar, Prilog pitanju o socijalističkoj svojini, Arhiv za pravne i društvene nauke, br. 4, Beograd 1952.

ekonomskih odnosov — koordinativni ali subordinativni, prav tako pa tudi tehnične delitve dela.

Lastninska funkcija upravljanja je določena predvsem s stališča osnovnega tipa ekonomskih odnosov, ki nastajajo v produkciji. Ostali odnosi, ki nastajajo v proizvodnji (odnosi razdelitve, potrošnje), niso tako pomembni pri določitvi te lastninske funkcije v ekonomskem smislu.

Lahko rečemo, da se preko te funkcije izražajo ekonomski odnosi in procesi, ki nastajajo zaradi produkcije materialnih dobrin.

2.1.1.1 FUNKCIJA RAZPOLAGANJA

Lastninska funkcija razpolaganja pa se nanaša tako na produkcijska sredstva, kot na proizvode, ki so posledica produktivnega delovanja produkcijskih faktorjev.

Subjekt razpolaganja s produkcijskimi sredstvi lahko odloča o tem ali jih bo uporabljal ali uničil. Če se odloči za uporabo, ima spet dve alternativni:

1. lahko jih sam produktivno uporablja (v tem primeru se funkcija razpolaganja kaže kot predpogoj za funkcijo upravljanja);

2. lahko pa jih odtuji — seveda za določeno protivrednost, s katero lahko nabavi druga produkcijska sredstva, ali pa jih investira v neko finančno ali proizvodno institucijo. (Sem spada tudi možnost ustanovitve novih proizvodnih subjektov in združevanja z obstoječimi ekonomskimi subjekti v ustrezne integrativne oblike.)

Ekonomsko razpolaganje s potrošniškimi dobrinami subjektu omogoča, da jih lahko konsumira sam (ne glede na obliko potrošnje), lahko pa jih odtuji oziroma zamenja za ekonomske dobrine, s katerimi razpolagajo drugi subjekti gospodarjenja.

Preko razpolaganja z ekonomskimi dobrinami se torej izražajo ekonomski odnosi, ki nastajajo v sferi menjave produktov.

2.1.1.2 FUNKCIJA PRILAŠČANJA

S prejšnjima ekonomskima lastninskima funkcijama smo odrazili prvo in drugo fazo ekonomske aktivnosti; funkcijo prilaščanja pa definiramo kot izraz ekonomskih odnosov in procesov, ki nastajajo pri razdelitvi oziroma potrošnji ekonomskih dobrin.

»Prilaščanje je realizacija vrednosti neke ekonomske dobrine, a v končni fazi realizacija uporabne vrednosti neke ekonomske dobrine... Prilaščanje je pritegnitev neke ekonomske dobrine v sfero svojih interesov zaradi zadovoljitve potreb, ki jih ustvarja ta interes.«¹

V tako zamišljeni funkciji prilaščanja se kaže končnost (finaliteta) lastnine v ekonomskem smislu.² Funkciji upravljanja in razpolaganja se tu logično zaključita — v vrsti in stopnji prilaščanja.

Če bi si razmerje skušali grafično ponazoriti in bi vse ekonomske lastninske funkcije povezali v linearno zaporedje, velja, da tam, kjer preneha

¹ A. Gams, Osnovi stvarnog prava, Naučna knjiga, Beograd 1961, str. 34—5.

² »Potrošnja je končna realizacija prilaščanja.« Ibid, str. 35.

razpolaganje, se prične prilaščanje — ki pa se finalizira v sferi konsuma, tekočega ali odloženega. (Konsumira se korist, ki jo oddaja neka dobrina in je lahko naturalna, realna ali pa vrednostna.)

3 PRAVNI POJEM LASTNINE

Nedvomno imajo pravo, pravni pojmi relativno samostojnost v odnosu do gospodarstva in do ekonomskih pojmov. Iz ekonomskih pojmov in pojavov ne moremo neposredno izpeljavati pravnih pojmov in pojavov in ekonomske pojme le redko lahko uporabljamo nespremenjene tudi na področju pravnih znanosti. Vzrok je dejstvo, da pravo preoblikuje dano stvarnost, jo spreminja, vsklajuje in izpopolnjuje v določeni smeri, jo usmerja — sicer bi bilo nepotrebno in sploh ne bi obstajalo.¹

S tako trditvijo pa nikakor ne negiram splošno priznano tezo, ki je tudi osnova mojega razumevanja lastnine — da je pravo najtesneje povezano z gospodarstvom, da je njegova nadgradnja.

Lastninske ekonomske funkcije upravljanja, razpolaganja in prilaščanja morajo dobiti ušrezno pravno nadgradnjo. V primeru, da se ekonomski pojem lastnine sklada z lastninsko pravico, tedaj imajo ekonomske lastninske funkcije svojo pravno formulacijo v obliki pravnih pooblastil posedovanja, razpolaganja in uporabljanja (ki sestavljajo lastninsko pravico). Vendar se v večini primerov ti dve kategoriji ne pokrivata in gospodarska gibanja potekajo v neustreznih ali celo pogosto brez kakršnih koli pravnih okvirjev. Zato se ne strinjam z Lukičevo trditvijo, da je ekonomski pojem prilaščanja »absolutno neprimeren za konstituiranje pravnega pojma lastnine«, ker pač smatra, da je za lastnino relevantno le absolutno, neomejeno prilaščanje (na osnovi lastninske pravice), ne pa tudi prilaščanje, ki izvira iz pravnih institutov kot so služnostna, zastavna pravica in podobno.²

Morda bi kazalo to absolutnost prilaščanja razumeti kot pravni pojem lastnine v ožjem smislu, vendar ne tako, da bi se s tem razumela le ena zgodovinska pojavna oblika lastnine (klasična privatnolastninska pravica).³

Tako razumljen pravni pojem lastnine v ožjem smislu, ki je identičen z lastninsko pravico (ne glede, kako je le-ta formulirana v določenem pravnem redu) zajema le en del ekonomskega pojma lastnine — tisti del, ki pomeni

¹ Več o odnosu med stvarnostjo in pravnimi pogoji. R. Lukić, Teorija države i prava II., Naučna knjiga, Beograd 1956, str. 241 in dalje.

² R. Lukić, O društvenoj svojini, Arhiv za pravne i društvene nauke, br. 3, 1955.

³ Lastninska pravica ima »različno vsebino v različnih družbenih formacijah v odvisnosti od načina proizvodnje.«

D. M. Genkin, Pravo sobstvenosti u SSSR, Gosudarstvennoe izdatel'stvo juridičeskoy literatury, Moskva 1961, str. 30.

Skupna značilnost lastninske pravice v vseh družbenih formacijah je neodvisnost pooblastil, ki pripadajo lastniku. Vsebina lastninske pravice se določi neposredno v zakonu (volji vladajočega razreda). Hkrati pa oblast lastnika, da v svojo korist uporablja objekt lastnine, »ni pogojena z oblastjo druge osebe v odnosu do te stvari.«

V. Knapp, Sobstvenost v stranah narodnoj demokratiji, Akademija nauka SSSR, Moskva 1954, str. 31.

Za vsa obdobja pa je značilna omejenost udejanjanja lastninske pravice — njeno izvrševanje ne sme biti v protislovju z zakoni in pravicami tretjih oseb.

v določenem pravnem redu maximum pravno reguliranega prilaščanja dohodka od določenega produkcijskega sredstva.

Če bi pravni pojem lastnine pojmovali edino v takem pomenu, bi seveda prihajalo do velikih razhajanj stvarne narave med lastnino v ekonomskem in lastnino v pravem smislu. »Lastninska pravica se ne sklada in ne pokriva z lastnino kot ekonomsko kategorijo, ker se lastninski odnosi ne izražajo samo preko instituta lastninske pravice, temveč tudi preko drugih pravnih institutov.«⁴

Kot primer vzemimo *usus fructus*, različne služnosti (npr.: *ius pascendi*, *ius silvae caeduae*, zlasti pa *ius lapidis eximendi*, *arenae fodiendae* in *calcis conquendae* — torej pravica paše, se.nje, kamnoloma, kopanja peska in žganja apna), dedni zakup (*emphyteusis*), zakup (*superficies*) in podobno, kolikor ni podana ekvivalentna protidajatev — pri čemer smo našteali samo klasične oblike prilaščanja izven lastninske pravice.

Zakupnik (*superficiar*) na primer uporablja vso površino, prilašča ustrezajočo naravo in lastniku praktično ne ostane ničesar.

Isto velja za druge stvarne pravice na tistih parcelah, na katerih se izvršujejo.

Lastnina v pravnem smislu mora zato zajemati več kot zgolj lastninsko pravico (tudi samoupravno pravo organizacij združenega dela, navade itd.). Le-ta je v buržoaznih kodeksih obravnavana kot »matična pravica« (najpopolnejša pravica uporabljana in razpolaganja), ki obsega prilaščanje uporabne in menjalne vrednosti dobrine preko pooblastila uporabljanja (statika lastnine) in in pooblastila razpolaganja (dinamika lastnine). Samo iz nje se lahko izvajajo druge pravice na stvareh, ki pomenijo osamosvojitve posameznih pooblastil, ki ne obsegajo posamezno stvar v celoti, temveč le omogočajo njeno uporabo na določenem področju.

V takšnem sistemu je lastninska pravica centralni institut in iz nje so izvedene druge stvarne pravice (*iura in re aliena*). V buržoazni teoriji prava so to: služnosti, zastavna pravica, realna bremena, predkupna pravica, pravica graditve.

V samoupravni socialistični Jugoslaviji ne obstoji monizem, temveč ustavno priznani pluralizem lastninskega sistema. Zato se pri konstruiranju stvarnih pravic le težko izhaja od predpostavke, da obstoji ena osnovna pravica kot najpopolnejša pravica na stvareh, iz katere se izvajajo omejene stvarne pravice (kot *iura in re aliena*) in da njihova »vsota« daje lastninsko pravico. To je še razlog več, da pri formuliranju lastnine v pravnem smislu ne omejujem svoja izvajanja le na lastninsko pravico — pravni pojem lastnine v ožjem smislu.

Bistveno pa je dejstvo, da bi zožitev pravnega pojma lastnine zgolj na lastninsko pravico pomenila neupoštevanje dejanskega stanja, pristajanje na razkorak med formalno-pravnim lastninskim naslovom in ekonomsko stvarnostjo lastninskih odnosov in procesov.⁵ Vzemimo ekonomskega subjekta. On je lastnik v ekonomskem smislu samo v primeru, če (preko različnih

⁴ D. Stojnović, *Stvarno pravo*, Službeni list SFRJ, Beograd 1976, str. 42.

⁵ M. Vedriš, *Pravni i ekonomski pojam vlasništva kao pozitivni i negativni elementi pojma društvenog vlasništva*, Pravni fakultet u Novom Sadu, Novi Sad 1977, str. 76—77.

ukrepov ekonomske politike ali z delovanjem gospodarskega mehanizma dejansko prilašča ekonomske dobrine oziroma dohodek, katerega pravni subjekti so lahko druge osebe. (Marx navaja obraten primer, ko »nekdo ima pravico za neko stvar, dejansko (ekonomsko, F. B.) pa te stvari nima. Le npr. zaradi konkurence določen kos zemlje preneha dajati rento. Njegov lastnik ima res na njem svojo pravico, skupaj z *ius utendi et abutendi* (pravica uporabe in razpolaganja, F. B.). Vendar s tem ne more nič početi, kot zemljiški lastnik nič ne poseduje, če sicer nima dovolj kapitala, da obdela svojo zemljo.«⁶)

Za ekonomski pojem lastnine je irelevantno:

1. ali je prilaščanje s potrošnjo omogočeno preko stvarnega ekonomskega prispevka ekonomskega subjekta
2. ali z njegovo lastninsko pravico na objektu prilaščanja
3. ali pa z funkcioniranjem gospodarskega mehanizma in različnimi ukrepi ekonomske politike.

Družbenoekonomsko najpomembnejše odmike lastnine v ekonomskem smislu od lastnine v pravnem smislu omogočajo v sodobnih gospodarstvih državni sistemi razdelitve in prerazdelitve. S sistemi prerazdelitve, ki so v rabi pretežno v kapitalističnih deželah, je mogoče prenesti od pravnega lastnika na druge upravičence velike dele produktov. Najbolj pomembno je progresivno obdavčenje, katerega pomen je poudaril že Marx v Komunističnem manifestu. V skrajnem primeru omogoča progresivna obdavčitev vzpostavitev odnosov, ki so kljub zasebni lastnini socialistični (na področju prilaščanja). Sistemi delitve, kakršne uporabljajo v socialističnih deželah (planska delitev narodnega dohodka), pa lahko prenesejo velike dele dohodka v razpolaganje ozkega sloja ljudi, kar državno ali družbeno lastnino spreminja v resnici v zasebno.

Pravni pojem lastnine v ožjem pomenu besede zanemarja tako dva načina oblikovanja ekonomskega pojma lastnine, smatram pa, da mora pravni pojem nadgrajevati ekonomskega. To pa nikakor ne pomeni le enostransko povezanost v smislu vzrok posledica, temveč tudi povratno aktivnost. Pravo mora usmerjati, regulirati ekonomske odnose in procese, kar je posebno pomembno pri postavljanju oziroma realiziranju modela samoupravne socialistične družbene lastnine, ko ekonomska realnost v številnih primerih negira ustavne principe. Prav tu je korekcijska vloga pravnih institutov zelo pomembna.

Pri postavitvi pravnega pojma lastnine v širšem smislu se mi zdi bistvena ugotovitev, da »ima Marxov pojem lastnine kot prilaščanja v pravnotehničnem smislu premoženjskega prava lahko celo vrsto pravnih oblik«⁷ in da mora pravno reguliranje zajeti vse te procese in odnose ter jim dati tudi ustrezno pravno »nadstavbo«.⁸

⁶ K. Marx, F. Engels, Rani radovi, Naprijed, Zagreb 1967, str. 413.

⁷ L. Gerškovič, Osnovni principi novih privrednih propisa, Arhiv br. 3, 1952, str. 271.

⁸ Podrobno razčlenitev in obravnavo vseh ostalih pravnih institutov (ne le lastninske pravice) glej npr. v:

A. Finžgar, Civilno pravo — Stvarno pravo, Pravna fakulteta, Ljubljana 1952.

A. Finžgar, Stvarno pravo, Pravna fakulteta, Ljubljana, 1972.

Dejstvo namreč je, da številne oblike prilaščanja nimajo nobenega pravnega naslova, ampak temelje na ekonomski, politični ali socialni moči prilaščevalca. V teh primerih govorimo o de facto pravicah. Anglosaška literatura navaja pojem »property rights« (v množini). Le-te obsegajo vse pravice, ki omogočajo prilaščanje produktov sredstev, od lastninske (pravni pojem lastnine v ožjem pomenu) do de facto pravic. »Čeprav lahko le majhen del prilaščanja temelji na lastninski pravici, ima prilaščanje (ekonomski pojem lastnine, F. B.) vseh produktov sredstev za podlago tako pojmovane property rights. Drugače povedano, med tem, ko je lahko med lastnino v pravnem smislu (lastninsko pravico) in lastnino v ekonomskem smislu velika stvarna razlika, med property rights (kar se ujema z mojo formulacijo pravnega pojma lastnine v širšem smislu, F. B.) in lastnino v ekonomskem smislu ni nobene takšne razlike.«⁹

Z drugimi besedami, razdelitev (pravna) produkcijskih sredstev ne pove, kakšna je razdelitev (dejanska) produktov. Resnično lastninsko strukturo družbe je mogoče spoznati le, če spoznamo strukturo delitve njenih produktov. Samo, če razumemo pravni aspekt lastninske strukture družbe v smislu pravnega pojma lastnine v širšem smislu, ki se ujema z lastninsko strukturo v ekonomskem smislu, lahko rečemo, da je v medsebojnem razmerju lastnine produkcijskih sredstev in lastnine produktov odločilna lastnina produkcijskih sredstev.

Lastnino kot pravno kategorijo tako razumem kot celoto pravnih norm, ki regulirajo statično in dinamično stran lastnine, kot pravni izraz produkcijskih odnosov v širšem pomenu besede, kot pravno nadstavbo produkcije družbe na določeni stopnji njenega zgodovinskega razvoja. V tem pomenu bo lastnina obstajala toliko časa, dokler bo obstajala država in pravo, ter bo odmrila vsporedno z njima (kar pa je stvar dolgotrajnega procesa).

Pravni pojem lastnine v širšem smislu — pravno sestavino, dimenzijo lastnine kot družbene kategorije — predstavljajo torej pravno formulirani lastninski odnosi in znotraj njih potekajoči pravno regulirani procesi prilaščanja, ki odražajo hkrati pa tudi usmerjajo (dialektični odnos) ekonomske lastninski odnose in procese.

3.0 LASTNINSKA PRAVICA — PRAVNI POJEM LASTNINE V OŽJEM POMENU BESEDE

Lastnina kot pravna kategorija je zbir pravnih norm, ki regulirajo lastninske odnose in procese — pravni izraz oziroma pravna nadgradnja proizvodnje na določeni stopnji družbenega razvoja.

V širšem pomenu besede zajema vse oblike realiziranja lastnine v ekonomskem smislu — poleg lastninske pravice še druge pravne oblike in institute. Lastninska pravica se ne pokriva z lastnino kot ekonomsko kategorijo,

R. Legradić, Teorija stvarnog prava i stvarno pravo FNRJ, Univerzitet u Skoplju, Skoplje, 1957.

O. Stanković, Stvarno pravo i stambeno pravo u praksi, Službeni list, Beograd 1972.

⁹ A. Bajt, Družbena lastnina v Ustavi in osnutku Zakona o združenem delu, Pravnik, št. 4—6, 1976, str. 86.

saj se lastninski odnosi izražajo še preko cele vrste drugih pravnih oblik in institutov. Ekonomski pojem lastnine je »precej širši od vsebine lastninske pravice, to je proizvodnjo, menjavo, razdelitev in potrošnje usmerjajo tudi drugi pravni instituti, poleg lastnine, ki je brez dvoma v tem reguliranju najbolj pomemben člen, najvažnejši pravni institut, ki je tudi osnova za ostale pravne institute, s pomočjo katerih se pravitako usmerja prilaščanje.«¹

Tako razumljen pravni pojem lastnine v ožjem smislu ima torej osrednjo vlogo in pomen v reguliranju družbenih produkcijskih odnosov, zato se mi zdi primerno pri njem še posebej zadržati.

Kot izhodišče nam služi ugotovitev, da so zakoni, ki regulirajo lastnino, izraz volje vladajočega družbenega razreda oziroma prevladujočega produkcijskega načina. Zato ima lastninska pravica v različnih družbenoekonomskih formacijah različno vsebino, kar pa nam vseeno dopušča določati nekaj skupnih značilnosti instituta lastninske pravice:

1. Osnovna značilnost lastninske pravice v vseh družbenoekonomskih formacijah je, da je subjektivna pravica. Njena vsebina je določena s pooblastili, ki jih zakon daje subjektu lastninske pravice oziroma z obveznostmi, ki jih zakon nalaga tretjim osebam in tudi samemu titularju. Natančneje povedano, lastninska pravica je absolutna subjektivna pravica — pravni odnos titularja z nedoločenim številom oseb, od katerih zahteva, da ga ne ovirajo v realizaciji pooblastil, ki mu jih priznava objektivno pravo.

2. Lastninska pravica omogoča titularju pravno zagotovljeno opravljanje ekonomskih lastninskih funkcij upravljanja, razpolaganja in prilaščanja (npr. pri stanovanju (habitatio) kot primeru omejene osebne služnosti ne more biti govora o funkciji razpolaganja).

3. Za lastninsko pravico je v vseh družbenoekonomskih formacijah značilna določena samostojnost pooblastil, ki gredo lastniku. Vsebina lastninske pravice je namreč določena z zakonom in titular samostojno vrši svoja pooblastila. (Zakupojemalec na primer ima pooblastilo, da stvar poseduje in uporablja, vendar ta pooblastila izhajajo iz pravnega odnosa z lastnikom stvari, torej niso samostojna.)

4. Po drugi strani pa je lastninska pravica v vseh zgodovinskih obdobjih tako ali drugače omejena. Že sam pojem neomejene in absolutne lastnine republikansko-klasične rimske jurisprudence, ki so ga v obdobju liberalizma sprejeli teoretiki rimskega prava (romanisti), je vseboval določene omejitve, ki so izvirale iz skupnostnega življenja ljudi na omejenem prostoru. V fevdalizmu obstoji višja in nižja lastnina, *dominium directum* in *dominium utile*, kar rezultira v nizu omejitev za titularje z različnimi pooblastili. V kapitalizmu, zlasti po zmagoviti francoski revoluciji, ki je negirala vse fevdalne obveznosti, je izgledalo, da bo prišlo do izoblikovanja instituta lastnine kot neomejene pravice. Vendar če podrobneje analiziramo ustrezna določila, ki regulirajo lastninsko pravico (člen 537 in 544 Francoskega civilnega zakonika, člen 903 Nemškega civilnega zakonika . . .), vidimo, da le-ta vsebujejo določene omejitve, da realiziranje lastninske pravice ne sme nasprotovati pravicam tretjih oseb in zakonom. Za časa prve svetovne vojne je bila uvedena vrsta restrikcij, ki so bile dotlej neznane privatnolastninski

¹ D. Stojanović, *Stvarno pravo*, Službeni list SFRJ, Beograd 1976, str. 42.

ureditvi — ekonomski ukrepi limitiranja cen, obvezna izročitev določenih proizvodov, prepoved uvoza in izvoza posameznih surovin, zaštita stanovanj pred visokimi stanarinami in administrativna distribucija stanovanj kot posledica stanovanjske krize — in ki so bile osnova oziroma povod za novo pojmovanje lastnine kot družbene funkcije.²

4 SOCIOLOŠKI POJEM LASTNINE

S sociološkim pojmom lastnine sem poistovetil družbeno stran lastnine. Menim, da takšno razumevanje omogoča, »da se s tem prodre globlje v razumevanje družbenega bistva lastnine«¹, predvsem pa pojasni pomen in medsebojno razmerje njenih strukturnih sestavin.² Le-to nazorno odraža tudi sledeča ugotovitev: »Razumljivo, da iz produkcijske baze, to je osnovnega produkcijskega odnosa (lastnina produkcijskih sredstev, F. B.) izraste potem celotna ekonomska, pravna in politična struktura določene družbe, to je osnovni družbeni odnos (podčrtal F. B.). Ključni del pa vendar predstavlja ekonomska struktura, to je njena reprodukcija . . .«³

O. Mandiću sociološki pojem lastnine pomeni celoto družbenih predpisov o lastnini, s katerimi »bi se izognili in čimbolj reducirali spopade med člani družbe.«⁴

Na prvi pogled lahko ugotovimo dve pomanjkljivosti te opredelitve:

1. Trditev, da naj lastnina v sociološkem pomenu besede zaobsega vse družbene predpise, ki naj minimizirajo družbene napetosti in konflikte je sicer vrednostno pogojno pozitivna, toda ta funkcija je odvisna od vsebine konkretne zgodovinske pojavne oblike družbene kategorije lastnine, od njenega družbenega bistva — humana, nehumana, progresivna, konservativna, reakcionarna . . .

2. Nič ni govora o strukturi sociološkega, družbenega pojma lastnine, ki je meni osnovni interes.

² Obširnejšo obravnavo nakazane problematike glej v:

L. Diguít, *Le droit social, le droit individual et la transformation de l'Etat*, Felix Alcan, Paris 1922.

Državni kapitalizem, Zbornik radova, Kultura, Beograd 1959.

K. Renner, *Socijalna funkcija pravnih instituta*, Prilog kritici građanskog prava, Edicija društveno-političke študije, Beograd 1960.

¹ M. Popović, *Problemi društvene strukture*, Kultura, Beograd 1967, str. 203.

² Pri postavitvi sociološkega pojma lastnine kot najširšega, so mi bile v oporo tudi ekonomsko razprave nekoliko starejšega datuma, ki latentno, potencialno nakazujujo podobno rešitev:

G. Počkar, *O različitim odnosima u proizvodnji*, Rad, Beograd 1952.

R. Uvalić, *O socijalističkim odnosima u proizvodnje*, Rad, Beograd 1953.

M.)Korać, *Produkcioni odnosi i njihove promene u prelaznom periodu*, Rad, Beograd 1952.

Sicer pa o sociološkem pojmu lastnine govori že:

K. Kautsky, *Materialistische Geschichtsauffassung*, I. Dietz, Berlin 1927, str. 742.

Zelo podobno formulacijo sociološkega pojma lastnine kot je moja, pa sem odkril v: L. Živković, *Nauka o društvu*, Veselin Masleša, Sarajevo 1958, str. 110—17.

³ V. Horvat, *Društveno vlasništvo i minuli rad*, Ekonomski institut Zagreb, Zagreb 1972, str. 6.

⁴ O. Mandić, *Opća sociologija*, Narodne novine, Zagreb 1969, str. 187.

Se enkrat bi nekoliko razjasnil oziroma povzel moja predhodna izvajanja glede tega aspekta lastninske kategorije.

Kategorija lastnina ima svojo družbeno in tehnološko stran — z ozirom na to ali gre za odnose med ljudmi ali za odnose med ljudmi in stvarmi. To je razdelitev glede na akterje, ki nastopajo v medsebojnih odnosih — ali aktivni ali pasivni.

Razdelitev pojma lastnine na lastninske odnose in lastninske procese pa upošteva dinamičnost oziroma statičnost⁵ teh dveh nerazdružljivo komple-

⁵ Dejstvo je, da sem sociološki pojem lastnine v veliki meri oblikoval povsem na novo.

Vendar pa sem pozneje, ob študiju pravne literature s področja lastnine, ki je zelo obširna in večkrat zelo zaprta, nesociološka (sam koncept stvarnega prava, v okviru katerega se obravnava lastnina), naletel zlasti v delih sovjetskih pravnikov na razmišljanja, ki potrjujejo dinamičnost oziroma statičnost posameznih strukturnih elementov družbene kategorije lastnine, čeprav sovjetski teoretiki to nekoliko drugače tolmačijo. Ker njihova izvajanja marsikje izražajo podobne misli, pa tudi dileme, kot naša literatura z obravnavanega področja, se bom ob njih nekoliko podrobneje zadržal.

Naj pričnem s prof. Venediktovim:

»Pojem lastnine kot celote družbenih produkcijskih odnosov nujno vsebuje tudi pojem lastnine kot prisvajanja, kot pogoja produkcije, kot posebnega odnosa posameznika ali kolektiva do proizvodnih sredstev.«

Tu že implicitno nakaže delitev lastnine na odnos in proces (ta razčlemba v obliki, kot jo jaz ekspliciram, izvira iz sociologije).

Lastnina mu pomeni v končni instanci osnovo vsakega družbenega sistema in sestoji iz dveh elementov:

1. iz odnosa posameznika ali kolektiva do produkcijskih sredstev; to je iz razdelitve družbenih produkcijskih sredstev, ki jo pogojno lahko označimo kot »statiko« prisvajanja in iz

2. prisvajanja produktov proizvodnje, produktov lastnega ali tujega dela, kar pogojno lahko označimo za »dinamiko« prilاشanja.

A. V. Venediktov, Gosudarstvennaja socijalističeskaja sobstvennost, Akademija nauka SSSR, Leningrad & Moskva 1948, str. 27—29.

Še bolj jasno opredeli navedeni sestavini D. Genkin:

»Statika lastnine govori o družbenih odnosih posesti produktov dela, dinamika pa nasprotno o razpolaganju s produkcijskimi sredstvi v procesu njihove uporabe.«

D. M. Genkin, Pravo sobstvennosti u SSSR, Gosudarstvennoe izdatel'stvo juridičeskoj literatury, Moskva 1961, str. 14.

J. Tolstoj je nekoliko nejasen. Pravilno ugotovi, da je pojem lastnine v delih klasikov marksizma imel več pomenov — enkrat zajema celoto produkcijskih odnosov, drugič le njihov pravni izraz. Loči lastnino v ožjem smislu, ki označuje »statiko družbene proizvodnje« in lastnino v širšem smislu, ki obsega »dinamiko družbene proizvodnje«. Lastnino opredeli kot »celoto zgodovinsko določenih družbenih odnosov posedovanja, prilاشanja in uporabljanja produkcijskih sredstev in produktov proizvodnje«.

J. K. Tolstoj, Soderžanie i graždansko-pravovaja zaščita prava sobstvennosti v SSSR, Leningr. Universiteta, Leningrad 1955, str. 153.

Kornejev govori o lastnini v ožjem in v širšem ekonomskem smislu.

M. Kornejev, Pravo gosudarstvennoj socijalističeskoj sobstvennosti, Moskovski univerzitet, Moskva, 1964, str. 3—10.

Zadržal bi se še pri za mene zelo zanimivih ugotovitvah Bratusa:

»Lastnina je družbeni odnos. Proizvodnih odnosov se ne sme izenačiti z lastnino. Lastnina je del proizvodnih odnosov, njihovo bistvo. Pravtako se lastnina ne sme izenačiti s prilاشanjem, če ga razumemo kot menjavo dobrin med človekom in naravo. Lastnina kot ekonomska kategorija, kot določena zgodovinsko nastala oblika, je pogoj prisvajanja predmetov iz narave, to je proizvodnje, ki se razvija v okviru določene družbene formule.

... Lastnina je stanje prisvojenne materialne dobrine. Lastninska oblika izraža statični element, ki označuje vsakokratni način proizvodnje.«

S. N. Bratus, Predmet i sistema sovjetskogo graždanskogo prava, Vsesojuznyj institut juridičeskih nauka, Moskva 1962, str. 20—21.

Zlasti začetne misli so povsem identične mojim izvajanjem, razlika je v tem, da na koncu preveč poudarja statičnost lastnine, jaz pa poudarjam neločljivost in statične komponente, ki šele obe skupaj tvorita razumljivo in sprejemljivo celoto.

mentarnih sestavin. (Zgodovinsko gledano se seveda obe ti dve sestavini nenehno spreminjata in oblikujeta progresivni trend k vse bolj podružbljenim oblikam lastnine.)

V svojih izvajanjih sem abstrahiral tehnološko stran lastnine, ter obravnaval lastninske odnose in procese le kot družbene kategorije, kjer sem poudaril njihovo slojevitost in primarnost ekonomske komponente.

Sociološki pojem lastnine bi torej lahko opredelili kot družbeni okvir, kot celoto ekonomskih, pravnih, političnih, kulturnih, skratka, družbenih odnosov, v katerih se ljudje v procesu družbene produkcije in družbenega bivanja medsebojno združujejo in razdružujejo, povezujejo in ločujejo na osnovi monopoliziranih ali skupnih produkcijskih sredstev.

Znanstvene norme in družbena kontrola v znanosti

MAJDA ČERNIČ

Znanost je posebna družbena dejavnost in ima svojo lastno logiko, dinamiko razvoja, s tem pa tudi sebi ustrezno družbeno organizacijo — znanstveno skupnost. To je specifična družbena skupnost, subkultura ali subsistem znotraj širše družbe kot celote. Ima svoje specifične cilje, družbeno strukturo ter norme in vrednote. K. Merton¹ je izdelal prvo sistematično razlago norm med znanstveniki na podlagi mnenj, ki so jih dali znanstveniki o znanosti. Dokazoval je, da morajo znanstveniki pri izpolnjevanju svoje vloge (kontinuirano razširjanje določenega znanstvenega znanja) priznavati etična načela v znanosti, ta pa so:

1. Univerzalizem: viri in zahteve po resnici so podvrženi »vnaprej določenim brezosebni kriterijem. Sprejetje ali odklanjanje ugotovitev ni odvisno od osebnih ali družbenih značilnosti njihovih protagonistov.«

2. Komunizem: nanaša se na dejstvo, da je »samostojno znanstveno odkritje produkt družbenega sodelovanja in zato pripada skupnosti. Znanstvena odkritja predstavljajo skupno dediščino, v kateri je pravica individualnega proizvajalca strogo omejena. Lastniške pravice so omejene na minimum priznavanja prioritete za znanstveno odkritje. Čuvanje skrivnosti je nasprotno tej normi.«

3. Nesebičnost: znanost zahteva objektivnost, v nji ni prostora za subjektivno in osebno motiviranost posameznika.

4. Sistematični skepticizem: to načelo predstavlja »izključenost sodbe, dokler niso dejstva potrjena« in dokler ni izvršena verodostojna kontrola z empiričnimi in logičnimi kriteriji.

Kasneje je Merton tem normam dodal še dve:²

5. Originalnost: s to normo se razume največji prispevek k napredku v znanosti, ki ga znanstvenik lahko doseže pri izpolnjevanju svoje vloge.

6. Skromnost: ki se izraža v zahtevi, da se znanstveniki zavedajo pogojenosti svojih odkritij z dosežki in prispevki predhodnikov.

¹ R. K. Merton: *Social Theory and Social Structure*, The Free Press, New York 1968, str. 606—615.

² R. K. Merton: »Priorities in Scientific Discovery: A Chapter in Sociology of Science«, v Barber and Kirsch: *The Sociology of Science*, The Free Press of Glencoe 1962, str. 514—538.

B. Barber je, izhajajoč iz iste miselne tradicije (funkcionalizma), prispeval še dve normi:

7. Racionalizem: zaupanje v moralno moč znanstvenih dejstev.

8. Individualizem: ki izraža težnjo po svobodnem raziskovanju in neavtoritarnih odnosih med znanstveniki.

Osrednja misel Mertonovega funkcionalistično-normativističnega modela je, da je znanost posebna družbeno-nevtralna in avtonomna dejavnost, odvisna le od odkritosti, nepristranosti in samokritičnosti njenih članov. Nagla rast znanja, ki je brezosebna značaja, se lahko odvija samo znotraj »odprte skupnosti« znanstvenikov, intervencije izven znanstvene skupnosti lahko to rast samo zavirajo.

V petdesetih in šestdesetih letih je bila ta koncepcija nekritično sprejeta, v sedemdesetih letih pa so se pojavile kritične diskusije. Postal je gotovo, da je normativni sistem idealni model, ki ga obnašanje in ravnanje znanstvenikov pogosto ne potrjuje. Tako obstoja teh norm in njihovega pomena za znanstveni proces ni bilo mogoče sprejeti kot povsem zadostnega in zanesljivega.

Ian I. Mitroff⁴ priznava pomen Mertonovega prispevka k sociologiji znanosti, vendar meni, da je potrebno ta normativni koncept prevrednotiti, mu dodati vrsto dopolnilnih norm, kar naj temelji na teoretičnih in empiričnih dokazih, raziskati protislovni odnos med obema vrstama norm in določiti, katera vrsta je prevladujoča. Tej zahtevi je skušal ustreči s tri in pol let trajajočo raziskavo odnosov med dvainštiridesetimi znanstveniki, ki so sodelovali pri projektu Apollo.

Iz odgovorov, ki jih je dobil, je bilo mogoče izluščiti dve med seboj nasprotujoči si tendenci. Po eni strani so znanstveniki izkazovali precejšnjo pripadnost normam kot so univerzalizem in emocionalna nevtralnost v znanosti. Pripadnost se je izražala v nenaklonjenosti znanstvenikov do tistih svojih sodelavcev, ki so izkazovali izredno zaupanje in privrženost svojim lastnim hipotezam. Pojem privrženosti (commitment) je zaobsegal tri različne, a dopolnjujoče se podmene: »1. intelektualno privrženost — znanstvena zapazanja so teoretično obremenjena; 2. čustveno privrženost — znanstveniki so čustveno povezani s svojimi idejami, nekaterim so nenaklonjeni, za druge pa bi naredili vse, da bi jih utrdili; 3. celotni znanstveni proces zahteva močno osebno privrženost, močna osebna čustva niso omejena le na fazo odkrivanja znanstvenih idej, ampak so prisotna tudi v fazi testiranja.«⁵

Znanstveniki so najpogosteje omenjali tri svoje kolege, ki so bili najmočnejše povezani s svojimi hipotezami. Omenjeni so bili kot najbolj ustvarjalni in najodpornjši do sprememb. Najbolj ustvarjalni so bili zaradi stalnih kreacij »drznih, provokativnih, vzpodbudnih, sugestivnih, spekulativnih hipotez«, »najodpornjši do sprememb« pa zaradi »svojih izrazitih sposobnosti,

³ B. Barber: *Science and Social Order*, Collier Books 1952, str. 124, 128.

⁴ I. I. Mitroff: »Norms and Counter — Norms in Select Group of the Apollo Moon Scientist,« *American Sociological Review* Vol. No. 4, 1974, str. 579—595.

⁵ Ibid: str. 586.

da z vso svojo močjo vztrajajo pri svojih idejah in jih branijo tudi do svoje ali kogarkolišnje smrti.«⁶

Obnašanje teh treh znanstvenikov (drznost, agresivnost, ekstremna spekulativnost, nedoločnost...) je bilo po mnenju večine močno v nasprotju z neosebno značajem znanosti, ki ga zagotavlja ravnanje, usklajeno z zahtevami konvencionalnih norm v znanosti. V tem smislu je večina znanstvenikov potrdila veljavnost univerzalizma in emocionalne nevtralnosti.

Po drugi strani pa je bilo mogoče ugotoviti obstoj dveh nasprotnih norm. Na vprašanje, če ima povezanost, privrženost do lastnih idej kakšno pozitivno vlogo v znanosti, so znanstveniki odgovorili pritrdilno. Njihova mnenja so bila sledeča:

»Vsak dober znanstvenik bi moral zaupati v svoje mišljenje...

Privrženost, celo ekstremna pristranost ima pomembno in ugodno vlogo v znanosti... Brez pristranosti se ne bi bil uveljavil noben argument... Nihče ni sposoben storiti ničesar velikega, če njegova energija ni povezana z emocijami...

Neemocionalen znanstvenik je fikcija... Večina znanstvenikov, ki jih poznam, imajo svoje teorije in iščejo podatke, da bi jih potrdili... Mislim, da si lahko objektivni kljub močnim interesom in pristranostim... Zato, da te drugi opazijo v množici, moraš kazati ekstremno zaupanje vase... Nepristran znanstvenik je mit... Tisti znanstveniki, ki predstavljajo gonilno silo, niso nepristranski... Znanstvenik mora biti močno vključen v svoje delo, da uspe... Vsaka znanstvena ideja potrebuje osebno predstavitev, da zaživi in prazgodaj ne umre...«⁷

Te izjave razkrivajo psihološke in sociološke elemente, ki prodirajo v strukturo znanosti; znanost je od začetka do konca osebna dejavnost. Poleg tega pa te izjave izražajo hkratno delovanje dveh nasprotujočih si norm, univerzalizma in emocionalne nevtralnosti po eni strani ter partikularizma in emocionalne pristranosti po drugi strani.

Mitroff na tej osnovi sklepa: »Če obstajajo realni razlogi, zaradi katerih morajo biti v znanosti sprejete norme univerzalizma in emocionalne nevtralnosti, potem obstajajo tudi resni razlogi, zaradi katerih lahko postavimo emocionalno pristranost in partikularizem kot proti-norme v znanosti... Tako lahko vsaki normi, ki so jo določili Merton in njegovi somišljeniki, dodamo nasprotno proti-normo.«⁸

Na vprašanje, katera vrsta norm v znanosti prevladuje, Mitroff odgovarja, da je to zelo zapleteno: »norma, ki prevladuje v eni situaciji, je lahko v drugi podrejena. Dominantnost ni nespremenljiva lastnost določene vrste norm, odvisna je od množice dejavnikov.«⁹ To je lahko na primer vrsta znanstvenih problemov, ki so razporejeni na kontinuumu, katerega osnovna dimenzija je »težavnost opredelitve«. En pol predstavlja »lahko opredeljiv problem«, drugi pa »težko opredeljiv problem«. Lahko opredeljivi problemi (kot je kemična sestava Lunine površine) so lahko rešljivi, da se jih jasno postaviti in rešiti z jasno določenimi, standardnimi in analitičnimi tehnikami. Težko opredeljivi problemi (kot je Lunin izvor) so skoraj izzivalno nerazumljivi,

⁶ Ibid: str. 586, 587.

⁷ Ibid: str. 588—589.

⁸ Ibid: str. 594.

⁹ Ibid: str. 594.

kot da izzivajo splošno sprejeti konsenz. Zdi se, da so lahko opredeljivi problemi zaradi svoje konsenzne narave neodvisni od osebnosti njenih opredeljevalcev, da so neosebni. Po drugi strani pa se zdi, da so težko opredeljivi problemi osebne kreacije njihovih ustvarjalcev. Medtem ko konvencionalne norme prevladujejo v primeru »lahko opredeljivih problemov«, se proti-norme pojavljajo v primeru »težko opredeljivih problemov«.

Ob tem lahko rečemo, da konvencionalna normativna struktura znanosti ni naklonjena nenavadnim, originalnim, ustvarjalnim idejam, medtem ko proti-norme so.

Da je potrebno ponovno proučiti naravo znanstvene etike, kot so jo koncipirali Merton in njegovi somišljeniki, meni tudi Robert A. Rothman.¹⁰ Njemu se zdi, da je učinkovitost idealnega normativnega sistema, ki je verbalno široko sprejet, nevtralizirana z notranjimi in zunanji dejavniki. Med notranje prišteva pojav, ki ga D. C. Price imenuje »velika znanost«, katere napredovanje je močno odvisno od zunanjih, finančnih virov, pogosto povezanih z vladnimi »črnimi listami«.

Norma univerzalnosti, ki predpostavlja nezdržljivost partikularizma (osebne, družbene, politične in nacionalne značilnosti avtorjev) z vrednotenjem znanstvenega dela, torej ne more mimo političnih in nacionalnih nagibov (na primer nacistično stališče do Einsteina), ki majo lahko usodne posledice za razvoj znanosti.

Pri tem Price tudi meni, da zaradi značaja in kvalitet znanstvenih ustvarjalcev ni mogoče sprejeti teze o antiavtoritarnih odnosih v znanosti. Ni težko opaziti obstoja partikularističnih kriterijev kot so: šole, na katerih so znanstveniki študirali, poprejšnje delo, položaj znotraj stratifikacijskega sistema znanosti in obstoj močnih elitističnih trendov, ki delujejo nasprotno načelom univerzalizma. Elitizem se kaže v razporeditvi dotacij, ki se najpogosteje dodeljujejo članom uglednih univerz ter tistim, ki posedujejo »ustrezno klimo« za raziskovanje, in v določanju narave predvidenih projektov.

Z normo univerzalizma je povezana norma sistematičnega skepticizma. Z njo se znanost zavaruje pred prevarami: samo znanstveni kriteriji naj bi določali pravilnost. Toda očitno je, da sistematični skepticizem pogostokrat privzema obliko očitne sovražnosti pri dokazovanju »znanstvenosti« v primeru, ko gre za odstopanje od konvencionalnih metod mišljenja ali za ne-ujeljavljene, neznane znanstvenike. Ta pojav je mogoče opaziti na primeru vzorca citatov znanstvenih razprav. Hitrost difuzije znanstvenih razprav enake kvalitete je odvisna od ugleda, ki ga ima avtor. Ta stratifikacijska variabla sčasoma zgublja na pomenu, vendar ima pomemben vpliv na začetku sprejemanja.

Naslednja norma, ki jo je treba prevrednotiti, se nanaša na skupnostni značaj znanstvenih izkušenj. Njena zahteva je, da znanstveniki delijo svoje odkritje z vsemi drugimi znanstveniki. Skrivnostnost je znanosti škodljiva, ker onemogoča strokovno vrednotenje in ovira akumulativno naravo zna-

¹⁰ R. A. Rothman: »A Dissenting View on the Scientific Ethos,« *The British Journal of Sociology* Vol. 23; No. 1, 1972, str. 102—108.

nosti. Toda obstajajo dokazi, da znanstveniki skrivajo svoje rezultate. To izhaja iz tekmovanja za prioritete, nagrade, priznanja, kar karakterizira sodobno znanost. Upoštevati je potrebno tudi vdor vrednot iz kulture širšega »srednjega razreda« (želja po uspehu in blagostanju), od koder prihaja največ znanstvenikov.

Glede nesebičnosti R. A. Rothman pravi, da je ta norma morda imela svojo moč v preteklosti, za sodobno znanost pa je značilna očitna težnja po javnem in strokovnem priznanju, kar se izraža v obliki odprtega tekmovanja. V svoji najočitnejši pojavnosti ima obliko tekme za prioriteto in objavljanje rezultatov, odkritij.

Pomembne posledice za znanstvena odkritja ima tudi zahteva po etični nevtralnosti: znanstveno iskanje naj poteka ne glede na občutljivost izpostavljene teme. Znano je, da znanost stalno ovirajo ne-znanstvene razlage in premišljevanja (religiozna, politična, ideološka...), toda nepristransko raziskovanje je vse manj izvedljivo, kajti od znanstvenikov se vse bolj zahteva, da so občutljivi do posledic svojega dela. Poleg odgovornosti do drugih znanstvenikov so vedno bolj odgovorni do širše družbene javnosti.

M. J. Mulkey¹¹ vidi pomanjkljivost Mertonove koncepcije v tem, da ne pokaže, na kakšen način se v znanstveni skupnosti dosega in ohranja splošna konformnost do domnevnih družbenih norm v znanosti.

Mulkey izhajajoč iz rezultatov nekaterih raziskav sklepa, da med znanstveniki ni opaziti širše pripadnosti domnevni znanstveni etiki. Tudi tisti znanstveniki, ki verbalno podpirajo te norme, ne delujejo nujno v skladu z njimi, kar dokazuje, da niso močnejše institucionalizirane. Poleg tega pa so tudi preveč splošno formulirane, da bi bile skupne vsej akademski skupnosti. Zato Mulkey meni, da te družbene norme, kolikor v znanosti obstajajo, dosega svoj pomen šele v povezanosti z veljavnimi teorijami in tehnikami znotraj določenih raziskovalnih grupacij. Šele v povezanosti z »znanstvenimi kriteriji« ta »družbena pravila« dosega konformnost. Na primer: »pomen vrednote univerzalizma na določenem znanstvenem področju izhaja iz obveznosti tistih, ki na tem področju delujejo.«¹² Mulkey meni, da se znanstveniki ne prilagajajo normativnim zahtevam (na primer univerzalizmu), ampak prej specifičnim znanstvenim kriterijem, ki v veliki meri vplivajo na njihove profesionalne aktivnosti.

V že omenjenem delu *The Social Process of Innovation* je Mulkey pojasnil vpliv znanstvenih kriterijev, ki delujejo kot spoznavne in tehnične norme. Ti kriteriji določajo, kateri problemi in tehnike so legitimne ter kakšne rešitve so sprejemljive. Močno so povezani z ohranjanjem tradicije znanstvenega raziskovanja. Pri tem se Mulkey opira na Kuhnov¹³ pojem »normalne znanosti«, ki označuje raziskovanje, trdno zasnovano na enem ali več znanstvenih dosežkih, ki jih neka skupnost za določen čas priznava za osnovo njihovega nadaljnjega dela... termin, ki je tesno povezan s terminom »normalna znanost«, je »paradigma«, ki predstavlja sprejeti model ali obra-

¹¹ M. J. Mulkey: »The Scientific Research Community,« v I. Spiegel — Rösing and D. S. Price: *Science, Technology and Society*, SAGE Publication 1977, str. 93—148.

¹² Ibid: str. 106.

zec« med seboj povezanih teoretičnih, metodoloških in empiričnih predpostavk, ki so priznane in prevzete med člani določenega omrežja. Paradigma predstavlja intelektualni konsenz, ki se mu znanstveniki prilagajajo. »Običajna znanost« poskuša rešiti probleme, ki se pojavljajo znotraj »paradigme«, ne da bi ti postavili pod vprašaj njene temelje.

Nova ideja, meni Mulkey, ki se pojavi v tej atmosferi neke vrste intelektualne ortodoksnosti, je tem lažje sprejeta, čim bolj je združljiva s priznanimi spoznavnimi in tehničnimi normami. To poskuša potrditi s primerom Pasteurjevega odkritja asimetrije univerzuma.

Leta 1846 je Pasteur začel raziskovati, kakšna je sposobnost organskih snovi, da zasukajo polarizacijsko ravnino svetlobe, in kakšna je zveza med to lastnostjo in kristalno strukturo ter molekularno obliko organskih snovi. Z raziskovanjem te vrste so se ukvarjali v Franciji od začetka stoletja. Obstajala je dobro utrjena, etablirana tradicija znanstvenega raziskovanja na tem področju. Določene tehnike so bile široko sprejete: mikroskop in goniometer za opazovanje kristalnih oblik; problemi so bili jasno postavljeni: na primer zveza med kristalno strukturo kremenjaka in načinom, kako ta zasukava polarizacijsko ravnino svetlobe. Tudi rešitve so bile nedvoumne: kremenjak zasukava svetlobo v desno in levo zato, ker imajo njihovi kristali desno in levo faseto.

V takšni intelektualni klimi je Pasteur poskušal razrešiti anomijo, do katere je prišel in jo postavil Mitscherlich leta 1844. Takrat sta bili odkriti dve obliki vinske kisline: vinska kislina in paravinska kislina. Mitscherlich je ugotovil, da imata obe kislini in njuni soli enako kemično sestavo, kristalno strukturo. V vsem sta si bili identični, razen v tem, da je vinska kislina zasukavala polarizacijsko ravnino svetlobe, medtem ko je bila paravinska kislina neaktivna.

Pasteur je v skladu z veljavnim znanstvenim mišljenjem sklepal, da obe snovi ne moreta biti res kemično identični in da je kemična razlika med vinsko in paravinsko kislino verjetno v obliki njenih kristalov. Predpostavil je, da je kristal optično neaktivne paravinske kisline simetričen, kristal vinske kisline pa nekako neurejen, asimetričen in povezan z rotacijo polarizacijske svetlobe.

Ko je proučeval kristale paravinske kisline, je ugotovil, da so njegove facete podobne facetam kristalov vinske kisline. S podrobnejšim raziskovanjem pa je ugotovil, da so bile v vinski kislini vse facete obrnjene v desno stran, medtem ko so bile v paravinski kislini nekatere obrnjene v desno, druge pa v levo. Ko je to ugotovil, je ločil kristale, obrnjene v desno, od tistih, obrnjenih v levo, vsak kup posebej raztopil v vodi in vsako raztopino posebej proučeval s polarimetrom. Ta postopek je kasneje postal klasična oblika eksperimenta v kemični znanosti. Raztopina desno obrnjenih kristalov je obračala polarizacijsko ravnino svetlobe v desno, raztopina levo obrnjenih kristalov pa v levo. Ko sta bili raztopini pomešani v enakem razmerju, je postala zmes optično nedejavna.¹⁴

Pasteurjeva prva kristalografska raziskava je bila sprejeta v znanstveni skupnosti z malo odpora. Vzrok vidi Mulkey v sledečem:

1. Pasteur se je lotil problema, ki je bil splošno sprejet kot legitimen in pomemben.

2. Njegova znanstvena tehnika je bila dobro uveljavljena, kljub temu, da jo je uporabil na nov način.

3. Njegova odkritja so bila relativno nedvoumna kakor tudi v skladu s široko razprostranjenimi predpostavkami o odnosu med obliko kristalov in optično rotacijo.

¹³ T. Kuhn: *The Structure of Scientific Revolutions*, prevod S. Novković, NOLIT 1974, str. 50—51.

¹⁴ Navaja M. J. Mulkey: *Social Process of Innovation*, str. 9—16.

K ugodnemu sprejemu nove informacije je vplivala tudi podpora Biota, takrat zelo uglednega znanstvenika, ki je štirideset let pred Pasteurjem začel s proučevanjem tega področja. Dokler ni neposredno prisostvoval demonstraciji odkritja, je bil do njega precej skeptičen. Ko pa se je prepričal, je entuzijastično podprl Pasteurja, še preden je rezultate odkritja potrdila Znanstvena akademija. Zaradi Biotove naklonjenosti je bilo Pasteurjevo delo še hitreje sprejeto v znanstveni skupnosti. Biot je ostal njegov podpornik do konca svojega življenja.

Ker je Pasteur združil novo in nepričakovano informacijo s popolno konformnostjo do veljavnega znanstvenega koncepta, je bil sprejem skoraj takojšen. To pa ne velja popolnoma za njegova kasnejša odkritja.

Po nekajletnem aplikativnem delu z rezultati molekularne in kristalne asimetrije je Pasteur prišel do naslednjih posplošitev: »Univerzum je nesimetrična celota. Mnenja sem, da je življenje funkcija nesimetrije v univerzumu.«

To svojo domnevo je skušal dokazati s številnimi eksperimenti. Na primer: z ogledalom na heliostatu je usmerjal sončne žarke na rastline, da bi jih tako ohranil pri stalnem gibanju in s tem pri življenju. Ta in temu podobni poskusi pa so spravili na noge njegove mentorje in kolege, ker se je s tem radikalno oddaljil od veljavnih znanstvenih predpostavk. Njegovi eksperimenti so bili označeni za fantastične. Vsi njegovi tovariši so ga poskušali odvrniti od nadaljevanja s temi raziskovanji.

Po nekajmesečnem delu, ki pa mu ni prineslo zaželenih rezultatov, se je preusmeril na probleme fermentacije. Vendar pa ni opustil predpostavke, da je molekularna asimetričnost povezana s silami življenja. Postopoma se je prepričal, da je proces fermentacije, ki mu je dal dokaz o molekularni asimetričnosti, povezan z aktivnostmi živečih organizmov.

Pri preučevanju fermentacije je Pasteur uporabljal predpostavko, ki je bila precej drugačna od tistih, ki so izhajale iz veljavnega koncepta (paradigme). Kljub temu, da je splošno veljalo, da je fermentacija povezana z življenjskim procesom, so znanstveniki do leta 1850 večinoma menili, da je fermentacija povzročena izključno kemično. Nekateri znanstveniki pa so že pred tem nasprotovali izključno kemični interpretaciji fermentacije. Zagovarjali so stališče, da se fermentacija pojavlja samo ob prisotnosti živih organizmov — gljiv kvasovk. Že leta 1835 sta dva znanstvenika, Cagniard de la Tour in Schwann, neodvisno drug od drugega objavila rezultate, v katerih sta pokazala, da je fermentacija alkohola ozko povezana z rastjo kvasovskih celic. Vendar so bile te ideje tako nasprotno veljavnemu prepričanju, izključno kemičnemu vidiku fermentacije, da so bile zavrjene brez podrobnejšega argumentiranja.

S preučevanjem fermentacije je Pasteur začel leta 1855. Potrebno pa je bilo nekaj let poglobljenega raziskovanja, ostrih debat in nasprotovanj, da je bila njegova interpretacija fermentacije sprejeta. Tega pa ne gre pripisovati izključno Pasteurovim eksperimentalnim sposobnostim in veljavnosti njegovih razlag. Na sprejetje sta vplivala tudi vse večji Pasteurov ugled (s pomočjo pokroviteljstva uglednih akademikov) in moč, s katero se je lotil svoje kampanije prepričevanja.¹⁵

Iz Pasteurjevega primera lahko opazimo obstoj spoznavnih in tehničnih norm, poleg tega pa Mulkay ob tem še ugotavlja:

1. radikalno odstopanje od spoznavnih in tehničnih norm, kot vse druge oblike socialne deviacije, pogosto povzroča napad družbene kontrole (neformalni pritiski na Pasteurja, naj opusti raziskovanja molekularne asimetričnosti);

2. družbeni faktorji, kot so pokroviteljstvo in ugled, lahko vplivajo na sprejem novih (deviantnih) idej v znanosti;

¹⁵ Ibid: str. 9—16.

3. stopnja nejasnosti spoznavnih in tehničnih norm ter obseg, do katerega so sprejete s strani tistih, ki delujejo v skupini — v problemskem področju, se v času spreminja.

S temi normami se torej lahko doseže intelektualno soglasje, ki je odgovorno za akumulacijo znanja v znanosti; ohranjanje soglasja omogoča, da se ne zapravljajo napor za dokazovanje različnih stališč: znanstveniki, ki so pri raziskovanju povezani s skupnimi intelektualnimi cilji, so sposobni odkrivati specifične vrste in oblike pojavov in njihove detajle. Hkrati pa zaradi intelektualne konformnosti v znanosti trpi nastajanje in uveljavljanje fundamentalnih, ustvarjalnih odkritij in idej. To lahko vodi tudi do pojava, ki je v znanosti znan z imenom intelektualni odpor do znanstvenih odkritij. Precejšnja pozornost je temu pojavu namenil B. Barber,¹⁶ ki je vzroke zanj našel v vzorcih družbenih interakcij med znanstveniki in jih ilustriral s primeri iz zgodovine znanosti.

Eden izmed njih je profesionalen položaj (ugled). Visok položaj omogoča znanstvenikom, da kompetentno razsojajo o delu drugih znanstvenikov. Ob tem pa se dogaja, da se ugledni znanstveniki pogosto upirajo priznati pomembnost odkritij tistih znanstvenikov, ki imajo manjši ugled. Klasični primer intelektualnega odpora do znanstvenih odkritij zaradi majhnega ugleda je moč najti v odnosu med Mendelom in Carlom von Nägelijem:

»Von Nägeli ni bil naklonjen priznanju vrednosti Mendelove teorije dednosti zaradi številnih vzrokov: Mendelova teorija dednosti je bila različna od njegove; izražal je nesimpatijo do Mendelove uporabe matematike; poleg tega pa je gledal na Mendela kot na nepomembnega meniha iz Brünna. Med njima je potekala korespondenca, kjer se je Mendel spoštljivo obračal na von Nägelija kot na priznanega mojstra na področju, ki je zanimalo oba. Toda von Nägeli je bil žrtev svojega položaja. Mendel se mu je zdel navaden amater s fantastičnimi idejami ali vsaj z idejami, nezdružljivimi z njegovimi. Von Nägelijevi odgovori na Mendelova pisma so bili preveč kritični, več kot domišljavi. Kljub temu pa je bil skromni Mendel hvaležen, da mu je veliki mož sploh odgovoril. Najbolj ironično pri tem pa je bilo, da je Mendel sprejel Nägelijev nasvet in zamenjal eksperimente na grahu z eksperimenti s kosmaticami, rastlino, ki ni bila ravno najprimernejša za proučevanje odbranih karakteristik. Zato je Mendel pri svojem delu zašel v slepo ulico, iz katere se ni rešil do konca svojega znanstvenega življenja.«¹⁷

Naslednji družbeni vir odpora je specializacija, ki se izraža v nenaklonjenosti članov nekega specializiranega področja do ustvarjalnih »outsiderjev«:

»Ko je Helmholtz predstavil svojo teorijo o ohranitvi energije, je naletel na odpor delno zaradi tega, ker ni bil specializiran na področju fizike, ampak na področju medicine. Po drugi strani pa je tudi med specialisti medicine obstajal odpor do »outsiderjev«. Med njimi je bil tudi Pasteur, ki je izpopolnil teorijo mikrobov. Pred njim pa je že Magendie doživel nenaklonjenost, ko je poskušal uvesti kemijo v medicino.«¹⁸

Barber meni, da je vzrok za odpor do odkritij lahko tudi neustrezno osebe in slabo vodstvo znanstvenih organizacij:

¹⁶ B. Barber: »Resistance by Scientists to Scientific Discovery,« v Barber and Hirsch: *The Sociology of Science*, The Free Press of Glencoe 1962, str. 539—556.

Ibid: str. 551.

¹⁸ Ibid: str. 552.

»Na začetku 19. stoletja je na primer celo Kraljevska družba (Royal Society) doživljala slabe čase. V tistem času je njen sodobnik Gronville pogosto kritiziral njene slabosti, odpor do znanstvenih razprav s strani Komiteja za znanstvene razprave (Committee of Paper) je bil rezultat slabega razsojanja. Ni bilo slučajno, da neke znanstvene razprave ni prebral nihče izmed članov, ki so bili avtoriteta na določenem področju. Po drugi strani pa pogosto nihče izmed članov komiteja, ki je ocenjeval, ni bil ekspert za tisto področje. Zaradi nekompetentnosti komiteja je bila zavrnjena Watsonova molekularna teorija plinov. Ocenjevalci Kraljevske družbe, ki so njegovo razpravo zavrnili, so zapisali: »Ta znanstvena razprava ni nič drugega kot nonsens.« Zaradi takega ravnanja je Watsonovo delo obležalo v popolni pozabi, dokler ga ni petinštirideset let pozneje osvobodil Rayleigh.«¹⁹

Pomemben dejavnik odpora je tudi rivalstvo, ki se kaže v obliki šole. Huxley je na primer dejal: »Avtoritete, učenci in »šole« so nesreča za znanost, bolj motijo delo znanstvenega duha kot vsi sovražniki.«²⁰ Nenaklonjenost starejših znanstvenikov do odkritij mlajših kolegov je naslednji vidik intelektualnega odpora. Lavoisier je o tem dejal sledeče:

»Nisem pričakoval, da bi bila moja ideja takoj sprejeta. Človekovo mišljenje je pri opazovanju stvari togo. Tisti, ki opazuje z določenega stališča skozi večji del svoje kariere, težko pristaja na nove ideje. Zato je čas tisti, ki bo odločil o sprejetju ali zavrnitvi mojega stališča. Medtem sem z velikim zadovoljstvom opazil, da mladi ljudje raziskujejo znanost brez predsodkov...«²¹

Vendar pa se starejši znanstveniki vedno ne upirajo ustvarjalnemu delu mlajših, niti ni fizično staranje samo po sebi tisto, ki povzroča odpor, meni Barber. Bolj verjetno je, da so starejši znanstveniki konzervativni zaradi številnih kulturnih in družbenih dejavnikov, kot so: spoznavne in metodološke predpostavke, ki jih je znanstvenik uporabljal večji del svojega ustvarjanja; visok profesionalni ugled; specifični interesi; članstvo v formalnih in uveljavljenih organizacijah in povezanost s »šolo«. Verjetnost pojavljanja teh dejavnikov narašča s časom. Vendar tudi starejši znanstveniki pogosto navdušeno sprejemajo nova odkritja. Močan pritisk v smeri intelektualne konformnosti v znanosti pa po Mulkayevem prepričanju izvaja družbena kontrola,²² ki deluje v treh smereh:

1. skozi socializacijo,
2. skozi izražanje avtoritete,
3. skozi družbeno izmenjavo informacij.

Ad 1) Potencialni člani znanstvene skupnosti morajo skozi nekajletni izobraževalni proces. Skozi to obdobje se nenehno ocenjujejo njihove sposobnosti in rigidno sprejemanje podanega znanja, ki vodi v intelektualni konformizem. Mulkay navaja primer študentov kemije v Veliki Britaniji, ki morajo nekritično absorbirati brezmejno količino dejstev: »študij znanosti postane stenografiranje in memoriziranje«. Kadar pa niso prisiljeni k učenju dejstev in povezanih teorij, se morajo učiti, kako je mogoče priti do pravilnega odgovora na določene probleme, postavljene v pojmih veljavnega okvirja. Dejstva, teorije in problemi so tipična vsebina učbenikov, ki poda-

¹⁹ Ibid: str. 554.

²⁰ Ibid: str. 554.

²¹ Ibid: str. 553.

²² M. J. Mulkay: *The Social Process of Innovation*, str. 18—31.

jajo učno snov iz ene same nevprašljive perspektive. Kritiko učbenikov zasledimo tudi pri Kuhnu.²³ Pravi, da so v knjigah podana le različna področja snovi, ne pa med seboj primerljivi različni pristopi do posameznih problem-skih področij. Učbeniki se med seboj razlikujejo le po težavnostnem nivoju in pedagoških detajlih, ne pa po snovi ali konceptualni strukturi. Razen slučajno, v uvodih, znanstveni učbeniki nikjer ne postavljajo različnih vrst problemov, s katerimi se ukvarjajo znanstveniki v svoji praksi. Učbeniki vsebujejo le konkretne rešitve, ki jih je stroka sprejela kot sestavine paradigme.

Pri dokazovanju, da stil učenja v znanosti podpira intelektualno konformnost, se Mulkay opira na rezultate Hudsonove²⁴ raziskave. Na podlagi mentalnih testov dečkov, ki so obiskovali zasebne šole in klasične gimnazije v Angliji, je odkril, da je zveza med znanostjo in konvergenco zelo močna. Dokazal je tudi, da postane konvergentno mišljenje očitnejše na visokih šolah in da podiplomski študentje v znanosti postajajo vse bolj konvergentni med svojo univerzitetno kariero. Vendar pa to ne pomeni, da so študentje v znanosti nekreativni, da niso sposobni ustvarjati novih idej in zaznavati nepričakovanih odnosov. Pokaže se, da se njihova kreativnost izraža znotraj obsega rigidnih idej, ki jih morajo sprejeti kot obče veljavne. Hudsonova raziskava je pokazala, da konvergentni dečki lahko divergirajo, če jim je povedano, kako naj delujejo in kakšne vrste odgovorov so legitimne.

Poseben pomen pa ima podiplomski študij, kjer študentje pridobivajo najnovejše znanje, ki še ni vsebovano v učbenikih, in si pridobijo znanje o eksperimentalnih pripomočkih, ki so potrebni v razvojnem raziskovanju. To je tudi obdobje, ko se študent seznaní, kateri vidiki obstoječega intelektualnega okvirja so legitimno označeni kot problematični. Ob pomoči uglednih znanstvenikov se naučijo ravnati z raziskovalnimi pripomočki, da se doseže željena rešitev.

V procesu formalnega izobraževanja se torej študent nauči, kako je treba narediti originalen prispevek k znanju znotraj mej spoznavnih in tehničnih norm, veljavnih v danem problemskem področju.

Ad 2) Znotraj raziskovalne skupnosti obstajajo norme, ki predpisujejo intelektualno avtonomijo. Znanstveniki si lahko sami izbirajo probleme raziskovanja. Vendar pa je ta avtonomija omejena s strani tistih, ki zasedajo mesta avtoritet v znanosti in ki delujejo v smeri doseganja intelektualnega konsenza. Če ne drugače, se konsenz doseže zaradi vloge znanstvene avtoritete, kot je to bilo storjeno v primeru Pasteur — Poucher.

Temeljni problem, okoli katerega je nujno nastalo intelektualno nasprotje, je bil, da se mikroorganizmi, ki povzročajo fermentacijo, gnitje in plesnobo, pojavijo spontano v ustrezni substanci ali pa jih prinaša zrak. Poucher, ki je bil zagovornik spontane ploditve, je menil, da je kisik iz zraka povzročitelj nastanka novega življenja, ki nastaja iz nežive materije. Pasteur pa je dokazoval ravno nasprotno, da spontano nastajanje zaroda, brez predhodne prisotnosti mikroorganizmov, ni možno. Na obeh straneh so se vršili eksperimenti: odpiranje posod s fermentalno tekočino v visokih zračnih plasteh. Pasteur pa je

²³ T. Khun: »The Essential Tension: Tradition and Innovation in Scientific Research,« *Scientific Creativity*: Taylor, Barron, str. 344.

²⁴ M. J. Mulkay: *The social Process of Innovation*, str. 20.

vzel tekočino s kvasovkami in dokazal, da zmes postane manj pogosto pokvarjena, če je izpostavljena zraku na večjih višinah, kjer je manj mikrobov. Poucher je vzel seneni čaj in odkril, da so vse njegove posode pokazale razvoj živih klic, tudi če so bile posode s čajem odprte zelo visoko. V taki protislovni situaciji je bila na zahtevo Pasteurja, ki je bil takrat že ugleden znanstvenik, formirana pri Akademiji znanosti komisija, ki naj bi razsodila. Po nekajkratnem izmikanju terminom, ki jih je določila komisija, s strani Pucherja in njegovih kolegov je Akademija izdala avtoritativno stališče v Pasteurovo korist, kar je zatrla stališče o spontanem razmnoževanju. Ta avtoritativen sklep je bil sprejet brez natančnega argumentiranja.

Ad 3) Vir intelektualnega soglasja je tudi izmenjava znanstvenih informacij.

Ena izmed obveznosti, ki jo morajo znanstveniki izpolnjevati, je posredovanje informacij o svojem delu tistim, ki delujejo na enakem področju. Znanstvenik, ki ocenjuje delo svojih sodelavcev, pričakuje, da bodo v povračilo drugi ocenjevali njegovo delo. Nad danimi informacijami v znanstveni skupnosti poteka kontrola na več načinov. Primarno in najučinkoviteje poteka preko neformalnih kanalov; znanstveniki drug drugemu pošiljajo osebna poročila o poteku raziskovanja in gradiva, pripravljena za tisk, obiskujejo konference, kjer izmenjujejo mnenja o delu, obiskujejo univerze, da bi ostali na tekočem o trenutni situaciji v raziskovanju. 51 % ruralnih sociologov in 44 % nuklearnih fizikov je v neki raziskavi označilo neformalno komuniciranje za zelo pomembno pri njihovem delu, ker jim predstavlja vir tekočih informacij.²⁵

Kontrola na neformalni ravni deluje tako, da bližnji sodelavci (pri tem ni nujna geografska bližina) odvrčajo znanstvenika od dela; če njegov interes ni v skladu z interesi drugih, za svoje delo ne dobi priznanja.

Ti kanali se dopolnjujejo s formalnim objavljanjem odkritij v strokovnih revijah. Uredniki in strokovni sodelavci znanstvenih revij delujejo kot »vratarji«, zavračajo predloge, ki niso v skladu z veljavnimi spoznavnimi in tehničnimi normami. Rezultat tega je, da večina znanstvenikov objavlja sprejemljive informacije.

Za J. R. Ravetza,²⁶ ki mehanizem kontrole v znanosti zaznava kot »kontrola kvalitete«, pa ti intelektualni kriteriji, standardi, kljub temu, da so lahko splošno določeni, ne morejo delovati kot preprosto rutinizirano testiranje. V konkretnem primeru dobijo obliko rafiniranih in molče priznanih sodb, mnenj, ki temeljijo na »obrnem znanju — craft knowledge«. Poleg tega pa tudi ni mogoče postaviti formalnega sistema kategorij kvalitete in usposobiti za to posebno vrsto strokovnjakov, kot je to mogoče v mnogih drugih aktivnostih. »Tehnike so tako rafinirane, ustrezni kriteriji aдекватnosti in vrednosti tako specializirani, materija tako hitro spreminjajoča, da bi bile fiksne in formalizirane kategorije tope (blunt) in neuporabne, kakor hitro bi bile dane v uporabo.«²⁷

²⁵ D. Crane: *Invisible Colleges*, The university of Chicago Press, Chicago & London 1972, str. 46.

²⁶ J. R. Ravetz: *Scientific Knowledge and its Social Problems*, Clarendon Press Oxford 1971.

²⁷ Ibid: str. 274.

Najbolj kvalitetno znanstveno delo je tisto, ki preživi vsa testiranja in transformacije ter postane resnično znanje, meni Ravetz. To pa je mogoče ugotoviti le retrospektivno. Vendar se vseeno da predvideti, ali ima neko dejstvo »trajni značaj«, ali bo preživelo smrt originalnega problema. Če je bil problem globok in težaven in če je možno rezultat razvijati in razširjati še naprej, potem je ocenjen za prvorazrednega. Vsako znanstveno-raziskovalno področje vsebuje simptome, na podlagi katerih lahko usposobljeni član postavi sodbo o perspektivi določenega rezultata. Ti so zelo različni: elegantnost argumenta, novost problema ali presenetljivost rezultata, vsebovanje drobnih detajlov, množstvo zanesljivih informacij. Tako je kvaliteta odvisna ne le od značaja opravljenega dela, ampak tudi od področja, kjer se to delo pojavi. Zaradi subtilnosti in posebnosti kriterijev kvalitete morajo ocenjevalci izhajati iz tistega področja, kjer je delo nastalo, ali pa mu biti zelo blizu, poleg tega pa morajo biti sposobni ustvariti delo s podobno mero kvalitete. Zato mora biti ocenjevanje visoke kvalitete znanstvenih del rezervirano za »aristokrate discipline«. Ravetz je prepričan, da se visoke kvalitete ne da ocenjevati na demokratičen način ali da bi bila to naloga laikov, ki upravljajo z investicijskimi sredstvi raziskav. Podobno mnenje zagovarja tudi Collins: »družbena kontrola v znanosti se odvija skozi proces, v katerem skupina sodelavcev ocenjuje individualne prispevke znanstvenikov k znanju za nestrokovnjake, ki podpirajo in nagrajujejo znanost.«²⁸ Tako v znanosti ne more biti ločene formalne hierarhijske kontrole. Znanstvena skupnost tudi nima institucij kaznovanja in pregona svojeglavih članov.

Formalna procedura se pojavlja samo na enem mestu v sistemu »kontrolne kvalitete« v znanosti: kjer se znanstvena poročila ocenjujejo za objavo v znanstveno-strokovnih revijah. Ocenjevalci (referees) revij in uredniki predstavljajo pomembne dejavnike v sistemu kontrole na nižji ravni: njihova naloga je, da razlikujejo med praznimi poročili in tistimi, ki imajo neko pravo vsebino. Ocenjevalec svojo delikatno nalogo (lahko se zgodi, da ocenjuje delo svojih najbližjih sodelavcev in prijateljev) zadovoljivo opravlja takrat, kadar se čuti dolžnega, da ohranja nivo kvalitete v znanstveno-strokovni reviji, ki ji pripada, in na znanstveno raziskovalnem področju v celoti. Pri tem mora biti ocenjevalec zaščiten s strogo določeno etiketo ali predpisi vedenja, ki zmanjšujejo možnost osebnih sporov na najmanjšo možno mero. Poleg tega morajo biti sami ocenjevalci in uredniki podvrženi enakemu mehanizmu »kontrolne kvalitete«, pravi Ravetz, sicer se lahko zgodi, da se zniža nivo kvalitete standardov, da se izgubita morala in občutek dolžnosti. Tega pa ne more omogočiti neka formalna procedura: znanstvena skupnost nima institucij za odvzem »priznanja« znanstveno-strokovnim revijam, ki objavljajo manjvredna dela. To opravlja neformalna razvrstitev znanstveno-strokovnih revij na določenem znanstvenem področju glede na njihov ugled. Seznam prestižnosti ni nikoli objavljen, je pa zelo učinkovito sredstvo kontrole nad uredniki, ocenjevalci in tudi nad samimi avtorji.

²⁸ R. Collins: »Competition and Social Control in Science: An Essay in Theory — Constructions«, *Sociology of Education* Vol. 41, No. 2 1968, str. 123—140.

Člani znanstveno-strokovnih revij in delujoči znanstveniki drug drugemu »pomagajo« pridobivati ugled. Znanstveno delo, objavljeno v močno ugledni reviji, ima več možnosti, da opozori nase, kot če bi bilo objavljeno v manj ugledni reviji. Najboljše revije izhajajo v največjih nakladah, znanstveniki jih najbolj pozorno berejo in znanstvena dela, objavljena v njih, imajo največ možnosti, da dosežejo dobro ime za kvaliteto. Po drugi strani pa so uredniki, izdajatelji, zainteresirani, da objavljajo dobre članke in s tem utrjujejo dobro ime svojih revij. Celoten sistem »kontrolne kvalitete« tako deluje po načelu distribucije nagrad za tista znanstvena dela, ki imajo velik ugled.

Na vprašanje, kdo kontrolira kontrolorje, Ravetz odgovarja, da so to vodilni znanstveniki na vsakem znanstvenem področju, ki vršijo nadzor nad nagradami za ugled in kaznimi za neugled. Na tem nivoju postane ugled pomembna komponenta mehanizma kontrole. Deluje kot »denarna vrednost« znanstvenikove intelektualne lastnine, ki mu jo pripisujejo njegovi sodelavci.

F. Reif²⁹ za ugled pravi, da je to merilo uspešnosti, priznanja, in potreba, ki izhaja iz narave znanstvenega dela. Priznanje, ugled, samo ni merljivo s kvantitativnimi merili, ima pa velik vpliv na pogoje znanstvenega ustvarjanja. Ugled pomaga znanstveniku pri izvajanju njegovega raziskovalnega programa, pri pridobivanju finančnih sredstev in štipendij, asistentov in sodelavcev.

Ocenjevanju za ugled je znanstvenik podvržen vse svoje življenje. Že v srednji šoli mora stremeti za dobrimi ocenami, da bi imel možnosti za sprejem na ugledni univerzi. Pri tem je pomembno tudi dobro ime srednje šole in priporočila učiteljev. Ko študent diplomira, se odvisnost od dobrega imena drugih ne konča. Takrat se začne prizadevanje za pridobitev ustreznega položaja na znanstveni hierarhični lestvici, kar pa še zdaleč ni preprosto. Za službena mesta na uglednejših univerzah in vrhunskih industrijskih raziskovalnih laboratorijih se v glavnem ne razpišejo prosta delovna mesta, temveč so ta mesta dosegljiva preko osebnih vezi, komunikacij med priznanimi znanstveniki, ki se med svojimi sodelavci zanimajo, če poznajo kakšnega kandidata za določen položaj ali če imajo kakšno prosto delovno mesto v njihovi ustanovi ali organizaciji za določenega kandidata. Tudi znanstvenik, ki menja ali išče službo, je v veliko ugodnejšem položaju, če prihaja z znane institucije in če se je družil s priznanimi znanstveniki. Reif je prepričan, da je za znanstvenike zelo pomembno, da skozi osebne kontakte ali publiciteto ustvarjajo ugoden vtis med kar največjim številom ključnih znanstvenikov.

Na najvišjem nivoju kontrole, kjer ima ugled pomembno vlogo, so kriteriji ocenjevanja kvalitete bistveno drugačni kot na nižjem nivoju, kjer se ocenjuje predvsem vsebina.³⁰ Na tem nivoju je adekvatnost že predpostavljena, tako da je dominantna komponenta vrednost, ki jo imajo tista dela, v katerih je mogoče zaznati prihodnost in usmerjenost nadaljnjega raziskovanja. Ravetz je zato prepričan, da »kontrolne kvalitete« na najvišjem nivoju ni mogoče ločevati od splošnih nalog, ki jih ima vodstvo določenega znanstvenega področja.

²⁹ F. Reif: »The Competitive World of the Pure Scientist,« *Science* Vol. 134, No. 3494, 1961, str. 1957—1962.

³⁰ J. R. Ravetz: *Scientific Knowledge and its Social Problems*, str. 273—288.

Toda neformalna hierarhija kontrole se ne konča na tej točki, proces kontrole ni omejen na določeno področje raziskovanja. Ker se vsa področja znanstvenega raziskovanja med seboj prepletajo, so med seboj odvisna in med seboj tekmujejo; zgolj zaprte skupnosti so neobčutljive za vplive drugih področij. Na nekaterih področjih (npr. ruralna sociologija) znanstveniki na široko stopajo v kontakte s člani iz drugih področij (51 0/0 zunanji, 49 0/0 notranji člani).³¹

Tako je delovanje »kontrolne kvalitete« med vsemi področji in njihovimi voditelji naloga skupnosti vodilnih znanstvenikov, katere člani so sami. To je poseben razred voditeljev s sposobnostmi širokega ekstrapoliranja svojih znanstvenih izkušenj in postavljanja zahtev za pravo perspektivo na svojem in bolj oddaljenih področjih.

Tradicionalno se je ta vrsta kontrole odvijala na univerzah. Kljub temu, da so sodelavci nekega znanstvenika razprostranjeni po vsem svetu, sta njegova kariera in napredovanje odvisna predvsem od mnenja sodelavcev v znanstveni instituciji — univerzi, katere član je. Tudi na univerzi se odvija tekmovanje za redke dobrine — ugled, toda tu se odločitve sprejemajo med znanstveniki s tako različnih področij, da je vsak od njih za drugega laik. Zato je na univerzah ocenjevanje znanstvenikov in njihovih del drugačno od tistega na posameznem znanstvenem področju. Laični sodelavci lahko ocenjujejo delo posameznega znanstvenika izven njegovega specialnega področja s svojimi osebnimi izkušnjami. Toda pri ocenjevanju njegovega dela na njegovem specialnem področju se morajo zanašati na ugled, ki ga ima kot kompetenten ocenjevalec. Tako dva prestižna sistema interpretirata in avtomatično krepita drug drugega. Zlato dobo je ta sistem doživel v sredini 19. stoletja v Nemčiji. Pri tem je pomembno tudi to, da univerze niso bile samo raziskovalne institucije, ampak se je na njih tudi poučevalo. Zato je moral znanstvenik, ki je hotel doseči eminenten položaj, postati tudi vpliven učitelj. Na ta način se je zaščitilo ali vsaj preprečilo fragmentiranje enotnosti znanja.

Nekaj elementov klasičnega univerzitetnega sistema se je ohranilo do današnjih dni. Toda z »industrializacijo znanosti« so se pojavile določene spremembe, ki so zožile delovanje tradicionalnega mehanizma »kontrolne kvalitete« in njegovo usmeritev na najvišjem nivoju. Znanstveno občinstvo se vse bolj koncentrira okoli svetovalcev raznih industrijskih agencij, kar ne povzroča le zmanjševanje spoštovanja konsenza, ki ga postavljajo kompetentni sodelavci, ampak tudi zmanjševanje odvisnosti od sodb laičnih sodelavcev z univerz. V takih pogojih sistem določevanja ugleda ne more več delovati učinkovito. Neformalno ocenjevanje kvalitete ni več mogoče. V razmerah velike znanosti (Big Science) postane vodilni znanstvenik imun pred kontrolo vseh, razen svojih intimnih sodelavcev in prijateljev ter agencij, ki investirajo v njegovo delo. Posledice tega so lahko za znanost katastrofalne in Ravetz zaskrbljeno ugotavlja, da se že kažejo v pojavih kot so korupcija v znanosti, »kičasta znanost«, »iztirjena tehnologija«.

³¹ D. Crane: *Invisible Colleges*, str. 100.

Ti in podobni pojavi sodobne znanosti so posledica spremenjenih tehničnih in družbenih pogojev »kontrola kvalitete«. Ker pa noben drug mehanizem izven sveta znanosti ne more opravljati te delikatne naloge, je Ravetz prepričan, da je potrebno v novih razmerah delovanja znanosti poiskati nove tehnike, ki naj omejujejo podeljevanje ugleda in nagrad samo na tiste, ki si to zaslužijo. Poleg tega pa je potrebno postaviti nove temelje »znanstveni etiki«, ki zagotavlja kvalitetno in vredno delo, kajti družbeni kontekst, v katerem je nastajala tradicionalna »znanstvena etika«, se je močno spremenil.

Tradicionalna »znanstvena etika«, ki se je razvijala in nastajala v obdobju akademske znanosti (njena mejnika sta francoska revolucija in odkritje atomske bombe), je temeljila na ideologiji, vrsti norm, ki so vodile in potrjevale dejavnost določenih skupin. (Tu se zopet vračamo h kritiki Mertonove normativistične koncepcije). Najznačilnejša poteza akademske znanosti je tradicionalna znanstvena etika, ki je lahko stoletja prevladovala, ne da bi jo spremenil kakršenkoli notranji proces ali njena protislovnost z resničnostjo.

Najvišji moralni standardi, žrtvovanje lagodnega in brezskrbnega življenja znanstvenemu delu, odrekanje bogastvu in moči, ki navadne smrtnike vzpodbujajo v njihovih prizadevanjih, nesebično in odprto nudenje znanstvenih proizvodov vsem znanstvenim sodelavcem ne glede na politične, nacionalne, rasne ali razredne ovire, so imeli tisti čas nedvoumno podlago v naravi in družbenem kontekstu znanstvenega raziskovanja.

Skozi celotno 19. stoletje se je z znanostjo ukvarjalo majhno število ljudi. Na takrat še ne številnih znanstvenih področjih je bilo mogoče najti le majhno število šol z učitelji in učenci. Zaposlitev v znanosti je bila majhna, ker znanost ni nudila možnosti hitrega in dobrega zaslužka. Člani znanstvene skupnosti so bili v glavnem »gentlemen«, ki so jih motivirali bolj rafinirani cilji kot pa golo pridobivanje bogastva. Znanstvena področja so bila med seboj slabo povezana. Člane različnih področij so povezovala osebne vezi, na katere so se navezovala skupna prizadevanja in lojalnost do postavljenih idealov.

Zaradi majhnega števila znanstvenikov in njihovega socialnega porekla so v znanstveni skupnosti vse zadeve lahko urejali z zelo majhno mero formalnosti. Pridobivanje in urejanje finančnih sredstev je bilo na primer neproblematično: obseg znanstvenega dela še ni zahteval večjih finančnih vlaganj, članstvo znanstvene skupnosti ni bilo številno in je v glavnem izhajalo iz razreda, kjer denar ni bil problem.

Tu se pokaže, da je bila globalna družbena delitev tista, ki je vodila k »ideološki paradigmi znanosti zaradi znanosti same, kjer sta bila praktični interes in cilj videti kot nekaj, kar je tuje in zunanje znanstvenemu znanju. Ker dejanska znanost, ločena od družbene in proizvodne prakse, ni opravljala svoje prakseološke funkcije, je ta ideološka paradigma sama izrekala dejansko stanje in ga povzdigovala v normo in ideal.«³² Ta »ideološka paradigma« se je lahko ohranjela in bila v marsičem tudi opravičena (ustvarili so jo znanstveniki sami, ker so bili prisiljeni po eni strani opravičiti svoje

³² A. Kirn: *Marxovo razumevanje znanosti in tehnike*; Mladinska knjiga Lj. 1978, str. 140.

konceptije pred antagonističnimi skupinami laikov, po drugi strani pa zaščititi svojo avtonomijo pred grožnjami politične kontrole³³ toliko časa, dokler je bil odnos med družbo in znanostjo še nerazvit. Toda s tem, ko je znanost postala produktivna sila družbe, bi bila za znanost in družbo velika nevarnost, če bi ta ideologija ostala še naprej prisotna v svojem »fosilnem stanju«.³⁴ Vendar se ta »ideološka paradigma« vedno bolj opušča, pri čemer ima bistveno vlogo sociologija znanosti kot izraz družbene osveščenosti znanstvenikov. En del te osveščenosti predstavlja »kritična znanost«,³⁵ za katero se zavzema Ravetz. S politično aktivnostjo naj bi prosvetljevala javnost v nevarnostih, ki grozijo svetu zaradi neodgovornosti in podkupljivosti znanstvenikov ter »iztirjene tehnologije«. Toda vsa javna, politična prizadevanja odgovornih znanstvenikov, ki se imajo sicer za močno radikalne, ne morejo biti nikoli popolnoma uspešna, dokler vidijo rešitve le v spremembah v sferi morale, dokler ne prestopijo skozi obstoječi družbeni okvir in pokažejo, da je bistvo »bolne znanosti« ravno v protislovnosti (bolnosti) odnosov obstoječe družbe.

³³ M. J. Mulkay: *Sociology of the Scientific Research Community*, str. 108.

³⁴ J. V. Ravetz: *ibid* str. 43.

³⁵ *Ibid*: str. 422.

Terminologizacija znanosti*

FRANC PEDIČEK

ZA UVOD

Danes smo priče vse bolj intenzivnemu zanimanju za terminologizacijo v vseh razvitih znanostih. To je razvojno nova kakovostna stopnja znanosti, ki nadgrajuje doslejšnjo njihovo zelo imperativno matematizacijo. Le-ta je bila posledek prevladovanja dosedanje newtonsko-kartezijanske paradigme v znanosti, ki jo označujeta mehanicizem in iz njega izvedene pojavnosti empirizma, tehnologizma, kavzalizma, pozitivizma, pragmatizma itn.

Je pa tudi posledek današnjega vsesplošnega jezikovnostnega zanimanja v znanosti, ki je izšlo iz filozofije jezikovnega označevanja in se razvilo v znani tovrstni strukturalistični pristop k analizi, preučevanju in raziskovanju jezika.

Ni treba dokazovati, kako je to znakovno ali semantično zanimanje v današnji znanosti, ki se jedri v problematiki njene terminologizacije, posledek prehoda iz dodanašnje znanosti predvsem pozitivnih (empirističnih, znanosti, kavzalnih itn.) podatkov k vse bolj razviti informacijski znanosti. To je znanosti, v okviru katere določeno znanstveno spoznanje ni več le posamezen pozitiven faktum, temveč sporočilna energija, ki zahteva svojo nadaljnjo uresničevanje v novi kreativnosti raziskovanja in spoznavanja, ne pa le v reprodukcijski menjavi dejstev kot svojevrstnega blaga za trženje v okviru različnih znanosti.

Takšen prehod od pojmovanja in uporabljanja znanstvenih spoznanj od doslejšnje blagovne do kakovostno nove, to je energijske stopnje, pa zagotovo nujno zahteva novo in prečiščeno izdelovanje znakovja ali semantike v vsaki današnji razvijajoči se znanosti. To pa je temeljni pogoj terminologizacije v sodobnih znanostih.

Ne nazadnje pa je zahtevke po novi in prečiščeni terminologizaciji v današnjih znanostih tudi pogojen iz njihove razvojne zakonitosti. Če se je platonsko-aristotelska paradigma, ki je vse do novega veka gospodarila v znanosti, osredovala na iskanje in določevanje ter opisovanje predmeta določenih vznikajočih znanosti (seveda v okviru filozofije!), pa je sledeča

* Prispevek z znanstvenega kolokvija »Semantična istraživanja u pedagogiji«, ki je bil v Zagrebu 15. dec. 1983 na Inštitutu za pedagoška raziskovanja OOUR-a pedagoške znanosti Filozofske fakultete vseučilišča v Zagrebu.

newtonsko-kartezijanska paradigma zarojevala vznikanje vrste posebnih, to je pozitivnih znanosti, ki so razvoju znanosti in graditvi njene strukturnosti pa doprinašale predvsem metodološko tematiko in njihove različne empirično raziskovalne rešitve (eksperiment in sklop metod ter tehnik empiričnega raziskovanja!).

Šele današnji prehod od pozitivnih znanostnih dejstev (faktov) v vse bolj razvito informatizacijo znanosti, pa imperativno zahteva oblikovanje in raziskovanje ter razvijajoče se normiranje znanostne terminologije, to je znakovja, besednega in različno drugače simbolnega. Ta zvrst raziskovanja pa se vgrajuje v današnje semaziološko oziroma semantično in semiotičsko preučevanje ene ali druge znanostne terminologije.

Tako s tem in takšnim semantičnim raziskovanjem ene ali druge znanostne terminologije znanost zapolnjuje ali udejanja svojo tretjo konstitutivno oziroma strukturno sestavino, to je sestavino svoje terminološkosti, ki se pojavlja in kaže danes kot podoben *conditio sine qua non*, kakor se je v zadnjih treh vekovih v vlogi takšnega nujnega pogoja pa pojavljala in kazala raziskovalna metodologija.

Vsaka današnja znanost torej dokazuje svojo živo razvojnost prav s tem, da se predno postavlja vprašanje semantičnega in vsakršnega drugega raziskovanja njene terminološkosti.

Razveseljivo je, da se v krogu teh in takšnih današnjih razvijajočih se znanosti pojavlja tudi naša pedagoška znanost. To je znak njene nezankljive današnje evolucije in njenega dejavnega vključevanja v razvojnost celotne današnje Znanosti.

KAJ JE TERMINOLOGIZACIJA V ZNANOSTI

To je razvojni proces znakovnega grajenja ali oblikovanja znanosti, zatem pa je terminologizacija tudi ena izmed nujnih strukturno-konstitucijskih ravni vsake posebne znanosti.

Kot razvojni proces znakovnega oblikovanja in razvijanja znanosti hodi terminologizacija prek naslednjih stopenj:

a) Avtohtono in izvorno označevanje ali »semantiziranje« posameznih ključnih pojmov v določeni znanosti.

b) Oblikovanje določenega sistema znanostnega znakovja s pomočjo terminoloških prenosov ali transferov iz drugih jezikovnih področij, ki so razvitejši kot v pripadni znanosti.

c) Širjenje in poglobljanje določenega znanostnega znakovja na podlagi razmejevanja, distinguiranja in povezovanja z znakovjem drugih pripadnih soznanosti ter pripadnih mejnih in aplikativnih ved.

d) Čiščenje in normiranje tako izoblikovanega znakovja s pomočjo etimološke in dokumentacijske analize ter komparacije, kar vse pa navadno rezultira v slovarniški deskripciji in leksikonski eksplikaciji posameznih znanostnih terminov kot znakovnih določevalcev pojmovnega zaklada določene znanosti.

Tisto, kar je skupnega vsem tem stopnjam terminologizacije kot razvojnega procesa v okviru graditve določene znanosti, je torej v tem, da za njihovo uresničevanje ali udejanjenje ni potrebno metodološko koncizno in korektno (teoretično, empirično in razvojno!) raziskovanje, temveč je zadostna ustrezna semaziološka deskripcija, analiza z distinkcijo in eksplicacija posameznih pojmov v eni ali drugi znanosti.

Kot strukturno-konstitucijska raven v razvoju vsake znanosti pa je mogoče odkrivati v terminologizaciji naslednje stopnje:

a) Določevanje idejnih izhodišč za kritično iz vrednotitev in kreativno iskanje ustreznih znanostnih terminov.

b) Postavljanje instrumentalno-metodoloških prijemov za razvijanje terminologizacije v eni ali drugi znanosti.

c) Identifikacija in raznovrstna analiza (etimološka, sistemska itd.) terminološkega zaklada določene znanosti.

d) Semantično in drugo znanstveno (več in medznanstveno) raziskovanje prisotnega terminološkega zaklada v posamezni znanosti.

e) Terminološko sintetično določevanje (normiranje) nosilnih refleksivnih elementov vsake posamezne znanosti, kot so predstave s pojmi, pozitivni podatki (dejstva, fakta) in umevki zanje.

Ni treba dokazovati, kako je pa za to strukturno-konstitucijsko raven terminologizacije vsake znanosti nujno potrebno teoretično, empirično in razvojno raziskovanje, ki presega poprejšnjo njeno procesno-razvojno udejanjanje, ki je usmerjeno v slovarsko deskripcijo in v leksikonsko eksplicacijo posameznih terminov ene in druge znanosti.

Terminologizacija je torej celost njene razčlenjene razvojne procesnosti in strukturne konstitucijskosti ter je torej brez tega obojega enostavno ni, ali pa moremo o njej govoriti le v enem ali drugem zamejenem pomenu, ko je zaustavljena na eni ali drugi izčlenjeni stopnji svoje prikazane procesnosti ali svoje prikazane strukturnosti.

POMEN IN VLOGA

Terminologizacija kot akcijski sklop graditve čim bolj natančnega, to je eksaktnega znakovja v določeni veji znanosti, ima torej dva temeljna pomena, ki sta najprej razvojno-procesni in zatem znanostno-strukturni.

To pa kaže, da ima terminologizacija za znanost temeljni graditveni in konstitutivni pomen. Pomeni, da je treba terminologizacijo imeti za enega izmed pogojev, da se eno ali drugo področje znanosti lahko začne razvijati in se v tem razvoju izgradi v samostojno opisovalno-klasifikacijsko in analitično-eksplicacijsko področje za pojasnjevanje določenih pojavov, procesov, funkcij in relacij iz parcialne stvarnosti oziroma iz celovite resničnosti.

Ob tem pa gre za tri osnovne vloge ali funkcije vsake znanostne terminologizacije, namreč za:

- sporočilno ali sporazumevalno, to je komunikacijsko,
- spoznavalno ali gnoseološko in

— obvestilno ali poizvedovalno, to je informacijsko vlogo.

Sporočilna vloga, ki jo vsebuje vsaka znanostna terminologizacija, udeležena osnovni pogoj razvijanja sleherne znanosti. Gre namreč za potrebo in možnost medsebojnega čim bolj enoumnega ali unisonnega sporazumevanja o doseženih znanstvenih spoznanjih: postavkah, teoremih, hipotezah, sklepih, dokazih in teorijah. Ta unisonost ali »istoglasnost« v pomenskosti, pojmovalnosti in rabi temeljnih znanostnih znakov ali terminov je gotovo ena osnovnih značilnosti in imperativnih oziroma kriterijskih zahtevnosti znanstvenega spoznavanja. V njej se mora udeleževati čim večja skladnost oziroma konzistentnost med pojmovno določeno podstatjo in pripadnim besednim simbolom, to je znakom zanjo, ki ga predstavlja ustrezni znanstveno določilni izraz oziroma znanostni termin.

Terminologizacija v znanosti ima tudi relevantno spoznavalno vlogo. Ta njena funkcija izvira iz njene tesne povezanosti oziroma pogojevanosti iz miselno analitičnega gradiva vsake znanosti, ki ga predstavljajo njeni pojmi, s katerimi znanost na abstraktni ravni prodira — oziroma bi naj prodirala — v bistva stvari, pojavov, procesov, funkcij in relacij v stvarnosti oziroma resničnosti. Pojem kot element in instrument mišljenja, spoznavanja je po svoji naravi abstrakten. Njegova simbolna oziroma znakovna konkretizacija je nujno vezana na oblikovanje adekvatnih terminov. V tem je vzrok, da sta oblikovanje, čiščenje in relativno stabiliziranje določenih znanostnih pojmov in postavljanje ter razvijanje njihove terminološkosti eden izmed pogojev za spoznavalno ali gnoseološko funkcijo sleherne znanosti.

Pojmov in terminov ne more v razvoju in sestavi znanosti zamenjati nobena druga miselna instrumentalnost in noben drugi znanostni simbolni sistem. Pojem, grajen iz zaznavanja ter predstavljanja, ki sta »otroka« znanostne empirizacije ter termin za določen znanostni pojem, sta dva spoznavalna stebra sleherne znanosti. Zaradi tega brez njiju ni nobene znanosti, saj je znanost določeno metodološko organizirano in zavestno vódeno, dokazovano ter preverjeno spoznavanje stvarnosti in vodilo za njeno spreminjanje in bogatenje (ne pa golo izkoriščanje!).

Nič manj — ob navednih dveh funkcijah — pa ni pomembna tudi obvestilna oziroma poizvedovalna, sporočilna ali informacijska vloga terminologizacije v današnji znanosti. Ta njena vloga se vgrajuje v današnjo nadgraditev doslejšnje mehanske in blagovne paradigme. Ta nadgraditev se izkazuje v kakovostno novi, to je v dialektično in energijsko zasnovani paradigmi, katere nositelj bi naj bila nova, to je informatizirana družba.

Ta vloga terminologizacije torej izvira iz položaja znanosti. Ta pa je, da je znanost nujna sestavina obstajanja in razvoja sleherne človeške družbe. Tako ta njen položaj danes nujno zahteva od znanosti, da svojo akcijo terminologizacije tako uredi, da bo omogočeno njeno čim bolj uspešno, sistemsko, organizirano in uporabno informatiziranje podatkov in spoznanj, vznikajočih iz njenega deskriptivno-analitičnega in raziskvalno-eksplikacijskega dela.

Informatizacija znanosti kot zahtevke že njenega današnjega, še bolj pa jutrišnjega razvoja znanosti v celoti in v njenih posameznih delih (vede!),

se namreč lahko uresničuje ali udejanja le na čim bolj izdelani in izčiščeni terminologizaciji. Od tod danes toliko prizadevanj po čim boljše zgrajenih in znakovno izčiščenih geslovnih oziroma tezavrih v posameznih znanostih. Takšni tezavri namreč postavljajo oziroma določeno razmersko urejajo v strogi sistem ves terminološki razklad določene znanosti in kot takšni predstavljajo osnovni kod, na podlagi katerega je mogoče vsako znanost informacijsko urejati, jo informacijsko bogatiti, transferirati in aplicirati ter »izkoriščati«, kar vse navrže znanosti oziroma znanostim polno koristi. Te so: različno disciplinsko oziroma pogledno širjenje njene ali njihove predmetnosti in metodološkosti, pa filozofičnosti oziroma teoretičnosti. Od tod tudi pobude za novo in novo raziskovanje v neznane smeri, kar vse doprinaša k njenemu vse bolj naglemu in bogatemu spoznavalno-raziskovalnemu napredku.

SKLEP

Iz povedanega je mogoče priti do naslednjih sklepov:

1. Kakor je bil zadolžen novi vek za metodologizacijo znanosti, tako je današnji vek pa vse bolj zadolžen za njeno terminologizacijo.

2. Toda, znanostno terminologizacijo ne kaže pojmovati le kot razvojni proces, ki se bolj ali manj spremljevalno pojavlja ob razvijanju določene znanosti, temveč je treba terminologizacijo znanosti imeti za nujno, to je »tretjo« konstituantno avtentičnosti in samostojnosti sleherne znanosti (ob že preseženi doslejšnji predmetnosti in metodološkosti ter prihodnji »četrti« njeni podstati, to je »antropološkosti«!)

3. Terminologizacija pa lahko postane takšna »tretja konstituenta znanosti le na podlagi teoretičnega, empiričnega in razvojnega raziskovanja njenega terminološkega zaklada z različnih analitičnih, semantičnih in normativnih vidikov.

4. Raziskovanje kot razvojni in graditveni pogoj terminologizacije mora vsebovati vse izčlenjene posamezne sestavine ali stopnje (idejnizacija, metodologizacija itd.), saj le iz ene same od njih ni mogoče pričakovati udejanjanja kompleksne terminologizacije v okviru določene znanosti.

5. Znanostno terminologizacijo je treba postaviti v službo nakazujočega se današnjega razvoja informatiziranja človekovega dela, spoznavanja in življenja ter razvoja družbe.

6. To pa zahteva najprej snovanje makroprojektov za terminologizacijo znanosti na internacionalni ravni, ki mora rasti iz mikroprojektov za terminologizacijo znanosti na posebnih nacionalnih ravneh.

7. Akcija za terminologizacijo današnje Znanosti in današnjih posebnih (ved in tehnologij!) ter posameznih znanosti (tehnik in posebnih praksiologij!) je potemtakem treba imeti za eno temeljnih nalog pri medsebojnem povezovanju oziroma pri čim tesnejšem ustvarjalnem vključevanju znanosti v delo, razvoj, življenje in skupno človeško bivanje. S tem pa dobiva terminologizacija znanosti širši bivanjski in imperativno ekološki pomen za današnjega človeka in za njegovo zgodovinsko ohranitev.

Terminologizacija nam potemtakem pomeni razvojno-konstitutivni akcijski sistem, ki razpada na tri temeljne podsisteme:

a) Podsystem terminoteoretičnega razčlenjevanja, raziskovanja in konceptualiziranja terminske baze znanosti.

V tem okviru gre za analiziranje filozofičnosti, idejnizacijskosti, idejnosti, aksiološkosti, gnoseološkosti in logičkosti terminske baze določene znanosti. Gre torej za metateoretsko deskripcijo, analizo in sintezo terminološkosti ene in druge znanosti.

b) Podsystem pozitivnega raziskovanja terminske baze določene znanosti, torej različnega empiričnega in tehnološkega raziskovanja.

Tu pa gre za različna empirično-tehnološka terminološka raziskovanja, med katerimi so v ospredju leksikografske ali terminografske, leksikološke, semantične, semaziološke oziroma semiotičke, sistemiloške, konsenzuološke raziskave terminske baze različnih znanosti.

c) Podsystem tehničnega ali praksioološkega oblikovanja. To je podsystem terminizacije poddine znanosti, kjer pa gre za različno kreativno oblikovanje in bogatenje terminske baze v neki znanosti, za njeno lingvistično čiščenje in normiranje, informacijsko transferiranje, tezaversko kodiranje itn.

To je analiza treh temeljnih podsistemov v okviru terminologizacije vsake znanosti, ki nam pa hkrati razkriva tudi zelo razvidno matriko sestavin, ki jo mora vsebovati vsaka terminologizacija znanosti ali si vsaka znanost zanje mora vsaj prizadevati, ko se želi konstituirati. Ena sama ta podsistemska raven še namreč ne more predstavljati njene nujno potrebne celote in celosti. Le tako procesno in strukturno oblikovana ter raziskovana in kreirana terminska baza namreč šele lahko pomeni udejanjanje posebne, to je »tretje« konstituante vsake današnje znanosti — to je njene terminologizacije.

Словарь, составленный на основании материалов, собранных в течение 1927-1928 гг. в различных частях СССР. Включает в себя названия растений, животных, насекомых, птиц, рыб, грибов, лишайников, мхов, водорослей, а также названия некоторых минералов и метеоритов. Составлен на основании материалов, собранных в течение 1927-1928 гг. в различных частях СССР. Включает в себя названия растений, животных, насекомых, птиц, рыб, грибов, лишайников, мхов, водорослей, а также названия некоторых минералов и метеоритов.

СЛОВАРЬ

Словарь, составленный на основании материалов, собранных в течение 1927-1928 гг. в различных частях СССР. Включает в себя названия растений, животных, насекомых, птиц, рыб, грибов, лишайников, мхов, водорослей, а также названия некоторых минералов и метеоритов. Составлен на основании материалов, собранных в течение 1927-1928 гг. в различных частях СССР. Включает в себя названия растений, животных, насекомых, птиц, рыб, грибов, лишайников, мхов, водорослей, а также названия некоторых минералов и метеоритов.

Referenca in razumevanje

HILARY PUTNAM

Moja teza je, da imata teorija jezikovnega razumevanja in teorija reference in resnice veliko manj opraviti druga z drugo, kot je to domnevalo veliko filozofov. Pojasniti hočem, zakaj je to tako. Prepričan sem, če imam prav, da bo to osvetlilo številne reči v filozofiji, kot na primer to, zakaj je imel Wittgenstein tako »slikovno« teorijo pomena kot »uporabno« teorijo pomena (v različnih obdobjih seveda!) in kaj se je zgodilo v ugovorih 19. stoletja proti korespondenčni teoriji resnice.

RAZUMEVANJE JEZIKA

Zdi se mi, da je razlaga, po kateri razumevanje jezika *obstaja* v zmožnosti, da se ga uporabi (ali prevede v jezik, ki ga nekdo *lahko* uporabi), zdaj edina razlaga na tem področju. Mogoče bo Michael Dummett uspel razviti alternativno razlago (vem, da to želi), toda zdajle ne poznam nobene alternative. Drugič, ne mislim, da bi morala biti »zmožnost uporabiti« jezik mišljena tako, kot da prihaja iz učenja take vrste ločenih majhnih igric, kakršne uporablja Wittgenstein na začetnih straneh *Investigations*, da bi ilustriral pojem »jezikovne igre«. Zdi se, da nekateri wittgensteinovci mislijo o jeziku na ta način — kot da sestoji iz *nepovezanih* »rab« (npr. take osebe včasih uporabijo izraz »to je drugačna jezikovna igra«), vendar ne mislim, da je za to kriv Wittgenstein; to pa — v vsakem primeru — ni bistveno za nauk.

Medtem ko je težko upati na *zvest* model globalne rabe jezika, vsebuje Carnapovo in Reichenbachovo delo *poenostavljen* model (za izjavni jezik): to je model govorec/poslušalec, ki ima induktivno logiko (npr. subjektivno probabilistično metriko — čeravno ne mislim, da je to zelo dobra pot, da bi se videlo indukcijo), deduktivno logiko, preferenčni red (čeravno ne mislim, da je to kaj več kot idealizirana pot oblikovanja človeških preferenčnih struktur) in pravilo delovanja (npr. »maksimiraj ocenjeno koristnost« — čeravno mislim, da je to slabo pravilo v mnogih situacijah). Predstavljajte si skupnost takih govorcev/poslušalcev, ki sprejemajo stavke in ki slišijo, da jih izrekajo drugi (ali pa jim pripisujejo veliko verjetnost), in ki sami

izrekajo stavke, katerih verjetnost presega določeno vrednost. V celo tako grozno poenostavljenem modelu bo govor vplival na vedenje v bogati paleti načinov. In čim boljša je induktivna logika, čim boljša je deduktivna logika, čim bolj je realistična funkcija koristnosti, tem bolj bo vedenje teh kreatur podobno »razumevanju jezika«.

Tak model pa ni povezan z individualistično koncepcijo védenja ali jezika. Odkar lahko govorci pridobijo védenje drug od drugega (védenje je »nalegljiva bolezen« po posrečenem reku Johna McDowella), ni nujno, da je vsak govorec, ki ima v svojem slovarju, recimo, besedo »zlato«, zmožen povedati, ali je neka stvar zlato ali ne. Res, vse dotlej, dokler ima vsak govorec, ki ima v svojem slovarju besedo »zlato«, *standarden minimum informacije* o zlatu, bosta on ali ona zmožna sodelovati v kolektivnih razpravah o zlatu. Torej je značilnost, ki jo imenujem »lingvistična delitev dela« (v »The Meaning of ‚Meaning‘«¹) popolnoma kompatibilna s takim modelom. V tak model je brez težav asimilirana tudi druga ideja, ki sem jo postavil v ospredje v »The Meaning of ‚Meaning‘« — pomembnost »stereotipov«, razumljenih kot minimum informacije, povezane z besedami. Naposled, tak model govorec-poslušalec je bistveno *holističen* — pogoji, pod katerimi bo izrečen vsak posamezen stavek in vedenje, ki bo sledilo, če je kak stavek izrečen, niso odvisni od nobene izolirane stvari, ki bi se lahko imenovala »smisel« stavka, temveč od celotnega programa. Sprememba induktivne logike, ali deduktivne logike, ali funkcije koristnosti bo do določene mere vplivala na pogoje izjavljanja vsakega stavka in na vedenjske odgovore na vsak stavek jezika. Vsaka sprememba v »rabi« (v smislu pravil, ali v smislu pogojev izjavljanja za stavke/vedenjske odgovore na stavke) kajpada ni vselej sprememba v *pomenu*. Pomen je po mojem groba mreža, ki leži nad rabo. Mislim, da obstajajo različni kriteriji za to, ko rečemo, da se je spremenil pomen v primeru različnih vrst besed; in za nekatere besede (npr. logične besede) nima sprememba pomena/sprememba teorijske dihotomije sploh nobenega smisla. (To, da so naši kriteriji za »spremembo pomena« tako različni in nesistematični, kot dejansko so, je pojasnjeno z različnimi vrstami interesov, ki jih imamo v povezavi z različnimi predmeti in dejavnostmi. V tem smislu je jezik »pisan« — celo tedaj, če hoče nekdo pisanost podjarmiti uniformni reprezentaciji na neki določeni ravni abstrakcije).

To je le oris »uporabne« razlage o razumevanju, vendar mislim, da je tovrstna razlaga dobro znana (razen, morda, ideje pomena kot mreže, ki leži nad rabo). Tisto, čemur se želim zdaj posvetiti, so teme realizma, reference in resnice.

REALIZEM IN KORESPONDENCA

V tej razlagi o »rabi« nobena reč ne pove *ničesar* o korespondenci med besedami in rečmi ali stavki in stanji stvarmi. Vendar iz tega ne sledi, da take korespondence ni. Številna sredstva imajo naslednjo značilnost: da navo-

¹ Prim. [5], pogl. 12.

dila za uporabo sredstva ne omenjajo ničesar, kar *pojasnjuje* uspešno rabo sredstva. Na primer, navodila za prižiganje in ugašanje luči — »samo obrnite stikalo« — ne omenjajo *elektrike*. Toda pojasnitev uspešnega obračanja stikala kot metode za prižiganje in ugašanje luči gotovo omenja elektriko. Po mojem mnenju je to tisti smisel, v katerem imata referenca in resnica manj opraviti z razumevanjem jezika, kot so bili filozofi pripravljeni trditi.

Na pravkar skiciranem modelu se lahko uporablja nek jezik, vsaj na ravni »objekt jezika«, brez kakršnegakoli sofisticiranega pojma resnice. Tisti, ki to počenja, mora biti, kajpada zmožen, da se strinja in ne strinja; toda to ima v Carnap/Reichenbachovem modelu. Navodila, ki jim sledi razum, v tem modelu, ne predpostavljajo pojmov reda »resničnega«: so navodila za pripisovanje velike teže določenim stavkom, ko čutila odkrijejo določene vzorce, navodila za »fotokopiraj«, navodila za izvrševanje sintaktičnih transformacij, navodila za produciranje neverbalnega obnašanja (npr. »dvigni roko, ko ima dvig roke maksimalno ocenjeno koristnost, je izračunano«), itn. Vendar je lahko *uspeh* »programa jezikovne rabe« dokaj odvisen od eksistence primerne korespondence med besedami jezika in rečmi in med stavki jezika in stanji stvari. Pojma resnice in reference sta lahko zelo pomembna v pojasnitvi relacije jezika do sveta, ne da bi bila tako središčna v teoriji pomena (v smislu razumevanja jezikovne teorije), kot sta, na primer, v teorijah, ki *enačijo* razumevanje z vedenjem pogojev resnice.

Ravno to je bilo tisto, kar sem imel v mislih, ko sem govoril o Wittgensteinovih dveh teorijah pomena: teorija slike *je bila* napačna kot teorija razumevanja zato, ker je to zelo dobro pokazal sam Wittgenstein; vendar ne popolnoma napačna kot teorija funkcioniranja jezika. Bistveno *je*, da vidimo naše teorije kot neko vrsto »zemljevida« sveta, trdijo realisti, če hočemo pojasniti, kako nam pomagajo voditi naše dirigiranje, kot to delajo. Toda teorija »rabe« je tudi pravilna kot sodba, kako je jezik *razumljen*. In ti razumevanji nista inkompatibilni: zemljevid je, naposled, zemljevid le, če je *uporaben* na določene načine, vendar si ti razumevanji ne oporekata, temveč samo dopolnjujeta dejstvo, da je zemljevid uspešen, le če na primeren način ustreza posameznemu delu zemlje ali čemurkoli. Govorjenje o rabi in govorjenje o referenci sta dela celotne zgodbe, tako kot sta govorjenje o obračanju stikala in govorjenje o elektriki, ki teče po žicah, dela celotne zgodbe.

USPEH

Uporabil sem pojem »uspeh«. Naj poskusim odmotati ta pojem. Tisto, kar »uspe« ali »ne uspe«, ni, nasploh, lingvistično obnašanje samo, temveč celotno obnašanje. Npr., govorimo določene reči, izpeljujemo določena sklepanja ena iz drugih, manipuliramo na določen način z gradivi in naposled imamo most, ki nam omogoča prečkati reko, ki je prej ne bi mogli prečkati. In naše sklepanje in razpravljanje je ravno tako del celotno organiziranega kompleksa obnašanja kot naše dvigovanje jeklenih traverz z žerjavom. Torej je tisto, o čemer bi moral dejansko govoriti, ne uspeh ali neuspeh našega

lingvističnega obnašanja, temveč prej *prispevek* našega lingvističnega obnašanja k uspehu našega celotnega obnašanja.

Do določene točke daje vsaka metafizična pozicija isto pojasnitev tega prispevka lingvističnega obnašanja k uspehu celotnega obnašanja — vendar le do določene točke. Pojasnitev je, da določene vrste prepričanj, ki jih imamo, tendirajo, da bi bile *resnične* (ali h kateremukoli predikatu, ki pozicijo, za katero gre, nadomešča namesto »resničnega«, npr. »tak, ki se da zagotovo zatrditi«). Nekateri filozofi so tako neprevidni, medtem ko postavljajo v ospredje maksimo, da »je večina govorcevih prepričanj resnična«, kot vrsto *a priori* načela, ki vodi radikalno intepretacijo; toda to se mi zdi, da gre predaletč. (Najprej, ne vem, kako *šteti* prepričanja. Tako tudi ne vem, kaj pomeni govoriti o večini govorcevih prepričanj. In drugo, večina prepričanj ljudi o *neki* temi — npr. filozofiji — je verjetno *neresnična*). Večina ljudi pa ima resnična prepričanja o tem, kje živijo, kakšno se zdi sosodstvo, kako priti iz enega mesta na drugo mesto, itn. In imajo tudi veliko resničnih prepričanj o tem, kako bodo drugi ljudje reagirali v različnih okoliščinah, in veliko resničnih prepričanj o tem, kako delati in izdelati določene reči. In *vsaka* filozofska pozicija v grobem prinaša naslednjo zgodbo.

(1) Ljudje delujejo (nasploh) na tak način, da bodo dosegli svoje cilje (kolikor se le da v določeni situaciji), ali na tak način, da ne bodo njihova pričakovanja izneverjena, ali, v bolj konkretnih okvirih, tako, da bodo dobili hrano, stanovanje, itn., našli prijatelje in tovariše itn., da bodo uspešno prišli z enega mesta na drugo mesto, da se bodo izognili nevarnostim, itn., če so njihova prepričanja resnična.

(2) Veliko prepričanj (take vrste, kot sem jih omenil in drugih relevantnih vrst) je resničnih. (Čeravno so nekatera neresnična — kar je del pojasnitve človeških *napak*).

(3) Kot posledico (1) in (2) imajo tako ljudje tendenco, da bi dosegli določene vrste ciljev.

Mislim, da je to precej nekontroverzno. Vsaka razlaga resnice poskuša narediti (1) in (2) korektno in nam tako dovoljuje, da pojasnimo (3) *via* (1) in (2). Na primer, pragmatistično ali fenomenalistično mnenje interpretira »resnično« tako, da resnične izjave korespondirajo pogojnim pričakovanjem, ki bodo izpolnjena, če je opravljena akcija, ki je antecedentni pogoj za pogojno pričakovanje. Tako (1) pazi — če nekdo deluje na temelju *resničnih* prepričanj — da ne bodo njegova pričakovanja onemogočena. In vse filozofske pozicije — idealizem, pragmatizem, realizem, itd. (razen ekstremnega skepticizma) — menijo, da je večina prepričanj, ki jih ljudje imajo o tem, kje živijo, itn., resnična. Tako je (2) sprejet. Tako igra »resnica« v vseh položajih isto vlogo v oceni prispevka, ki ga lingvistično obnašanje primakne k uspehu celotnega obnašanja *vse do te točke* — da se (3) pojasnjuje *via* (1) in (2).

To kajpada niso vse zahteve, ki se hočejo vsiliti na račun resnice. Na primer, nekje drugje² sem dokazal, da nekateri znani pozitivistični nado-

² V [5], pogl. 11.

mestki za pojem resnice (npr. »je enostavno in vodi k resničnim napovedim«) nimajo lastnosti, da je konjunkcija sprejemljivih teorij (teorij z omenjeno lastnostjo) sprejemljiva. Tako sprejemljivost ni zavarovana z deduktivno logiko.³ Vendar pa znanstveniki štejejo *logične posledice* sprejemljivih teorij za sprejemljive. (V smislu, da se je treba, če je posledica nesprejemljiva, vrniti nazaj in revidirati odločitev nekoga, da so bile vse premise sprejemljive.) Tako mnenje take vrste — mnenje, ki pravi, da je tisto, kar iščemo, neka vrsta sprejemljivosti, ki ji manjka lastnost deduktivnega zaprtja — ne more upravičiti norm znanstvene prakse. To je natančno zato, ker obstajajo nadaljnje zahteve, ki jih mora zadovoljiti neko mnenje o resnici, razen da nam daje minimalen račun o prispevku lingvističnega obnašanja k uspehu celotnega obnašanja (s katerim mislim (1), (2)/(3)), da ima nekdo razloge za zavračanje nekaterih metafizičnih pozicij o naravi resnice in/ali sprejemljivosti kot neustrezni.

Poleg tega, da nam daje minimalen račun o prispevku lingvističnega obnašanja k uspehu celotnega obnašanja, in dejstvo, da je resnica (ali katerikoli pojem sprejemljivosti, ki ga lahko nekdo predlaga kot zamenjavo za resnico, če nekdo iz določenih razlogov ugovarja pojmu resnice) zavarovana s (primernimi)⁴ pravili deduktivne logike, obstaja posebno še ena nadaljnja zahteva, ki bi jo moralo izpolnjevati zadovoljivo mnenje o resnici: moralo bi *razložiti gotovost našega učenja*. Naj sedaj povem nekaj o tej zahtevi.

REALISTIČNE RAZLAGE EPISTEMIČNE GOTOVOSTI

Minimalna razlaga prispevka lingvističnega obnašanja k uspehu celotnega obnašanja uporablja idejo, da je večina (ali vsaj veliko) naših prepričanj o določenih temah resnična. Toda ta prepričanja niso definitivni inventar, fiksiran enkrat za vselej. Se stalno spreminjajo kot rezultat učenja (termin uporabljam v širokem smislu, vključujoč percepcijo). Torej je tisto, kar dejansko zatrjuje premisa (2) minimalne razlage, da so določene vrste učenja *zanesljive* — v smislu, da vodijo do velikega števila resničnih prepričanj. Kako naj pojasnimo to gotovost?

To, kakšne vrste bo »pojasnitev«, za katero se misli, da bo dana, bo kajpada odvisno od potez posamezne filozofske pozicije. Sedanji realisti se pogosto razlikujejo od realistov prejšnjih stoletij v zavračanju pojma *apriorne* resnice, ali vsaj v tem, da pojmu ne pripisujejo zelo velike »teže«. Ravno tako —

³ Določena vrsta »zagotove zadržljivosti« je kajpada ohranjena z neklasično logiko. Možnost zamenjave realističnega pojma resnice s takim pojmom zagotove zadržljivosti z interpretacijo logike naravnih jezikov kot neklasične logike je predlagal Michael Dummett (to je bolj ali manj namignjeno v njegovem znamenitem članku o resnici [2]), o tem pa sem diskutiral v »What is Realism?« [6].

⁴ Prepričan sem, da je možno odločiti, da je klasična logika nepravilna prej zaradi realističnih kot intuicionističnih razlogov (prim. opombo 7, spodaj). Toda v tem primeru, mora teoretik pokazati, da ima pravilna logika (v skladu z novo teorijo) klasično logiko kot »poseben primer« v mnogih situacijah, tako da je primernost rabe klasične logike tam, kjer je uspešna, lahko utemeljena.

tukaj spet prevzemam tveganje generaliziranja o filozofih, med katerimi je veliko nesoglasij — tendirajo, da bi bili skeptični glede ideje fiksirane, nespreminjajoče se »znanstvene metode«. In če nekdo ne meni, da so metode pridobivanja védenja dane *a priori*, in če nekdo meni, da so te metode vpletene in vključene v zgodovino, potem bo malo verjetno, da bo videl kakršnokoli ostro dihotomijo med *metodo* in *vsebino* védenja kot opravičljivo.⁵ To, kakšne so naše »metode« na kakršnemkoli področju, bo odvisno od tega, kakšna so naša *prepričanja*, ki se tičejo gradiva teme na tem področju in od prepričanj na drugih področjih. S takega stališča problem pojasnitve gotovosti učenja ni pokazati *a priori*, da so naše metode učenja zanesljive, temveč pokazati, da posameznik lahko razume to zanesljivost kot naravno dejstvo — da jo lahko pojasni ali da lahko napreduje proti njeni pojasnitvi, kot pojasnjuje ali napreduje proti pojasnitvi drugih naravnih dejstev. Možnost, da dela to, bi lahko bila uzrta kot neka vrsta »konsistentnega čeka« (v informacijskem smislu »konsistence«) za metafizični nazor kot celoto.

Da bi videli, kako se lahko izpelje ta program, naj vzamemo preprost primer vizualne percepcije: normalen govorec gleda objekt, recimo preprogo, in pravi »preproga je zelena« ali »preproga ni zelena«. Zakaj je gotov?

Del zgodbe je običajna vzročna razlaga videnja. Kar to prinaša, do obsega, da je bilo izvršeno (in nihče ne bi zanikal tega, da je bil v razumevanju barvnih percepcij storjen velikanski napredek), je pojasnitev naslednjih dejstev:

(4) Če je preproga zelena, potem govorec verjetno sprejema »preproga je zelena«.

(5) Če preproga ni zelena, potem govorec verjetno sprejema »preproga ni zelena«.

Toda tisto, kar želimo, je:

(6) Govorec verjetno sprejema katerokoli izjavo, ki je *resnična*.

Zdaj tudi realisti sprejemajo nekatere standardne definicije resnice⁶ za jezik. Taka definicija resnice postavlja korespondenco med rečmi in besedami (npr., »preproga« se nanaša na neko kontekstualno določeno preprogo; »je zelena« se nanaša na zelene reči: stavki oblike »N je V« so resnični, če in samo če se objekt, referiran z »N«, nanaša na z V.) Taka definicija resnice ima lastnosti, da

(a) zadovoljuje Tarskijev kriterij (T), npr., »Preproga je zelena« je resničen, če in samo če je preproga zelena, in

(b) »Resnično komutira z resničnostnimi funkcijami in s takimi operatorji kot »verjetno«.

Zaradi teh lastnosti (4) in (5) implicirata:

(4') Če je preproga zelena, govorec verjetno sprejema izjavo iz para »Preproga je zelena« »Preproga ni zelena«, ki je resnična.

⁵ Zanimiva obramba te inačice realizma je članek Richarda Boyda »A Causal Theory of Evidence« [1].

⁶ Termin »definicija resnice« uporabljam v smislu standardne Tarskijeve semantike. Zanimivo inačico je sedaj predlagal Saul Kripke v [3]. Ta inačica dovoljuje, da se o *referenci* in *resnici* govori v *samem objekt jeziku* za ceno spremembe Tarskijevega kriterija (T).

(5') Če preproga ni zelena, govorec verjetno sprejema izjavo (iz istega para), ki je resnična.

In ker je preproga (v opazovani situaciji) ali zelena ali ni zelena —

(6') Govorec verjetno sprejema izjavo, ki je resnična (iz omenjena para v opazovani situaciji).

(6') pravi, da je določena oblika učenja (vizualna percepcija v primeru uniformno obarvane preproge) zanesljiva. In mi smo orisali, kako lahko realist razlaga to gotovost *znotraj* našega celotnega konceptualnega sistema (vzročna teorija percepcije in jezikovne rabe plus semantična teorija resnice), kot rekonstruira ta konceptualni sistem. Torej je »konsistentni ček« zado- voljiv. (Vse to je seveda programatično, toda taka je naša pojasnitev večine empiričnih dejstev.) V primeru bolj zapletenih vrst učenja je vzročna razlaga kajpada veliko bolj programatična. Toda, dokler odmetavamo ali ignoriramo naše celotno telo naravoslovnih znanosti in znanstvene spekulacije, ni danes na področju nobene alternative razlage.

Zanimiv primer je tisti o povzemanju v *teoriji*: tukaj, kot je opazilo veliko ljudi, se zdi nujno domnevati, da imamo »slabo *apriorno* védenje« v smislu, da smo ga razvijali z »ureditvijo preprostosti« teorij ali s »prioritetno verjet- nostno metriko«, ki ni »preslaba« v smislu, da ne pripisuje brezupno majhno verjetnost teorijam, ki so resnične v dejanskem svetu. Kako se je to zgodilo, ne moremo pojasniti: toda tisto, kar bi se bilo moralo zgoditi vsaj ni *nekon- sistentno* z našimi sedanjimi razlagami razvoja vrst in veliko več dela bo narejenega tako pri zgodovini tega razvoja kot pri strukturi naših zmožnosti povzemanja. Neurejen položaj ni vir strahu za protiaprioristično in znanstve- no mislečega realista; je ravno tisto, kar bi pričakoval na sedanji ravni razi- skovanja v zapletenem problemu, ki gre po bližnjici področij biologije, psiho- logije induktivne logike!

Vloge, ki jo igra v tem ideja *korespondence* med jezikovnimi postavkami in zunajlingvistično realnostjo, ni težko videti. Vzročna teorija gotovosti nam pove, na primer, da govorec, ko obstaja določeno stanje stvari (da je preproga zelena), izjavlja določen stavek (»preproga je zelena«). Semantična teorija resnice nam pravi, da je stavek *resničen* ravno v primeru, ko obstaja določeno stanje stvari — korespondenca, vključena v vzročno zgodbo je natančno tista korespondenca, ki jo postavlja definicija resnice. Tako smo lahko uzrti kot sistemi, ki zanesljivo producirajo resnične stavke, ko obstaja določena različnost stanj stvari. Domneva (2) minimalne razlage prispevka lingvističnega obnašanja k uspehu celotnega obnašanja je (grobno, progra- matično) *pojasnjena*.

Druga zahteva do vsakršne razlage *resnice* je, da mora biti pojasnjena korektnost domneve (1) (v istem smislu). Za večino *idealistov* to ni nikakršen problem — »resnična« izjava je tista, ki ustreza pravi vrsti pričakovanj glede posledic obnašanja. Toda idealist ima tudi svoje probleme. Če ni holist — če izjave *druga za drugo* ustrezajo množicam pričakovanj — ima potem težave v pojasnitvi dejanskega značaja razvoja teorij, ki je odločno »holi- stičen«. Če, po drugi strani, dela *resnico* (sprejemljivost) za predikat velikih sistemov izjav — morda celih teles védenja — in ne posameznih stavkov,

ima potem težave z razlaganjem zanesljivosti učenja (dejansko, dokazal bi, da je *ne more* pojasniti — toda to presega ta članek).

Za realista, kajpada, (1) ni trivialna. »Sneg je bel«, po njegovi razlagi, ne ustreza fiksirani množici pričakovanj o prihodnosti, temveč temu, da je sneg bel. Torej kako se zgodi, da takrat, ko verjamemo določenim izjavam, tendiramo, da bi delovali na način, ki ne bo onemogočil naših pričakovanj, če so te izjave resnične (to je, če obstajajo ustrezna stanja stvari)?

Realistov odgovor je, *sama povezava med* obstajajočimi stanji stvari, za katere gre, in našimi cilji, ki naj bi bili zadovoljeni, je nekaj takega, o čemer imamo veliko resničnih prepričanj. Kako se to dogaja? Če premislimo, so tudi te povezave same *naučene* — torej (programatična) vzročna razlaga gotovosti učenja pojasnjuje *tudi* eksistenco resničnih prepričanj o *povezavi* med akcijami in cilji v različnih situacijah.

Ravno ta vzročna razlaga korektnosti obeh domnev minimalne razlage prispevka lingvističnega obnašanja k uspehu celotnega obnašanja je tista, ki sem jo imel v mislih, ko sem na začetku rekel, da je *korespondenca* med besedami in reči, med izjavami in stanji stvari tista, ki razlaga uspeh jezikovne rabe, celo če se ne nanaša v »programu« za jezikovno rabo.

Dozdaj sem pustil, da se je zdelo čudežno, da je *tudi* relacija med stanji stvari in stavki, opisana z vzročno teorijo percepcije, pridobivanjem jezika, itn., ena tistih, ki je specificirana z definicijo resnice za jezik. Toda tudi to se lahko razloži. Naj bo C arbitrarna korespondenca med stavki in stanji stvari in imenujmo stavek RESNIČEN (C), če stanje stvari, na katero se opira relacija C, obstaja. Potem ni nasploh nobenega razloga, zakaj bi morala biti lastnost biti RESNIČEN (C) varovana z deduktivno logiko. Toda del naše pojasnitve gotovosti govorcev je, da je eden od načinov, s katerim pridobivajo nova prepričanja, uporaba deduktivne logike in da deduktivna logika varuje resnico.⁷ Če naj bo ta pojasnitev del celotne pojasnitve gotovosti, potem mora biti korespondenca C posebne vrste, in najbolj naravna izbira je korespondenca, ki temelji na relaciji zadovoljitve.

Ko smo enkrat izbrali take vrste korespondenco, da bi definirali *resnico* v J, kjer je J jezik, za katerega gre, bo, kajpada, mogoče definirati omenjeno korespondenco v vsakem metajeziku z zadostno močjo, ki vsebuje sam J »nenavedeno« — to je, tako da je zadovoljen kriterij (T). Upoštevajte, da (T), kajpada, nima nobenega pomena v radikalni interpretaciji in da je definicija resnice za naravni jezik nezadostno določena z vrsto vzročnih obravnav, ki smo jih tukaj pretresali, in da lahko obstaja v kontekstu radikalne interpretacije precejšnja interesna relativnost do pojmov, kot sta »resnica« in »referenca«.⁸ Dejstvo, da so lahko pojasnitve interesno relativne, ne pomeni, da ne morejo biti, kajpada, *korektno* — kar je vse, kar se potrebuje za argument, ki ga vnaprej postavljam za realizem.

⁷ Če je moja pozicija glede kvantne mehanike pravilna (v [4], pogl. 10) in če dejanska logika sveta ni klasična logika, temveč modularna logika, ki sta jo opisala Birkhoff in von Neumann, ali nekaj podobnega, potem bi lahko rekli: »klasična deduktivna logika ohranja *resnico* v situacijah, v katerih se lahko ignorira kvantno mehaniko«, namesto tistega, kar je v tekstu.

⁸ O tem sem diskutiral v mojih John Locke Lectures [7].

Lahko si predstavljam filozofa, ki na to, kar sem pravkar rekel, odgovarja: »Tisto, kar ste orisali, je kajpada *znanstvena* pojasnitev gotovosti učenja« — udarec, ki obstaja v tem, da mora biti taka *znanstvena* pojasnitev kompatibilna s *kakršnokoli* metafizično pozicijo. Vse metafizične pozicije kajpada trdijo, da so kompatibilne z vsemi znanostmi, vendar trditev še ne pomeni, da je to tako.

Da bi videli, s kakšnimi težavami se sooča ne-realistični filozof, ki želi vzročno pojasnitev uspeha jezikovne rabe vključiti v svojo sliko sveta, bom še posebej pretresel eno pozicijo. To je pozicija, ki sem jo opisal v »What is Realism«⁹ (pozicija, ki jo sugerirajo nekatere ideje Michaela Dummetta). V »What is Realism« sem pokazal, da bi lahko s tem, če bi dali kvaziintuicionistični pomen logičnim veznikom, ohranili celoten ekstenzionalen znanstveni diskurz in tudi Tarskijevo semantiko (vključno s kriterijem (T)), medtem ko bi se izognili vsaki obvezi do eksistence teoretičnih entitet, kot so geni ali vzročne pojasnitve prispevka lingvističnega obnašanja k uspehu celotnega vzročne pojasnitve prispevka lingvističnega obnašanja s uspehu celotnega obnašanja, ne da bi imeli obvezo do eksistence večine entitet, o katerih govori znanost, ali do eksistence korespondence med besedami in takimi entitetami. Vzročni realizem *znotraj* znanosti bi se zdel kompatibilen z idealistično reinterpretacijo celotne znanosti.

Toda, nadaljeval sem z dokazovanjem, da to ni tako. Zakaj znanost, razumljena običajno, tvori *modalne* izjave — izjave o tem, kaj je in kaj ni mogoče — npr. »ne more se zgraditi perpetuum mobile«. In reinterpretacija znanosti, ki noče biti okrnjena, mora tudi »prevesti« te izjave (ohranjajoč resničnostno vrednost in ohranjajoč induktivne in deduktivne relacije). Toda tega, trdim, ni moč storiti.

Da bi videli, zakaj ne, sem najprej pokazal, da postaja »resnica« v kvaziintuicionistični sliki inačica zagotove zatrdljivosti. (Docela tipično za idealistične rekonstrukcije je, kajpada, da so predikati, ki so ponujeni kot pojmi sprejemljivosti, da bi nadomestili klasičen pojem resnice, inačice zagotove zatrdljivosti.)

V primeru, kakšne barve je preproga, je to, da obstaja *prostor za napake*, del vzročne pojasnitve — *fizično* je mogoče, da se nekomu zdi, da vidi zeleno preprogo, itn. in da preproga *ni* zelena. Torej:

(7) »Preproga je zelena« bi lahko bilo zagotovo zatrdljivo, četudi preproga ni zelena,

je modalna izjava, ki jo implicira naša teorija. Toda to kaže, da resnica *ne more* biti zagotova zatrdljivost!

Moj dokaz je Dummett opisal kot vrsto »naturalističnega zmotnega« dokaza (lahko bi se ga imenovalo »idealističen zmoten dokaz«), zaradi njegove očitne podobnosti z Moorovim znamenitim dokazom za nedefinljivost »dobrega«. Tisto, kar trdim, je, da se lahko za vsak predikat P, ki ga idealist morda želi postaviti na mesto »resničnega«, najde stavek S, tako da

⁹ Glej bibliografijo [6].

(8) S bi lahko imel lastnost L in še vedno ne bi bil *resničen*, sledi iz naše vzročne teorije učenja. In to je tako preprosto zato, ker je sam »policaj« med biti zagotovo zatrdljiv, ne glede kako je konstruirano, in biti *resničen* (domnevajoč le kriterij (T)), »vgrajen« v našo vzročno teorijo.

Lahko bi se zdelo, kajpada, da ima Dummett lahek izhod. Predpostavimo, da realist potrdi bi lahko-izjave z opisovanjem »modela«, v katerem omenjena izjava drži (zadovoljujoč posebne omejitve), in s kazanjem, da model zadovoljuje *zakone* naše teorije. Zelo dobro, naj to sprejme ne-realist kot verifikacijsko proceduro (proceduro zagotove zatrdljivosti) za bi lahko-izjave in naj jih pridene *svojemu* jeziku s taisto verifikacijsko proceduro.

Potem bo za ne-realista z »resničnim« (zagotovo zatrdljivim), ki sega do izjav oblike »p bi lahko bil resničen, sploh če q«, tako tudi držalo, da je (7) resničen in celo, da

(9) »Preproga je zelena« bi lahko bilo zagotovo zatrdljivo, četudi »Preproga je zelena« ni resnično.

Kaj je bilo narobe, ni težko pokazati. »Resnica« je bila reinterpreterirana kot zagotova zatrdljivost (v določenem smislu). In *trditev*, da p, je bila reinterpreterirana kot da je trditev, da p, *zagotovo zatrdljiva*. »Preproga je zelena« *ima* sedaj za *posledico* »Preproga je zelena je zagotovo zatrdljivo«. Če torej v jezik uvedemo bi lahko-izjave, kot je bilo pravkar predlagano, se bomo odrekli *inkompatibilnosti* med p *ima za posledico* q in p *bi lahko bil, celo če ne q*. Ne bi nam bilo treba ohraniti deduktivnih relacij med izjavami v procesu interpretacije.

Dejansko pa je problem celo hujši: če je v sami znanstveni teoriji dovoljena raba novih prepisov, postane nekonsistentna. Nadalje, »resničen« ne more komutirati z »bi lahko«: »p bi lahko bil, celo če q« ne more biti ekvivalentno »p bi lahko bil resničen, celo če je q resničen«.

Dummettovo pozicijo sem pretresal zato, ker predstavlja najbolj za življenje sposobno ne-realistično pozicijo, kar jih poznam. Težave, s katerimi se sooča, kažejo, kako težko je oskrbeti idealistično reinterpreteracijo naših vzročnih teorij, ki ohranja deduktivne in induktivne relacije med našimi izjavami, vključno z *modalnimi* izjavami, ki jih sprejemamo, in ki se hkrati izogiba mojemu idealističnemu zmotnemu dokazu.

REVIDIRANO DEVETNAJSTO STOLETJE

Veliki argument devetnajstega stoletja proti korespondenčni teoriji resnice je bil, da se ne more misliti o resnici kot korespondenci do dejstev (ali »realnosti«) zato, ker — s tem se je zadovoljilo — bi misel o resnici na tak način zahtevala nekoga, ki bi bil zmožen neposredno primerjati pojme z nekonceptualizirano realnostjo — in filozofi so bili tedaj ravno tako ponosni kot zdaj, da kažejo absurdnost take primerjave.

Ni treba reči, da je šlo v tem argumentu za veliko različnih reči — za preveč reči, da bi tukaj o njih diskutirali. (Npr. del ozadja argumenta je bil splošen nazor, da ne moremo dejansko percepirati materialnih objektov —

nazor, ki je prišel pod težak ogenj v drugi polovici dvajsetega stoletja.) Toda stvar, ki je morda bila zelo dobro v zavesti ljudi, je naslednji argument: domnevajmo, kot je plavzibilno, da je razumevanje izjave pojasniti kot *védenje njenih pogojev resnice*. Če je resnica korespondenca z realnostjo, bi se zdelo, kot da je védenje o tem, kaj je korespondenca, predpostavljeno z védenjem, da je taka in taka izjava v omenjeni relaciji do česarkoli ali da ni v omenjeni relaciji do česarkoli. In če je *razumevanje izjave* enačeno z védenjem tistega, kar zanjo velja, da je ali ni v omenjeni relaciji do ustreznih entitet, potem je védenje o tem, kaj je korespondenca, predpostavljeno v razumevanju vsake izjave. Toda v čem bi lahko obstajalo to védenje — ki ne sestoji iz sprejemanja nobene izjave, ker je pred razumevanjem vseh izjav?

Semantična teorija, ki podčrtuje to obliko ugovora — teorija, da je *resnica* pred *pomenom* (tj., da mora biti resnica središnji koncept v teoriji razumevanja),¹⁰ je v današnjih dneh dovolj običajna. Tisto, kar predlagam v tem članku, je, da zavračamo ta nazor. Če vidimo razumevanje jezika kot »internalizacijo« programa za jezikovno rabo — programa, ki sestoji iz »vhodnih pravil jezika« (procedur, da se nekateri stavki podvržejo dražljajskemu krmiljenju),¹¹ procedur za deduktivno in induktivno sklepanje in iz »izhodnih pravil jezika« (procedur za, npr., to, da nekdo nekaj vzame v roke, ko njegovi možgani izračunajo: »to bi bilo optimalno vzeti v moje roke«) — potem implicitno védenje resnice ni nikakor *predpostavljeno* z razumevanjem jezika. Naj postavim zadevo bolj jedrnato: da bi se nekdo naučil jezika, mu ni treba *vedeti*, da obstaja korespondenca med besedami in zunajlingvističnimi entitetami. Toda navzlic temu obstaja taka korespondenca in pojasnjuje *uspeh* tistega, kar nekdo počne. *Potem* ko se je nekdo naučil nekega jezika, lahko govori o *čemerkoli* — vključno z omenjeno korespondenco. Wittgensteinov nazor v *Tractatusu*, ko omenjena korespondenca ne more biti opisana, je pravilen, vendar le v omenjenem smislu: celo če nekdo raje sledi Kripkeju kot Tarskemu, tako da se lahko o relaciji reference govori v samem objekt jeziku in ne le v metajeziku, je lahko še vedno določena širša relacija reference z dviganjem ravni jezika.

Toda še vedno, celo o tej širši relaciji reference lahko govorimo in ne zgolj »pokažemo«. In v namene vrste vzročne pojasnitve gotovosti učenja, itn., o kateri smo diskutirali zgoraj, je relacija reference, o kateri lahko govorimo v samem objekt jeziku, popolnoma dovolj. Kot je dolgo tega poudaril Carnap, v relaciji jezika do sveta ne obstaja ničesar »neopisljivega«.

¹⁰ Tukaj uporabljam terminologijo Michaela Dummetta iz (neobjavljenih) William James Lectures. Čeravno se najini poziciji spopadata, me Dummettovo pomembno delo neznansko stimulira, in ta članek je v veliki meri odgovor.

¹¹ Spet, ideja »stimulativnega krmiljenja« (Quinovega »stimulativnega pomena«) je le poenostavitev ali idealizacija. To, da sedanji človeški možgani sprejemajo observacijske stavke, je gotovo na zapletene načine odvisno od pozornosti in globalne teorije, ne le vgrajena ali naučena rutina vzorčne prepoznave.

Lahko si predstavljam, da se nekateri realisti lahko počutijo zelo neprijetno ob razlagi razumevanja, skicirani tukaj, celo kot idealiziranemu in strašansko poenostavljenemu modelu. Ali ni ta model verifikacionističen? In mar ni verifikacionizem na vrhu oblika idealizma?

Naj vzamem najprej prvo obtožbo: jaz pravim, da je bil v verifikacionizmu skrit pomemben vpogled. Ta vpogled je, da igra v vsakem plavzibilnem modelu govorec/poslušalec pripisovanje »verjetnosti« ali neke nenujno-kvantitativne analogije »verjetnosti« stavkom (česarvno ne nujno *vsakemu* stavku, ob observacijski evidenci recimo — jezik se uporablja tudi za razpravljanje o tem, kaj *bi se lahko* zgodilo v okoliščinah, za katere ne bi bili zmožni potrditi, če so eksistirale, npr. pojavi v notranjosti črnih lukenj) središčno vlogo. Reichenbach v *Experience and Prediction* ilustrira moč tistega, kar imenuje »verjetnostna teorija pomena«, takole: tradicionalni fenomenalist mora pojasniti govor o neopaženih objektih — recimo neopaženih drevesih — z »redukcijo« na govor o opaženih objektih (in naposled na čutne vtise) v Machovi ali Avenarijevi modi. Toda Reichenbachu tega ni treba delati. Stavek o neopaženih drevesih (npr. »Za mano je drevo«) je razumljen, če vemo, kako mu pripisati »težo«, tj., kako sklepati nanj induktivno (Reichenbach izpušča zahtevo po funkciji koristi in pravilo odločanja — to pride v Carnapovem kasnejšem delu o verjetnosti), kako iz njega deducirati/inducirati sklepe, itn. Na primer, predpostavimo, da vidim drevesno senco (kot da je senca drevesa, ki je za mojo levo ramo). Pred tem sem zatrdil: »Kjerkoli je drevesna senca, je tudi drevo v taki in taki prostorski relaciji do drevesne sence«. Iz te induktivno potrjene generalizacije in opazovanja drevesne sence pred mano deduciram (ali induciram, če je sama generalizacija samo statistična) »Obstaja drevo v taki in taki prostorski relaciji do te drevesne sence« in naposled »Za mano je drevo«. Tako sem zdaj sprejel (ali pripisal težo) stavek o neopaženem drevesu brez kakršnekoli machovske (ali C. I. Lewisove, ali russellovske, itn.) »redukcije« neopaženega drevesa na niz dejansko ali možno opaženih dreves ali čutnih vtisov. (Podobno razlago daje Carnap v *Testability and Meaning*.)

Kar se mi zdi pravilno glede tega, je, da ne bi bilo — če ne bi imeli *sploh* nobene induktivne logike — če bi imeli le vzorčne prepoznave in deduktivno logiko — nobenega temelja, da bi si pripisovali kakršenkoli *pojem* »neopaženega objekta«. Naše lingvistično obnašanje bi se prilegalo razlagi »drevo' pomeni ,opaženo drevo'« — in, bolj splošno — »objekt' pomeni ,opaženi objekt'«. V tem smislu je naša induktivna logika *del* našega koncepta neopaženega objekta in odtod sploh objekta (kar ne pomeni, da je vsaka *sprememba* v naši induktivni logiki sprememba v našem konceptu objekta — pojma, kot sta »koncept« in »pomen« sta groba mreža, ki leži nad rabo). Naša deduktivna logika je, podobno, *del* našega razumevanja, kaj sta množica ali lastnost, ravno tako kot tudi našega razumevanja kvantifikatorjev in veznikov.

Drugič, *ni* jasno, da je *ta* oblika verifikacionizma (»verjetnostna teorija pomena«) inkompatibilna z realizmom. (Mislim, da je »verjetnostna teorija

pomena« napačna zaradi dokaj različnih razlogov, toda tukaj ne gre za to. Vprašanje, ki ga želim za trenutek preiskati, je, ali je »verjetnostna teorija pomena« kompatibilna z realizmom ali ni.)

Jasno je, zakaj je »načelna končna preverljivost« v teoriji pomena inkompatibilna z realizmom. Realist verjame, da je resnica ali neresnica naših stavkov odvisna (običajno) od nečesa *zunanjega* — tj., od dejstev, ki niso (logično ekvivalentna) izkustvenim dejstvom, dejstvom, ki niso o zaznavah (ali o pravih jezika, itn.). Toda realizem, če je resničen, se mora dati izraziti v enem ali drugem jeziku. (»Če ne moreš povedati, ne moreš niti žvižgati.«) Predpostavimo, da je JR jezik, primeren za izražanje tez realizma: npr., v JR bi lahko želeli dati vrsto razlage, ki jo orisujem, kako obstaja korespondenca med stavki in zunajlingvističnimi (in nefenomenalnimi) dejstvi, katerih eksistenca pojasnjuje prispevek jezikovne rabe k uspehu celotnega obnašanja. Če je dokončen verifikacionizem pravilen, morajo obstajati fenomenalni pogoji resnice (ali pogoji v »opaznem jeziku reči«, če je govor o realizmu glede na »teoretične entitete« prej kot glede na nefenomenalne entitete! to rafiniranost bom ignoriral) za vsak stavek v vsakem razumljivem jeziku. Tako imajo, posebno, stavki JR, ki imajo za cilj opisati baje nefenomenalna stanja stvari, ki korespondirajo stavkom, recimo, naravnega jezika, dejansko fenomenalne pogoje resnice — tj., ta stanja stvari dejansko sploh niso nefenomenalna. Tako je realizem bodisi napačno ali (slabo) neizrazljiv.

Toda proti kompatibilnosti realizma z »verjetnostno teorijo pomena« ne bi mogel biti ponujen nikakršen argument take vrste. Zakaj z realistevega gledišča ne bi bilo mogoče, da (1) ima vsak stavek s pomenom takšno ali drugačno težo v nekaterih situacijah, ki se dajo opazovati, in (2) da bi bila vsaka *razlika* v pomenu zrcaljena v nekakšni razliki v teži v nekaterih situacijah, ki se dajo opazovati? (To sta, v moji formulaciji, dve načeli Reichenbachove »verjetnostne teorije pomena«.) Za realista kot realista bi vsaj moralo biti odprto vprašanje, ali je to tako ali ne, in ne nekaj, kar realizem izključuje.

V tej zvezi je kajpada zelo pomembno, da »verjetnostna teorija pomena« ne zahteva, da ima vsak stavek s pomenom *visoko* težo (da je »verificiran«) v takšni ali drugačni situaciji. Kajti to bi izključevalo take stavke kot »Obstaja zlata gora, toda ta izjava ne bo nikoli imela visoke teže glede evidence«. In vztrajati na *semantični* povezavi med eksistenco in vedenjem je za realista nesprejemljivo. Podobno je zahteva, da bi lahko bil vsah stavek s pomenom, ki je »v načelu falsifikabilen« (ki ima nizko »težo« v nekaterih situacijah, ki se dajo opazovati), za realista nesprejemljiva. Toda niti Carnap niti Reichenbach ne vsilujeta teh zahtev.

Za realista je kajpada nesprejemljivo, da se »verjetnostna teorija pomena« preprosto vzame kot *eksplikacija* pomenskosti, kot dela Reichenbach. Naj bosta S_1 in S_2 stavka, ki opisujeta dve stanji stvari, ki sta možni glede na fizikalno teorijo in nista ekvivalentni glede na zakone fizikalne teorije. Preden bi lahko realist sprejel »verjetnostno teorijo pomena«, bi mu bilo treba pokazati *eno* stvar — da ima vsak tak par S_1 in S_2 lastnost, da se S_1 in S_2 v takšnih ali drugačnih situacijah, ki se dajo opazovati, razlikujeta v teži.

(Če dopustimo, da razlike v teži pri *ne*-observacijski evidenci štejejo kot razlike v pomenu, potem lahko ta problem izgine, toda potem teorija ni več verifikacionistična.) Realist se ne bi hotel preprosto pogoditi, da S_1 in S_2 štejeta kot ista situacija ravno zato, ker dobivata isto težo pri vsej observacijski evidenci.¹²

Še več, »verjetnostna teorija pomena« se mi zdi kljub temu napačna kot razlaga *pomena*. Ne more, kot velja, inkorporirati bodisi lingvistične delitve dela (dejstva, da procedure potrjevanja za *biti zlat*, ali *biti aluminij*, ali *biti brest*, ali *biti David* niso lastnost vsakega govorca — govorci se uklonijo ekspertom za fiksiranje referenc v ogromnem številu primerov), ali prispevka okolja (dejstva, da včasih ekstenzija termina fiksira njegov pomen in ne vice versa).¹³ Po mojem mišljenju kriteriji, ki jih uporabljajo eksperti, da bi povedali, ali je nekaj zlato ali ne, niso »del pomena« *zlata* (npr., beseda ne spremeni svojega pomena v jeziku, če se eksperti obrnejo na različne zbirke testov za isto kovino), vendarle so del mehanizma za fiksiranje ekstenzije *zlata*. Toda če niso del *pomena zlata*, potem ni v pomenu ničesar takega, da bi nam *individualno* omogočalo, da pripisujemo »težo« temule: »tako in tako je zlato« — v nasprotju z »verjetnostno teorijo pomena«.

Vendar nisem dokazoval, da bi morali sprejeti »verjetnostno teorijo pomena«. Sem samo dokazoval, da je Reichenbach-Carnapov model deloma pravilen kot razlaga *rabe* in *razumevanja*, ne kot razlaga *pomena*.

RABA IN POMEN

Če je razlaga, ki sem jo tukaj ponudil, pravilna, je jasno, zakaj hočemo pojem reference; toda kakšna je potreba po pojmu pomena?

Pojem reference rabimo zato, ker je referent termina pomemben v mnogih različnih situacijah. Kupovati in prodajati vino je dokaj različna »jezikovna igra« od razpravljati o vinu pri jedilni mizi; toda ekstenzija termina »vino« je lahko isto v obeh kontekstih, in pogoji resnice za »V tej deželi se lahko kupi izraelsko vino« so lahko isti v obeh kontekstih. In to je zato, ker ima stavek lahko iste pogoje resnice v različnih kontekstih, da je lahko v različnih kontekstih uporabljena ista induktivna in deduktivna logika. Toda spet, kakšna je potreba po pojmu pomena?

Po mojem mišljenju¹⁴ ne bi imel jezik, ki ga je ustvarilo in ki ga uporablja bitje, ki ne pripada nobeni skupnosti, nobene potrebe po konceptu, kot je *pomen* termina. Ugotoviti referenco vsakega (preprostega in določenega) termina in opisati, kaj uporabnik jezika verjame v povezavi z vsakim terminom, je povedati celotno zgodbo. Če se jezik spreminja, tako da se spreminja

¹² Prisotnost neke vrste gödelovske nepopolnosti v vsej formalizirani induktivni logiki je tudi velika težava za »verjetnostno teorijo pomena«. Katero od možnih formaliziranih induktivnih logik moramo uporabljati v izračunavanju »teže«? (Gödelovska nepopolnost induktivne logike je bila prvič pokazana v moji [4], pogl. 17, o njej pa se tudi diskutira v 18. pogl. iste knjige.)

¹³ Prim. »The Meaning of ‚Meaning‘«.

¹⁴ Za detajle glej »The Meaning of ‚Meaning‘«.

referenca vsakega termina, lahko rečemo, da se je to zgodilo; ali, če govorec revidira nekatera svoja prepričanja, lahko rečemo, da se je to zgodilo; toda zakaj reči, da nekatere (toda ne vse) kasnejših sprememb štejejo kot »spremembe pomena«?

Vendar se stvari — takoj ko jezik postane skupen instrument — spremenijo. Kako bi lahko potekala *razprava*, če ne bi *ničesar* domnevali o tistem, kar vsi govorniki verjamejo? Ali bi lahko v pogovoru s tabo varno uporabil besedo »tiger«, če si — navzlic temu, da sem vedel — verjel, da so tigri neka vrsta *školjke*? Kje bi se lahko začel pogovor?

V »The Meaning of ‚Meaning‘« sem dokazoval, da je pomen večkomponentna zadeva. V ospredje sem postavil naziranje, da je *ena* komponenta pomena *referenca* (ekstenzija). (Po mojem mišljenju je referenca fiksirana s pomenom le v smislu, da je *komponenta* pomena, vendar ne v smislu, da je pomen mehanizem za fiksiranje reference. Dejanski mehanizmi za fiksiranje reference — npr., kriteriji, ki jih uporabljajo eksperti, da bi povedali, ali je nekaj zlato ali ne — *niso* vselej del pomena.) Druga važnejša komponenta, po mojem mišljenju, je *stereotip* — in stereotipi niso ničesar drugega kot standardizirane množice prepričanj ali idealiziranih prepričanj, združena s termini (npr., prepričanje, da imajo tigri tipične oranžne in črne proge, je del našega stereotipa tигра). Potreba po stereotipih *ni* primarno za to, da bi fiksirali ekstenzije: to lahko počenjajo in pogosto počenjajo eksperti, ki uporabljajo kriterije, ki niso »del pomena« v kakršnekoli smislu. Stereotip, povezan z »zlatom«, na primer, je domala brez koristi za določanje ekstenzije besede (ali njene ekstenzije v možnih svetovih, kar se tega tiče). *Jezik se ne uporablja samo za verifikacijo in falsifikacijo in klasifikacijo*; uporablja se tudi za *razpravljanje*. Eksistenca standardiziranih stereotipov in zato pomena je nujna za *razpravljanje*, ne za klasifikacijo.

Sicer je imel Wittgenstein prav, ko je rekel, da je jezik pester *v smislu*, da imamo veliko različnih standardov za različne tipe razprav — in to se odseva v dejstvu, da *količina* informacije, vsebovana v »pomenih«, *narava* informacije in njena logična »nabitost« (aproksimacija do analitičnosti), *gromozansko* variirajo od vrste besede do vrste besede in celo med besedami ene vrste. (Primerjaj »samec« in »zlato« in tudi »zlato« in »molibden«. »Zlato« in »molibden« sta obe imeni kovin — vendar obstaja bogat stereotip zlata in dejansko noben stereotip molibdena, razen lastnosti »kovina«. Spet, »tiger« in »podlasica« sta imeni živali — toda stereotip (in, po mojem mišljenju, pomen) »tigra« vsebuje potezo, da ima oranžne in črne proge, medtem ko nimam nobene ideje, kakšne barve so podlasice in *a fortiori* nikakršne ideje o tem, »da vem pomen podlasice«).

NAUK

Če je treba iz moje diskusije potegniti kakršnekoli nauke, so morda naslednji: da (1) pojem, da se nekdo uči svojega materinega jezika z učenjem tega, *kakšni so pogoji resnice* za njegove različne stavke, nima trenutno nobenega razumljivega smisla, vsaj za realista ne; da ne sledi, da

nista realista pojava resnice in reference pomembna za jezikovne diskusije — toda njuna pomembnost je za pojasnitev prispevka lingvističnega obnašanja k uspehu celotnega obnašanja, ne za teorijo razumevanja; in (3) ker (kot sem dokazoval nekje drugje) pojem »pomena« nima niti narave niti funkcije, za kateri filozofi verjamejo, da ju ima, umeščanje besede »pomen« v diskusijo o razumevanju in rabi bolj mede kot razjasnjuje predmet razprave.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Boyd, Richard, »A Causal Theory of Evidence«, *Noûs* 7 (1973): 1—12.
- [2] Dummett, Michael, »Truth«, *Proceedings of the Aristotelian Society* 59 (1958—59): 141—162.
- [3] Kripke, Saul, »Outline of a Theory of Truth«, *Journal of Philosophy* 72 (1975): 690—716.
- [4] Putnam, Hilary, *Philosophical Papers*, Vol. 1: *Mathematics, Matter, and Method*, Cambridge University Press, 1975.
- [5] Putnam, Hilary, *Philosophical Papers*, Vol. 2: *Mind, Language, and Reality*, Cambridge University Press, 1975.
- [6] Putnam, Hilary, »What is Realism?« *Proceedings of the Aristotelian Society* (1976): 177—194.
- [7] Putnam, Hilary, *John Locke Lectures 1976*, v: *Meaning and the Moral Sciences*, London, Routledge and Kegan Paul, 1978.

Realizem temelji — ali bolje sestoji iz — na privrženosti semantiki pogojev resnice za naš jezik. Tam, kjer je »semantika« vzeta tako, da pomeni »teorijo pomena«, in je teorija pomena izenačena s teorijo razumevanja — z razlago govorničevega obvladovanja jezika v mejah tistega, kar mora vedeti, da bi poznal jezik — obstajajo v taki semantiki silovite težave, ki bodo vključevale, da se pripisuje govorniku, kot tistemu, v katerem obstaja njegovo razumevanje kateregakoli stavka, poznavanje pogojev, ki morajo za stavek držati, da bi bil resničen. Prvič, obstaja problem pojasnitve, kako iz našega razumevanja pomenov naših stavkov izpeljemo njihovo dejansko rabo: posebej, če pomen ni, nasploh, *dan* v mejah, kako prepoznamo stavek kot resničen, temveč v mejah tistega, kar zanj obstaja, da bi *bil* resničen, neodvisno od naše zmožnosti, da bi ga prepoznali kot takega, potem je treba to pojasniti, in je težko določiti, kako nas naše razumevanje tega pomena vodi k temu, da obravnavamo to ali ono kot dokončno evidenco, ali kot evidenco, ki je zelo blizu dokončni, za njegovo resnico. (En vidik te težave je klasični »problem indukcije«.) Drugič, obstaja težava, kaj celo pomeni, da se govorniku pripisuje poznavanje pogojev za resnico stavka. Na eni strani lestvice — tam, kjer razumevanje reference ne more biti mišljeno kot s čemerkoli posredovano, se zdi, da to vključuje, da se govorniku pripisuje neposredno povezavo med besedo in objektom; objekt postaja del njegovega privatnega sveta; na drugem koncu se zdi, da resnica, vzeta kot podložna načelu bivalence, transcendirata našo zmožnost za njeno prepoznavanje kot pripisovanje stavku, in torej postaja razumevanje pogoja resnice za tak stavek nekaj, kar ni težavno razložljivo v mejah dejanskega lingvističnega obnašanja.

Hilary Putnam predlaga novo obrambo realizma z dodeljevanjem drugačne vloge semantiki pogojev resnice. Ta semantika odslej ne bo tvorila nikakršnega dela razlage tistega, iz česar sestoji razumevanje: taka razlaga naj bi bil raje dana v mejah dejanske rabe, kar se dejansko učimo delati, ko se učimo uporabljati jezik, namreč obravnavati stavke kot verificirane ali potrjene do različnih ravni v ustreznih (prepoznatnih) okoliščinah, uporabljati deduktivno in induktivno sklepanje, spreminjati na različne načine naše obnašanje v skladu s stavki, ki smo jih sprejeli kot resnične, itn. Semantika

pogojev resnice naj bo invocirana le kot del pojasnitve *uspeha* jezika, tako opisana, to je, zakaj bi moralo biti vključevanje v tako kompleksno prakso koristno v asistiranju, da bi dosegli naše individualne in kolektivne cilje. Putnam — z njeno invokacijo na tej ravni in v tej vlogi — upa, da se lahko izognemo ugovorom, ki so lahko naperjeni proti njej kot teoriji *razumevanja*.

Najprej bi rad rekel, da se mi to zdi tako najbolj močna kot najbolj izvirna obramba realizma, kar jih poznam. Nedavno sem imel priložnost napisati nekatere možne smeri argumenta v korist realizma in moram priznati, da sem popolnoma spregledal argument, ki ga je Hilary pravkar razložil; čeravno sem prebral njegov nedaven članek v *Proceedings of the Aristotelian Society* in sem poslušal nekatera njegova predavanja o Johnu Locku, nisem primerno razumel celotnega tenorja argumenta niti ocenil njegove moči. Mislim, da je precej možno, da se bo dal realizem — če se realizem da braniti (vprašanje, o katerem nimam trdnega prepričanja) — braniti vzdolž nekaterih takih smeri, kot so te. Za zdaj moram kajpada reči, da nisem še prepričan, da je primer dokazan.

Prvič, Hilary ima zares popolnoma prav, po mojem mišljenju, ko pravi, da ima semantika pogojev resnice — zaradi pojasnitve uspeha jezika — prednost pred semantiko kakršnekoli druge vrste: namreč da semantika pogojev resnice — vse dotlej, dokler je deduktivna logika, za katero smo izurjeni, da jo uporabljamo in katere uporaba je del prakse govorenja jezika, klasična logika — dovoljuje upravičenje te logike, medtem ko bodo druge semantične teorije upravičevale le slabše logične sisteme. (Gotovo, za *nobeno* logiko običajne vrste, katere pravila sklepanja ohranjajo *resnico*, bodisi vzeta kot podložna bivalenci ali ne, se ne more pričakovati, da bo ohranila kakršnokoli dano stopnjo *verjetnosti*. Ko ni bivalence, ne bodo vsi klasični zakoni ohranili resnice.) Tega kajpada ne štejem, kot da kaže to, da bo v ta pojasnjevalen namen služila le semantika pogojev resnice: naposled, prisvojitve, recimo, intuicionistične pozicije glede matematike nas ne pušča nemočne pri pojasnjevanju znatnega uspeha, ki ga je dosegla klasična matematika. Lahko smo še vedno zelo uspešni, celo če gre naše sklepanje na določenih točkah po napačnih poteh; posebej tako, če ne bi nikoli vodilo od resničnih premis k *napačnemu* sklepu, prej ko, če bi vodilo k takemu sklepu, ki zgolj zgreši, da bi bil resničen.

Hilary ima, kajpada, nadaljnji dokaz za nujnost semantike pogojev resnice v ta pojasnjevalni namen, namreč svoj idealističen zmoten dokaz. Resnica ne more biti pojasnjena v mejah nobene druge splošne lastnosti, kajti lahko vselej predpostavljamo, da bi stavek utegnil imeti to lastnost in še vedno ne bi bil resničen. Naj najprej branim Hilaryjevo rabo tega dokaza proti ugovoru, ki se ga da pobiti. Nekdo bi utegnil reči, da je vse — da bi pridobili semantiko, ki ni semantika pogojev resnice (kjer je to vzeto kot pomen, v katerem ni načela bivalence) — kar je treba storiti to, da damo teorijo resnice v Tarskijevem stilu v neklasičnem metajeziku: tako resnica ne bo pojasnjena v mejah ničesar *drugega* (razen zadovoljitve), nič več kot v dvo vrednostnem primeru. Kar je napak pri tem, po mojem mišljenju, je, da do-

mneva, da je zgolj vsiljevanje nekaterih zbirov logičnih zakonov zadostno za prenos razumljivih pomenov na logične konstante. Nasprotno, kar se zahteva, je semantična teorija, ki razkrije način, v katerem je kompleksen stavek določen kot resničen ali drugače v skladu s svojo kompozicijo: in edina semantična teorija, ki bo to storila brez sklicevanja na kakršenkoli pomožen pojem, je tista, ki jemlje semantično vrednost stavka tako, da sestoji preprosto iz tega, da je stavek resničen ali neresničen, namreč dvovrednostna semantika. Vsaka druga semantična teorija bo priklicala nekatere druge pojme, take, kot je pojem verifikacije ali kakšen relativiziran pojem resnice (resnica v možnem svetu, itn.), in bo absoluten pojem resnice definirala v mejah tega pomožnega pojma (npr., kot eksistenca verifikacije, ali kot resnica v dejanskem svetu). Posebej, semantična teorija, razvita kot odgovor na ugovore proti semantiki pogojev resnice kot teorije razumevanja, bo uporabila kot pomožen pojem nek pojem, ki je bolj tesno povezan z našo dejansko rabo stavkov kot resnica — ravno tak pojem, kot so verifikacija, falsifikacija ali praktične posledice. Samo v semantiki pogojev resnice je resnica, če tako rečemo, *ireduktibilen* pojem: ravno odtod izvirajo ugovori proti njeni rabi kot teoriji razumevanja.

Hilaryjev idealističen zmoten dokaz je očitno močan proti vsakršni identifikaciji resnice z lastnostjo, ki je lahko izgubljena: ko rečemo, da stavek lahko ima to lastnost, pa še vedno ni *resničen*, mislimo natančno to, da je lastnost nepermanentna. Vendar ne morem videti, da ima kakršnokoli moč proti razlagi resnice — tezi o tem, kaj na splošno *delajo* stavek za resničnega, če je sploh resničen — da nima te poteze. Proti nekemu, ki pravi, da je matematična izjava, če je sploh resnična, resnična le zaradi eksistence dokaza zanjo, se mi zdi domneva, da taki izjavi lahko manjka dokaz in je še zmeraj resnična (nujna inverzija, v tem primeru, idealistične zmotne teze), brez moči. Če ste platonisti, boste kajpada soglašali: toda konstruktivist ni prisiljen soglašati; teza govori natančno tisto, kar on zanikuje.

En razlog, ki sem ga dal za to, da se ne bi sprejelo Hilaryjeve obrambe realizma, je, da ni jasno, da se za pojasnitev uspeha jezika *zahteva* semantika pogojev resnice. Predpostavimo, da bi bilo možno konstruirati uporabno nerealistično semantiko za naš jezik — in v *tem* projektu kajpada tudi obstajajo velike težave — to bi utegnilo enako dobro služiti za pojasnitev našega uspeha, kajti *vsaka* uporabna semantika mora dovoliti rezultat, da je velik del tistega, kar jemljemo za resnično, dejansko resnično.

Morda lahko tukaj interpoliram nekatere komentarje o metafizični poziciji, ki izvira iz nerealistične semantike. Prvič, nikakor ne gre misliti, da svet ustvarjamo mi, ali da so svet naše sanje, tj., da ni objektivne realnosti, ki nam je zunanja. Ni na nas, da odločamo, temveč da le najdemo, kako so stvari. Drugič, tudi ne gre za zavračanje pojma reference. Znotraj realnosti, ki jo srečujemo, lahko objekte (v najbolj splošnem smislu te besede) opazimo in jih ujamemo z imeni, deskripcijami, demonstrativnimi frazami, itn. Med takimi objekti bodo stavbe, zvezde, revolucije, in, kar se tega tiče, števila (fotoni uvajajo posebne probleme zaradi nestabilnosti znanstvene teorije);

kajti zavračanje realizma nima za posledico redukcionizma v kakršnemkoli strogem smislu. To zato ni teorija, v skladu s katero obstajajo samo čiste zavesti in njihove vsebine. Korespondenčne teorije ne bi vzel, v nasprotju s Hilaryjem, za integralno sestavino realizma. Dejansko ne obstaja ena korespondenčna teorija, temveč več, od katerih je ena napačna zato, ker stavki *ne* predstavljajo na način, kot to delajo slike, druge pa so napačne zato, ker se dejstva, v Fregejevi terminologiji in v nasprotju s tistim, kar je predlagal Searle, ne smejo vzeti, kot da pripadajo področju reference, temveč področju smisla. (Frege je dejansko jasen primer realista, ki je izrecno zavrnil korespondenčno teorijo.) Dotelej, dokler je s »korespondenčno teorijo« mišljen samo princip, da stavek ne more biti resničen, če ne obstaja nekaj, zaradi česar je resničen, bi kajpada rekel, da je to princip, ki mora držati za *vsak* pojem resnice. Tretjič, če naj semantika dopušča prakso deduktivnega sklepanja kot legitimno, potem ne sme šteti, da so resnične izjave samo tiste, za katere je bilo neposredno ugotovljeno, da so resnične. Inferenčno sklepanje nam dovoljuje posredno ugotoviti resnico izjave — to je, s koraki, ki ne reflektirajo njene kompozicije — in zato mora biti dovoljeno pripisovati resnico izjavam, ki niso bile neposredno ugotovljene, temveč bi le lahko bile tako ugotovljene, kjer je smisel »bi lahko« pokazan s tistim, kar se zahteva za veljavno dedukcijo. Četrtrič, divergenca z realistično sliko realnosti leži v dejstvu, da ta realnost ni predstavljena kot popolnoma določena v smislu določanja vsake razumljive izjave kot resnične ali neresnične. Kakšen model imamo za tako koncepcijo? Jasni modeli so modeli navidezne realnosti, kot so sanje ali fikcije: vrednost resnice nima vsaka izjava o umišljenem svetu. Ravno ta analogija je tisto, kar je tukaj najbolj nevarno prizivati: naj torej namesto tega obravnavamo primer konjuktivnega pogojnika. Rečem »Hočem vedeti, kaj bi rekel Harry, če bi mu povedal, da sem se pridružil komunistični partiji«, in nekdo reče »Poskusi in videl boš«, in tako to naredim s takšnim ali drugačnim rezultatom. Rezultata gotovo ne smemo interpretirati kot tistega, ki razodeva, kakšen bi bil odgovor na moje vprašanje, celo če ne bi naredil preizkusa. Zdaj se lahko reče, da nihče (dobro, težko, da kdo) ne želi ohraniti realistično držo do protidejstvenih pogojnikov nasploh. Ne: toda realistična interpretacija različnih kategoričnih izjav najde izraz natančno v prepričanju, za določene vrste protidejstvenih izjav z istim antecedensom, da mora biti neka določena izjava izmed njih resnična. Po *ne*-realistični interpretaciji morajo biti smisli teh kategoričnih izjav konstruirani na isti način kot smisli konjuktivnih pogojnikov nasploh: poznati njihov smisel je poznati vrsto stvari, ki se zahteva za ugotavljanje, če so resnični ali neresnični, vendar jim ni treba biti niti to niti ono, ker ne sme obstajati ničesar takega, da bi jih lahko, če bi to vedeli, prepoznali kot take ali drugačne.

Naloga metafizike je reči, nasplošno, kakšen je svet (realnost) sam po sebi in ne, kako ga dojemamo. In eno izmed orodij v taki preiskavi je razlikovanje med trdnimi dejstvi in mehкими dejstvi. Mehka dejstva so dejstva, ugotovljena v obliki stavkov, katerih pogoj resnice — ali pogoj za njihovo upravičeno potrditev — ni niti popolnoma določen niti kakorkoli deloma

odvisen od dejstev o nas samih, npr., o tem, kaj vemo in česa ne vemo, kar ne eksplicitno stopa v izjavo dejstva. Za mnoga dejstva, ki se zdijo na prvi pogled trdna, se refleksijo odkrije, da so mehka: Kripkejev primer čudovito ilustrira en razlog (obstajajo tudi drugi) za to, da se reče, da pripisovanje prepričanja ugotavlja le mehka dejstva; drug dober primer je tisti o izjavah o vzročnih relacijah ali o tem, da je nekdo svoboden, če izbira. Fenomen odprte sestave, o katerem je razpravljal Avishai Margalit, je drug vidik mehкости določenih dejstev. Zdaj se nagibamo k temu, da bi poskušali priti do področja trdnih dejstev — tistih, na katere se nanaša Saul Kripke, kot recimo, kaj vemo, ko »natančno vemo, kaj se dogaja« — kot tistih dejstev, ki tvorijo substanco realnosti. Če bi se od trdnih dejstev zahtevalo, da bi morala dokončno obstajati ali neobstajati, bo vsaka zavrnitev načela bivalence za izjave dane vrste konstruirana tako, da se bo reklo, da te izjave, če so resnične, ugotavljajo le mehka dejstva. Zato se počutimo bolj udobno, ko zavrnitev realizma privzema obliko redukcionizma: jezik, v katerem je narejena redukcija, izraža trdna dejstva, ki tvorijo realnost, kakršna je sama po sebi. Toda zavračanje realizma, ne da bi sprejeli kakršnekoli redukcionistične teze, je videti, ko da bi pomenilo, da se ne moremo bojevati osvobodjeni naše lastne perspektive. »Idealizem« — v nekem smislu — pomeni nazor, da so samo trdna dejstva tista, ki beležijo naše izkustvo o svetu: četudi, konec koncev, ne obstaja ničesar mimo našega izkustva realnosti, da imamo take in take izkušnje, je to še vedno nekaj, kar absolutno velja. Toda zavračati, da so lahko izjave, za katere bivalenca spodleti, prevedene v take, za katere drži (prevod, ki ne bo ohranil negacije), se zdi bolj radikalna zavrnitev objektivne realnosti kot idealizem, kajti to, če mora biti izjava, da bi ugotavljala trdna dejstva, podvržena bivalenci, vključuje, da realnost ne more biti popolnoma opisana samo z ugotavljanjem trdnih dejstev.

Vrnimo se zdaj k Hilaryjevemu predlogu. Vprašal sem, ali bo semantika pogojev resnice dejansko imela večjo pojasnjevalno moč kot semantika neke nerealistične vrste. Toda moramo tudi vprašati: ali semantika pogojev resnice uide ugovorom, s katerimi se sooča kot teorija razumevanja s premeščanjem k pojasnjevalnemu ključu. Kot sem pojasnil, nisem popolnoma razumel Hilaryjevega predloga vse dotlej, dokler nisem bral članka, ki ga je pravkar objavil; in kot rezultat nisem imel dovolj časa, da bi ga v zadostni meri premislil in se čutil gotovega glede odgovora. Nagibam se, kajpada, k mišljenju, da premestitev ne omogoča realistični semantiki, da bi ubežala ugovorom proti njej. Kajti četudi se za poznavanje jezika ne zahteva tako veliko, kot je implicitno razumevanje realističnega pojma resnice, četudi naj bi s sredstvi takega pojma pojasnili uspeh jezika, moramo biti še vedno zmožni, da pojem nekako pridobimo. Kako naj ga potem dobimo? Hilaryjev nazor je, da bo za njegovo uvedenje zadostovala tarskijanska definicija resnice. Ugovor, da taka definicija resnice — da bi bila razumljena — zahteva od nas že poznavanje jezika, je v *tem* kontekstu brez moči: v skladu s Hilaryjevo razlago, mi že *razumemo* jezik, namreč z učenjem njegove rabe. Da bi dopuščal zahtevano realistično semantiko, mora imeti metajezik, v katerem je definicija dana, klasično logiko; toda pri tem ne bo nikakršnih težav,

po Hilaryjevi razlagi, ker že razumemo klasične logične konstante preprosto zato, ker smo bili naučeni izvesti dedukcije v skladu s klasičnimi zakoni.

Dejansko načelno odklanjam predpostavko, da se lahko da teorijo razumevanja v mejah rabe tako, kot predlaga Hilary, to je, v polholističnih mejah, kot da sestoji v učenju nekega števila trdno spetih praks, ki jih ne povezuje nikakršno združujoče načelo, v mejah katerega se lahko dožene, v čem sestoji razumevanje vsebine stavka, in z referenco, s katero se lahko razložijo in upravičijo različne lingvistične prakse, vključno z deduktivnim povzemanjem. Mislim, da to, da se govorcju ne pripisuje nič več kot vedenje, kako igrati te trdno spete jezikovne igre, pomeni, da se ga naredi za udeleženca v dejavnosti, ki je ne more premeriti (»ne more videti, kaj se dogaja« — povedano v Kripkejevi že citirani frazi) ravno v smislu, v katerem se lahko nekdo dovolj nauči, kaj delati, da bi sodeloval v neki družbeni aktivnosti v tuji kulturi, ne »da bi vedel, kaj dela«: tak govorec, kot je bilo omenjeno, ne razume, kaj stavki *povedo*. Vendar si nisem izbral, da bi poskušal dokazati to; torej povrnimo se k definiciji resnice.

Predpostavimo — kar ne bi smel dovoliti — da razumevanje samo klasičnih logičnih konstant zahteva poznavanje klasičnih *zakonov* logike, prej kot da predpostavimo, da že imamo ta pojem resnice, v okvirih katerega so izražene tabele resnice z dvema vrednostima, ki nam kažejo, kako je kompleksen stavek določen kot resničen ali neresničen v skladu z njegovo kompozicijo. Mi lahko še vedno vprašamo, ali bo definicija resnice dejansko dopuščala dvovrednostno semantiko, ki jo zahteva realist. Na prvi pogled se zdi tako, ker je videti, da smo zmožni *izpeljati*, v metajeziku, načelo bivalence, resničnostne tabele in druga načela dvovrednostne semantike. Mislim, da ni tako. Drugačne semantične teorije kot je dvovrednostna dopuščajo klasično logiko, npr., kakršnokoli vključevanje relativiziranega pojma resnice in vsebnost le konstant, ki se dajo definirati z relativiziranimi dvovrednostnimi operacijami resnice (za katere je resničnostna vrednost določene kompleksne izjave odvisna samo od resničnostnih vrednosti konstituent te izjave). Na primer, dati tako semantiko za jezik, ki vsebuje nejasne izraze, je pravzibilno: toda stavki tega jezika ne bodo zadovoljili bivalence. Če damo za ta jezik tarskijansko definicijo resnice, bomo še vedno ravno na isti način zmožni »dokazati« načelo bivalence: in to preprosto kaže, da pojem resnice, dan z definicijo resnice, ni, naposled, *tisti* pojem resnice, ki ga potrebujemo za pravo semantično teorijo. V primeru jezika, ki vsebuje nejasnost, lahko zlahka vidimo, *zakaj* ni za jezik dosegljiv noben pojem resnice, ki zadovoljuje bivalenco: ne moremo narediti zahtevane povezave med nobenim takim pojmom in dejansko *rabo* stavkov. Hipoteza, da govorcei *dejansko* uporabljajo stavke tako, kot da jim podeljujejo določene pogoje resnice, četudi se ne zavedajo, da to delajo, sploh ne bi bila pojasnjevalna, temveč preprosto nerazumljiva.

Zadevo lahko postavim takole. Kajti če hoče semantična teorija sploh igrati pojasnjevalno vlogo, ki jo želi Hilary, mora biti *možna* teorija razumevanja, čeravno ne taka, ki kaže, kaj dejansko tvori govorcevo učenje svojega jezika. Zdaj so ugovori proti semantiki pogojev resnice ugovori proti

njej kot celo razumljivi teoriji razumevanja: govorijo, da ne bi mogel — zaradi globljega razloga, kot je mašenje nejasnosti — noben pojem resnice, ki zadovoljuje bivalenco, imeti zahtevane povezave z rabo. In, v tem primeru, premik od predstavljanja semantike pogojev resnice kot razlage, iz česar dejansko sestoji naše razumevanje, k predstavljanju le-te kot pojasnjevalne teorije ne bo ubežal tem ugovorom.

Replika na Dummettov komentar

HILARY PUTNAM

Problem istovetenja resnice z verifikacijo je, ločeno od matematičnih stavkov, da je verifikacija (ali gotova zatrdljivost) »lastnost, ki se lahko izgubi«. Michael priznava, da je to tako v primeru stavkov o fotonih zaradi tega, kar on omenja kot »nestabilnost znanstvene teorije«; vendar se mi zdi, da je enako v primeru stavkov o mizah in stolih. Če za stavek »V naslednji sobi je miza« drži, da je bil verificiran v eksperimentalnih okoliščinah C, potem lahko — ne glede na to, kako lahko okoliščine C izgovori verifikacionist (predpostavljajoč, da so nam dane določene določne deskripcije) — zlahka povemo zgodbo, ki je konsistentna s fizikalno teorijo o tem, kako bi lahko bili imeli te prave izkušnje, čeravno v naslednji sobi ni bilo nobene mize. Še slabše za verifikacionista — ko je enkrat povedana taka zgodba, lahko zlahka mislimo o poteh, da bi jo lahko *verificirali*, če je bila resnična, čeravno ne nujno v istem času, ko obstajajo eksperimentalne okoliščine C. Tako mora verifikacionist, *na svojih lastnih temeljih*, šteti kot možno, da bi morala biti ta zgodba ob nekaterih priložnostih resnična, *in zato šteti kot možno, da so okoliščine C obstajale, čeravno v naslednji sobi ni bilo mize*.

Zdaj obstajata dve možnosti: verifikacionist lahko reče, da je bil stavek »V naslednji sobi je miza« *verificiran* v določenem času (ko so obstajale okoliščine C), čeravno »V naslednji sobi je miza« ni bil *resničen*: Toda potem je idealističen zmoten dokaz uspel: biti verificiran \neq biti resničen. Ali pa lahko išče *drug* pogoj (različen od C) za verifikacijo stavka. Toda ne glede na to, do kakšnega bolj raztegljivega pogoja lahko pride, se zdi, kot da lahko vselej ponovimo dokaz. (Še bolj radikalna možnost bi bila, da bi rekli, da je *bil* stavek »V naslednji sobi je miza« resničen v določenem času t_0 , čeravno stavek »V naslednji sobi je bila miza ob t_0 « *zdajle* ni resničen; toda to bi docela spremenilo logiko časovnih stavkov, kakršno imamo.)

Michael predlaga, da naj bo *razumevalsko-teoretska* semantika jezika — deskripcija, kaj se dogaja »v naših glavah«, ko razumevamo naše besede — narejena v mejah verifikacionističnih pojmov biti verificiran in biti falsificiran. Soglašam z Michaelom, da je metoda verifikacije relevantna za razumevanje vsakršne razumljive razlage razumevanja (in ena izmed velikih zaslug Michaelovega dela v filozofiji jezika je, da je pokazal moč verifika-

cionistične pozicije v semantiki); vendar ne soglašam, da se mora razlaga metode verifikacije nadaljevati v mejah *kvalitativnega* pojma, verificiran/falsificiran. Vsaj za idealizirano rekonstrukcijo se zdi boljše, da se vzame *kvantitativen* pojem *stopnje potrditve* (ali stopnje verifikacije) kot temelj za deskripcijo *rabe*. Ker je trihotomija verificiran/falsificiran/niti le poenostavljena inačica (preveč poenostavljena v primeru, kjer so v pretresanju različne možnosti napake in iluzij) stopnje potrditve, ne morem soglašati, da se dve razlagi *rabe* — razlaga, temelječa na kvantitativni shemi stopnje potrditve, in razlaga, temelječa na verifikaciji/falsifikaciji — bistveno razlikujeta v »preglednosti«. Védenje, kako je stavek rabljen, kajpada ni »védenje, kaj stavek pravi« — toda tam Michael v svoji knjigi o Fregerju kaže, da sprejemane verifikacionistične semantike za jezik nekomu ne nalaga, da istoveti metodo verifikacije s tistim, o čemer je stavek. »Kaj stavek pravi« je intrateoretsko (ali včasih interteoretsko) vprašanje.

Če je teorija *rabe* narejena v mejah *stopnje potrditve* prej kot v mejah dihonomnega ali trihotomnega pojma, in če je pojasnitev uspeha naše lingvistične prakse narejena v mejah realističnega pojma *resnice*, potem se nič več ne zdi, kot da nekako plavata naokrog *dva* pojma *resnice*: realističen in nerealističen. Vsak pojem ima svoje lastno mesto v naši totalni sliki jezika in svojo relacijo do govorcevega okolja.

Michael sedaj postavlja naslednji problem: predpostavimo, da moj jezik vsebuje nekatere nejasne stavke, recimo, »Število dreves v Kanadi je parno«. In predpostavimo, da sprejemamo klasično logiko (tako smo izročeni temu, da »je število dreves v Kanadi parno ali da število dreves v Kanadi ni parno«). Če definiramo *resnico* à la Tarski, bomo dobili kot teorem: »stavek ‚število dreves v Kanadi je parno‘ je ali resničen ali neresničen«. In še, če gledamo situacijo s stališča teorije, kako so v jeziku *uporabljene besede*, takoj vidimo, da »število dreves v Kanadi je parno« nima *nobene* resničnosti vrednosti in da »interna« izjava, ki se zdi, da to pravi, samo pomeni, da *bi imel* resničnostno vrednost, če bi bile postavljene primerne konvencije (ki bi določale, kaj šteje kot »drevo« in kje je natančno do zadnjega mikromilimetra kanadska meja).

Ta opazka ne oporeka ničemur, kar sem napisal; v mojem članku v *Proceedings of the Aristotelian Society* (»What is Realism«) sem naredil podobno, ko sem uporabil primer, ki temelji na Michaelovem delu. Moje stališče ni, da logični zakoni določajo naš koncept *resnice*, temveč da naša *celotna* teorija, vključno z našo teorijo relacije jezika do govorcevega okolja, določa naš koncept *resnice*.

Toda Michaelova replika bo tukaj, da lahko ima *celoten* jezik — in dejansko ima — več interpretacij tako v modelno-teoretskem smislu »interpretacije« kot v bolj radikalnem smislu, v katerem se da same logične **konstante** reinterpretirati. In v kakšnem razumljivem smislu »intendiranega« je ravno *ena* izmed teh interpretacij tista »intendirana«?

V odgovor na to vprašanje naj razlikujem med *internim* realizmom in *metafizičnim* realizmom. *Interni* realizem je teorija prvega reda o relaciji jezika (dejansko *govorcev* jezika) do okolja govorcev. *Znotraj* take zgodbe je pojem

»korespondence« med besedami in množicami reči ravno tako legitimen in pomenljiv kot pojem stola ali bolečine. Kaj je in kaj ni pravilno definirano, kaj ima in kaj nima resničnostne vrednosti, kako dvovrednostna resnica pojasnjuje uspeh jezikovne rabe — vse to so deli zgodbe (v polnem soglasju z obnašanjem elektrike ali z lastnostmi toplote).

Moje stališče je, da imata pojma resnice *in* klasične logike svoje lastno mesto tukaj: *znotraj* take teorije.

Metafizični realizem je slika (ali »model« v smislu, v katerem so kolidirajoče biljardne kroglice »model« za plin) relacije *vsakršne* pravilne teorije do sveta. Slika je, da je vsak termin v pravilni teoriji etiketa za določen kos (ali vrsto kosa) sveta. Taka slika se sooča z mnogimi resnimi problemi: z dejstvom, da so lahko različne pravilne teorije v nekakem intuitivnem smislu »inkompatibilne«, tako da ne moremo reči, *kakšen* je svet; z dejstvom, da so »prevodne« relacije med različnimi pravilnimi teorijami (kjer obstajajo) notorno ne-edine, in z mnogimi drugimi. Deloma zaradi Michaela (in deloma zaradi Nelsona Goodmana) sem nagnjen k temu, da dvomim o razumljivosti metafizičnega realizma. Toda to sploh ne spodkopuje *internega* realizma. Dejansko dovoljuje lahek odgovor na vprašanje, ki ga zastavlja Michael: kaj je »nejasno« in kaj ni, kaj je »intendirana« interpretacija in kaj ni, so vprašanja, ki nimajo nobenega smisla. Nanje se lahko odgovori le s stališča take ali drugačne metateorije.

Tako nisem obupan, temveč prej vznemirjen in zadovoljen ob metafizični sliki, ki jo Michael slika o svetu, ki ne more biti opisan »le s trdnimi dejstvi«. Interni realizem je resničen; toda to samo je morda »mehko dejstvo«.

Prev. B. Kante

... (faint, illegible text) ...

... (faint, illegible text) ...

»Pregled zgodovine filozofije«, ki ga izdaja milanski založnik Franco Angeli, je svojo prvo številko v letu 1985 namenil *Momentom in modelom v zgodovini enciklopedije*. Preciznejši naslov številke je zato *Muslimanski, hebrejski in latinski svet v medsebojni primerjavi glede organizacije vědenja*. Poleg predgovora Marie Terese Fumagalli, ki je to tematsko številko uredila, je v njej četrto obsežnejših študij in četrto krajših oziroma fragmentarnejših posegov: Giuseppe Baruch Sermoneta, Enciklopedije v hebrejskem srednjem veku. Trije neoplatonizirajoči traktati enciklopedičnega značaja; Mariateresa Fumagalli in Massimo Parodi, Dvoje enciklopedij srednjeveškega Zapada: Aleksander Neckam in Bartolomeus Anglicus; Abraham Melamed, Hebrejska italijanska renesansa in zgodnje novoveške enciklopedije; Roberto Bonfil, Neka »enciklopedija« družbene vednosti. Hebrejski epistolarij iz quattrocenta Josefa Sarka; Shlomo Pinès, Arabska enciklopedija iz 10. stoletja. Epistole bratovščine čistosti, Rasā'il Ikhwān al-Safa'; Alessandro Bausani, Enciklopedija in arabsko-islamski srednji vek; Eugenio Battisti, Arhitektura in urbanistika v srednjeveških enciklopedijah; Paola Feltrin: Vloga gramatike v srednjeveški organizaciji vednosti. Razen Melamedovega in Pinèsovega prispevka — prvi je v angleščini, drugi v francoščini — so besedila v italijanščini, pred vsakim pa je angleški povzetek.

Že iz naslovov je razvidno, da je številka zanimiva predvsem z epistemološkega vidika. V njenem ospredju je namreč enciklopedija kot forma organizacije vednosti, ki je v svoji specifičnosti nezvedljiva: kljub temu, da je vsakokrat mogoče izslediti njene filozofske in znanstvene vire ter celó atmosfero, je ni mogoče reducirati na to vsebinsko odvisnost. Če abstrahiramo od dodatne komplikacije, da je, kot pravi Bausani, npr. arabska civilizacija že sicer bolj »enciklopedična« kakor pa »filozofska« po svojem odnosu do vednosti, da je potemtakem njeno razmerje do filozofije in do znanosti (v pluralu) historično spremenljivo, še zmerom ostane bistvena razlika: enciklopedija kot zaokrožen prikaz vednosti že predpostavlja neko drugo polje kot kraj produkcije vednosti, namenjena pa je načeloma tudi drugačni rabi in drugim bralcem.

Izbor srednjega veka ni naključen: »dolgi srednji vek« zgodovinarjev, ki

sega nekako od X. do XVI. stoletja, je bil obdobje živega medsebojnega vplivanja in vsaj približne intelektualne sočasnosti treh kultur, zahodno-evropske, arabske in judovske, ki so se vse napajale ob istem viru, grški antiki, in se vse tri razvijale pod ideološko dominacijo monoteizma. (Izbor iz neznanih razlogov ne upošteva bizantinske oziroma pravoslavne kulture.) Gre torej prav za vmesno, vezno obdobje med pozno antiko (ki je bila tudi v marsičem »enciklopedična«) in novim vekom, ki je s Chambersovo abecedno ureditvijo in z naporom enciklopedistov dal enciklopediji njeno sodobno družbeno vlogo.

Večina avtorjev vsaj implicitno sprejema delitev Fumagallijeve na dvoje zvrsti enciklopedij: »statičnih«, ki predstavljajo zbir pozitivno ovrednotenih vednosti neke epohe, njihov status quaestionis, in pa »projektualnih«, ki skušajo z organsko povezavo celote védenja seči prek področja védenja kot takega v preobrazbo človeške realnosti same. Sicer pa so pozorni ne le na »zvrstnost« in njeno spreminjanje, pač pa še na mesto enciklopedije v določenih zgodovinskih razmerah organizacije vednosti, na njeno senzibilnost za strukturne spremembe v znanostih in v filozofiji. Obravnava je konkretizirana; Sermoneta npr. ugotovi vezanost judovskih enciklopedij od X. do XII. stoletja na teološko eksegezo in na neoplatonizem, nato pa spremlja prodiranje novih, »aristotelskih« vsebin in kasneje tudi organizacije vednosti, vanje.

Rivista di storia della filosofia s svojo tematsko številko ponuja zgodovinsko niansirano informacijo o zgovornem, a v zgodovini znanosti in v epistemologiji precej zanemarjenem načinu organizacije vednosti, ki vendarle ima zgodovino, nič krajšo od zgodovine filozofije, pa še povezano z njo.

Jože Vogrinc

Znani belgijsko-francoski trimesečnik, ki se vsakič pojavi kot zbornik o posameznem filozofu ali temi — naštejmo le prejšnje tri: Jaspers (1883—1983); Descartes; Diderot in Enciklopedija (1784—1984) — je tudi tokrat zvest tradiciji. S pomočjo Yvona Belavala je namreč skušal zbrati nekaj reprezentativnih zapisov o Gastonu Bachelardu izpod peresa nadaljevalcev njegovega dela.

Jedro številke je tako sedem zapisov o Bachelardovem delu. Dominique Bourel objavlja in komentira doslej neznano korespondenco med Bachelardom in Martinom Buberjem, ki je potekala v 30-ih letih ob prevajanju dela *Jaz in ti* v francoščino. Spisi, ki sledijo, pa skušajo večinoma pojasnjevati Bachelardovo dvojnost epistemologa, »konceptualizatorja« (če naj si privoščimo neologizem ob tem ljubitelju neologizmov) po eni plati, misleca podob in imaginarnega, samotnega sanjača ob poeziji, po drugi. Njihov pristop je, ne glede na razlike v posameznostih, predvsem v izrazju, presenetljivo enoten: Bachelardovo nedvoumno vztrajanje v ločenosti »dnevne« in »nočne« filozofije interpretirajo konec koncev kot način ali izraz nekake globlje enotnosti Bachelardovega dela. Tako Clervence Ramnoux karakterizira njegov lik (Bachelard za pisalno mizo), Jean Starobinski piše o »dvojni legitimnosti« njegovega mišljenja s koncepti oziroma mišljenja v podobah, podobno pa se mu skušata približati François Dagognet (Problem enotnosti) in Gilles-Gaston Granger (Janus Bifrons).

Prav ta bojazen, da bi zvedli filozofa, ki mu z vso pieteto priznavajo svoj dolg, »le na eno« od njegovih obeh plati, ki jima pač nihče ni mogel slediti »docela po Bachelardovo«, pa pisce od Bachelarda prej oddaljuje, kot pa, da bi mu jih približevala. Prav zapis, ki hoče oboje hkrati, nočnega in dnevnega Bachelarda, namreč ne more biti bachelardovski prav zato, ker že ni več enostranski, ali »dneven« ali »nočen«. Odpoveduje se Bachelardovi pojmovni strogosti in se nujno spusti v sicer dobronamerno pojasnjevanje, ki pa ostaja vnanje predmetu, katerega pojasnjuje. Zato je Bachelardovi snovi nemara bliže John G. Clark, ki piše o petih Shelleyevih pesniških podobah, ki so fascinirale Bachelarda, čeprav npr. pokaže, da Bachelardova poetika elementov v svoji naslonitvi na prevod Shelleya v francoščino več-

krat zgreši pesnikovo intenco. In bližje mu je tudi Jean-Toussaint Desanti, ki epistemološko razvije Bachelardov pojem »intelektualnega nadzora nad sabo« pri znanstvenem raziskovanju (gl. 4. pogl. *Rationalisme appliqué*). Umešča se namreč v samo Bachelardovo delo, razdeluje njegov pojmovnik in ga transformira.

Časopis prinaša poleg tega še nekaj prikazov novih filozofskih knjig v nemščini, francoščini in angleščini.

Jože Vogrinc

UDK 7.071:159.954

VID PEČJAK

USTVARJALCI MED SANJAČEM IN BIROKRATOM

Ustvarjalce lahko razvrstimo vzdolž lestvice, katere stopnje predstavljajo umetnik, znanstvenik, iznajditelj, novator in obrtnik. Razlikujejo se po mnogih osebnostnih značilnostih, med njimi so notranje spoznavanje napram zunanjemu delovanju, domišljija napram dejstvom, revolucionarnost napram evolucionarnosti, usmerjenost v prihodnost napram usmerjenosti v preteklost ali sedanjost. Na še višji stopnji pa je sanjač, za katerega veljajo samo leve značilnosti, in birokrat, za katerega veljajo samo desne značilnosti. Na zgornjem delu lestvice prevladuje notranja in na spodnjem zunanja motivacija. Te kategorije so primerljive tudi z nekaterimi duševnimi boleznimi.

UDC 7.071:159.954

VID PEČJAK

CREATORS BETWEEN THE DREAMER AND THE BUREAUCRAT

We may place the creator on the ladder of which rungs represent the artist, scientist, inventor, innovator and craftsman. They differ from one another by many characteristics of the personality, amongst which is internal awareness opposed to external activity, imagination opposed to facts, revolutionarism opposed to evolutionarism, directiveness towards the future opposed to directiveness towards the past or present. On an even higher rung is the dreamer, for whom hold only the left characteristics and the bureaucrat, for whom hold only the right characteristics. On the top rung reign interior motivations and on the bottom rung exterior motivations. These categories may also be compared with some psychological sicknesses.

UDK 7.071:159.954

NORBERT JAUŠOVEC

RAZLIKE V HEMISFERIČNOSTI MED UMETNIKI TER POPREČNO IN NIZKOUSTVARJALNIMI POSAMEZNIKI

19 likovnih umetnikov, 28 književnikov, 52 poprečnoustvarjalnih in 23 nizkoustvarjalnih posameznikov je bilo pregledanih z YSOLAT vprašalnikom. Za umetnike je značilno, da izbirajo več desnohemisferičnih odgovorov in manj levohemisferičnih odgovorov kot nizkoustvarjalni posamezniki. Pri desnohemisferičnih izbirah so izstopali predvsem likovni umetniki. Rezultati nakazujejo, da je za likovne umetnike značilna enaktivno-ikonična reprezentacija, za književnike pa v večji meri simbolična. Povezanost stila razmišljanja z ustvarjalnostjo je odvisna od medija, v katerem se ustvarjalec izraža.

UDC 7.071:159.954

NORBERT JAUŠOVEC

DIFFERENCIES IN THE HEMISPHERICALITY AMONG THE ARTISTS AND AVERAGE AND LOW-CREATIVE INDIVIDUALS

Nineteen painters and sculptors, twenty-eight literates, fifty-two average and twenty-three low-creative individuals were questioned with YSOLAT. It was found that artists usually choose more right and less left hemispheric answers than low-creative individuals do. This

tendency is accentuated especially among painters and sculptors. The results show an enactive-iconic representation for painters and sculptors and a more symbolic one for literates. The connection between the thinking style and creativity depends on the medium by which the individual expresses himself.

UDK 331:159.923.2

MIRJANA ULE

DIALEKTIČNI ODNOS MED DELOM IN ČLOVEKOM KOT KONSTITUCIJSKI DEJAVNIK ČLOVEKOVE OSEBNOSTI

V sestavku obravnavam teorije o nastajanju in formiranju človekove osebnosti s predmetno dejavnostjo. Osnovo teh teorij predstavlja teza o »prisvajanju« predmetne realnosti. Človekova osebnost se gradi skozi postopno obvladovanje in ponotranjanje vse bolj kompleksnih dejavnosti in predmetne prakse. Te teorije se konceptualno naslanjajo na znane Marxove teze o razvoju človeka skozi zgodovinsko prisvajanje produktov človeškega dela in na tej antropološki osnovi gradijo teorije o psihološkem in socialnem razvoju posameznika. Njihov začetnik je bil L. Vigotski, N. Leontijev pa je prvi razvil zaokroženo teorijo prisvajanja (»kulturno-psihološka« šola), v kateri je razlagal filo- in onto-genetski nastanek duševnosti. Vendar se izkaže, da je Leontijev zožil prvotno Vigotskijevo teorijo, ki je enakopravno upoštevala jezikovno komunikacijo in delo, na teorijo o primatu predmetne dejavnosti v razvoju duševnosti. Za sodobno psihologijo je pomembno zlasti nadaljnje razvijanje teorije prisvajanja v delih nemškega psihologa Klause Holzkampa, v katerih je zgradil novo psihološko teorijo, »kritično psihologijo«.

UDC 331:159.923.2

MIRJANA ULE

DIALECTIC RELATIONSHIP BETWEEN LABOUR AND MAN AS THE CONSTITUTIONAL FACTOR OF MAN'S PERSONALITY

In this work I discuss the theory about the origin and formation of man's personality with object activity. The fundamentals of this theory is presented by the thesis of »appropriation« of the object's reality. Man's personality is built through the gradual overcoming and internation of more and more complex activities and object praxis. These theories conceptionally lean on the known Marx's theories about the development of man through the historic conquering of the products of man's labour and on this anthropological basis build the theory of psychological and social development of the individual. It's beginner was L. Vigotski, the first who developed a rounded out theory of appropriation was M. Leontijev (»the cultural-psychological« school), in which he explains the philo-and onto- genetic origin of the mind. But it shows up that Leontijev narrowed the first Vigotski theory, which also took into account both language communication and labour in the same measure, into the theory of the primary object activity in the development of the mind. For contemporary psychology the further development of the theory of appropriation in the works of the German psychologist, Klaus Holzkamp, in which he built his new psychological theory — »critical psychology«, is especially important.

UDK 161.263

MARKO URŠIČ

INTENZIONALNE IMPLIKACIJE

Glavni namen članka je komparativen: v zvezi z vprašanjem implikacije skuša izpeljati primerjavo med ekstenzionalnimi (Łukasiewicz, Tarski) in intenzionalnimi (C. I. Lewis, Anderson & Belnap idr.) pristopi v sodobni modalni logiki. V prvem razdelku govori o ekstenzionalnih in intenzionalnih jeziki, o intenzionalnem abstraktorju (Kneale) in o »Lewisovem programu«, tj. poskusu vpisa nekaterih komponent, ki tradicionalno sodijo v metajezik (n.pr. pravila izpeljave, deducibilnost), v objekt-jezik v sam logični račun na prvi jezikovni stopnji. V drugem razdelku članek najprej obravnava Lewisove motive za uvedbo striktnih implikacij (paradokse materialne implikacije), potem pa — izhajajoč iz Tarskijeve ekstenzionalne definicije možnosti — govori o ekstenzionalni nasproti intenzionalni obravnavi aleksičnih modalnosti in ugotavlja »paradokse ekstenzionalnih modalnosti«. V tretjem razdelku nakaže še nekatere druge variante intenzionalnih (relevantnih) implikacij.

UDC 161.26

MARKO URŠIČ

INTENSIONAL IMPLICATIONS

The dominant approach in the article is comparative: in context of the question of implication the article compares extensional (Łukasiewicz, Tarski) and intensional (C. I. Lewis, Anderson & Belnap) variants of the formal (modal) logic. The first section deals with extensional and intensional languages, the intensional abstractor (Kneale) and »Lewis' programm«, i. e. the reduction of some traditionally meta-language components (for example deducibility) into the object-language of the calculus itself. The second section presents Lewis' motives for introducing the strict implication and after that — starting from the Tarski's extensional definition of possibility — compares extensional vs. intensional approaches, and states the »paradoxes« of extensionally defined alethic modalities in analogy with paradoxes of the material implication. The third section mentions some other variants of intensional (relevant) implications.

UDK 111.852:159.954

JOŽEF MUHOVIČ

STRUKTURA IN STATUS (LIKOVNE) OBLIKOVALNE IDEJE

Vprašanje oblikovalne zamisli ali ideje je zelo star, čeprav neredko dovolj enostransko obdelan problem estetike, največkrat vezan na strukturo in smisel filozofije, iz katere je estetika izšla, manj poglobljeno pa na dejanska prožila in celovito strukturo umetniškega oblikovanja. V članku poizkuša avtor zarisati oblikovalno zamisel (idejo) v njeni konkretni kreativni funkciji in hkrati v njeni funkcionalni integriteti. Pri tem ugotavlja, da mora oblikovalna ideja kot ekstrapolirani umetniški cilj, če hoče resnično delovati, pretočiti skoze hkrati najbolj aktualne ter vitalne individualne in trans-individualne (občečloveške) želje, upanja ter fantazije.

V svoji *aktivnančni* (od »aktivirati«) vrednosti je razpeta med osebno in univerzalno. Kot oblikovalni cilj mora zadovoljiti tako individualne kot trans-individualne zahteve.

Poleg te aktivnančne bipolarnosti, pa se v oblikovalni ideji razkriva še os neke druge, *teleonomske bipolarnosti*. Po eni strani je namreč oblikovalna ideja nekaj, kar na določen

način uhaja pogojem prostora in časa ter kot vizija ali pred-stava prehiteva oblikovalni proces. Z enim svojim polom je torej idealno že pred sleherno konkretno likovno akcijo, medtem ko je zroč z druge strani šele na poti pojavljanja. Po eni strani »sveti« v daljavi kot luč, po kateri se orientiramo, po drugi pa »žarki« njene svetlobe usmerjajo izbor formalnih sredstev in operacij za njeno doseglo. Ideja torej hkrati združuje v sebi celostno vizijo rezultata in načrt njegove formalne osvojitve.

Oblikovalna ideja je križišče dveh ustvarjalnih osi: ene aktivnačne, ki je razpeta med osebnim in univerzalno, in druge teleonomske, ki je razprta med strukturo cilja in konkretno likovno akcijo.

UDC 111.852:159.954

JOŽEF MUHOVIČ

THE STRUCTURE AND THE STATUS OF THE FORMING THOUGHT (IN THE PLASTIC ARTS)

The question of the forming thought or idea is an old problem of aesthetics which is usually dealt with in a partial way. This problem is generally bound up with the structure and sense of philosophy, from which this aesthetics has developed, and less deeply connected to the actual initiation and integral structure of artistic forming.

In his article the author tries to delineate the forming thought in its concrete creative function and at the same time in its functional integrity. In addition he finds that the forming thought, as an extrapolating artistic goal, must work through itself simultaneously the most actual and vital individual as well as trans-individual (or general human) wishes, hopes, and imaginations.

The activating value of the forming idea is split itself between the personal and the universal. As a forming goal it has to suit individual as well as trans-individual requirements.

Besides this activating bipolarity, the forming thought hides in itself another bipolarity, i. e. teleological bipolarity; namely, on the one hand, the forming idea is something that in a special way runs away from the terms of place and time, and at the same time is a vision or notion that overtakes the forming process. With one of its poles the forming thought is, looked at from the ideal point of view, already ahead of every concrete plastic action; while, looked at from the other point of view, it is still on the point of arising. On the one hand, it shines like a light in the distance and gives us the right orientation. But, on the other hand, its rays point at the selection of formal devices and operations needed for its achievement. Therefore the notion combines in itself simultaneously the entire vision of the result and the scheme of its formal achievement.

The forming thought is the crossroads of two creative poles: of the activating pole which is split into the personal and the universal, and of the teleological one which is divided between the structure of goal and the concrete plastic action.

UDK 001:3

MAJDA ČERNIČ

ZNANSTVENE NORME IN DRUŽBENA KONTROLA V ZNANOSTI

Članek izhaja iz Mertonovega seznama etičnih načel, po katerih se ravna znanstvena skupnost (univerzalizem, emocionalna nevtralnost, sistematični skepticizem itd.); najprej pokaže, kako je v osnovi tega modela pojmovanje znanosti kot avtonomne, družbeno-nevtralne dejavnosti, nato pa oriše mehanizme družbene kontrole, ki so predvsem v 20. stoletju, ko je znanost postala visoko organizirana dejavnost, spodkopali avtonomijo in družbeno nevtralnost znanosti. Rešitev ni v reafirmaciji avtonomije znanosti, marveč v njeni osveščenosti o svojih družbenih pogojih in učinkih.

SCIENTIFIC NORMS AND SOCIAL CONTROL IN SCIENCE

The article parts from Merton's list of ethical norms which are supposed to guide the scientific community (universalism, emotional neutrality, systematic scepticism, etc.); first it shows how this model is founded on the conception of science as autonomous, socially-neutral activity, then it describes the mechanisms of social control which have above all in the twentieth century when science became a highly organised activity, undermined the autonomy and social neutrality of science. The solution lies not in the reaffirmation of the autonomy of science but in its perception of its social conditions and effects.

Časopis za sodelovanje humanističnih in naravoslovnih
ved, za psihologijo in filozofijo